поредица
ИСТОРИЯ И
КНИЖНИНА

ВЛАДЕТЕЛ И АДМИНИСТРАЦИЯ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ. ФИЛОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ

Татяна Славова

София, 2010

Редакционна колегия
Главен редактор Татяна Славова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Членове:
Марио Капалдо, Римски университет La Sapienza
Татяна Лалева, Университет Complutense, Мадрид
Анна-Мария Тотоманова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Поредицата се финансира от Националния фонд за научни изследвания (НФНИ)

Владетел и администрация в ранносредновековна България
Филологически аспекти
© Татяна Славова, автор, 2010
© ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД, 2010
ISBN 978-954-92526-X-X

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 1

I. ТИТУЛИ И ДЛЪЖНОСТИ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

1. КАВХАНЪТ **5**

2. БОИЛИТЕ **12**

3. УК ВОНЛА **17**

4. ИЧЕРГУ БОИЛЪТ **18**

5. БОЛѢРЄ, ВЄЛЬМОЖА, МОГѪТЄ **27**

6. ДРОУГОВЄ **42**

7. БАГАИНИТЕ **54**

ητζηργου βαγαηνος 57

υκ βαγαηνος 57

βηρη βαγαηνος 58

σετητ βαγαηνος 59

βαγατουρ βαγαινος 61

8. ПОЧЕТНОТО ЗВАНИЕ ВАГАТОӲР, VAGANTUR **63**

Багатури колобри в Първото българско царство 63

Багатури престолонаследници в Първото българско царство 64

Багатур владетел (?) от времето на Първото българско царство 66

sundicus vagantur 68

ʾΑλογοβότουρ 69

9. КОЛОБРИТЕ **72**

κανα βοιλα κολοβρος 75

βογοτορ βοηλα κουλουβρος, βοιλα κουλουβρος 76

ιζουργου κολοβρος 76

βαγατουρ κ[ολοβρος] 77

10. ТАРКАНИТЕ **80**

βορη ταρκανος 82

ζερα ταρκανος 86
ολγου ταρκανος 87
κουλου τερκανος, καλου τερκανος, кълоу (клоу) тороканъ 89
ζουπαν ταρκανος 92
βοιλα ταρκανος 92
11. ЖУПАНИТЕ **95**
βουηλα ζοαπαν 96
iopan qui vocatur Physso; iuppanus, zuppani 97
ζουπάνους γέροντας, τοῖς ζουπάνοις, τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας 98
πηλε ζωπαν 98
ζουπαν ταρκανος 102
Σηβην ζουπανος μεγας 102
Димитръ жоупанъ 103
12. ΚΟΠΑΝΟΣ – ВОЕННО ЛИЦЕ, ОТГОВАРЯЩО ЗА СТАДАТА НА АРМИЯТА (БЕЗ КОНЕТЕ) 112
13. ΟΜΗΡΟΣ – ПРЕДВОДИТЕЛ НА НЕГОЛЯМО ВОЙСКОВО ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ С НИСЪК ВОЕНЕН ЧИН **116**
14. ΗΜΝΗΚΟΣ, ΜΗΝΙΚΟΣ, ΜΗΝΗΚЪ – ВИСШ ВОЕНЕН КОМАНДИР НА КАВАЛЕРИЯТА **119**
15. ΚΡΟΝΟΣ, ΚΡΟΝЪ – ВИСШ ВОЕНЕН КОМАНДИР, ОТГОВАРЯЩ ЗА ГРАНИЦАТА И ПОГРАНИЧНИТЕ РАЙОНИ **123**
16. ΜΑΓΟΤΙΝΟΣ – ВИСШ ВОЕНАЧАЛНИК, ОТГОВАРЯЩ ЗА ВОЙСКОВИЯ ОБОЗ **125**
17. ΤΖΙΓΆΤΟΣ, ѰΗΓΟΤЪ – ЛИЧЕН ТЕЛОХРАНИТЕЛ НА ВЛАДЕТЕЛЯ **128**
18. ΣΑΜѰΗΣ, ϹΑΜЪѰΗΗ – УПРАВИТЕЛ НА ДВОРЕЦА И СЪВЕТНИК НА ВЛАДЕТЕЛЯ ПО ДИПЛОМАТИЧЕСКИЯ ЦЕРЕМОНИАЛ **133**
19. (IL) TABARE – началник на владетелската канцелария **143**
20. ΘΡΕΠΤΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ – ХРАНЕНИЦИТЕ НА

ВЛАДЕТЕЛЯ, НЕГОВИ ПРИЕМНИ СИНОВЕ 148
21. ⱘⱣⱃⱋⰳⷆⰻⱘ – ВОЙНИК ОТ СТРАЖАТА НА ВЛАДЕТЕЛЯ 163
22. ⱣⱏⰲⰰⱀⱏⱣⱀⱀ – ВИНОЧЕРПЕЦЪТ НА ВЛАДЕТЕЛЯ 167
23. КОМНΣ – ПРОВИНЦИАЛЕН УПРАВИТЕЛ НА ОБЛАСТ (КОМИТАТ) 176
24. ДРУГИ ГРЪЦКИ ТИТЛИ
24.1. Византийски титли, използвани за български длъжности 182
24.2. Чужденци с византийски титли на служба в ранносредновековна България 189
24.3. Българи с византийски титли в Източна България до 971 г. и в Западна България до 1018 г. 193
II. СИСТЕМАТИЗАЦИЯ НА ДЛЪЖНОСТИТЕ И ДОСТОЙНСТВАТА В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ
1. СТРУКТУРА НА ТИТУЛНАТА ПРАКТИКА 204
2. СЪСЛОВИЕТО НА БОИЛИТЕ И ПАРАЛЕЛЪТ СЪС САНОВНИЦИТЕ (вельможа, могѫте, дроугове) 207
3. СЪСЛОВИЕТО НА БАГАИНИТЕ 210
4. ПРИДВОРНИ НА ВЛАДЕТЕЛЯ 211
5. ЦЕНТРАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ 213
6. ПРОВИНЦИАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ 222
7. СЛУЖБИ С ПОДЧЕРТАНО ВОЕННИ ПРЕРОГАТИВИ 229
8. ПОЧЕТНИ ДОСТОЙНСТВА ЗА ПРИВИЛЕГИИ 235
III. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ
1. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ ДО ПОКРЪСТВАНЕТО 278
1.1. Прабългарската титла на владетеля κανα συβηγη 279
1.2. Титулуване на владетеля във византийските извори 285
1.3. Титулуване на владетеля в старобългарски преводни и оригинални паметници 295
1.4. Титулуване на владетеля в латинските извори 297

2. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ СЛЕД ПОКРЪСТВАНЕТО

2.1. Титулатура на Борис-Михаил 298

2.2. Титулатура на Симеон 308

2.3. Титулатура на Петър 326

2.4. Титулатура на Борис II 337

2.5. Титулатура на Самуил 337

2.6. Титулатура на приемниците на Самуил

IV. ТИТУЛЪТ НА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА ΚΑΝΑΡΤΙΚΕΙΝΟΣ, ΚΑΝΑΗΡΤΧΘΗΝΟΣ 344

V. ТИТЛИТЕ ОТ ГЛЕДИЩЕ НА ТЕХНИЯ ПРОИЗХОД

1. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ С АЛТАЙСКО (ТЮРКСКО) ПОТЕКЛО 246

2. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ-ЗАЕМКИ В ТЮРКСКИ 252

3. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ С ПОВЕЧЕ ОТ ЕДНА ВЪЗМОЖНА ЕТИМОЛОГИЯ 260

4. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ТИТЛИ 263

5. ГРЪЦКИ И АРАБСКИ ТИТЛИ 266

6. ПРОЦЕСИ НА СЛАВЯНИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ДЛЪЖНОСТНИ ТИТЛИ И ДОСТОЙНСТВА 269

ИЗТОЧНИЦИ 351

СЪКРАЩЕНИЯ 363

СПИСЪК НА ЦИТИРАНАТА ЛИТЕРАТУРА 369

THE RULER AND ADMINISTRATION IN EARLY MEDIAEVAL BULGARIA: PHILOLOGICAL ASPECTS 402

УВОД

В различни средновековни писмени източници (домашни и чужди, исторически и литературни, книжовни, епиграфски и сфрагистични) са се запазили откъслечни титли и длъжности от ранносредновековна България. Целта на настоящото изследване е въз основа на филологически анализ, поставен в исторически контекст, те да се анализират и осмислят съвкупно. Книгата е опит да се систематизират известните, а също и някои нови сведения и тълкувания за институциите, и да се реконструира доколкото е възможно централната и провинциалната административна система. Коментирани са над 60 титли (владетелски, престолонаследническа, съсловни, длъжностни) и конфигурации от титли и почетни звания. Извеждането на конкретните функции на различните длъжности се осъществява предимно чрез етимологически анализ, тъй като изворите не винаги представят пряка информация за тях. Приетата в изследователската традиция етимология на някои титли се допълва и разширява с нови данни, за други титли се представят нови етимологии или значения (καυκανος, κρονος/кронъ, μαγοτινος/клогатинъ, σαμψης/самъчии, κοπανος, θρεπτὸς ἄνθρωπος), а трети, неизследвани или неизвестни досега титли, се въвеждат за първи път в науката (tabare, дрогъ, игрыгъиа). Като основни се използват историческите извори (български, византийски, латински), но в редица случаи за доизясняване на титлите се привличат и употребите им в книжовни източници от различни жанрове. Проследени са титулите, назоваващи придворните на владетеля, лицата от централната администрация и от провинциалните служби, всички поставени в контекста на единна йерархична система. Отделени са, макар и с известна доза условност, длъжностите с подчертано военни прерогативи, въпреки че за разглеждания период е трудно, а понякога и невъзможно да се разделят административните от военните длъжности. Анализирани са и термини, визиращи сановници и велможи в различни книжовни паметници (болѣре, вельможа, могѫте, дрогове), като е потърсена пресечната точка на техните семантични полета. Внимание е отделено и на титулуването на владетеля от езическо и раннохристиянско време и спецификите на титулуването в зависимост от характерните особености на изворите, предоставящи данни за това. Специален раздел е посветен на назоваването на престолонаследника според сведенията във византийските източници и българските печати.

Оцелелите употреби на съсловни и длъжностни титли в ранносредновековна България предоставят възможност да се проследят принципите на титулуването (особено при съставните титли), затова в книгата е направен опит за систематизация на длъжностите и почетните достойнства. Наблюденията очертават няколко посоки: съчетаване на съсловна с длъжностна титла (βοηλα καυχανος, βοηλα κολοβρος/κουλουβρος, βοηλα ζοαπαν), съчетаване на със-

тавка-атрибут със съсловна титла (ητζιργου βοηλα, ик βοηλα, βηρη βαγαινος, σετητ βαγαινος), съчетаване на съставка-атрибут с длъжностна титла (ιζουργου κουλουβρος, βορη ταρκανος, ζερα ταρκανος, ολγου ταρκανος, πηλε ζωπαν). Зад тази титулна практика прозира една целенасочено изградена държавна йерархична система. Коментира се двуфункционалността на някои титули, напр. ταρκανος освен наместник на владетеля в голяма провинциална област е означавал и почетно звание за привилегии. Анализират се и други почетни достойнства, бележещи вид привилегии в България през IX–X в. (βαγατουρ и θρεπτὸς ἄνθρωπος).

Специална глава разглежда титлите (владетелска, престолонаследническа, съсловни и длъжностни) от гледище на техния произход: в изследователската традиция те имат по няколко етимологии, понякога напълно противоположни и взаимно изключващи се. В тези случаи се приема за научно издържана тази, за която има достатъчно сериозни лингвистични аргументи и която е релевантна на историческия контекст в изворите. С малки изключения длъжностните и съсловните титли, както и почетните достойнства в ранносредновековна България, са с прабългарски произход. Използването на термина „прабългарски“ е условно и следва преобладаващата традиция в българската наука, в която за същия език и етнос се срещат и термини като „хуно-българи“ или „Аспарухови българи“. Прабългарското потекло на титлите определя техните корени да се търсят предимно в рамките на алтайските (тюркските) езици, в които обаче има и немалко титли-заемки от други езици още от предтюркско време. В титулната практика на предците ни се очертават различни езикови наслоения, едновременно присъстват тюркски, алтайски, индоирански (вкл. и тохарски), китайски по произход титли. Налице са и българо-унски лексикални паралели (zerco bula ~ Ζέρκων, κολοβρος ~ Βουκολαβρᾶς), както и общи титли с аварите (ταρκανος ~ *tarqan*, позната и на хазарите и ефталитите, καυχανος ~ *kapkhan*/*capcanus/captanus*, ζωπαν). Този многопластов характер отразява етническа неоднородност, в която се преплитат различни традиции и културни влияния, процеси на миграции, сложни етнически взаимодействия и смесвания, разнородни езикови контакти в някогашните племенни конфедерации. Съчетаването на различни езикови влияния, довели до формирането на разнородни по потекло лингвистични пластове при титулуването на древните българи, личи особено ясно при многосъставните владетелски и длъжностни титли, които са обект на специално проучване. Много често техните съставки (в рамките на една и съща титла) са с етимологии, отвеждащи към различни езикови семейства и групи (тюркски, алтайски, индоирански, китайски или в езика на жуанжуан, ефталитите, аварите, хуните) и по-рядко и двете съставки на титлата или съчетанието от титла и достойнство се етимологизират в рамките на едно езиково семейство. С малки изключения във вида, в който са познати от изворите за българската история, множеството (пра)български съсловни и длъжностни

титли не се срещат в други езици и паметници, което очертава тяхната самобитност.

При функционирането си в славяноезична среда прабългарските титли са претърпели съответна адаптация, затова специално място в книгата е отделено на процесите на славянизация в тях на фонетично, морфологично и лексикално равнище (славянско широко *о* срещу чуждоезично **ă*, славянска метатеза и сонантизация, вливане в праславянските **-о-* и **-ja-* склонения за имена от м. р., успоредно съществуване или замяна със славянски лексикални съответствия). Въпреки това славянско влияние названията на институциите в Първата българска държава остават преобладаващо прабългарски. Те са действащи не само в езическо време, но повечето от тях са се съхранили и при управлението на цар Симеон (μηνικος/мнінкъ, κρονος/кронъ, μαγοτινος/клоγатнінъ, ολγου ταρκανος) и цар Петър докъм края на Първото българско царство (ѵрьгоѵвъілѧ, саμѱης, жоѵпанъ), като споменът за някои (καυκανος) е жив и през първите десетилетия на следващото столетие. Отделно са разгледани византийските по произход титли, свързани с България през разглеждания период, една от които реално е функционирала в българската държавна йерархия, други са използвани за означаване на български длъжности, трети са носени от чужденци на българска служба, а с четвърти са удостоявани българи за заслуги към Византия.

Държа да изкажа голямата си признателност на Антоанета Гранберг за възможността да използвам непубликувания ѝ и подготвян за печат труд. Сърдечно благодаря и на Анна-Мария Тотоманова, Татяна Лекова, Ирина Кузидова, Явор Милтенов, Ангел Николов и Димитър Пеев за предоставената ми информация и материали.

I. ТИТУЛИ И ДЛЪЖНОСТИ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

1. КАВХАНЪТ
ΚΑΥΧΑΝΟΣ, ΚΑΥΚΑΝΟΣ, КАВХАНЪ, КАВЪГАНЪ

Дворцовата служебна титла ὁ καυχανος, ὁ καυκανος, кавъганъ, кавханъ е засвидетелствана в прабългарски надписи, византийски хроники (някои със славянски превод) и в един старобългарски кирилски надпис, срв.:

Надпис от Артмутлук при Плиска № 8[1] καυχανος. *Надпис на Маламир от Шумен № 13* καυχανον Ισβουλ[ον], ὁ καυχανος Ισβουλ[ος]. *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака* Ισβουλης[ος] ὁ καυχανος. *Надпис на Персиан от Филипи № 14* Ι[σ]βουλον τὸν καυχανον, ὁ καυχανος. *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47* τὸν καυχ[ανον], ὁ Ηρατης ὁ βοηλα καυχανος. *Надпис на Маламир от Шумен № 58* βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος, τὸν καυχανων. *Хроника на Симеон Логотет* Καυκάνῳ καὶ Μηνικῷ кавхана и мнiїака = *Хроника на Георги Амартол* ἅμα Καυκάνῳ с Καχανῷ. *Продължителя на Георги Монах* Καυκάνῳ καὶ Μηνικῷ. *Продължителя на Теофан* Χαγάνῳ [!] καὶ Μηνικῷ. *Хроника на Йоан Скилица* Χαγάνον [!]... Μινικον, τὸν λεγόμενον Καυκάνον. *Продължителя на Йоан Скилица* Δομετιανός ὁ Καυκάνος (πχάνος), Θεόδωρος ὁ Καυκάνος (Καπχάνης), Γεώργιος ὁ Βοϊτάχος τοῦ τῶν Καυχάνων (Κοπχάνων) γένους. *Воденски надпис на цар Самуил [988–989]*... аꙁъ самонль···вынѕкь же шишманѣ стараго кавъганѕ тьрновомь.

Приведените източници съдържат сведения за следните кавхани (по-подробно вж. *Гюзелев 1966 [2007:51–110]*)[2]:

1. Боил кавхан Иратаис[3], който командва с помощта на двама стратези чужденци лявото крило на войската на кан Крум [813] (*Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*).

2. Кавхан Исбул[4], който управлява заедно с Маламир; след военни действия [836] двамата влизат във Филипопол и преговарят с населението на града (*Надпис на Маламир от Шумен № 13*). Исбул води военни действия в околностите на Солун по времето на Маламир (Персиан?) (*Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*); изгражда водоскок при управлението на Маламир (*Надпис на Маламир от Шумен № 58*); участва [837] с ичергу боила и кана боила колобъра във военни действия (*Надпис на Персиан от Филипи № 14*).

3. Неизвестен кавхан, изпратен от цар Симеон заедно с миника да се противопостави на гърците [921] в започналата с тях война (*Хроника на Йоан Скили-*

---

[1] Номерацията на всички прабългарски надписи е според изданието на *Бешевлиев 1979* (вж. Източници).

[2] Според Моравчик (*Moravcsik 1958, 2:156–157*) тази титла са носили: 1) Теодор [997–1014], 2) Дометиан, брат на Vorigen [IX в.], 3) Прозвище на Петър Делян, 4) Георги Войтех [1072].

[3] Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:184*.

[4] Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:183*.

ца, Хроника на Симеон Логотет = Хроника на Георги Амартол, Продължителя на Георги Монах, *Продължителя на Теофан*).

4. Шишман – кавхан, дядо на Самуил и баща на комит Никола (*Воденски надпис на цар Самуил от 988–989 г.*). Той най-вероятно е достигнал кавханска длъжност по времето на цар Симеон (след есента на 924 г.), впоследствие е бил кавхан и през ранните десетилетия на Петровото царуване (*Добрев 2007а:432–437*).

5. Дометиан кавхан – велможа и близък съветник на Гаврил Радомир, заловен [1015] от ромеите след обсада на крепостта Мъглен (*Хроника на Йоан Скилица*).

6. Теодор кавхан – брат на кавхан Дометиан, известил [август 1015] император Василий II, че обещанието за подчинение от страна на Иван Владислав е лъжливо (*Продължителя на Скилица*).

7. Неизвестен кавхан, който предвожда [1040–1041] по заповед на Петър II Делян войска, завзела Дирахиум (*Хроника на Йоан Скилица*).

Таблицата по-долу представя сигурните свидетелства за кавхани в обобщен вид:

Име	**Дата** **Владетел**	**Функция**	**Източник**
Иратаис ὁ Ηρατης ὁ βοηλα καυχανος	813 Крум	пълководец	Надпис № 47
Исбул καυχανον Ισβουλον, ὁ καυχανος Ισβουλος, Ισβουλος ὁ καυχανος	836 Маламир [Персиан?]	съвладетел, пълководец, преговарящ	Надпис № 13; Надпис от Василака
Исбул βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος	831–836 Маламир	администратор	Надпис № 58
Исбул Ισβουλον τὸν καυχανον	837 Персиан	пълководец	Надпис № 14
Анонимен Καυκάνῳ кавханѣ, с Кахан҃ѡ, Χαγάνῳ [!], Χαγάνον [!], τὸν λεγόμενον Καυκάνον	921 Симеон	пълководец	Хроника на Симеон Логотет = Хроника на Георги Амартол, Продължителя на Георги Монах, Продължителя на Теофан, Хроника на Скилица
Шишман (дядо на Самуил, баща на комит Никола) шишманѣ стараго кавьгана тьрновомь	преди 988		Воденски надпис на цар Самуил от 988–989 г.
Дометиан Δομετιανός ὁ Καυκάνος	1015 Гаврил Радомир	пълководец	Продължителя на Скилица
Теодор (брат на Дометиан) Θεόδωρος ὁ Καυκάνος	1015 Иван Владислав	пълководец	Продължителя на Скилица
Анонимен τὸν λεγόμενον Καυκάνον	1040–1041 Петър II Делян	пълководец	Хроника на Скилица

Във византийските източници се откриват и известия за предполагаеми кавхани (за тях вж. по-подробно Гюзелев *1966:145–148 [2007:89–100]*), сред които ще отбележа две възможни идентификации:

1. При българската обсада на Цариград [813] кан Крум тръгва за преговори с трима мъже: логотета (τὸν λογοθέτην), Константин (вероятно преводач) и сина на Константин (*Хронография на Псевдо-Симеон*). Според някои изследователи (*Златарски I*, *1:273*, *бел. 1*; *Гюзелев 1966:145–146 [2007:91–92]*) титлата логотет предава прабългарската титла кавхан, носена по това време от Ираитис.

2. След победата над маджарите цар Симеон изпраща с мисия да откупят българските пленници Лъв Хиросфакт и българина Теодор, приближен на Симеон (οἰκεῖνος ὢν τῷ Σιμεὼν, οἰκεῖνος τοῦ Σιμεὼν, Ѳеодорь блъгаринъ свои Снмеоновь, Ѳеодор нскрьнин сын Семеунов *Продължителя на Теофан*, *Хронография на Лъв Граматик, Хроника на Георги Амартол*, *Хроника на Симеон Логотет*). Втори път византийските хронисти споменават Теодор във връзка с похода на Симеон към Цариград [913], когато българският владетел изпраща своя магистър Теодор да уговори условията на мира (Θεόδωρον μάγιστρον αὐτου *Хронография на Лъв Граматик*, *Продължителя на Георги Монах*, Θεόδωρον μάγιστρον αὐτου Ѳеодора магистра своѣ *Хроника на Георги Амартол*, Ѳеодора магистра своего *Хроника на Симеон Логотет*, μάγιστρον Θεόδωρον *Хроника на Йоан Скилица*). В изследователската традиция обикновено Теодор се идентифицира като кавхан (*Златарски 1898а:34*; *Златарски I*, *2:314, бел. 3*; *Гюзелев 1966:145–148 [2007:92–96]*; *Божилов 1983:93*; *Бакалов 2003:253*), но също и като ичергу боил (*Венедиков 1979:51–52*; *Бешевлиев 1981а:82*).

Някои автори разглеждат и Καμπαγάνον (ἄρχων αὐτῶν ὀνομάζουσι Καμπαγάνον *История на Патриарх Никифор*) като форма (наред с καυχανος, κοπχάνος) на титлата кавхан – според тях в нея се крие изборният владетел Паган, съуправлявал [763–766] с наследствения владетел Умор (*Бешевлиев 1979:61*; *Бешевлиев 1981:45–50*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:117]*; *Николов 2002*, където като съвладетели са посочени още Тервел и Кормесий, Кормисош и Сивин, Токту и Баян)[5].

Длъжностната титлата кавхан е свързана с конкретни военни, дипломатически и административни функции, които са подробно изследвани в историческа-

[5] Аргументи срещу тази теза вж. у *Жеков 2007:238* и *Георгиев 2007*, според когото Καμπαγάνον е прозвище на Паган, в което представката Καμ- отразява патрицианското звание ὑποκαμπάγι(ω)ν, чийто видим израз е привилегията да се носят обувки-кампагии campagii. Златарски се придържа към мнението на Макварт, че Καμπαγάνος е καν-Παγάνος (кан Паган) и не говори за съвладетели (*Златарски I, 1:219–221, 406–407*). Името Παγάνος, което се среща и в други исторически извори, би могло да предава тюрк. *Bayan* (*Moravcsik 1958, 2:239* и цит. лит.) или тюрк. *Ba:yan* с интервокална *γ* (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 103*). Пред лабиалите р (Παγάνος) или *b* (*Bayan*, *Ba:yan*) краесловното дентално *n* (от καν, κανα) лесно би могло да се промени в лабиално *m* (чрез асимилация или дисимилация) и така да се получи гръцкият запис Καμπαγάνος.

та наука (*Златарски 1898:140–141*; *Ников 1925*; *Runciman 1930:214*; *Гюзелев 1966 [2007:51–124]*; *Бешевлиев 1979:60–62*; *Бешевлиев 1981:45–50*; *Венедиков 1979:27–41*; *Симеонов 1981*, *2:31–36*; *Чолова 1982*; *Николов 2005:71–76*, *105–106*, *135–136*), затова тук ще припомня само най-важните (по-подробно вж. *Гюзелев 1966 [2007:16–24*, *228–229]*):

1) като втори в държавната йерархия след владетеля кавханът е негов наместник, пръв съветник и довереник, понякога и съвладетел. Институтът на „малките кагани" (съуправители или наместници) е разпространен в Първия [551–630] и Втория тюркски каганати (*Кляшторный*, *Лившиц 1971:130*), а също и сред хазарите (върховният владетел *ябгу каган* и командващият войската), маджарите (двама вождове *kündu* и *gyula*) и аварите в края на VIII в. (*Бешевлиев 1981a:33–34*; *Николов 2005:71–76* и цит. лит.). Съвладетелят (кавханът) е командвал войската в отсъствието на владетеля, а освен това е имал и дипломатически прерогативи. През първата половина на IX в. започва процес на ограничаване на неговите функции и засилване на монархическото начало в управлението на държавата, тъй като двувластието крие опасности за устоите на държавността. Странно е, че в множеството оцелели надписи от времето на Омуртаг никъде не се споменава кавханът, което би могло да се тълкува като намаляване на неговата роля от страна на владетеля. С централизацията и монархизацията на властта статутът на кавхана се променя – след Борис и Симеон той е само висш пълководец. Кавханът пряко и единствено е подчинен на върховния владетел, а всички останали длъжности са под негово разпореждане;

2) пълководец на войската, пръв военачалник. По времето на кан Крум, а вероятно и след това, кавханът командва почетното източно (ляво) крило на войската, доколкото посоката юг е била определяща за прабългарите – при основна посока юг лявата страна се пада на изток, а дясната на запад (*Бешевлиев 1981a:37–39*);

3) по-рядко (особено в сравнение с ичергу боила, вж. по-нататък) се изявява като участник във важни държавни преговори;

4) има и административни функции, свързани напр. с вътрешнодържавна строителна дейност.

Кавханът принадлежи към висшето боилското съсловие (срв. *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47* ὁ Ηραταης ὁ βοηλα καυχανος. *Надпис на Маламир от Шумен № 58* βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος), вероятно към великите боили, съставлявали владетелския съвет. Само едно лице може да носи кавханската изборна длъжност при управлението на даден владетел. За разлика от върховния властник (кана), кавханът не е наследствен владетел, макар че за по-късна епоха е възможно да е съществувала наследственост при заемането на кавханската длъжност, напр. след пленяването на кавхан Дометиан кавхан става брат му Теодор [август–септември 1015]. Титлата има дълъг живот в българската държавност – употребява се докъм втората четвърт на XI в.

Опитите да се установи етимологията на прабълг. **καυχανος**, **καυκανος**, **кавханъ**, **кавьганъ** очертават няколко посоки (библиография вж. у *Moravcsik 1958*, *2:156–157*). Макар и в по-различен вариант – *kapkhan*, *capcanus*, *captanus*, титлата е позната и на аварите (*Pohl 1988:302–305*). В старотюркските рунически паметници (напр. на Тонюкук) еднократно се среща формата *Qapaγan* като лично име (*Qapaγan* е по-младият брат на Кутлуг каган), следвано от титула *qaγan* (*Qapaγan qaγan*), подобно на други лични имена (*Bilga qaγan*, *Bögü qaγan*, *Butyn qaγan*, *Kül bilga qaγan*, вж. още в *СИГТЯ 5:709–710*; *ДТС 1969:99*, *116*, *124*, *171*, *209*, *323*, *420*), затова тази форма не може да бъде показателна за старотюркски (според *Симеонов 1981*, *2:35 Qapaγan qaγan* означава *Бързия*, *Ловкия каган*).

Повечето изследователи посочват неясната етимология на титула. Някои от тях извеждат алтайски произход (< *qapaγan*, *qapγan*) както на прабълг. **καυχανος**, **καυκανος**, така и на авар. *capcanus* (*Фехер 1928:38–39*; *Marquart 1929*; *Menges 1951:92*; *Sinor 1954*; *Beševliev 1963:160*; *Бешевлиев 1979:61*). На тюркски успоредици се основава Гюзелев (*Гюзелев 1966:152–153 [2007:108–110]*), според когото титлата се състои от двете съставки *qap* = **καυ-** 'близък, кръвен родственик' + *qan* = **κάνας** < **χάνος** 'владетел, кан' и означава 'най-близък на кана'. Гранберг обвързва прабълг. *qapqan/qapxan* със сттюрк. *qap(a) γan* 'избор' и с незасвидетелствания транзитивен глагол **qap-* 'ловя, улавям, хващам с ръце, зъби и др.' (*Радлов 2:403–404*; *Clauson 1972:580*; *Севортян 5:264*), **qap-a-* 'хващане, сграбчване; капан, клопка' (*Радлов 2:420 qapqan* 'капан, клопка, примка'), откъдето извежда значението 'изборен владетел', за разлика от върховния наследствен владетел (*Granberg [forthcoming]:Dictionary: 79*)[6]. Китайско-корейски паралели *kap-kuan*, *ke-kuan* предлага Рамстед, в които *kap* е 'първият, най-добрият, от първи ранг', *ke* –'велик', а *kuan* 'служител, управител', т.е. става въпрос за първия (великия) служител на кана (*Ramstedt 1951*, критика на това мнение у *Гюзелев 1966:155 [2007:106]* и *Симеонов 1981*, *2:33–34*). Трета гледна точка, свързана с иранските езици, съдържа етимологията на Алтхайм, според когото и **καυχάνος**, и **χαγάνος** съответстват на иран. *qawγan*, *qawkan* (*qaw* 'княз', сев. изт. перс. диал. *kavay*, югозап. перс. диал. *kay*), а първоначалната заета от иранска старотюркска форма е *kav kavan* > *kavakan* 'шах на шаховете, цар на царете', което обаче противоречи на функциите на кавхана (*Altheim 1951:96*, вж. критика на това мнение у *Гюзелев 1966:150–151 [2007:104–105]*; *Шервашидзе 1990:83–84*).

Както се вижда, различията визират предимно първата съставка на титлата, чийто домашен вариант ще да е бил **καυχανος**, **καυκανος**, **кавханъ**, **кавьганъ** (така е в *прабългарските надписи*, повечето *византийски хроники* и славянските им

[6] Изказвам най-сърдечна благодарност на A. Granberg за възможността да използвам непубликувания ѝ труд.

преводи, във *Воденския надпис на Самуил*). Формите κοπχάνος, καμπαγάνος се срещат само в някои от преписите на *Продължителя на Скилица*, авар. *capcanus* е в латински извор, затова ги приемам за вторични (в съгласие със *Симеонов 1981*, *2:33* и въпреки обяснението на *Бешевлиев 1979:62*; *Бешевлиев 1981:30* за първоначално καπχάνος). Именно от καυχανος, καυκανος могат да се изведат оцелелите славянски съответствия кавханъ, кавьганъ, в които обичайно за старобългарски дифтонгът αυ е предаден с ав, срв. примери като клавдии Κλαύδιος, евангелии εὐαγγέλιον, авъгоуста Αὔγουστος, евсевию Εὐσέβιος и др. Съвсем справедливо Симеонов акцентира на факта, че прабълг. (и първично) καυχανος не е вариант на хунското (орхонско) *qarqan*/*qaraγan*, а е самостоятелен прабългарски титул с различно значение и структура = сттюрк. *qav/qavi* ‘силен, мощен’ (*ДТС 1969:436*) + *xan/qan*, т.е. прабълг. καυχανος означава ‘мощен, силен, храбър, способен хан’ и с тези си качества той бил избиран от съвета на боилите за съуправител и съвладетел (*Симеонов 1981*, *2:35–36*). Така първата съставка на прабългарската титла (**kau*-, **qau*-, **qav*-) изследователската традиция свързва както с 1) алтайски (тюркски) паралели, водещи до семантика ‘най-близък на кана’, ‘изборен владетел’ ‘силен, мощен, способен кан’, 2) така и с китайски паралели, определящи значение ‘първия (великия) служител на кана’, а също и с 3) ирански форми със семантика ‘шах на шаховете, цар на царете’. Дали обаче не можем да допуснем и друга възможност, а именно в прабълг. кау-, кав- (от καυχανος, καυκανος, кавханъ, кавьганъ) да се крие незасвидетелстваният сттюрк. глагол **qav*-, означаващ извършване на съвместно действие, запазен в деривати като *qavir*- ‘нося/донасям, доставям заедно (с някого), събирам’, *qaviš*- ‘свързвам се, обединявам се заедно (с някого), съединявам се, събирам се, заедно (с някого) достигам до, идвам заедно (с някого)’, *qaviši*γ, *qavišmaq* ‘съединение, обединение’ (*ДТС 1969:436–437*; *Clauson 1972:585–588*; *Радлов 2*, *1:469*, *471–472*)? Тогава в прабълг. καυχανος, кавханъ бихме могли да видим лице, което управлява заедно с кана като съуправител, съвладетел в съзвучие с тюркската доктрина за двойните владетели.

2. БОИЛИТЕ
ВОНЛА, ВОѶНЛА, ВОІЛА, ВѠѶЛА, БЪІЛѦ

Съсловната титла βοηλα/βοιλα, бъілѧ се среща в различни епиграфски и книжовни източници, срв.:

Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21 βουηλα. ζοαπαν. *Надпис на Маламир от Шумен № 58* βοηλας ὁ καυχανος, τοὺς βοϊλαδας. *Хронография на Теофан Изповедник* βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον, βοϊλάδας (βοΐλας), βοϊλάδων. *Житие на Мария Нова* Βουλίαν. *Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец* οἱ ἓξ Βολιάδες οἱ μεγάλοι, οἱ λοιποὶ οἱ ἔσω καὶ ἔξω Βολιάδες. *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата* βοϊλάδας δώδεκα

μεγάλων. *Житие на Артемий (Супрасълски сборник)* ѫъилѧ πατρίκιος. *Хроника на Георги Амартол* ѫъила τοὺς μεγιστάνας, Оубїенъ бы ѫъилїн своимн. *Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски* [Пс. 44:17] ѫъиволѧ (вм. ѫъила) ὕπαρχοι. *Анастасий Библиотекар. Хронография* Bohiladis, Boilam.

Названието βοηλα/βοιλα влиза и в състава на двукомпонентни титулни означения. В случаите, когато е в препозиция, титлата има съсловен характер, а на второ място стои титлата, означаваща службата на боила в държавния апарат. Срв.: 1) ὁ βοηλα καυχανος боил на длъжност кавхан (ὁ Ηραταης ὁ βοηλα καυχανος, βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*); 2) ὁ κανα βοιλα κολοβρος родственик на кана (брат или син) боил на длъжност колобър (τὸν κάνα βοιλὰ κολόβρον *Надпис на Персиан от Филипи № 14*); βογοτορ βοηλα κουλουβρος багатур боил на длъжност колобър (*Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*), ὡ βοιλα κουλουβρος боил на длъжност колобър (*Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*), вж. при κολοβρος; 3) βουλίας ταρκάνος боил на длъжност таркан – най-вероятно титлата на втория син на българския владетел (πῶς ἔχουσιν ὁ Καναρτι κείνος καὶ ὁ Βουλίας ταρκάνος *Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец*), вж. при ταρκάνος; 4) βουηλα ζοαπαν боил на длъжност жупан (*Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21*, *Фехер 1925:58*; *Младенов 1926*; *Попконстантинов 1993:149*). Когато в съставни титли βοηλα/βοιλα заема втора позиция, се предхожда от първа съставка, посочваща ранга на боила, срв. ὁ η[ζ]ουργου βουληα, ητζιργου βοιλαν, ητζηργωυ βωυλε, Σουρσούβελι, Σουρσούβουλις, Σουρσουβούλη, Ἠτζβόκλια, ѵрьгоуѫъилѧ, (Stasis) Zerco borlas, (Petro) Cerbule, ѡк βοηλα. Някои изследователи (*Бешевлиев 1979:60*; *Ангелов 1985:220*) разглеждат като една титла израза βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον в *Хронографията на Теофан Изповедник*. Намирам за по-обосновано другото мнение (*Златарски I, 1:228*; *Трифонов 1923:16–17*), според което става въпрос за две лица – боил и чигот (за чигот вж. по-нататък).

Фонетичните и графичните варианти на титлата, съхранени в различни извори, се свеждат до: βοηλας, βοϊλᾶν, βοϊλαδας, Βολιαδες, Βουλιαν, βουληα, βωυλε, βοιλα, βελι, βουλις, βουλη, βοκλια, Βουηλα, ѫъилѧ, borlas, bule, bula, Bohiladis, Boilam; вж. и личното име Ησβουλος <**iš-bul* <**ēš* + *-bojla*. Титулът е засвидетелстван в старотюркски (*Toñukuk Boyla Bαγa Tarkan*) и уйгурски (*Boyla Kutluγ Yarγan*) текстове от VIII–IX в. (*Малов 1951*). Обикновено неговото тюркско потекло се приема за безспорно: <**boyla*, срв. сттюрк. *bo:d*, *bo:y* ‘ръст, бой на мъж, човешко тяло; род, племе’ (*Clauson 1972:296–297*; *Севортян 2:176–178*), *boyla* ‘добре построен, създаден’ (*Granberg [forthcoming]: Dictionary:62*), *bojlu* ‘висок’, *bolja* ‘издигам се’ (мнение на Tomaschek, цит. по *Бешевлиев 1979:60*, *бел. 263*), *boila* ‘раста, увеличавам (се), удължавам се, измервам височина’, *boily* ‘с висок ръст; голям, велик, могъщ’, каракирг. *buila, builу* ‘имам ръст’ (*Радлов 4*, *2:1643*, *1801*), *bod*, *bodu budul* ‘прикрепвам, при-

вързвам' (мнение на Расанен, цит. по *Севортян 2:177*, критика у *Симеонов 1981*, *2:36–37*; вж. други тюркски паралели у *Мелиоранский 1902:285–286*; *Moravcsik 1958*, *2:93–94*; *Фасмер 1:203–204*, *259*; *Севортян 2:287–288*; *Баскаков 1985:40*). Венедиков свързва прабълг. βοηλα с тюрк. *boy* 'род, част от племе, клан и тълкува боила като лицето, което стои начело на рода или клана; според него първоначално βοηλα е била титла на родовата аристокрация (*Венедиков 1979:14–15*; вж. подобна етимология у *ДТС 1969:110*: *boj* 'племе, народ'+ *-lu*' 'суфикс за притежание', т.е. *bojlu* е 'този, който притежава, възглавява племето'). В крайна сметка за най-близък фонетичен и семантичен тюркски паралел приемам сттюрк. *bojlu* 'висок' във физически смисъл, а впоследствие и в социален аспект, откъдето се получава и вторичното разширено значение 'велик, могъщ' (*Симеонов 1981*, *2:37*). Алтайски произход е възможен за Менгес (*Menges 1951:97*); туранска етимология, неподкрепена с аргументи, защитава Мутафчиев (*Mutafčiev 1932:170–172*); неаргументирана теза за гръцко потекло вж. у *Шервашидзе 1990:89–90*. Клосон не изключва възможността прабълг. и тюрк. *boyla* да е заемка в тюркски, много древна (предтюркска) дума, може би свързана с Hsiung-nu (източните хуни), макар да признава, че няма реални следи от нея в китайски текстове, отнасящи се до този народ (*Clauson 1972:385*); като заемка я разглежда и *Кляшторный 1964:104*. От езиково гледище постаринни са формите без метатеза (βοηλας, βοϊλᾶν, βοϊλαδας βοιλα, Βουηλα, Bohiladis, Boilam), докато по-късните метатезирани форми **yl>ly* (Βολιαδες, Βουλιαν, βουληα, βουλις, βούλη, вълиѧ<**boila/bulia*) са характерни за *Надписа на Крум от с. Хамбарли № 47*, славянските източници, *Житието на Мария Нова*, *Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец*. Освен специфичния за прабългарската фонетична система процес метатеза (**boila*, βοηλα >*bolia/bulia*, вълиѧ) титлата боил съдържа следи и от друг характерен процес – редуцирането и изпадането на гласни в средата на сричката, довело до опростяване на съчетанията от две съгласни чрез редукция на първата (Mittelsilbensschwund), срв. Ησβουλος, βωυλε, Σουρσουβουλος, βουλα, Zergo bula, Cerbula <**bula*. Явлението показва устойчивата позиция на акцента в първата сричка на думата в тюркските езици и прабългарски, което е допълнително доказателство за връзката на прабългарския език към алтайското езиково семейство (*Делева 1997:19*).

Боилите са висшето съсловие у прабългарите, напр. при изброяване те предхождат багаините, срв. раздаването от страна на владетеля на дарове на боилите и багаините в *Надписа на Маламир от Шумен № 58*. Същият надпис показва, че сред боилите е бил избиран кавханът. От съсловието на боилите са назначавани колобри (ὠ βοιλα κουλουβρος *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*), таркани (ὁ Βουλίας ταρκάνος *Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец*), жупани (βουηλα ζοαπαν *Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21*). Боили и багаини има и у тюрките, срв.

титлата *Boyla Baga Tarqan* на Тонюкук в старотюркски орхонски надпис (*Малов 1951:371*; *Малов 1959:93*). Тези две знатни съсловия напомнят на двете персийски съсловия благородници у Сасанидите *vazurgan* и *azadan* (*Бешевлиев 1981:41*). Можем да предположим, че към X–XI в. боилската титла се е доближавала до византийската благородническа титла πατρίκιος, щом тя е преведена с бъилꙗ в *Супрасълския сборник*, *Житие на Артемий* (*л. 230,1* не бон сѧ бъилꙗ πατρίκιε, *л. 230*, *6-7* вндншн лн бъилꙗ чьстн ваша πατρίκιε, *л. 233*, *20* се же вѣдъı бѫдн бъилꙗ πατρίκιε). Друго гръцко съответствие на бъилꙗ – μεγιστᾶνος ‘велможа’ – се чете в *Хрониката на Георги Амартол*, където сановниците на персийския цар Кир са наречени бъилꙗ (Куръ скоро посла бъилꙗ своеꙗ τοὺς μεγιστάνας, Оубїенъ бы бъилїн своимн). В *Чудовския псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски* [староруско копие от XI в. на преславски образец] в тълкуването на Пс. 44:17 четем: сѷтнн же а҃плн оц҃а имѣвъше патрнархъı···ꙗкоже се бъıвола (вм. бъилꙗ) н воеводъı поставленъı вьсецремь хрнстомь, т.е. боилите се явяват наместници (ὕπαρχοι подуправители) на „всецаря“ Христос (*Погорелов 1910*). Високото положение на боилите се вижда и от въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград, където след питането за владетеля, владетелката, престолонаследника, боил таркана, синовете на владетеля и останалите му чеда, следва въпросът за шестимата велики боили и останалите вътрешни и външни боили (*Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец*). Шестимата велики боили (сред тях кавханът и ичергу боилът) са били най-висшите лица в България и вероятно са съставяли боилския съвет, притежавали са военни и граждански функции и са съветвали владетеля. За дванадесет велики боили, пленени от сърбите заедно с Владимир Расате, съобщава *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*. Изказвани са различни мнения относно броя и функциите на великите боили – Бешевлиев не ги отъждествява с шестимата велики боили (*Бешевлиев 1981:64*), според Златарски дванадесетте велики боили формирали боилския съвет (*Златарски 1898:141*; *Златарски 1921:141*), за Трифонов (*Трифонов 1923:42–54*) и Венедиков (*Венедиков 1979:20*) броят им надвишава дванадесет, а за Добрев великите боили са шест (*Добрев 2007:76*). Различни са и тълкуванията относно т.нар. вътрешни и външни боили (вж. различните мнения у *Златарски 1921*). Вътрешните οἱ ἔσω βολιάδες били на постоянна служба в двореца (*Добрев 2007:76–77*, срв. аналогията с кандидат Турдачис, починал вътре ἔσο, т.е. в двореца), заместували са синклита, като придворни служители били пряко подчинени на владетеля (*Венедиков 1979:19*, *20–24* коментира израза οἱ ἔσω βολιάδες като боили в голяма „вътрешна“ област около столицата), заемали са определени длъжности и така са участвали във властта, живеейки в резиденцията на княза (*Златарски 1921:54*) или в столицата (в двореца, но и извън него, *Трифонов 1923:54–60*). Външните боили обитавали своите владения в провинцията (*Златарски 1921:54–56*; *Трифонов 1923:59–60*), не са заемали никакви длъжности

(*Златарски 1921:54*) или са заемали такива (*Трифонов 1923:55–58*), били са длъжностни лица в провинциите (*Runciman 1930 [1993:212]*), съотносими с византийските стратези и свързани с управлението на комитатите (*Венедиков 1979:19*); по-подробно за мястото на ичергу боила в системата на вътрешните боили вж. *Гюзелев 1971 [2007:173–182]*.

Най-ранните оцелели сведения за участие на боилите на българската политическа сцена са от третата четвърт на VIII в. и визират събития от времето на кановете Паган [764] и Телериг [774], когато държавното управление е в криза. Не случайно историческата наука подчертава връзката между нестабилността на канската власт, честата смяна на владетелите и изземването на владетелски прерогативи от страна на боилското съсловие. В историческите извори могат да се намерят различни свидетелства за боили, които:

1) участват с българската войска във военни походи, напр. кан Телериг изпраща 12 000 войска и боили във Вертизия [774] (*Хронография на Теофан Изповедник*). В началото на XI в. боилите (болярите) имат свои военни отряди, напр. след смъртта на Иван Владислав българските боляри, всеки с отрядите си (*Хроника на Скилица*)[7], се предават на византийския император;

2) участват в преговори за мир, напр. когато император Константин Копроним се отправя срещу България [774], кан Телериг изпраща един боил и чигот с предложение за мир (*Хронография на Теофан Изповедник*, *Анастасий Библиотекар*. *Хронография*);

3) придружават владетеля при външнополитически посещения, напр. кан Паган пристига при византийския император [764] със своите боили (*Хронография на Теофан Изповедник*);

4) възможно е да са функционирали и като началници на крепости, напр. след като Симеон превзема Виза, назначава Βουλίαν за началник на крепостта (*Житие на Мария Нова*)[8];

5) като част от най-близкото обкръжение на владетеля следват неговите действия, напр. кан Телец е убит [764] заедно с неговите боили (*Анастасий Библиотекар*. *Хронография*), боилите на кан Крум пият с него от посребрения череп на Никифор (*Хроника на Георги Амартол*, *Хроника на Симеон Логотет*, *Хронография на Лъв Граматик*), боилите на княз Борис-Михаил се покръстват непосредствено след него (*Хроника на Георги Амартол*, *Хроника на Симеон Логотет*, *Продължителя на Георги Монах*), с болярите цар Симеон споделя

[7] Примери за функционирането на болярите като близки до владетеля военни лица в старобългарския текст на *Супрасълския сборник* и *Хрониката на Георги Амартол* вж. у *Трифонов 1923:31–36*.

[8] Според *Баласчев 1899* и *Moravcsik 1958, 2:107* Βουλίαν е собствено име на български пълководец, за *Бешевлиев 1981:56* е форма на титлата боил, а според *Трифонов 1923:32* става въпрос за „високо военно лице“. Едва ли обаче в случая може да става въпрос за „войска, образувана от аристокрацията, която вероятно е въоръжена по-добре от обикновения народ поради по-големите възможности на боилите“ (*Венедиков 1979:16*).

впечатленията си от император Роман Лакапин след срещата си с него [924] (*Хроника на Симеон Логотет*, *Хронография на Лъв Граматик*, *Хронография на Псевдо-Симеон*)[9].

Съсловната титла βοιλα влиза в състава на две сложни длъжностни титли: υκ βοηλα и ητζουργου βοιλα/ѵрьгоувъıлѧ, които ще разгледам по-нататък.

3. ϒK ВОНЛА

Тази титла е hapax legomenon, тъй като е запазена единствено в *Надпис от Мадара № 50*, според който юк [ук] боилът има 26 ризници (υκ βοηλα λορήκηα κς')[10], ичиргу багаинът – 12, омирът – 17, юк багаинът – 22 и бири багаинът – 22 (за останалите титли вж. по-нататък). За съставката υκ съществуват различни етимологически обяснения, като всички отвеждат към тюркски или тюркско-алтайски произход. Според Венедиков (*Venedikov 1950:181–184*; *Венедиков 1979:49*; *Венедиков 1981:147*) υκ < тюрк. *uč*, *üč* 'начало, край, фланг, далечен', куман. *uč* 'край' и означава 'външен боил, боил на една покрайнина; началник на гарнизон в покрайнината', а може и да е свързано с тюрк. *yük*, *ük* 'товар', откъдето цялото значение е 'боил на обоза'. Второто обяснение Бешевлиев смята за по-приемливо, тъй като по фонетични причини (звукът *ч* в *Надписа от Преслав № 53* се предава с τζ, а не с κ) отхвърля връзката с тюрк. *uč* (*Бешевлиев 1979:182*). Това съществено наблюдение ще допълня с още подобни прабългарски и старобългарски примери (κλοβουκъ: **qolbuq*, сокъ: **soq*, Τουκος: **tuq*; вж. още случаи у *Granberg [forthcoming]:Phonology 45–47*), които свидетелстват, че прабълг. *q* (гр. κ, χ, кир. к) не само в крайна, но и във всяка друга позиция предава тюрк. *q*, *g*, *k* и никога тюрк. *č* (тюрк. *č* = стб. ч в гр. се предава само с τζ, срв. чнтемъ/τζιτμα : **čitem*, Τουρδατζις : **Turdač*, чнготъ/τζιγάτος : **čigat*; *Granberg [forthcoming]:Phonology 59–61*). Етимологически трудно за обяснение е тълкуването на Прицак (*Pritsak 1981:36–37*), че υκ < сттюрк. *aq* [лабиално *a*] 'бял', тъй като лабиализацията (*aq* > *oq*) в прабългарски има един-единствен паралел и това е узб. *oq* 'бял' (*СИГТЯ 1:192*; *Granberg [forthcoming]:Phonology 4*). Менгес (*Menges 1958:446*) привежда като съответствие на υκ тюрк. **jüq* с коренно *q*, производно от основата **jü-* 'раста, нараствам, ставам висок' (срв. и *jük-sä-k* 'висок', *jük-sä-l* 'издигнат'), и тълкува υκ βοηλα като 'по-горен, по-висок, висш, върховен боил'. В същия дух са и тюркско-алтайските успоредици, които привежда Симеонов – *joqjer/йок*

[9] В последните два случая Трифонов разглежда болярите в ролята им на високопоставени военни лица, близки до царя военни съветници (*Трифонов 1923:33–37*).

[10] По мое мнение тук и във всички по-нататък коментирани инвентарни надписи броят на ризниците и шлемовете не може автоматично да отнесе към броя на войниците. Допускам, че по-скоро става въпрос за допълнително снаряжение, което е раздавано само на част от войската.

йер ‘високо място, възвишение’, калм. *ик/юк* ‘висш, върховен, старши’ (*Симеонов 1981*, *2:37–38*). Към тези паралели бих добавила и други производни от същата тюркска основа – *jokaji*, *jokkapi*, *јокар*, *јокары*, *јокурт*, *јокуш*, *јокарі* ‘горна част, горен, (на)горе, нависоко, висок, по-висок, възвишение’, както и форми като *йукары*, *йукури*, *йугары*, *juqqari* (*Радлов 3*, *1:401–403*; *Малов 1951:389*; *Севортян 4:213–214*), чиято начална гласна стои по-близо до произношението на гр. υ-. Така за ѹкъ βоηлα можем да кажем, че е някаква военна длъжност, съгласно етимологията ‘старши боил’, с не особено висок ранг, щом е имал 26 ризници, но в йерархията е стоял по-високо от ητζηργου βαγαηνος и βηρη βαγαηνος и от омира според *Надписа от Преслав № 50*.

4. ИЧЕРГУ БОИЛЪТ НТZОЎРГОЎ ВОІЛА, НZОЎРГОЎ ВОЎЛНА, СОЎРСОЎВОЎЛН, ‘НТZВОКЛІА, ЄѲРСОУБЪІЛНѢ, ҮРЬГОУБЪІЛНѢ, ZERCO BORLAS, ZERGOBULA

Втората оцеляла сложна длъжностна титла със съставката βοιλα е ητζουργου βοιλα/ҁрьгоуъъылнѣ, известна от *прабългарските надписи*, *кирилския надпис на Мостич*, византийски и латински извори, срв.:

Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47 ὁ Τουκος ὁ ηζουργου βουληα. *Надпис на Персиан от Филипи № 14* ητζιργου βοιλαν. *Надпис от Преслав № 53* ητζηργωυ βωυλε. *Надпис на Мостич* мостнчь ҁрьгоуъъылнѣ. *Хроника на Георги Амартол (Продължителя на Теофан)* Γεωργίου Σουρσουβούλη Гєѡргнѣ нже н Сєрсоуъылл (Гєѡргїѧ Сѵрвѧлл *Хроника на Симеон Логотет*), Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις Гєѡргїн Сърсоуъылл (Гєѡргїє Соурвѧль *Хроника на Симеон Логотет*), Γεωργίου Σουρσούβελι Гєѡргню Сєрсоуъылн (Гєѡргїю Соурвоулѧ *Хроника на Симеон Логотет*). *Константин Багренороднн. За управлението на държавата* ‘Ητζβόκλια. *Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор* stasis zerco borlas (boilas). *Чивидалско евангелие, маргинални бележки* Zergobula St[as]is. *Писмо на папа Йоан VIII [16 април 878]* Petro comiti. *Писмо на папа Йоан VIII [879]* (Petro) Cerbulae (Cerbula).

Първата част ηζουργου (ητζιργου, ητζηργωυ, Σουρσου-, ҁрьгоу-, Zergo, zerco, Cer-) влиза и в състава на титлите ητζηργου βαγαηνου *Надпис от Мадара № 50*, ιτζουργου κολοβρος *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65*, вж. по-нататък.

Почти всички известни етимологии извеждат ητζιργου от тюрк. *ičärigü*, *ičirgü* ‘вътрешен’ (*Moravcsik 1958*, *2:133* и цит. лит., *Granberg [forthcoming]:Dictionary: 120–121*), макар че цялата титла ητζιργου (ηζουργου)[11] βουλα липсва в старотюркските надписи. Успоредици на първата съставка има в орхоноенисейските и уйгурските надписи и в други тюркски писмени паметници (*ičrägi*, *ičräki*,

[11] Вж. графико-фонетична съпоставка между различните записи у *Добрев 2007:73–76*.

ičraki, *ičrä*, *ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’; *Малов 1951:379*), а съчетанията, в които се срещат, означават ‘вътрешни служители на дворцови служби; дворцови служители’ (*Beševliev 1955:124*; *Гюзелев 1971 [2007:169]* и цит. лит.). Преодоляно е схващането, че формата *ичиргу*, *изиргу* произлиза от тюрк. *ičigir*, *ičik* ‘подчинявам се, покорявам се’, т.е. ичиргу боилът е подбоил и ичиргу колобърът е подколобър (*Ramstedt 1913:45*; *Дуйчев 1940:165*; *Дуйчев 1943:171*). Менгес извежда първоначално пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’, от което според него впоследствие се е развило *ičirgü*, *ičürgü* чрез редукция и вокална асимилация в средисловието и без да се нарушава вокалната хармония (*Menges 1951:96–97*). Етимологиятата на Симеонов отделя две съставни части в титлата: 1) ητζ-/ *ič-* ‘вътре, вътрешност; вътрешен’ (така и *Севортян 1:388–391*) и 2) ιργου/*erik*, *ergü* ‘място, местопребиваване, лагер, стан, жилище’, т.е. ητζιργου βουλα означава ‘вътрешен боил, боил от вътрешния стан, от двора на хана’ и оттам ‘боил, който отговаря за охраната, реда и безопасността на хана и неговия двор’ (*Симеонов 1981*, *2:39–40*; така и *Škorpil*, *Nikov 1931:370*; *Beševliev 1955:124*). Придържайки се към предходната изследователска традиция, смятам, че ичергу боилът е бил дворцов служител, „вътрешен човек“ на владетеля, стоящ много близо до него.

Известни са имената на следните ичергу боили (по-подробно вж. *Гюзелев 1971 [2007:125–206]*):

1. Тук (Τουκος)[12] – главнокомандващ дясното крило на войската по времето на кан Крум [ок. 813–814] *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*. Възможно е Τουκος да е идентичен с Τζυκος – водач на българско пратеничество в Цариград [820] според *Надпис от с. Сенебир № 43*, където неговата титла ητζουργου βοιλας може само да се предполага поради разчитане единствено на крайното -ς (*Beševliev 1955:124*; *Бешевлиев 1979:166–167*). Според *Гюзелев 1971 [2007:125–128]* Тук (Цук) е идентичен с трети ητζουργου βοιλας – този от *Надписа на Омуртаг от Мадара № 6*, който е придружавал владетеля при извършване на жертвоприношение на Тангра. Всъщност и в този надпис не се чете цялата титла, а само ητζηργ- (*Бешевлиев 1979:123*). За идентификации на Τουκος/Τζυκος с Τζύκος от *Месецослова на император Василий II* (Διαδεξάμενος τὴν ἀρχὴν τῶν Βουλγάρων Τζόκος ὁ ἀθεότατος, *Станиславов пролог* прнѣм же власть бльгарьскꙑа цокь безбожныи, *Павлова*, *Желязкова 1999:141–142*) вж. *Златарски I,1:292–294*, *424–426*; *Grégoire 1934:762*; *Гюзелев 1971 [2007:129–131]*; *Бешевлиев 1979:166–167*.

2. Стасис (Zergo bula St[as]is) – участник в: а) българското пратеничество в Рим [867] по повод водения диалог с Римската църква (заедно със Sondoke, Petrus … et Georgius *Чивидалско евангелие, маргинални бележки*) – за йерархията сред тези Борисови пратеници вж. *Гюзелев 1971 [2007:146–149]*); б) българското пратени-

[12] Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:187*.

чество на княз Борис-Михаил за VIII-ия вселенски събор [869–28 февруари 870] в Цариград (stasis zerco borlas nesundicus vagantus il vestannabare, praestitzicunas campsis et Alexios Sampsi Huno *Анастасий Библиотекар*. *Светият Осми вселенски събор*); stasis zerco boilas = Στάσις *ičirgü boila* у *Moravcsik 1933:355*[13].

3. Петър според *Писмо на папа Йоан VIII [879]*, адресирано до Petro Cerbule et Sundice и другите боляри и съветници на българския княз Михаил. Златарски разчита израза Petro Cerbule като Петър и Зергобула и приема, че става въпрос за имената на двама от пратениците на Цариградския събор (*Златарски I, 1:177*, *799*). Според учения вместо Stasis първоначално е стояло името Petrus, който наред със Зергобула и Сундика багатур е бил сред тримата най-приближени на Борис. Всъщност Cerbula е съкратен (неточен) запис на титлата Zergo bula < ὁ ιτζιργου βοιλας (*Бешевлиев 1932:366*; *Moravcsik 1933:13–17*), която може да се отнесе към предхождащото я лично име Petro, т.е. Petro Cerbulae е ичергу боилът Петър (*Škorpil*, *Nikov 1931:369*, *bel. 73*; *Beševliev 1955:122*; *Венедиков 1979:31*). Според Гюзелев обаче (*Гюзелев 1971 [2007:152–155]*) под Cerbula от адреса в *Писмото на папа Йоан VIII [879]* се крие известният от други извори Стасис чръгубиля (Zergobula St[as]is, stasis zerco borlas) – вж. четене на Petro Cerbule et Sundice като „Петър, ичергу-боила, Сондоке“ и у *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:190]*. Според Гюзелев Петър, когото Анастасий Библиотекар многократно споменава като един от българските пратеници в Рим [866, 867, 869] и в Константинопол [870], сродник на княз Борис, е бил кавхан, макар никъде да не е титулуван така. Всъщност единствената запазена титла, която придружава името му, е comitus в адреса (Petro comiti) на *Писмо на папа Йоан VIII [16 април 878]* лично до самия Петър. Ясно е, че в случая comitus (гр. κόμης) не е в обичайното си значение ‘областен управител’. По мнението на Гюзелев титлата comitus е употребена за Петър, „за да обозначи comes palatii – една титла, която се среща и в други писма на папа Йоан VIII. Чрез нея в западната терминология е бил обозначаван първият човек в двореца на владетеля, който е играел важна роля във външнополитическите отношения и е отговарял за владетелската канцелария. Изяснена в такъв смисъл, титлата comitus, дадена на Петър от папата, сочи неговото високо положение ... Борисовият родственик играл първостепенна роля, по-голяма от тази на ичергу боила Стасис ... той е бил най-довереният от всички велики боили на княз Борис I ... той е бил и водач на българските дипломатически мисии. Въз основа на гореразглежданите факти може с пълно основание да се предположи, че Петър е изпълнявал кавханската длъжност по време на Борисовото управление поне в периода 866–879 г., ако не преди и след

[13] Според Прицак аналог на zerco е Ζέρκων – прозвището (титла), което е носил скитът–шут, любимецът на хунския владетел Бледа според *Приск. Excerpta* (Ζέρκων ὁ Μαυρούσιος Ζέρκων, Σκύθης οὕτω καλούμενος, Μαυρούσιος τὸ γένος, *ГИБИ 1:116–121*). Това прозвище е показвало, че носителят му е ‘вътрешен (по местопребиваване) служител’, т.е. ητζηργου *ičirgü* < *ič+i-r-gü* > *čérkü* (*Pritsak 1982:457*).

това“ (*Гюзелев 1971 [2007:154–155*], също и *Гюзелев 1969:197*, *310–311*, *317*, *бел. 48*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:177*, *181*, *189]*). Впоследствие това становище е възприето и от други учени (*Илиев 2003:222*; *Смядовски 2003:515*).

По-склонна съм да мисля, че в случая Петър е бил ичергу боил, а не кавхан, ако разглеждаме Petro Cerbule в *Писмото на папа Йоан VIII [879]* като съчетание от лично име и титла. Изписването най-напред на името на лицето, а после на неговата титла е обичайната практика на титулуване, известна от различни исторически извори – български, византийски и латински, епиграфски, книжовни и сфрагистични, срв. Ισβουληχος ὁ καυχανος, Ισβουλον τὸν καυχανον, ὁ Ηρατας ὁ βοηλα καυχανος, βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος, ὁ Τουκος ὁ ηζουργου βουληα, ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος, Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος, Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρκανος, ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος, Θεοδωρου ολγου τρακανου, ὡ Κορσης ὁ κοπανος, ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος, Δριστρου κομίτου, Δίστρος ὁ κόμης, Συμεὼν ὁ Κουλουτερκάνος, Δομετιανός ὁ Καυκάνος, Θεόδωρος ὁ Καυκάνος, Γεωργίου Σουρσουβούλη, Γεωργίου Σουρσούβελι, Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις, Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα ηρτχιθηνω/ ηρτχθηνω, Μιχαιλ βαγατουρ κανε ιρτχθινος, Σηβην ζουπανος μέγας, stasis zerco borlas, nesundicus vagantur, Гєωргнѣ нже н Сєрсоубыла, Гєωргїа Сврвла, Гєωргїн Сърсоубыла, Гєωргїє Соурвль, Гєωргню Сєрсоубылн, Сєменъ Кълоуторокань, Мостнчь чрьгоубъıла, Дѣнмнтрѣ ... жупанѣ, ОСТРО БОГОIN. Единствените изключения от тази практика са владетелските формули (Κανα συβηγη Ωμουρταγ, Κανα συβηγη Μαλαμηρ) в прабългарските надписи и още в два други случая – единият καυχανον Ισβουλον, ὁ καυχανος Ισβουλος *Надпис на Маламир от Шумен № 13*, а другият – Zergobula St[as]is *Чивидалско евангелие*, *маргинална бележка*. От друга страна, показателни са функциите, с които е натоварен Petrus Cerbula – те са подчертано дипломатически, а такива функции са присъщи по-скоро на ичергу боила, отколкото на кавхана. Както вече стана въпрос, водач на българско пратеничество в Цариград [820] е бил чръгубилят Тук (Τουκος), активен дипломат е бил и чръгубилят Стасис, участвал в българските пратеничества в Рим [867] и в Цариград [870]. По-късно като водач на българска мисия, която води мирни преговори с Византия [927], се изявява и Георги чръгубиля (Сурсувул). Затова пък всички кавхани, за които разполагаме със сигурни сведения (Ираитаис, Исбул, анонимният от 921 г.), имат по-скоро пълководчески функции и по-малко се изявяват като дипломатически функционери. След Борис и Симеон кавханът се превръща единствено във висш пълководец – такива са Дометиан, Теодор и неизвестният кавхан-предводител на войска по заповед на Петър II Делян[14]. В тази връзка титулуването на Петър като comitus (Petro comiti *Писмо на папа Йоан VIII [16 април 878]*) вместо comes palatii – „първият човек в двореца на владетеля, който е играел важна роля във външнополитическите отно-

[14] Тези функции се виждат ясно от много полезните таблици на *Гюзелев 2007:205–206*.

шения и е отговарял за владетелската канцелария“ (*Гюзелев 1971 [2007:154]*), също напомня повече функциите на българския ичергу боил, отколкото тези на кавхана. Затова можем да допуснем, че Petro Cerbule и Petro comiti в *Писмата на папа Йоан VIII [16 април 878*, *май 879]* визират Петър, на длъжност ичергу боил (така и *Добрев 2007:77*). Знаем, че през периода 867–870 г. със сигурност чръгубиля е бил Стасис (според *приписките в Чивидалското евангелие* и *Анастасий Библиотекар*), но вече през април 878 г. и най-вече през май 879 г. (датата на *Писмата на папа Йоан VIII*) чръгубилят е Петър.

4. Георги Сурсувул (*Хроника на Георги Амартол = Продължителя на Теофан* Γεωργίου Σουρσουβούλη Γεωργηѧ нже н Сєрсоубыла = Γεωργϊὰ Сѵрвѵла *Хроника на Симеон Логотет*, Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις Γεωργΐη Сърсоубыла = Γεωργΐε Соурвѵль *Хроника на Симеон Логотет*, Γεωργίου Σουρσούβελι Γεωργηю Сєрсоубылн = Γεωργΐϊю Соурвоулѵ *Хроника на Симеон Логотет*), шурей на Симеон, вуйчо на синовете му и техен настойник, водач на българското пратеничество за мир с Византия през 927 г. Под гръцкия запис Σουρσούβουλις се крие титлата ηζουργου βουληα = *чьргоубъıлꙗ, чрьгоубъıлꙗ (*Бешевлиев 1932:367*; *Бешевлиев 1979:62*; *Гюзелев 1971 [2007:157*, *бел. 89]*; *Гюзелев 2005:32*, *бел. 11*; *Добрев 2007:73–76*).

5. Мостнчь чрьгоубъıлꙗ бъıвъın прн Сумеонѣ цр҃н н прн Петрѣ цр҃н (кирилски надпис от X в.). Идентификация на Георги Сурсувул с Мостич чръгубиля вж. у *Добрев 2007:73–88* (предположения за това у *Гюзелев 1971 [2007:163–165]*)[15].

Някои историци (*Гюзелев 1971 [2007:178–181]*; *Венедиков 1979:32*, *38*; *Павлов 1993:12–14*; *Николов 2005:160*, *164*) приемат за чръгубиля и Богдан, споменат в *Хрониката на Йоан Скилица* като „топарх на вътрешни крепости“ по времето на Иван Владислав [1015–1018], а може би и по-рано. Привържениците на това мнение разглеждат думите на хрониста ὁ τῶν ἐνδοτέρω κάστρων τοπάρχος като описателен по-разбираем превод на титлата ηζουργου βουληα, която в случая означава „управител на вътрешната област около столицата Охрид“. Ако приемем тази теза обаче трудно може да се обясни „решението“ на Скилица да предаде описателно само и единствено титлата ичергу боил, а да остави в непроменения им прабългарски облик други титли като кавхан и миник, срв. Χαγάνον [!]... Μινικον, τὸν λεγόμενον Καυκάνον – хронистът по-скоро глосира титлата, но не я променя, срв. напр. добавката му за миник като „началник на конярите“ (Μινικὸν τῶν ἱπποκόμων τὸν πρῶτον).

Сред безименните чръгубили ще отбележа: 1) ητζουργου βοιλα от времето на Персиан и кавхан Исбул [ок. 837] *Надпис на Персиан от Филипи № 14*, 2) ητζηργωυ βωυλε от първата половина на IX в. *Надпис от Преслав № 53*, 3) под предводителство на τοῦ Κνήνου καὶ τοῦ Ἡμνήκου καὶ τοῦ Ἡτζβόκλια цар Симеон изпраща войска срещу сръбския княз Захарий [924] *Константин*

[15] Етимология на името Мостич вж. у *Симеонов 2008:189*.

Багренородни. За управлението на държавата – в гръцкия запис Ἠτζβόκλια се крие изопачената титла ητζιργου βοιλα <᾽Ητζβουλια, ᾽Ητζβοηλια, ητζιργου βουλια (*Beševliev 1932:14*; *Moravcsik 1958*, *2:133*), която би могъл да носи по това време чръгубилят Мостич = Георги Сурсувул (*Станчев 1955:14*; *Венедиков 1979:31–32*), но е възможно Мостич да е станал и по-късно (но най-късно през 927 г.) чръгубиля и тогава чръгубилят от 924 г. ще е неизвестен (*Гюзелев 1971 [2007:206]*). Ако разчетем Ἠτζβόκλια като ичергу боил, все пак остава странно споменаването му от страна на Константин Багренородни след τοῦ Κνήνου (неидентифицирана засега длъжностна титла) и след τοῦ Ἡμνήκου – висшия командир на кавалерията (вж. по-нататък). Защото разполагаме с друго сведение (на византийските хронисти), че по същото време [927] чръгубилят Георги (Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις) оглавява най-висша делегация, в която последен е посочен миникът. Имаме поне две възможности да излезем от „странната“ ситуация: или да приемем, че под Ἠτζβόκλια не се крие длъжността ичергу боил, или да приемем, че Константин Багренородни изброява лицата във възходящ ред (вм. очаквания низходящ), започвайки от по-маловажната (τοῦ Κνήνου) и стигайки накрая до най-важната фигура – тази на чръгубиля (Ἠτζβόκλια).

Така свидетелствата за ичергу боилите през IX–XI в. могат да се представят в следната таблица:

Име	**Дата** **Владетел**	**Функция**	**Източник**
Тук ὁ Τουκος ὁ ηζουργου βουληα	813 Крум	пълководец	Надпис № 47
Анонимен ητζιργου βοιλαν	837 Персиан	пълководец	Надпис № 14
Анонимен Ητζηργωυ βωυλε	първа половина на IX в.	пълководец	Надпис № 53
Стасис Zergobula St[as]is	867 Борис-Михаил	пратеник	Чивидалско евангелие, маргинални бележки Анастасий Библиотекар
Стасис stasis zerco borlas	869–870 Борис-Михаил	пратеник	
Петър Petro comiti	878 Борис-Михаил	пратеник	Писмо на папа Йоан VIII
Петър Petro Cerbulae	879 Борис-Михаил	пратеник	Писмо на папа Йоан VIII
Анонимен Ἠτζβόκλια	924 Симеон	пълководец	Константин Багренородни. За управлението на държавата

Георги Сурсувул Геѡргїоу Соурсоувоύлη Геѡргнια нже н Сєрсоувыла (Геѡргїа Сєрвла), Геώргιος ὁ Σουρσούβουλις Геѡргїн Сърсоувыла (Геѡргїе Соурвль), Геѡргίου Σουρσούβελί Геѡргню Сєрсоувылн (Геѡргїю Соурвоулв).	927 Петър I	пратеник	Хроника на Георги Амартол (Продължителя на Теофан), Хроника на Симеон Логотет
Мостич мостнчъ чрьгоубъіла	Симеон Петър I		Кирилски надпис на Мостич

Функциите на ичергу боила отдавна са привлекли вниманието на изследователите (вж. *Beševliev 1955*; *Станчев 1955:13–15*; *Гюзелев 1971 [2007:183–192]*), затова тук само ще припомня двете му най-ясно очертани в изворите пълномощия:

1. Военен предводител на част от българската войска. Такъв е неизвестният ичергу боил по времето на кан Крум (*Надпис от с. Хамбарли № 47*), командир на дясното крило на войската с подчинени стратези Вардан и Йоан [Яни], т.е. във военно отношение той е почти равностоен на кавхана (*Бешевлиев 1979:63*) или „малко по-долен от капхана“ (*Бешевлиев 1981:51*). Военен предводител на голямо войсково подразделение по времето на Персиан е и неизвестният чръгубиля (ητζιργου βοιλαν *Надпис от Филипи № 14*), изпратен от владетеля да воюва с κανα βοιλα κολοβρον под водачеството на кавхан Исбул. Следователно при кан Персиан ητζουργου βοιλα вече е подчинен на кавхана. Като командващ част от войската, чръгубилят е имал на разположение следното въоръжение: 455 меки[16] ризници, 540 шлема, 427 плетени[17] ризници и 854 шлема *Надпис от Преслав № 53*. Пълководчески функции има и предполагаемият чръгубиля (τοῦ Ἠτζβόκλια *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*), който заедно с τοῦ Κνήνου καὶ τοῦ Ἡμνήκου καὶ е изпратен от цар Симеон с войска срещу сръбския княз Захарий [924].

2. В мирно време чръгубилят е изпълнявал дипломатически функции, възглавявал е различни мисии (сключване на мирни договори или преговори с особена важност), играел е ролята на министър на външните работи (*Бешевлиев 1979:63*), бил е „пръв помощник на владетеля във важни международни срещи“ (*Венедиков 1979:37–38*). Активен дипломатически участник в решаването на българския църковен въпрос е ичергу боилът Стасис, пратеник в Рим [867] и Цариград [870] (*Чивидалско евангелие*, *маргинални бележки*; *Анастасий Биб-*

[16] Освен ‘меки ризници’ прабълг. χωυμσχη се тълкува и като ‘излети ризници’, ‘ковашки ризници’, ‘плочести ризници’, ‘нагръдни брони’, ‘кожени ризници’ ‘ризници’ (вж. преглед на мненията у *Димитров 1991:10–13*). За старобългарското въоръжение (брони, шлемове, ризници, щитове и др. под.) вж. *Жеков 2007:85–105* и цит. лит.

[17] Освен ‘плетени ризници’ прабълг. εστρωγην се тълкува и като ‘войнишки ризници’, ‘люспести ризници’, ‘подплатени ризници’, ‘шлемове ’ (вж. преглед на мненията у *Димитров 1991:13–15*).

лиотекар. *Светият Осми вселенски събор*). Участник в дипломатически мисии до Рим [866–870] е ичергу боил Петър, до когото са адресирани две *Писма на папа Йоан VIII [април 878*, *май 879]*. Водач на българско пратеничество за мирни преговори с Византия [927] е Георги чръгубиля (Сурсувул) (*Хроника на Георги Амартол = Хроника на Симеон Логотет*).

Изразеното мнение за възможни съдебни функции на ичергу боилите (*Гюзелев 1971 [2007:185–186]*) не може да бъде потвърдено с данни от изворите. Назоваването на Борисовите пратеници в Рим [870] не само като consiliarii, но и като judices (*Анастасий Библиотекар*) не се отнася конкретно към чръгубиля. Изхождайки от становището, че през Първата българска държава е съществувала една вътрешна област[18], Венедиков (*Венедиков 1968:43–45*; *Венедиков 1979:18–24*) и Гюзелев (*Гюзелев 1971:174 [2007:176–182]*) приемат за неин управител ичергу боила, на когото са били подчинени „останалите вътрешни боили“ и управляваните от тях крепости и войскови единици. От друга страна, Симеонов отбелязва, че широките пълномощия на ичергу боила (главнокомандващ, водач на дипломатически мисии в чужбина) противоречат на тълкувания като „управител на вътрешна област“ (*Симеонов 1981*, *2:39*). На базата на етимологически съображения той тълкува титула ιτζιργου βοιλα като „боил от вътрешния стан, ханския двор“ и оттам извежда отговорностите му за охрана и безопасност на хана и ханския двор, грижа за личното и държавното имущество, осъществяване на секретни поръчения, т.е. едновременно ичергу боилът бил началник на държавната безопасност, министър на финансите и държавния резерв, комендант на столицата и прилежащата ѝ област и т.н., като някои от функциите му не са изначални. Според Симеонов в зависимост от историческата обстановка чръгубиля имал най-голяма власт и най-широки пълномощия след владетеля, включително по-големи от тези на кавхана. Едва ли можем да се съгласим с последното твърдение (напр. ичергу боилът никога не е бил съвладетел като кавхана), както и с всички приписани от Симеонов правомощия на длъжността чръгубиля, за които не разполагаме с никакви изворови данни.

В заключение може да се каже, че чръгубиля е бил трети по значимост в държавното управление (след владетеля и кавхана) и втори по ранг боил. Най-вероятно е бил един от шестимата велики боили. Служил е в канския двор (княжеския дворец) и е бил придворен, особено близък съветник на владетеля и негово доверено лице, на което са поверявани висши военни и дипломатически мисии. Всички други приписвани му функции са несигурни. При упра-

[18] Въз основа на следните факти: 1) складът с военното снаряжение на ичергу боила се намирал не в столицата, а в Преслав (*Надпис от Преслав № 53*), 2) тълкуване на сведението за Богдан („управител на вътрешни крепости“ ὁ τῶν ἐνδοτέρω κάστρων τοπάρχος *Хроника на Скилица*) като скрита титла ιτζιργου βοιλα, 3) паралели с тюркско-енисейското разбиране за „вътре“, 4) връзка на първата съставка ιτζ- ‘вътрешен’ в ιτζιργου с топонимите Ичера, Чика = ‘вътрешността’.

влението на определен владетел службата на ичергу боил е изпълнявало само едно-единствено лице.

5. БОЛѢРЄ, ВЄЛЬМОЖА, МОГѪТЄ

От мн. ч. на тюрк. **bojla:-r* > *boylar* > *bolyar* е получено славянското название болѣре > болѣринъ (други етимологии вж. у *Трифонов 1923:2–26*; *Малов 1946:137–139*; *Трубачев 1963:160–163*; *Шаур 1988*; *Хелимский 2000:144–145*)[19], запазено в различни средновековни паметници. Особено показателни са оригиналните (непреводни) съчинения, съдържащи сведения за българското болярство, срв. напр. известията за: 1) болярите на княз Симеон, обкичени със златни гривни, пояси и пръстени (л. 205d и оба полъı его болѣръı сѣдѧщıа въ ѕлатахъ грнвьнахъ и поıасѣхъ и оброжьıхъ *Шестоднев на Йоан Екзарх*); 2) болярите на цар Симеон, пред които той като нов Птолемей „излива мисли из своите уста“ (прѣдъ болары *Похвала на цар Симеон в Изборника от 1073 г.*)[20]; 3) болярина от разказа на Климент, когото св. Георги избавил по време на война (помышлахъ нѣкто ѡ̾ машнхъ боıаръ девето чудо от *Сказание за железния кръст*); 4) болярите (боларе, боıары), поставени от Бога и укорявани от еретиците (богомилите) (цр҃н и боларе богомъ соутъ оученнеи *Презвитер Козма*. *Беседа срещу богомилите*). Без съответен гръцки текст е и вторият възглас на *ектенията в богослужебните указания за службата на 1 септември* от *Енинския апостол*, *л. 21б*: ръцамъ въсн гн҃ ослъıшн и помл҃оу[н] [о]х[о]люпцн цр҃н нашемъ· нма...н въсѣхъ болѣрѣхъ· ново... людєхъ его· ръцамъ. Според издателите на паметника в недобре четящия се израз ново ... людєхъ его стои първоначалното новопросвѣщеннъıхъ людєхъ (новопокръстените), т.е. „Енинският препис е направен по време, когато споменът за покръстването все още е бил жив в паметта на поколенията. Може би в извода е стояло и името на царя, но преписвачът го е заменил с [рекъ], понеже е съзнавал, че този цар не е вече жив“ (*Мирчев*, *Кодов 1965:190–191*). Показателно е, че във всички цитирани по-горе автентични (непреводни) български текстове липсва лексемата-термин вельможа, която обаче в други ранни оригинални български творби се употребява наравно с болѣринъ, вж. някои от *словата на Климент Охридски* (цр҃е и болѣре *Слово за св. Захарий и зачатието на Йоан Кръстител*, нмъже вьсн болѣре слоужатъ *Похвала за св. Димитър Солунски*, по срѣдѣ вельможь послоужнте [Сир 39:4] *Похвално слово за Кирил и Методий*) и на *Петър Черноризец* (властн ѕемные и велмѫжне· болѣре и соудне *Слово за временен живот*)[21]. И в *Житието на Анин* (*Супрасълски сборник*) с неустановен гръцки

[19] Смяната на коренната гласна въıлъ > болѣринъ се дължи на изместването на ударението от корена върху суфикса.

[20] Тези две сведения според Трифонов свидетелстват за болярите във функциите им на ‘държавен съвет’, ‘съветници в държавните работи’ (*Трифонов 1923:37–38*).

[21] Можем да допуснем, че такава е била картината и в неоцелелия старобългарски протограф,

текст се среща както болѣрнъ (*л. 562* съ болѩрномъ трокондиемъ сановитнї и жоупанн), така и вельможа (*л. 557* нн послоушааше колн вельможъ), но неясността около гръцкия първоизточник не позволява по-конкретни наблюдения. Наред с болѣрнъ (но винаги срещу гръцко съответствие, вж. по-нататък) два пъти е употребена и лексемата вельможа в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* – и двата пъти без опора в съответен гръцки текст (такъв липсва в *Хрониката на Георги Синкел*, а визираните събития са свободен преразказ по II и III Книга Царства). В първия фрагмент (л. 424а1–5) се разказва за разпрата между воеводата Авенир [братовчед на цар Саул и предводител на войската му] и Сауловия син Иевостей и измяната на Авенир в полза на Давид (по 2Цар 3:1, 7–8, 10): авеннръ···помыслн власть предатн дв҃дов҃ оувѣщавъ когож҃ велможов҃ ѡ҃стоупнтн ѡ҃ него (*Тотоманова 2008:69*, *431–432*). Вторият фрагмент от *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* се отнася до времето, когато цар Давид е на преклонна възраст (по 3Цар 1:1), а неговият четвърти син Адония, решавайки да го наследи[22], се съветва с Давидовия военачалник Йоав и свещеника Авиатар[23]: нжава старѣншаго воеводов҃ н авнафара архнерел (по 3Цар 1:7) н дроугыа вельможа (добавка на съставителя на Хрониката) (л. 426а12–17, *Тотоманова 2008:73*, *434*). Цитираните два случая показват, че старобългарският книжовник, съставил към края на IX – началото на X в. *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, използва лексемата вельможа като общо название на сановници, приближени и влиятелни хора на царя, заемащи различни длъжности. Само вельможа се среща в *Учителното евангелие на Константин Преславски* в заключителната (непреводна) част на *43-та беседа*, в която авторът призовава за изпълнение на заповедите на Бога и благолепна негова възхвала без страх от цар, без стеснение пред князе и без срам от велможи (не боѩще сѧ цр҃ѧ· не стыдѩще сѧ кнѧзь· не срамлѩѭще сѧ вельможь, *Антоний 1885:114*)[24].

Какво показват преводните старобългарски текстове по отношение на термина болѣрнъ, какви са неговите гръцки паралели и доколко те могат да разкрият терминологичното значение на болѣрнъ в българското общество от IX–XI в.? (За някои гръцки успоредици вж. *Трифонов 1923:27–31*.) Едни от най-честите съответствия в гръцките първоизточници са συγκλητικός ‘сенаторски’, συγκλητικός ὁ ‘член на сената, сенатор’ и σύγκλητος ‘извънредно събрание, член на събрание’, σύγκλητος ἡ ‘римски, гръцки сенат, синклит (държавен съ-

тъй като двадесетината по-късни славянски преписа показват забележително единство.

[22] След смъртта на тримата по-големи Давидови синове Адония смята, че той е наследникът, но изборът на Давид е единадесетият му син Соломон.

[23] Тези двама сановници някога са били предани сподвижници на цар Давид, но към края на живота му му изменят, заставайки на страната на Адония в битката за властта.

[24] Напълно възможно е Константин Преславски да визира събитията от времето на княз Владимир-Расате. Трябва да се има предвид, че данните за *Учителното евангелие* са непълни, тъй като не разполагам с целия текст, включващ 51 беседи, а само с текста на издадените 20 беседи (*Антоний 1885; Jagič 1873; Vaillant 1967*).

вет); ἐκ τῆς συγκλήτου сенатор'. Преводът им единствено с болѧръ, боꙗръ е налице в славянския текст на *Хрониката на Йоан Малала*, независимо дали става въпрос за болярите на Кадмос, Тезей [старогръцки герой и цар на Атина], Ромул [основател на Рим, ок. 753 г. пр. Хр.], император Тарквиний [534–509 г. пр. Хр.], Брут, император Антиох Епифан [175–164? г. пр. Хр.], Сципион [235–183 г. пр. Хр.], персийския цар Слунарсакий, изобщо римски боляри или болярите на императорите Теодосий II [408–450], Лъв I [457–474], Зинон [474–475, 476–491], Юстин I [518–527], Юстиан I [527–565][25]. И в славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол* гр. συγκλητικός, σύγκλητος, συγκλήτης се предават с болѣрінъ, болѣрьскъ съборъ, болѣрьскъ чинъ[26] – същите съответствия са налице и в други старобългарски паметници, срв. болꙗромъ συγκλήτου, болѣрьскъ συγκλήτου, болѣрьска съвѣта συγκλήτῳ βουλῇ *Супрасълски сборник л. 216*, *л.104*, *л. 202*, *л. 101*, *л. 281*, боллары συγκλήτῳ, болꙗрн σύγκλητος *Ефремовска кръмчая*, σύγκλητος *Лествица на Йоан Климакс* (*Slovník 1:136–137*; *Miklosich*

[25] Срв. боллромъ τὰς τῶν συγκλητικῶν, боллары τῶν συγκλητικῶν, болре οἱ συγκλητικοί, боꙗръ τῶν συγκλητικῶν, боꙗромъ τῆς συγκλήτου (2 книга, *Chronographia Malalae 1831:34*, *42*, *44*, *46*, *52*); болре крнтстнн οἱ συγκλητικοὶ τῆς Κρήτης, болре οἱ συγκλητικοί, боары τῶν συγκλητικῶν, боллръ σύγκλητον (4 книга, *Chronographia Malalae 1831:86–87*); боꙗры συγκλητικούς, боллары σύγκλητον, боꙗрѡм σύγκλητον, боꙗре συγκλητικοί, боꙗромъ συγκλητικῶν, съвѣтъ боллрскын συγκλήτον, боꙗре σύγκλητος, боллары συγκλήτου, боллре σύγκλητος, боллре συγκλητικοί, боꙗрнноу συγκλήτου, боллре οἱ συγκλητικοί, боллръ ἐν...συγκλητικούς, боллре οἱ συγκλητικοί, боллръ τῆς συγκλήτου, боллре σύγκλητος, боллръ τὸν συγκλητικόν, боꙗромъ τῇ συγκλήτῳ, боꙗромъ τοῦ... συγκλητικοῦ, боллрнінъ ὁ συγκλητικὸς (7 книга, *Chronographia Malalae 1831:184–185*, *187*); боллромъ τοὺς συγκλητικούς, боꙗры οἱ συγκλητικοί (8 книга, *Chronographia Malalae 1831:205*, *210*); боꙗръ τῆς συγκλήτου, боꙗры τοὺς συγκλητικούς, боꙗръ τῆς συγκλήτου, боꙗромъ τῶν συγκλητικῶν, боꙗре ἡ σύγκλητος (9 книга, *Chronographia Malalae 1831:214–215*, *218*); боꙗромь συγκλητικοῖς, боꙗре οἱ συγκλητικοί (13 книга, *Chronographia Malalae 1831:326*, *335*); боллре ἡ σύγκλητος, боꙗрнінъ συγκλητικοῦ, боꙗры τῆς συγκλήτου, боꙗры τοὺς συγκλητικούς, боꙗръ τῆς συγκλήτου, боꙗрн συγκλήτου, боꙗры σύγκλητος, боꙗре σύγκλητος, боꙗрн συγκλήτου, боꙗромъ συγκλήτου, боꙗрнномъ συγκλητικούς, боꙗръ συγκλήτου (14 книга, *Chronographia Malalae 1831:356*, *360*, *364*, *366*, *369*, *371*); болрн τῆς συγκλήτου, боꙗрнінъ τοὺς συγκλητικούς, боꙗръ τοὺς συγκλητικούς, боꙗръ συγκλήτου (15 книга, *Chronographia Malalae 1831:377*, *379*); боꙗры οἱ συγκλητικοί (17 книга, *Chronographia Malalae 1831:421*); боꙗры οἱ συγκλητικοί (18 книга, *Chronographia Malalae 1831:428*). Славянският текст е по изданието на *Истрин 1994*.

[26] Срв. предсказанието на Серапион за смъртта на Антонин Каракала [211–217] въ сборѣ боларьстѣмь (*Истрин 1920:314*), убийството на Диоклетиан [284–305] ѿ боларьскаго сбора (*Истрин 1920:329*); болярите на римския император Константин, син на Констанций [293–306] (къ боларьскомоу чиноу рекъшю, сборъ боларьскын вндѣвъ, *Истрин 1920:331*, *332*); болярина Амаксовий, комуто император Теодосий Велики [378–393] поверил сина си (боллрнноу же ѥтерoу амаксовью, *Истрин 1920:373*); изпращането на същия Теодосий в битка срещу готите по съвета на болярите (свѣтомь боллръ гревьскыхъ, *Истрин 1920:374*); болярите при царуването на Михаил III и Теодора [842–867] (нꙁворнымн боллры τῆς συγκλήτου, нꙁбранныꙗ боллры τὴν σύγκλητον, *Истрин 1920:507*); болярите при царуването на Лъв Мъдри [886–912] (боллрскаго чиноу συγκλητικούς, *Истрин 1920:527*); болярския съвет всн же в боллрскомъ съвѣтѣ соуще πάντες δὲ οἱ τῆς συγκλήτου βουλῆς, наблюдаващ срещата на Симеон с Роман Лакапин [924] (*Истрин 1920:558*).

1862–1865:40; *Срезневский 1:150*; *СС 1999:99*; *Meyer 1935*)[27], както и в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*[28]. Това преводаческо решение, дело на различни книжовници от ранната славянска (българска) книжнина, издава историческа аналогия, свързваща функциите на болярите от Първата българска държава като вид сенатори. Такава роля книжовните извори не приписват на велможите и това обстоятелство е може би най-съществената разлика между тях и болярите. От друга страна, налице са и такива гръцки съответствия, които са общи и за болѣринъ, и за вельможа, срв.:

ἄρχων 'преводител, вожд; управник, владетел; управител'. Византийските хронисти известяват, че след победата над Никифор Геник [802–811] кан Крум отрязал главата му, оголил черепа, обковал го със сребро и заповядал на българските боляри да пият от него (Βουλγάρων ἄρχοντας *Хронография на Лъв Граматик*, τοὺς ἄρχοντας τῶν Βουλγάρων *Хроника на Симеон Логотет*) – срв. славянския превод на *Хрониката на Симеон Логотет* повелѣ пити въ нем блъгарскыи̑ вълѣрѡ̑ срещу славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол* повелѣ пити из него кꙋпемъ блъгарскымъ.[29] На друго място обаче славянският преводач на *Хрониката на Георги Амартол* предава гр. ἄρχων с болѧринъ[30], което говори за неустановена терминология. Извън хронографските текстове съответствието ἄρχων : болѣринъ е засвидетелствано в *13 слова на Григорий Богослов* (ἄρχων προστάτης praeses, нн болѣрином҃ꙋ зълобъ), *Иловичката [1262]* и *Рязанската кръмчая [1284]* (градьстїи болѧре ἄρχουσιν) (*Miklosich 1862–1865:40*; *СДЯ 1:296*). В същото време гр. ἄρχων се предава и с вельможа, вж. *Ефремовска кръмчая* (оу҃ вельможь ἄρχοντας прѣѣзывати) и Иер 32:32 (велможе ἄρχοντες) (*Срезневский 1:239–240*)[31].

---

[27] В славянския превод на *Хрониката на Йоан Зонара* се предпочита изразът кънѧзь сѵнкл҃тьскын или само кънѧзь, срв. и кнези сѵнкл҃тьсцїи вьси, съ кнезы нѣкымн сѵнкл҃тьскымн, аште въпросеть тебе кнези сѵнкл҃тьсцїи о самонѣ, прѣдь вьсѣмн кнезы въпросн царь (*Jakobs 1970:236*, *243*, *255*).

[28] Л. 46765, 459a27, 484б22, 467a6, 466б1 (*Тотоманова 2008*): дометїановы чьстн погꙋблены вышл болары тѣ̑ѕ ѕꙋгкл҃ітоу (*Moshammer 1984:421*, *21*); да и болар҃ѡ̑ своѭ̑ прὸς τὴν ѕύгкл҃ητος ѡ нем повесѣ̑вол҃а (*Moshammer 1984:398*, *27*); съвѣтѡ̑ болѧрскѡ̑ ψήφῳ κοινῇ̑ τῆς ѕυгкл҃ήтου „по единогласното решение на сената“ погꙋблена быста (*Theophanes 1963:11*, *19*) – става въпрос за решението, според което Диоклетиан и Херкулий са били убити [296] след намерението им отново да царуват; почѧстїе прїа҃ ѡ҃ болар҃ъ тѣ̑ѕ ѕꙋгкл҃ήтου (*Moshammer 1984:420*, *2*); болар҃ѡ̑ тѣ̑ѕ ѕꙋгкл҃ήтου молнвшѭ̑ его (*Moshammer 1984:418*, *17*). По-нататък вж. превода на ѕύгкл҃ητος и с дроугъ. Изказвам сърдечна благодарност на А.-М. Тотоманова за предоставените ми гръцки текстове.

[29] Гръцкият текст на този пасаж в *Хрониката на Йоан Зонара* е по-различен (Крум дал на своите подвластни τοῖς ὑπ᾽αὐτόν да пият) и не е преведен в достъпните ми издания на славянския текст, вж. *Jakobs 1970; Kačanovskij 1882*).

[30] По времето на император Анастасий I Дикорос [491–518] настъпил метеж заради християнската вяра и императорът заедно с болярите се укрили (ꙗко ц҃рю̑ и болѧромъ τοὺς ἄρχοντας ꙁдѣгноутн и скрытн ся, *Истрин 1920:407*).

[31] Примери за назоваване на българските боляри с гр. ἄρχοντες във византийски хроники без славянски превод вж. у *Трифонов 1923:27*.

μεγιστᾶνος, μεγιστᾶν ‘знатен човек, велможа, важна персона, големец, велик мъж’. Според византийските хронисти император Михаил III [842–867] покръстил българския княз Борис, дал му собственото си име, а болярите τοὺς μεγιστᾶνας отвел в Цариград и ги кръстил. Срв. съответните славянски преводи в *Хрониката на Симеон Логотет* болѣры же его τοὺς μεγιστᾶνας въ Цр҃ниградъ w҃вѣ кр҃тн и҃ и в *Хрониката на Георги Амартол* велможа его τοὺς μεγιστᾶνας введъ в Константинь гра҃ вса кр҃тн[32]. Същите хронисти (*Лъв Граматик*, *Продължителя на Теофан*, *Псевдо-Симеон*, *Симеон Логотет*) свидетелстват, че години по-късно [924] след срещата си с Роман Лакапин българският владетел Симеон разказал на своите боляри μεγιστᾶσι за разумността и смирението на императора – вж. съответната славянска версия в *Хрониката на Симеон Логотет* своѭ болаѭ τοῖς ἑαυτοῦ μεγιστᾶσι повѣдааше и в *Хрониката на Георги Амартол* своимъ велможамъ цр҃ева разѹма исповѣда[33]. След смъртта на цар Симеон срещу цар Петър се вдигнал брат му Иван [928] заедно с други Симеонови боляри μεγιστάνων τοῦ Συμεών *Продължителя на Теофан*, *Продължителя на Георги Монах* – срв. славянския превод на този пасаж в *Хрониката на Симеон Логотет* съ нимѣмн w҃ болѣрь сумеоновѣ҃ μεγιστάνων τοῦ Συμεών и в *Хрониката на Георги Амартол* съ нимѣмн велможамн семеонн μεγιστάνων[34]. Следователно славянските преводачи на двете хроники доста последователно следват превода на μεγιστᾶνος, μεγιστᾶν с вельможа (*Хроника на Георги Амартол*) или с болѣринъ (*Хроника на Симеон Логотет*). И извън събитията, свързани с българската история, преводачът на *Хрониката на Георги Амартол* използва лексемата вельможа за гр. μεγιστάν, срв. напр. велможите на Дарий, които завидели на Даниил и го хвърлили в лъвската яма (тъ данинлъ ѕавндѣнъ бы҃ w҃ вельможь ὑπὸ τῶν μεγιστάνων, *Истрин 1920:190*), или велможите на Александър Велики, които след смъртта му разделили царството (нбо моужи вельможа οἱ ... μεγιστάνες александровн цр҃тво его раѕдѣлнвъше, *Истрин 1920:199*). На друго място обаче преводачът на *Хрониката на Георги Амартол* предава гр. μεγιστᾶνος с прабългаризма бъилꙗ – така са наречени болярите на персийския цар Кир [555–530], които той изпратил при пророка Даниил (скоро посла бъилꙗ своꙗ к немоу, *Истрин 1920:38*). Вж. и единствения случай

[32] В *Хрониката на Йоан Зонара* тези събития са описани по-различно (*ГИБИ 7:170–171*; *Jakobs 1970:200–201*).

[33] В *Хрониката на Йоан Зонара* тези събития са описани по друг начин (*ГИБИ 7:176–177*, без славянски превод у *Jakobs 1970*). Според Трифонов тук болярите са в ролята на военни съветници (*Трифонов 1923:36–37*).

[34] Подобен текст липсва в *Хрониката на Йоан Зонара*. Вж. аналогичния пасаж τῶν μέγα δυναμένων ἐν Βουλγαρία в *Хрониката на Йоан Скилица*, в която българските първенци (велможи, боляри) се назовават още τῶν ἄλλων δυναστῶν ἁπάσης Βουλγαρίας (относно велможите, които се покорили на императора), δυνάστην (относно Ивац, който не се подчинил на Василий II), εἷς τῶν παρὰ Βουλγάροις μέγα δυναμέων (относно Давид Несторица, един от българските велможи), τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες (относно българските първенци), οἱ ἐν τοῖς Σκοπίοις προέχοντες (относно скопските първенци).

на предаване на гр. μεγιστάν с болѣринъ в историята за Естир в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*: оуластн женѣ пр҃ѣ пнрлны н болары своа αὐτῷ μεγιστᾶσιν (л. 440а3–4, *Тотоманова 2008:162*, *555*; *Moshammer 1984:277*, *3*). Извън византийските хроники μεγιστᾶνος се превежда само с болѣринъ в *Супрасълския сборник л. 58, 61, 195* (*Meyer 1935*), а с болѣринъ и вельможа в *Григоровичевия паримейник* (Йона 3:7, Притчи 8:16), книгата *Премъдрост на Исус Сирахов* 10:21, 11:1, 33:18[35], а оттам и в *Княжеския изборник* за възпитанието на престолонаследника Борис [ок. 930], срв. 10:24 болꙗре μεγιστᾶν, 4:7 болꙗрнноу μεγιστᾶνι, но също и 8:9 вельможамъ μεγιστᾶσιν, 20:27 вельможамъ μεγιστᾶσιν, 11:1 вельможь μεγιστάνων, 32:9 вельможь μεγιστάνων[36] (*Федер 2008*, *2:83*, *92*, *100–101*, *108*). И в *Паренесиса на Ефрем Сирин* двете лексеми-термини се употребяват успоредно, при това в едно и също слово (№ 96 *Слово за Аврам*)[37]. Вж. и библейските книги Дан 4:33, 5:2 вельможа моꙗ μεγιστᾶνες, Ис 34:12 вельможа μεγιστᾶνες (препис от XV в. от превод на Упир Лихий от 1047 г.) и *Иполит Римски. Сказание за Антихриста* вельможа ꙁемлꙗ μεγιστᾶνες τῆς γῆς (*Срезневский 1:240–241*)[38].

Извън вече посочените гръцки съответствия συγκλητικός, σύγκλητος, συγκλήτης, ἄρχων, μεγιστᾶνος, μεγιστᾶν само с болѣринъ се превеждат още и следните гръцки лексеми:

πατρίκιος – в ранния превод на *Римския патерик*, свързван с дейността на Методий или на източнобългарско книжовно средище от IX–X в. (преглед на мненията и библиография вж. у *Тихова 1987*; *Николова 2003:109–116*), титлата патрнкнн е глосирана с болѣринъ, срв.: венатїю тогѣ̂ свцоу патрїкю снрѣчь болѣрнн8

[35] Хронологически по-късните паметници с фиксации вельможа μεγιστᾶνος вж. у *Miklosich 1862–1865:60*; *Slovník 1:178*; *Срезневский 1:150*; *СДЯ 1:295*.

[36] Вж. същите стихове и в *Изборника от 1076 г.:*, л. 146, 80б, 162а, 179а, 151б.

[37] Срв. 96, 168 съ вьлможамн (*L* вельмѫжн, *S* вельмѭжн) μεγιστᾶσι чьсть прнннматн, 96, 216 ꙁлато много прнꙗтн от нного вѣльможа ἐκ μεγιστᾶνός τινος (*L* вельмѫжа), 96, 328 фарaонъ пнръ творѧше болꙗромъ своннмъ τοῖς μεγιστᾶσιν (*L* болѣромь), 96, 345 рече к немоу фарaосъ предъ болꙗры своннм τῶν μεγιστάνων (*L* вельмѫжмн, *S* вельмоужамн), 96, 352 всѧ вѣлможа οἱ μεγιστᾶνες (*L* вельмѫжне, *S* вельмоужне) wкр҃тъ колесница нwснфнвъı ндѧхѹ, 96, 356 разлоучн сѧ от вѣлможь τῶν μεγιστάνων (*L* вельмѫжен, *S* вельмоужь), 96, 362 разлоучнхъ сѧ от болꙗръ (*L* болѣрь, *S* вельмоужьь), 96, 373 поклонн сѧ емоу с вѣльможамн τῶν μεγιστάνων (*L* вельмѫжн, *S* вельмоужамн), 96, 374 со всѣмн вѣльможамн (*L* вельмѫжїн, *S* вельмоужамн). Така и в слова № 95а (41 весѣдоватн прѣдъ болары, *L* болѣры μεγιστάνων) и № 44 (цр҃ь нлн вельможа, *L* вельмѫжь). Означенията на преписите и сигнацията на текста са по изданието на *Bojkovsky*, *Aitzetmüller 1*, *1984*; *4*, *1988*. Основен е ръкопис от РНБ, Пог 71а от XIII в.; *L* – Лесновски паренесис от 1353 г. (НБКМ № 297), *S* – ръкопис от края на XIV в. (НБКМ № 298).

[38] Названието μεγιστάνος е често название за велможи, боляри и знатни мъже в различни гръцки текстове без славянски превод, вж. *Житие на Теодор Студит от монах Михаил* (*ГИБИ 4:141–143*) и епизода, когато Никифор извикал заедно с неколцина свои велможи μεγιστάνων светия отец Теодор, или *История на Йосиф Генезий* (*ГИБИ 4:320–335*) и известието от нея, че предложението на Крум за сключване на мир [813] не допадало на повечето от знатните τῶν μεγιστάνων.

(РНБ, Пог. 909, л. 1б). С титлата πατρίκιος, запазена във Византия [края на X – началото на XI в.] по традиция от Римската империя, са били удостоявани вископоставени сановници, висши дворцови, политически и военни длъжностни лица (*Brehier 1949:102–103*; *Oikonomidès 1972:295*). Същото гръцко съответствие вече беше коментирано по отношение на бъıлꙗ в *Житието на Артемий* (*Супрасълски сборник*, *л. 230,1* бъıлꙗ патрίкıе, *л. 230*, *6–7* бъıлꙗ патрίкıе, *л. 233*, *20* бъıлꙗ патрίкıе)

συνήθης ‘близък, приближен човек’ *Хроника на Георги Амартол* – вж. епизода, когато царят на Египет със своите боляри (цр҃ь коупно · н с болꙗры своимн οἱ συνήθεις) събрал звездословци и влъхви (*Истрин 1920:82*)

πρῶτος ‘пръв, най-високостоящ’ *Житие на 42-та аморийски мъченици (Супрасълски сборник*, *л. 66*, *5* волѣре ѳрацньстн οἱ τὰ πρῶτα φέροντες ‘носещите първи [длъжности]’); πρότερος σχῆμα ‘по-пръв, по-високопоставен, по-влиятелен по положение, състояние, достойнство’ *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*, *л. 483б22* в епизода, когато заслепен от успехите си, Диоклетиан изисквал от сенаторите и висикопоставените (по-влиятелните, т.е. знатните, сановниците) да му се поклоняват повелѣ дроугѫ̆ свои҆̆ н болаѭ̆ ὑπὸ συγκλητινῶ οὐ προσαγορεύεσθαι κατὰ τὸ πρότερον σχῆμα поклан҃атн, а не просто да го приветстват според предишния обичай (*Тотоманова 2008:188*, *569*; *Theophanes 1963:9*, *1*)

ἐνδοξότατος ‘най-славен, най-прочут, най-знаменит’ *Житие на Исакий* (*Супрасълски сборник*, *л. 198,10* въвръгьшаꙗ же болѣрнна···саторннкъ· н оункторъ οἱ δὲ ἐνδοξότατοι ἄνδρες ‘преславни мъже’)

προστάτης ‘който стои отпред, човек на предна линия; вожд, началник’ *13 слова на Григорий Богослов* (*Слово за погребението на св. Василий*), *л. 56* нн болıарнноу҃ ꙁловъ паче таковѫ̆ власть (*Будилович 1871:83*; *Будилович 1875:43*)

ἐθνάρχης ‘управник; управител, началник на област; вожд на народ’ *Житие на Власий Аморийски* – вж. епизода, когато минаващият през новопокръстена България Власий е представен на тамошните управници: ꙁемлꙗ тоıꙗ болꙋръ прошедъшн вѣстн τοῖς … ἐθνάρχαις αὐλίζεσθαι (*Леонид 1887:9*)

γερουσία ‘сенат [в Рим], съвет на старейшините [в Спарта], върховен съвет [във Фригия, Картаген]’ комѡ̑ въ болꙋрѣ̑ ἐν γέρουσίᾳ̑ погоубн ѵ҃тныа моужа *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел* (л. 470б5, *Тотоманова 2008:162*, *555*; *Moshammer 1984:433*, *11*)

τέλος; οἱ ἐν τέλει ὄντες ‘върховна власт; властници, висши длъжностни лица, сановници; имуществен ценз или съсловие’ – вж. епизода с царуването на тиранина Максенций [297], който извършил най-ужасни злодеяния, прелюбодействайки с жените на властниците: прелюбодѣа с болꙋрьскамн женамн ἐν τέλει γυναικῶν *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел* (л. 485а7–8, *Тотоманова 2008:191*, *569–570*; *Theophanes 1963:12*, *6–7*). Вж. и епизода на заговора срещу императрица Ирина нѣцїн ѿ болѣрь тинѣ̀ς τῶν ἐν τέλει, както и разказа за

заточаването на Ирина от Никифор вндѣвъ же вьсѧ болѣры πάντας τοὺς ἐν τέλει (*Трифонов 1923:29*)

τελοῦντος < τελέω ‘който принадлежи към някакво съсловие’ – вж. епизода за Галерий Максимиан [297], който бил толкова похотлив, че придворните му криели от него жените си: ꙗко и боларо̑ его τοὺς ὑπ᾽ αὐτὸν τελοῦντας своа жены скрыватн ѡ̑ него *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел* (л. 485а25, *Тотоманова 2008:191*, *570*; *Theophanes 1963:12*, *27*).

Само за вельможа са засвидетелствани следните гръцки паралели:

δυνατώτατος ‘най-силен, най-могъщ, най-влиятелен, най-знатен’ *13 слова на Григорий Богослов* (*Слово за погребението на св. Василий*), *л. 52* дрьзновенние къ властелиѥмъ и къ нинѣмъ вельможамъ δυνατώτατος градьнъмъ (*Будилович 1871:85*; *Будилович 1875:40*)

τόπαρχος ‘началник, управител на местност’ *Супрасълски сборник (Йоан Златоуст. Слово за смокинята във Велики понеделник)*, *л. 354*, *б* властеле и вельмо̑жа топа́рхаι любатъ

ὑπασπιστής ‘щитоносец, оръженосец; телохранител, началник на телохранителите’ *Хроника на Георги Амартол* – вж. епизода, когато Птолемей Филометор [221–205] заповядал на велможите си да приготвят 500 слона (повелѣ своимъ вельможамъ, *Истрин 1920:299*)

δυνάστης ‘велможа, влиятелен човек; властник, управител’ *Хроника на Георги Амартол* – вж. епизода за грамотата от времето на Аврелиан [270–275] с изписаните имена на велможите, които трябвало да умрат (створи имена вельможь нхъ ꙗко на съмерть ведомомъ, *Истрин 1920:320*)[39].

В славянски преводи от XIII–XIV в. нататък се срещат и други гръцки съответствия[40], но доколкото ни интересува само по-ранната семантика на термините болѧринъ и вельможа, те няма да бъдат разглеждани.

Така лексикографските данни от домашни непреводни съчинения подсказват, че може би към края на IX – началото на X в. предпочитаният термин за

---

[39] Тази гръцка лексема е употребявана и от други хронисти – вж. напр. в *Хрониката на Скилица* епизода, когато от ромеите били заловени [1015] Дометиан кавхан, велможа и съветник на Гаврил-Радомир (ἀνὴρ δυνάστης καὶ τῷ Γαβριὴλ συμπάρεδρος), и много други велможи (ἕτεροι δυνάσται τολλοί).

[40] В *Хрониката на Симеон Логотет* и *Хрониката на Йоан Зонара*, преведени през XIV в., има и други гръцки съответствия, срв. напр. сведението за Давид, Мойсей, Арон и Самуил, синове на един от българските боляри: еднаго вѡ ѡ̑ болѣрь ἐπισήμων блъгарскы̆ д҃ сновε *Хроника на Симеон Логотет* и еднаго кнеզа ἐπισήμων бльгарскаго нарицаемаго комнть *Хроника на Йоан Зонара*. Лексемата кънаzь (за различни гръцки съответствия ἐπίσημος, ἐπιφανής) се предпочита в *Хрониката на Йоан Зонара*, срв. епизода [1015–1016] с преминаването на страната на византийския император Василий II на Иван Владислав и дроүзн кнеզн бльгарскн τῶν ἐπισήμων παρὰ Βουλγάροις или епизода, когато по-късно [1018] при Василий II в Одрин прїндоше болшїн кнеզн τῶν Βουλγάρων ἐπιφανεῖς и му предават Перник.

назоваване на най-близките до владетеля[41], силните на деня[42], все пак е бил болѣре – само той се среща в авторските части на *Шестоднева на Йоан Екзарх, Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073 г.*, някои слова на *Климент Охридски* (*Слово за св. Захарий и зачатието на Йоан Кръстител*, *Похвала за св. Димитър Солунски*), *Сказанието за железния кръст*, *Беседата срещу богомилите на Презвитер Козма*, *ектенията в Енинския апостол*. В славянски непреводни извори с доказана ранна хронология липсва употреба само на вельможа[43] – подобна тенденция се наблюдава в хронологически по-късни текстове като *Второто житие на Наум*[44] (нѣкоторꙑмꙋ велмѫжоу єдинородна сына вꙑрꙋшꙋ) и историко-апокалиптичната книжнина от епохата на византийското господство[45]. В разглежданите писмени извори понякога боларите са белязани с инсигниите на властта (златни гривни, пояси, пръстени *Шестоднев на Йоан Екзарх*) и обикновено винаги са ситуирани непосредствено след царя (цр҃е и болѣре *Климент Охридски. Слово за Захарий и зачатието на Йоан Кръстител*, цр҃ь и боларе *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*, цр҃ь нашемꙋ ...и възѣхꙋ болѣрѣхꙋ *Енински апостол*, *ектения*). Но и велможите от непреводната част на *43-та беседа на Учителното евангелие на Константин Преславски* също са в компанията на цар и князе (цр҃ꙗ ⋯ кнѧзь ⋯ вельможь). Изброяването у Петър Черноризец (властн҃ zемные и велмѫжне· болѣре и соудне *Слово за временен живот*) върви от по-общите понятия (земни властници и велможи) към по-конкретните (боляри и съдии). Като общо название на приближени на царя сановници, заемащи различни длъжности, използва лексемата вельможа и съставителят на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*. Тези наблюдения придобиват по-конкретни очертания в преводните съчинения от IX–XI в., където семантичната диференциация между болѣрнꙑ и вельможа става по-ясна поради наличието на гръцки съответствия. Измежду десетките случаи няма нито едно изключение в последователно прокараното преводаческо решение на различни книжовници[46] гр. συγκλητίκος, σύγκλητος, συγκλήτης да се предават само и

[41] Не случайно в различни текстове боларите се споменават непосредствено след царете (цр҃е и болѣре *Климент Охридски. Слово за св. Захарий и зачатието на Йоан Кръстител*, цр҃ь и боларе *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*).

[42] Срв. изброяването богатꙑи и оубозꙑи· рабꙑ и свободꙑнꙑи· цр҃ь и снльнꙑи у *Климент Охридски. Слово за св. Троица*, където снльнꙑи визира именно боларите/велможите.

[43] С изключение на непълните лексикографски данни от *Учителното евангелие на Константин Преславски*.

[44] Житието е познато само в един препис от XVI в., а времето и мястото на неговото възникване не са установени. В целия текст личи влияние от гръцки извори, но за техните идентификации няма единно мнение (*Иванова 2003:196*).

[45] Вж. тогда҃ бѫдѣть лѣте҃ вбозꙑ іако боларе· а боларе іако воєводꙑ· а воєводꙑ іако цр҃їе *Сказание за пророк Исая за бъдните години и за царете, и за Антихриста*, и боудоуть вельможе вь лѣ҃ ѥго· іако и кнезꙑ *Видение на пророк Исая* (*Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996:151*, *233*).

[46] Славянските (старобългарските) преводачи на *Хрониката на Йоан Малала*, *Хрониката на Георги Амартол*, *Ефремовската кръмчая*, *Супрасълския сборник*, *Лествицата на Йоан Климакс*,

единствено с болѣрнинъ (болѣрьскъ съборъ, болѣрьскъ чинъ) и никога с вельможа. Макар и да не може да се направи пряка аналогия между римските, респ. гръцките сенатори и българските боляри, все пак едва ли става въпрос за случаен факт. Налице е обвързване (макар и като литературен феномен) на болярите от Първата българска държава с идеята за сенат и функционирането им като вид сенатори. С подобни функции никога не се натоварват велможите и това е най-съществената разлика между тях. При наличието на оскъдни исторически данни за съществуването на болярски съвет, лингвистичните и в частност лексикографските свидетелства са в полза на подобна хипотеза. Така биха могли да се тълкуват въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград, в които след питането за владетеля, владетелката, престолонаследника, боил таркана, синовете на владетеля и останалите му чеда, следва въпросът за шестимата велики боляри и останалите вътрешни и външни боляри (*Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец*). Най-вероятно споменатите шестима велики боляри са съставяли болярския съвет. В тази посока могат да се тълкуват и изразите болаⷭскаго чиноу за συγκλητικοὺς, боларскомъ съвѣтѣ за οἱ τῆς συγκλήτου βουλῆς в *Хрониката на Георги Амартол*, съвѣтомъ боларскомъ ψήφῳ κοινῇ τῆς συγκλήτου „по единогласното решение на сената“ в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, както и предаването на γερουσία ‘римски сенат, съвет на старейшините [в Спарта]’ с болꙗръ (въ болаⷬѣ ἐν γέρουσίᾳ) в същия паметник. Можем да предположим, че към X–XI в. болярската титла (бꙑлꙗ, болѣрнинъ) се е доближавала до византийската благородническа титла πατρίκιος, щом тя е преведена с бꙑлꙗ в *Супрасълския сборник* и *Римския патерик*. Някои специфични преводачески похвати ни позволяват да очертаем болярите като отделно висше съсловие, свързано с върховната власт (боларьскамн ἐν τέλει, ꙗкѡ н болаⷬ его τοὺς ὑπ᾽ αὐτὸν τελοῦντας *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*) и приближено на нея (с боларъı своимн οἱ συνήθεις *Хроника на Георги Амартол*), най-високостоящо, носещо първи длъжности (болѣре οἱ τὰ πρῶτα φέροντες *Супрасълски сборник*), високопоставено и влиятелно по положение, състояние и благородство (боларѡ κατὰ τὸ πρότερον σχῆμα *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*), прочуто и славно (болѣрнинꙗ···сатрнникъ· н оункторъ οἱ δὲ ἐνδοξότατοι ἄνδρες *Супрасълски сборник*). Някои от последните гръцки паралели се доближават семантически до определенията за велможите като влиятелни властници (вельможь δυνάστης *Хроника на Георги Амартол*), най-силни и могъщи (вельможамъ δυνατώτατος *13 слова на Григорий Богослов*). В този по-общ дух са и оцелелите латински съответствия: optimatibus ‘аристократи, най-знатни, най-благородни, най-славни’ *Писмо на папа Йоан VIII до български боляри [879]*[47]; primates ‘първенци,

съставителят на *славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*.

[47] Писмото е адресирано така: Petro Cerbule et Sundice ceterisque optimatibus et consiliariis dilecti filii nostri Michaelis regis Vilgarorum До Петър чръгубиля и Сондоке и другите боляри и съвет-

едни от първите, знатни' *Отговори на папа Николай I по допитванията на българите*[48]; principibus 'първи, главни, най-важни' *Анастасий Библиотекар. Хронография*[49].

Пълно пресичане на семантичните полета на понятията болѧрнинъ и вельможа обаче е налице по отношение на две техни гръцки съответствия – ἄρχων и μεγιστᾶνος, μεγιστᾶν. С ἄρχων 'властник, предводител, управник' са назовани боляpите в *Хрониката на Георги Амартол*, *Хрониката на Симеон Логотет*, *13-те слова на Григорий Богослов*, но и велможите в *Ефремовската кръмчая* и в някои библейски книги (Иер 32:32). Най-голямото припокриване в семантиката на болѧрнинъ и вельможа е по отношение на гр. μεγιστᾶνος, μεγιστᾶν 'знатен човек, велможа, важна персона, велик мъж', включително и в рамките на един и същ паметник, срв. бъıлѧ (1)[50] и вельможа (3) в *Хрониката на Георги Амартол*, болѣрнинъ (1) и вельмѫжа (1) в *Григоровичевия паримейник*, болѧрнинъ (2) и вельможа (5) в книгата *Премъдрост на Исус Сирахов* от състава на *Княжеския изборник*, болѧрнинъ (3) и вельможа, вельмѫжа (7) в *Паренесиса на Ефрем Сирин*. Вижда се, че по-често гр. μεγιστᾶνος се предава с вельможа, което се вписва и в по-разпространената практика μεγιστᾶνος да се превежда единствено с вельможа (библейски книги, *Иполит Римски*. *Сказание за Антихриста*) и много по-рядко единствено с болѧрнинъ (*Супрасълски сборник*).

Следователно писменото българско наследство от края на IX – XI в. ни дава основание да заключим, че термините болѧрнинъ и вельможа, макар и отчасти със съвпадаща семантика ('властници, управници; знатни и влиятелни хора'), не са били пълни синоними не само в книжовното пространство, но вероятно и в реалните обществено-публични отношения. Тяхната едновременна употреба, включително и в рамките на един и същ паметник, свидетелства, че двете лексеми номинират различни реалии. Докато с термина вельможа са били назовавани най-общо някакви сановници (с различни длъжности), терминът болѣрнинъ е имал и по-конкретно социално (а може би първоначално и институционално) съдържание и е визирал освен най-високопоставено и влиятелно съсловие, свързано с върховната власт, и участие в съвета на владетеля. За това подсказват текстологичните паралели с персийските, римските и гръцките сенатори. Въпроси като

ници на нашия любим син, българския княз Михаил (*ЛИБИ 2:161*). Най-вероятно под optimatibus трябва да се разбират боляpите.

[48] Гл. 17: „вие разказвате как ония, след като били покръстени, въстанали... срещу вас... и искали да убият вас и да си поставят друг княз, и как вие... сте ги надвили... и заловили със собствените си ръце, и как всичките им първенци и по-знатни хора (omnes primates eorum atque maiores) с целия им род били избити" (*ЛИБИ 2:80–81*). Трифонов категорично тълкува primates като боляри (*Трифонов 1923:52*).

[49] Според Анастасий Библиотекар (Chronographia Tripertita) българите се разбунтували, убили Телец [761–764] заедно с неговите най-важни, най-главни [хора] (cum principibus eius) и поставили на престола Сибин [764–766] (*ЛИБИ 2:259*). Вероятно principibus визира боляpите.

[50] Цифрата в скоби посочва броя на употребите в съответния текст.

колко от болярите са влизали в този предполагаем съвет, по наследствено право или пък са били избирани[51] (назначавани) от владетеля, остават открити в българската историческа наука и са извън обсега на настоящото изследване.

В същото време ясно е прокарана тенденцията към славянизация на терминологията – лексемата вълѣ постепенно и повсеместно се заменя с формата болѣринъ, а тя, от своя страна, битува успоредно (още в края на IX в.) с чисто славянската по структура лексема вельможа, безпроблемно етимологизирана от прил. велии и глаг. моцѣи ‘мога, в състояние съм’ (*Фасмер 1:290*; *БЕР 1:132*)[52], откъдето и значението ‘който много може; човек велемощен, силен благородник при царски двор или сановник, болярин; големец’ (*Младенов 1951:278*). Сравнително рано се е появила и формата вельмѫжь, осмислена по същ. мѫжь, срв. *Супрасълски сборник, л. 354, 5* вельмѫжа; *Григоровичев паримейник* (Прит 8:16) вельмѫже, както и вельмѫжи, вельмѫжн в по-късните преписи *L* и *S* на *Паренесиса на Ефрем Сирин*, велмѫжемь δυνάστας в южнославянските преписи на Книга Битие (Бт 50:4, *Михайлов 1900:437*). Според Преображенски първоначално вельможа е означавало отвлеченото понятие ‘голяма сила’, а впоследствие под влияние на вельмѫжь е получило ново значение homo potens ‘силен, могъщ човек, способен да управлява’ (*Преображенский 1:71*).

От глаг. моцѣи е била създадена и друга лексема – могѫть, с която са се назовавали най-общо властниците, управниците, знатните и в този смисъл тя донякъде е била синоним на вельможа и болѣринъ. Общи и за трите номинации са гръцките съответствия ἄρχων ‘вожд, предводител; управник’ и μεγιστᾶνος ‘знатен човек, велможа, важна персона’, вж. разказа за юдейския цар Иорам, син на Иосафат, нже братню свою всю погоубн и многы могоутн ноудѣнскы καὶ ἐκ τῶν ἀρχόντων τοῦ λαοῦ *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел* (л. 431б27, *Тотоманова 2008:84–85*, *444*; *Moshammer 1984:220*, *8–9*) и фразата предстоѧхоу могѫтїи οἱ μεγιστάνες и все боѧрьство *Житие на Никита* (*чети-миней за април*, *XVI в.*, МСБ № 91=265, *Срезневский 2:161*). Семантически лексемата могѫть е била по-близо до вельможа, за което говори общият им гръцки паралел δυνάστης ‘велможа, влиятелен човек; властник’, срв. 1Цар 2:8 да посадитъ и съ могѫтьмн людьскъімн μετὰ δυναστῶν в множество славянски библейски ръкописи (*Dunkov 1995*)[53], в библейските песни на *Евгениевския псалтир [XI в.]* и на

[51] Вж. изразите нзбоурнымн болѧры τῆς συγκλήτου, нзбранныа болѧры τὴν σύγκλητον, визиращи болярите във Византия при царуването на Михаил III и Теодора [842–867] в *Хрониката на Георги Амартол* (*Истрин 1920:507*).

[52] Лексемата е позната на всички славянски езици, срв. рус. *вельможа*, чеш. *velmož*, словаш. *vel'mož*, пол. *wielmożny* ‘велможа, магнат’.

[53] Среднобългарски препис от XIV в. (РНБ, F.I.461), молдавски ръкописи от XV в. (РГБ, ф. 178, Муз. 3750) и от 1537 г. (РГБ, ф. 256, Рум.29), руски ръкописи от XV в. (РГБ, ф. 173, МДА12; РГБ, ф. 304, ТСЛ 728; РНБ, Сол. 75/75), сръбски ръкописи от 1418 г. (Одеса, ОГНБ I/106) и от 1544 г. (РГБ, ф. 87, Григ.1). В някои ръкописи (РГБ, Унд.1) и в бревиариите преводът е кнѧзь, кнезь, а в *Острожката библия* – могѫцнмн (*Dunkov 1995*).

по-късните *Болонски и Погодински псалтири* (*Miklosich 1862–1865:378*; *Slovnik 18:223*), вж. и прнлежащіе ѕълънмъ могѫтемъ δυνάσταις *13 слова на Григорий Богослов* (*Будилович 1875:207*), могѫтїе δυνάσται *Житие на Никита* (*чети-миней за април, XVI в.*, МСБ № 91=265, *Срезневский 2:161*), както и варирането велмѫжемь, велможамъ/могоутелемъ δυνάστας в някои преписи на Книга Битие (Бт 50:4, *Михайлов 1900:437*; *СРЯ 9:230*). Че терминът могѫть е номинирал богати, състоятелни и заможни лица, най-значителни, видни и знатни първенци, свидетелстват и оцелелите латински паралели, срв. могоутнн locupletes *Житие на преп. Александър* (*чети-миней, XV в.*, МДА № 584, *Срезневский 2:161*), нѣкоего могоутн principis cuisdam *Житие на преп. Теодор* (*чети-миней за април, XVI в.*, МСБ № 91=265, *Срезневский 2:161*). Вж. и гръцкото съответствие ὑπεροχή ‘висша длъжност, достойнство, високо положение’ *Житие на Евтихий* ѡ̑ могоутен τῶν ἐν ὑπεροχῇ (*чети-миней за април, XVI в.*, МСБ № 91=265, *Срезневский 2:161*). Можем да предполагаме, че от най-ранно време лексемата могѫть е била част от книжовния старобългарски език, щом Йоан Екзарх я употребява в *Шестоднева*, при това без гръцко съответствие, срв. разказа му за астролозите, които се хвалят със своите способности да предсказват какви ще станат новородените: славьномъ лн нлн богатомъ· кънѧземъ лн н могѫтемъ· цр҃емъ· мѫдромъ и т.н. (*Aitzetmüller 4*, *л. 130с16*). Лексемата обаче едва ли е имала титулатурен характер, защото ако е било така, старобългарският преводач на *Диалозите на Псевдо-Кесарий* едва ли би я използвал да означи състезател по бягане (могоутъ γίγας ‘исполин, великан’) в текста на Пс. 18:6 н тъ ꙗко женѝ нсходѧ нз ѵертога своего· въздрадоуетъ ꙗко н могоутъ γίγας теѭн поутѐ свонмъ (70 въпросоотговор, *Милтенов 2006*)[54]. Обикновено могѫть се етимологизира на славянска почва (*Berneker 1908–1910:67*; *Фасмер 2:636*; *Menges 1951:38–39* и цит. лит.), но макар и рядко се привеждат и тюркски паралели, напр. с *bögü* ‘силен, знаещ’ с обичайното за тюркски редуване b/m (*Малов 1946:136*).

6. ДРОУГОВЄ

Сведения за сановник, титулуван дроугъ /дрѫгъ /дрьгъ /дръгъ /дергъ, се откриват в средновековни славянски текстове, които макар и оцелели в преписи от XII–XVI в., са били преведени в България столетия по-рано, срв.:

Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (по Иер 37:14), *л. 438б22* дергомъ [ἄρχοντας], *л. 447б* д҃ровъ, дер҃говъ *(по 1Мак 9:37)* μεγιστάνων, *л. 465б13* дръговъ, дрѫговъ εἷς τῶν ἐν τέλει, *л. 468а25–26* дер҃гове σύγκλητος, *л. 468б15–16* дръгове, дрѫгове σύγκλητος, *л. 470б8* дрьгъ ὑπὸ τῆς συγκλήτου, *л. 480б1* дергъ τῆς συγκλήτου, *л. 484б14* дер҃гове ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν. *Иона 3:7* дрьговъ *(РГБ, ТСЛ № 89, л. 24б № 63, л. 25б)*, дреговъ *(РГБ, ТСЛ № 90, л. 47а)*, дрвговъ *(РГБ, МДА №*

[54] В *Синайския псалтир* въздрадоуетъ сѧ ѣко нсполнъ γίγας тешть пѫть.

19, л. 35а; *РГБ, ТСЛ № 91, л. 135а)*, дрѫговъ *(РГБ, МДА № 20, л. 41а)* μεγιστάνων. *Мъчение на Климент, папа Римски (чети-минеи за ноември)* дрѣговн н дроугзн *(HAZU IIIc24, л. 340)*, дроугове н дроугы *(Хилендар 441, л. 328)* τῶν περιφανῶν καὶ φίλων. *Григоровичев паримейник (Изх 14:5, 8)* дроугговъ τῶν θεραπόντων, *Захариински паримейник (Изх 14:5)* дроугомъ τῶν θεραπόντων.

Една от фиксациите на титула е в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, в чийто текст, наскоро обнародван по три руски ръкописа от XV–XVI в.[55], се срещат вариантите дергъ, дер҃гъ, дргъ, д҃р҃гъ, дръгъ, дроугъ, дрѫгъ, назоваващи висш сановник[56]. Така са наречени (по реда на появата им в текста, а това значи и хронологически) князете на юдейския цар Седекия [597–587 г. пр. Хр.] (по Иер 37:14), ханаански велможи (1Мак 9:37), сановник при император Отон [69], сенатори при императорите Траян [98–117] и Диоклетиан [284–305], членове на сената, и най-накрая войниците, предотвратили намерението на Херкулий да свали от престола сина си [307–308], срв.:

л. 438б22 неремна въ гр҃а веннамнновъ нзнде сеал коупнтн· акн бѣжаща н въ ратнкн сероустъ нмъ н преда ц҃рю н дергомъ – текстът е за пленничеството на пророк Иеремия, хванат на път за земята Вениаминова от началника на стражата Ирея, който го завел при князете πρὸς τοὺς ἄρχοντας (по Иер 37:12–14). Пасажът няма съответствие в гръцкия вариант на Хрониката, но не е изключено дергомъ да е под влияние, макар и косвено, на Септуагинта.

л. 447б9–10 ѡ҃мстн нманафь· невѣстоу вѣдѧщемь ѡ҃ хнааньскы҃ д҃р҃овъ (*С, Сл* дер҃говъ) – текстът е без гръцко съответствие в *Хрониката на Георги Синкел*, но отговаря на библейската Книга 1Мак 9:37, където се разказва как Иамвриевите синове водят невеста, дъщеря на един от прочутите ханаански велможи τῶν μεγάλων μεγιστάνων_Χαναάν.

л. 465б13 в рнмѣ мнноувъ держа воев҃ство м҃ць· з҃· сего ѡ҃ѳ҃ погѕбнвы ед҃н сын ѡ҃ дръговъ (*С, Сл* дрѫговъ) εἷς τῶν ἐν τέλει (*Mosshammer 1984:416, 10–11*) – изразът е част от разказа за римския император Веспасиан [69–79], като славянският текст неправилно приписва осеммесечното царуване на император Отон [69], а не на Вителий, за когото се отнася (*Тотоманова 2008:549–550*).

л. 468а25–26 елнны жндове погѕбнвше гр҃а раскопавше· троана дер҃гове б҃гомь поутоша Τραϊανὸν ἡ σύγκλητος θεὸν ἐψηφίσατο (*Mosshammer 1984:425, 12*) – събитията визират 100 г. сл. Хр. и единадесетия римски император Марк Улпий Траян [98–117].

---

[55] В изданието основен е преписът *У [Ундолски]* (РГБ, Ундолски № 1289), а разночетения се привеждат по преписите *С [Софийски]* (РНБ, сбирка на Софийската библиотека № 1474) и *Сл [Соловецки]* (РНБ, Соловецка сбирка № 829/839), вж. *Тотоманова 2008:15–24*.

[56] Вариантът дер҃гъ е с паерчик вместо слаб ер. Вариантът д҃р҃гъ е с диакритичен знак, подобен на апостроф, който стои над гласни, но понякога и над сонанти, срв. л. 463б23 до҃лжнн, л. 410а5 де҃ржаше, л. 442б2 де҃ржа, л. 433а21 де҃ржавъ, л. 419б13 же҃новѣ҃, л. 438б24 ко҃рмнмъ, л. 414а22 мо҃лѵа҃ах и др.

л. 468б15–16 а҆нр҃їанъ рнмлямногѫ̑ данѣ̑ простн· да н дръгове (*С, Сл* дрѫгове) н бг҃омъ нарекоша ѝ сѹ́гклнтос θеѡ̀н а҆ѷ̀тѡ̀н ѐψнфі́сато (*Mosshammer 1984:426*, *15–16*) – събитията се отнасят към 109 г. сл. Хр.

л. 470б8 Пертннаксъ дрѫгъ народѹ̑ ц҃рь рнмскы са нар҃е Пертíναξ ὑпѡ̀ тῆς сугклήтου καὶ тоῦ δήμου βασилеὺς … (*Mosshammer 1984:434*, *5*) – пасажът е за краткото царуване на Пертинакс [193], провъзгласен за римски император от синклита и народа (в славянския текст неправилно дрѫгъ народѹ̑ вм. дрьгомь н народомь).

л. 480б1 днwклетїана ц҃рѧ··· долматнне родомъ соуцоу· н дергв н еоупатїю сы· павшн тῆς сугклήтου βоулῆς метέχонта ѐν ὑпатеíаις ἠξιѡ́менον (*Mosshammer 1984:472*, *19–20*) – изразът е част от разказа за император Диоклетиан.

л. 483б22 повелѣ дроугѹ̑ (*С* дръгѹ̑) своѝ н болѧ̑ покланатн а не цѣловатн προσкунеῖсθаι ὑпѡ̀ тѽ̃н сугклητικѽ̃н, καὶ ѹ҆ προсагорεύесθаι... (*Theophanes 1963:9*, *18*) – епизодът визира Диоклетиан, който заслепен от успехите си, изисквал от сенаторите и високопоставените да му се поклоняват, а не просто да го приветстват според предишния обичай.

л. 484б14 н ꙁате костатнна wта оуморнтн· да wᷮ с҃на wᷮгнаша н дерг҃ове ѐпιχеιρήсеως ὑпѡ̀ тѽ̃н στратιωтѽ̃н (*Theophanes 1963:11*, *12–13*) – събитията са свързани с края на Диоклетиановото царуване [296]. Според Теофан Изповедник Херкулий отново поискал да заеме престола [307–308], опитвайки се да свали от трона сина си Максенций, а зет си Констанций да убие с коварство [309]. Но замисъла му предотвратили войниците (тѽ̃н στратιωтѽ̃н у Теофан, които старобългарският книжовник е нарекъл странно дергове).

Обобщено гръцките съответствия на дергъ, дерг҃ъ, дрѫгъ, дрг҃ъ, дръгъ, дроугъ, дрѫгъ в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* изглеждат така:

тѽ̃н μегιστάνων	*У*, л. 447б9–10	дрг҃овъ	*С*	дерг҃овъ	*Сл*	дерг҃овъ
еἷς тѽ̃н ѐν τέлеι	*У*, л. 465б13	дръговъ	*С*	дрѫговъ	*Сл*	дрѫговъ
ѝ сѹ́гклнтос	*У*, л. 468а25	дерг҃ове	*С*	дерг҃ове	*Сл*	дерг҃ове
	У, л. 468б15	дръгове	*С*	дрѫгове	*Сл*	дрѫгове
ѐк тῆς сугклήтου	*У*, л. 470б8	дрг҃ъ	*С*	дрг҃ъ	*Сл*	дрг҃ъ
	У, л. 480б1	дергв	*С*	дергв	*Сл*	дергв
тѽ̃н сугклητικѽ̃н	*У*, л. 483б22	дроугѹ̑	*С*	дръгѹ̑	*Сл*	дроугѹ̑
? тоὺς а҆́рχонтас	*У*, л. 438б22	дергомъ	*С*	дергомъ	*Сл*	дергомъ
тѽ̃н στратιωтѽ̃н	*У*, л. 484б14	дерг҃ове	*С*	дерг҃ове	*Сл*	дерг҃ове

Преобладаващи са паралелите сѹ́гклнтос ѝ ‘римски/гръцки сенат, синклит’; ѐк тῆς сугклήтου ‘сенатор’, сугклητικо́с о́ ‘член на сената, сенатор’, които обикновено в средновековните славянски текстове се превеждат с болѣрнинъ (*Хроника на Йоан Малала*, *Хроника на Георги Амартол*, *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*, *Супрасълски сборник*, *Ефремовска кръмчая*, *Лествица на Йоан Климакс*, *Slovník 1:136–137*; *Miklosich 1862–1865:40*;

Срезневский 1:150; *СС 1999:99*). Сравнително близки до тази семантика са гръцките паралели μεγιστᾶνος ‘знатен човек, велможа, големец’, ἄρχων ‘предводител, управник, княз’ и οἱ ἐν τέλει ὄντες ‘властници, висши длъжностни лица, сановници’, които също в старобългарски се превеждат с волѣрнинъ или вельможа. Много далеч от горните значения стои дєрѕъ στρατιώτης ὁ ‘войник, събир. войска’, факт, който ще коментирам по-нататък.

Разпределението на славянските варианти (общо 27 употреби) в текста на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* показва следната таблица[57]:

У	дꙗ̑р- (1)	дрѫг- (2)	дєр҃г- (2)	дꙗ̆р- (1)	дєрг- (2)	дрѹгъ- (1)
С	дєр҃г- (1)	дрѫг- (2)	дєр҃г- (2)	дꙗ̆р- (1)	дєрг- (2)	дрѫг- (1)
Сл	дєр҃г- (1)	дрѫг- (2)	дєр҃г- (2)	дꙗ̆р- (1)	дєрг- (2)	дрѹгъ- (1)

И в трите преписа има варианти дрѹгъ- и дрѫг- (6), за които е трудно да се каже кой е първичен. В основния препис *У*, в който редовно ѫ > ѹ, липсва форма дрѫгъ, каквато обаче в антиграфа може и да е съществувала и в резултат на нейната русификация да се е получила формата дрѹгъ – вж. дрѫговъ, дрѫгове в другите два преписа (*С, Сл*), които наред със замяната на ѫ > ѹ пазят и етимологична ѫ. Но също толкова е възможно дрѫгъ да е хиперкорекция от първоначално дрѹгъ, каквито примери има в *С* и *Сл*[58]. От друга страна, и на трите преписа са познати форми със сонант в корена, означен като дєрг-, дєр҃г- (14), дꙗ̆р- (3), дꙗ̑р- (1, само в *У*), дрѫг- (3, само в *У, С*).

Същите правописни варианти (дрьгъ/дрєгъ/дрѫгъ/дрѹгъ) срещу гр. παρὰ τῶν μεγιστάνων се срещат и в *Книгата на пророк Иона 3:7*, запазена в руски преписи от XV–XVI в. с тълкуванията на Теодорит Кирски, някои с бележката на поп Упир Лихий от 1047 г.[59], а също и в Острожката библия (*ОБ 1581*), срв.:

Ръкопис	**Славянско съответствие**	**Гръцко съответствие**
РГБ, ТСЛ № 89, л. 24б[60]	т҃ѡ дрьговъ	παρὰ τῶν μεγιστάνων
РГБ, ТСЛ № 63, л. 25б[61]		

[57] Цифрата в скоби показва броя на употребите.

[58] Главно в окончания (авраамѫ 408а, чадѫ 409а, емѫ 410а, прѣнмшѫ 410а и т.н). Те са по-малко на брой от употребите с етимологична ѫ (за първите 30 листа на ръкописа – л. 405а–435а– съотношението между неетимологична ѫ вм. ѹ и етимологична ѫ е 25:32).

[59] Изказвам сърдечна благодарност на Я. Милтенов за предоставената ми информация.

[60] Ръкописът е от РГБ, ТСЛ, XV–XVI в., 261 л., с бележката на поп Упир Лихий от 1047 г. Текстът на пророк Иона заема л. 23–25б, вж. http://www.stsl.ru/manuscripts

[61] Ръкописът е от РГБ, ТСЛ, от края на XV в., 360 л. Текстът на пророк Иона заема л. 23б–26, вж. http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, ТСЛ № 90, л. 47а[62]	ѿ дрегговъ	παρὰ τῶν μεγιστάνων
РГБ, МДА №19, л. 35а[63]		
РГБ, ТСЛ № 91, л. 135а[64]	ѿ дрѕгговъ	παρὰ τῶν μεγιστάνων
РГБ, МДА №20, л. 41а[65]	ѿ дрѫгговъ	παρὰ τῶν μεγιστάνων
Острожка библия	ѿ дрѕгговъ	παρὰ τῶν μεγιστάνων

Старобългарският превод на Книгата на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски се свързва с Преславското книжовно средище, а глаголическите букви в някои от преписите потвърждават ранната хронология на паметника. Според библейския разказ след като китът изхвърлил Иона на брега, той отишъл до Ниневия да проповядва от името на царя н ѿ дрьговъ (дрегговъ, дрѕгговъ, дрѫгговъ) его, т.е. от името на велможите му (*Синодална библия 1925*), ѿ царѧ н вельможъ егѡ (*Елисаветинска библия 1819*) или голѣмцы-тѣ му (старопечатни *Библия 1871*, *Библия 1874*)[66]. В най-ранния (от края на XIV в.) среднобългарски ръкопис на Стария завет (РНБ, F.I. 461)[67] и в среднобългарския ръкопис от 1475 г. (ГИМ, сб. на Шчукин № 507)[68] на това място се чете н ѿ волѣрь его (повече за тези ръкописи вж. *Златанова 1998:XIX–XXI*, *48–110*), също и в хърватския Новлянски бревиарий от 1459 г. (волѣрн, *Златанова 1998а:499*). Така разполагаме с категорично свидетелство, че по съдържание и функции титулът с фиксации дрьгъ/дрегъ/дрѫгъ/дроугъ е стоял най-близко до титула волѣрнньъ.

Ето как стои титулът в контекста на правописа на преписите на *Книгата на пророк Иона*:

РГБ, ТСЛ №89	ѫ>оу; етим. ѫ; рядко ѫ вм. оу	сонанти ръ, рь; рядко ер	дрьговъ
РГБ, ТСЛ №63	ѫ>оу	сонанти ръ, рь; рядко ер	дрьговъ
РГБ, ТСЛ №90	ѫ>оу; етим. ѫ; рядко ѫ вм. оу	сонанти ръ, рь; ор, ер	дрегговъ
РГБ, ТСЛ № 91	ѫ>оу; рядко етим. ѫ, рядко ѫ вм. оу	сонанти ръ, ер	дрѕгговъ
РГБ, МДА №19	ѫ>оу; рядко етим. ѫ, рядко ѫ вм. оу	сонанти само ръ, рь	дрѕгговъ
РГБ, МДА №20	Етим. ѫ; ѫ вм. оу; рядко ѫ>оу	сонанти ръ, рь; рядко ер	дрѫгговъ

[62] Ръкописът е от РГБ, ТСЛ, от 1489 г., 463 л., сходен е с ръкопис № 89. Текстът на пророк Иона заема л. 44а–46б, вж. http://www.stsl.ru/manuscripts

[63] Ръкописът е от РГБ, МДА, от края на XV в., 393 л. Текстът на пророк Иона заема л. 33б–36б, вж. http://www.stsl.ru/manuscripts

[64] Ръкописът (Книги пророчески с тълкувания, Иаков жидовин и Измарагд) е от РГБ, ТСЛ, от началото на XV в., 326 л. Текстът на пророк Иона заема л. 133а–136б, вж. http://www.stsl.ru/manuscripts

[65] Ръкописът е от РГБ, МДА, от 1489 г., 340 л. Текстът на пророк Иона заема л. 37б–39б, вж. http://www.stsl.ru/manuscripts

[66] В еврейския текст ‘велик, голям’ (http://textdrive.romkor.ru), във Vulgata: regis et principum eius, където principis е ‘знатен; първи, главен; най-виден’.

[67] Текстът на пророк Иона заема л. 204а–208а.

[68] Текстът на пророк Иона заема л. 61а–63б.

От данните може да се заключи, че вариантите дрьговъ, дрегговъ не зависят от това дали в ръкописа има (РГБ, ТСЛ № 89, № 90, № 91) или няма (РГБ, ТСЛ № 63) знак за ѫ. Вариантите дрѫговъ (ръкописи от РГБ, ТСЛ № 91 и МДА № 19) и дрѫговъ (ръкопис от РГБ, МДА № 20) биха могли да се получат от лексема дрѫгъ в антиграфите им, запазена в ръкопис № 20 в синхрон с правописа му да се пише етимологична ѫ[69] и заменена с оу, ѕ в ръкописи № 91 и № 19, където това е правило. Но е напълно възможно първоначалната форма в антиграфите да е била дроугъ, променена в дрѫгъ от руския преписвач поради свръхстарателност[70]. Сигурно е обаче, че антиграфите на шестте руски преписа на *Книгата на пророк Иона* са познавали титул със значение ‘болярин, велможа, μεγιστᾶνος’, засвидетелстван във форми дроугъ/дрѫгъ/дрьгъ/дрегъ, аналогично на картината в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*.

Трета фиксация на този титул със значение ‘сановник на император Нерон’ срещу гр. τῶν περιφανῶν се открива в *Мъчението на Климент*, *папа Римски*, запазено под дата 25 ноември в следните чети-минеи: 1) староизводен чети-миней за септември-ноември (Липлянски, HAZU IIIc24), 420 л., XIV в., рашки правопис; л. 340 отъ сего же снснна мнозѣ дрьговн н дроузѣ нерона цара къ господоу обратньше се[71] Διὰ τοῦτον δὲ τὸν Σισίννιον πολλοὶ τῶν περιφανῶν καὶ φίλων Νερούα τοῦ βασιλέως (*PG 2:625*); 2) чети-миней за ноември, своден (Хилендар 441), 429 л., XVII в. (1624 г.), ресавски правопис; л. 328 ѡ сего же снснна мнwзїн дроугове н дроузы нерона цр҃а къ б҃оу wбратньше се; 3) чети-миней за ноември-декември от преходен тип (Зограф 94, сигн. II.в.3.), 421 л., XIV в., среднобългарски правопис: двуеров, двуюсов, търновски непоследователен[72]; л. 115а сего же снснніа мнозн ѡ̑ славны дроугъ ѡ̑ нерона цр҃ѣ· къ б҃оу wбратньшѫ сѧ; (археографски и библиографски данни за ръкописите вж. у *Иванова 2008:174–175*, *73–74*, *142–143*). С оглед на правописа на тези преписи сведенията изглеждат така:

HAZU IIIc24	рашки правопис, ѫ > оу	рь, ль	мнозѣ дрьговн	τῶν περιφανῶν
Хилендар 441	ресавски правопис, ѫ >оу, ѕ	рь, ль	мнwзїн дроугове	τῶν περιφανῶν
Зограф 94	среднобългарски правопис	ръ, ль	мнозн ѡ̑ славны	τῶν περιφανῶν

Вижда се, че и тук вариантите дрьговн или дроугове не зависят от правописа на ръкописите и явно в друга посока трябва да се търси първичната форма. Но

[69] Има 46 подобни примера в текста на Иона срещу само 5 примера за замяна на ѫ с оу.

[70] Явлението е характерно за ръкопис № 20 – в текста на Иона има 30 примера за ѫ вм. оу.

[71] По *Miklosich 1862–1865:177*, където единствено измежду всички лексикографски справочници е посочена лексемата дрьгъ и то като vox obscura.

[72] Изказвам благодарност на Кл. Иванова за възможността да използвам микрофилм на ръкописа.

със сигурност може да се каже, че на антиграфите на HAZU IIIc24 и Хилендар 441 е била известна лексема дрьгъ/дрογгъ със значение περιφανής ‘виден, известен, забележителен, прочут’ (seen all round, standing free and unattached, *Sophocles 1992:884*; *Liddell, Scott 1996:1391–1392*). За съжаление в Зограф 94, който е единственият български ръкопис, с който разполагам и който би могъл да хвърли светлина върху първичната форма, стои ѡ̃ славны, което показва, че титулът не е бил актуален и се е наложило да бъде заменен[73]. Доколкото правописът на Зограф 94, „писан вероятно на Атон“, е „търновски непоследователен“ (*Иванова 2008:73*), можем да заключим, че търновските книжовници са замествали с по-познато съответствие титула, напр. с болѣринъ, както това е станало в Ио 3:7 в ръкописи от РНБ, F.I.461 и от ГИМ, сб. на Шчукин № 507, които също се свързват с търновска книжовна среда (*Златанова 1998:49* и цит. лит., *66–79*, *105–110*). В латинския текст на *Мъчението на Климент, папа Римски* на мястото на дрьговн/дрογгове τῶν περιφανῶν стои illustrium (от illustris ‘славен, високопоставен, знаменит, знатен’); illustris ‘сиятелен’ в императорската епоха е било почетно звание за висши сановници.

Четвърта фиксация на титула дрογгъ със значение ‘служител, придворен (на египетския фараон)’ срещу гр. τῶν θεραπόντων[74] се съдържа в стихове от Изх 14: 5, 8, визиращи преминаването на евреите през Червено море. Текстът е включен в най-ранните славянски паримейници, срв. Изх 14:5 (н прѣвратн сѧ ср̃це фараново· н дрογговъ его на людн) и Изх 14:8 (н ѡжестн г̃ъ ср̃це фараѡново цр̃ъ егюпетъска· н дрογговъ его) в *Григоровичевия паримейник* (РГБ, Григ 2/М. 1685), както и Изх 14:5 (дрογгомъ) в *Захариинския паримейник* (РНБ, Q.п.I.13) (*Рибарова*, *Хауптова 1998:336–337*). Вариантът дрογгъ от *Григоровичевия паримейник* (той е единствен!) е особено показателен, тъй като паметникът е среднобългарски (при това с глаголически следи), без чуждо езиково, в т.ч. и правописно влияние и несъмнено съдържа изконната форма. Тази форма се е запазила и в *Захарииския паримейник* (руски препис), а също и в най-ранния славянски ръкопис на Мойсеевото петокнижие (РГБ, ТСЛ № 1) от XIV в. (за него вж. *Славова 1999*), срв. н превратн сѧ ср̃це фарѡсово· н дрογговъ его на людн (л. 68б, Изх 14:5), н ожестн г̃ь ср̃це фарѡсово · цр̃ѧ егγпетьска н дрγгн юго (л. 69а, Изх 14:8)[75]. В среднобългарския *Лобковски паримейник* от 1294–1320 г. (ГИМ, Хлуд 142) дрογгъ е заменен с болѣрь (*Рибарова*, *Хауптова 1998:336*), а в руски препис на Петокнижието (РГБ, ТСЛ № 44/1550) от XV в. и в *Острожката Библия* (*ОБ 1581*) замяната е със слоγга, срв. съответно н прѣвратн

[73] Може би книжовникът е имал предвид и близката гръцка лексема περίφαντος ‘славен, знаменит’.

[74] Гр. θεράπων е със значения ‘служител, слуга, прислужник; приближен; оръженосец, спътник, другар, сратник; свита’ (*СБР 1943:360*; *Дворецкий 1*; *Lampe 1997:645*; *Liddell, Scott 1996:150*).

[75] Вж. http://www.stsl.ru/manuscripts

сѧ ѯ҃рце фараѡново· и слоугъ его на людн[76], и превратн сѧ ѯ҃рце фараново· и слѣгъ его на людн.

И така, изложените дотук данни показват, че в старобългарските протографи на разгледаните четири преводни паметника е била употребена лексема-титул със значение ‘болярин; велможа; властник; знатен, прочут; придворен’, съхранена в следните варианти:

Славянски съответствия	**Гръцки съответствия**	**Паметник**
дєрг- (6), дєр҆г- (8), дрѫг- (4), др҆г- (3), дръг- (3), дроугг- (2), д҆р҃ - (1)	τῶν μεγιστάνων, εἷς τῶν ἐν τέλει, ἡ σύγκλητος, ἐκ τῆς συγκλήτου, τῶν συγκλητικῶν; ? τοὺς ἄρχοντας	*Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*
дєр҆г- (3)	τῶν στρατιωτῶν	
дрьг- (2), дрєг- (1), дрвг- (2), дрѫг- (1)	τῶν μεγιστάνων	*Книга на пророк Иона 3:7*
дрьг- (1), дроугг- (1)	τῶν περιφανῶν	*Мъчение на Климент Римски*
дроугг- (4)	τῶν θεραπόντων	*Изход 14:5, 8 (Григоровичев, Захариински паримейник; Петокнижие от XIV в.)*

В тази специфична картина се очертават два основни варианта, от които единият ще е първоначален: от една страна, дроугг-/дрѫг-, а от друга – дрьг- с неговите производни (дєрг-, дєр҆г-, д҆р҃ -, дрєг-, дрг-). Склонна съм да смятам, че именно дрьг- (а не дръг-) ще е бил по-ранният вариант, тъй като: 1) той и произхождащите от него форми са шесткратно повече (19 употреби за дрьг-, дєрг-, дєр҆г-, д҆р҃ -, дрєг- срещу 3 за дръгъ) и 2) засвидетелстван е във всички паметници, докато дръгъ се среща само в преписи *У, С* на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, в които може и да е вторичен, тъй като в тях много често има написание ръ вм. рь[77]. По тази причина изключвам възможността в дроугг-/дрѫг-, респ. дрьг- да търсим редуване на коренната гласна на славянска почва, т.е. двата варианта да имат обща етимология. Тогава различните варианти биха могли да се обяснят с намеса на по-късни книжовници (преписвачи) поради фонетична близост на вариантите или неясно значение на титула. Ще дам за пример две явни объркания в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*: л. 470б8 Пєртннаксъ д҆ргъ народ҃ѡ цр҃ь рнмскы сѧ наре҃ Пєртінаξ ὑπὸ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ δήμου βασιλεὺς ... (*Mosshammer 1984:434, 5*) – в славянския текст неправилно дргъ народ҃ѡ вм. дрьгомь и народо-

[76] Вж. http://www.stsl.ru/manuscripts

[77] Вж. за *У, С*: пръвын 405а17, 18, въврѣже 405б22, въврѣгоша 410б15, нспрѣва 411а7–8, прѣваго 411а8, прѣвенець 411а17, 411а20–21, прѣвѣнчьство 411а19, чрѣмное 413а18, чрѣмнаго 413а24, 413б1, 11, ѡврѣгшоу 420б7; само за *С*: дрѣжаше 410а5.

мь, което показва, че дрьгъ, затруднило книжовника, „е могло да се възприеме като титла на самия Пертинакс и това е способствало за преосмислянето на текста и отклонението му от гръцкия оригинал“ (*Тотоманова 2008:555–556*); л. 480б1 дниклетїана цр҃а··· долматнна родомъ соущоу· и дергъ и соупатїю сы· павшн τῆς συγκλήτου βουλῆς μετέχοντα ἐν ὑπατείαις ἠξιώμενον (*Mosshammer 1984:472*, *19–20*) – краят на фразата е бил променен на руска почва, като значението на гръцкия текст ‘Диоклетиан ... член на сената, удостоен и с консулство’ е било променено (*Тотоманова 2008:565*). Подобно объркване и то не в един, а в четири паметника с различна история, би се получило трудно, ако изходната лексема е с домашен произход, но ако става въпрос за заемка, процесът не би бил толкова необичаен. Затова смятам, че в дрьгъ, дрѫгъ/дроугъ се крие чужда по потекло дума.

В редица алтайски (монголски, тунгусо-манджурски) езици битува лексемата *даруγа, darga* ‘който стои начело, началник (избран или поставен), водач, ръководител; старейшина; човек с по-висок статус’, срв. п.монг.[78] *daruγa* ‘началник’, *daruγala-* ‘стоя начело’ (*ССТМЯ 1975:200*), евенк. остар. *дарүгā*, *дарyhā* ‘изобщо старейшина; упълномощено лице за събиране на данъци’, монг. остар. *дарга* ‘началник, ръководител; старейшина; вожд; превъзхождащ’ (*РМС 1967:554*, вж. и *даргын* ‘началнически’, *дарга нар* ‘началство’), бурят. *дарга* ‘председател, началник, командир; всеки човек с по-висок статус’, *даргала-* ‘стоя начело’, калм. *даph* [*даphъ*], *даrγa* ист. ‘старейшина или предводител на племе или отряд, атаман, началник на окръг’ (*ССТМЯ 1975:200*; *ЭРС 1958:109*; *КРС 1977:184*; *Фасмер 1:484*, *530*), мандж. *даргалаха* ‘заслужил’. В ханството от 40-те години на XIII в., известно като Златната орда, в градовете и подчинените им области били изпращани наместници на хана, наричани *даруги*, чието главно задължение било събирането на налози и данъци; *даруга* се наричала и всяка голяма административно-териториална и данъчна единица. След разпадането на Златната орда на територията на Волжко-Камска България се формирало Казанското ханство [1438–1552], което в административно отношение се деляло на *даруги* (окръзи) и *улуси* (области). За началници *daruya* се споменава и в монголския юридически паметник „Осемнадесет степни закони“, приет на събор на най-големите князе в Северна Монголия в края на XVI – първата трета на XVII в. Титулът *даruγa* ‘название на длъжност; управител’ е регистриран и в староуйгурски юридически документи от XII–XIV в. (*ДТС 1969:159*). В тях, както и в тунгусо-манджурските езици, *даruγa* е заемка от монголски, а в монголски – от персийски, срв. перс. *dāroγā*, *darova* (*Радлов 3*, *2:1629*; *ССТМЯ 1975:200*; *Сухбаатар 1997:81*), съвременен перс. [*даруѓе*] остар. ‘старши полицай, шеф на полиция’ (*ПБР 2009:423*), дари[79] *dârиγa* остар. ‘началник на окръг;

[78] Древният писмен монголски, който съществено се различава от разговорния монголски, възхожда към едно от старомонголските наречия от дочингисханово време (преди 1206 г.).

[79] Персийски език от югозападната група на западноиранските езици, говорен в Северен и

длъжностно лице на село, което следи за удържане на част от реколтата в полза на емирските чиновници' (*ДРС 1978:343*). На съвременните тюркски езици лексемата е слабо позната, засвидетелствана е в чаг.[80] *даруγа* 'началник на област или град (у монголите), областен началник', *дарга* 'началник, офицер' (*Радлов 3*, *2:1629*), тув.[81] *дарга* 'председател, началник, изобщо старейшина, ръководител' (*ТРС 1968:148*), каракалп.[82] ост. *дарга* 'чиновник, който ръководи речния флот в бившето Хивинско ханство; лоцман, кормчия на лодка' (*КРС 1958:159*). Титулът *daruγa* 'татарски чиновник' се среща като дорогъ в ханski грамоти (на хановете Атюляк, Бердибек, Менгу Тимур, Тайдула, Узбек), издадени до руски митрополити в периода 1267–1379 г. (*Срезневский 1:706–707*).

Персийско-алтайският титул *dārogā*, *даруγа* 'който стои начело, предводител; изобщо старейшина' ще да е бил донесен от прабългарите и впоследствие възприет от славяните като дрогъ. Персийските[83] форми са с коренно *ā*, което за разлика от краткото *ă* се определя като много различно от славянското *а*, тъй като се произнася силно назад в устната кухина и с лабиализация, която обаче не пречи устата да остане отворена[84]. Предполагам, че този звук за славянското ухо е наподобявал произношението на голям ер (ъ), също заден вокал, макар и нелабиален, но вероятно произнасян като *ŏ* или *й*, по принцип лабиали. Впоследствие перс. *ā*, предавано като ъ в слаба позиция, е престанал да се отбелязва и така вероятно се е стигнало до дошлата до нас форма дрогъ, запазена в този вид в *Григоровичевия паримейник* – единствения среднобългарски ръкопис сред останалите използвани тук славянски (руски и сръбски) ръкописи, в който липсват чужди езикови (правописни) влияния. Сравнително рано титулът дрогъ е изгубил своето значение – може би и поради наличието на близки по семантика славянски или славянизирани титули (вельможа, болѣринъ), станал е неясен за славянските книжовници. В някои случаи те са „поправяли" дрогъ на дрѫгъ, проявявайки свръхстарателност, а в други случаи са етимологизирали и преосмисляли дрогъ по славянския корен дрьг-/дрьж-, доколкото той се свързва със сила и власт, срв. дрьжава 'сила, власт, могъщество; държава', дрьжавьнъ 'могъщ, силен; който има власт; държавен', дрьжатєль 'властник, управник', дрьжатн 'владея, управлявам', дрьжавнъ 'държавнически'. Така титулът дрогъ 'болярин, велможа' е изчезнал безвъзвратно, оставяйки следа освен в разгледаните средновековни славянски паметници и в стчеш. форма *druh* 'не

Централен Афганистан.

[80] Чагатайският книжовен език е мъртъв тюркски език, в миналото разпространен в Средна Азия, свързан с Чагатайското ханство (част от Монголската империя) и Чагатай хан – монголски владетел, син на Чингиз хан. Развива се под влияние на персийския и арабския език.

[81] Тувинският език принадлежи към южносибирската група на североизточния клон на тюркските езици и е силно повлиян от монголския.

[82] Каракалпакският език е от кипчакската група на западнотюркските езици.

[83] Персийските езици оформят западноиранската езикова група.

[84] Учебник персидского языка; www.iaas.msu.ru

особено знатен дворянин от свитата на велможата', 'нисък по ранг чиновник' (*ЭССЯ 5:131*)[85]. Тази форма още веднъж потвърждава, че именно вариантът дрѫгъ 'болярин, велможа, сановник' е бил първичен.

С него обаче не може да се обвърже решението на старобългарския преводач на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* да предаде гр. τῶν στρατιωτῶν 'войници, събир. войска' с дергове, тъй като гръцкият паралел изключва значение 'боляри, велможи'. Разказът на Теофан Изповедник (*Theophanes 1963:11*, *12–13*) е как Марк Аврелий Максимиан, по прозвище Херкулий [285–305], решил да свали от власт сина си Максенций, но кроежите му предотвратили войниците[86]: да ѡ҃ сна ѡ҃гнаша н дергове ἐπιχειρήσεως ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν (л. 484б14). Тъй като примерът е единствен, тълкуванията ще бъдат по-скоро хипотетични. Възможно е например на старобългарския преводач войниците да не са се сторили достатъчно авторитетни да възпрат действията на Херкулий и той да ги е заменил със сенаторите, т.е. дрѫгове-те, преосмислени от руските преписвачи като дергове. Не изключвам и друга хипотеза: в старобългарския протограф да е стояла чуждицата дрѫгъ[87] с най-общо значение 'отряд, група войници'. Дрѫгъ не е засвидетелствано в старобългарски, но са оцелели производните му дрѫгарнн, дрѫгарь, прил. дрѫгарьскъ, какъвто сан е имал бащата на Кирил-Философ според неговото *Пространно житие* (мѫжь нѣкын···нменемь Лъвь прѣдрьже сань драгарскын по̑ стратнгѡ̑, в други преписи дрѵгарьскын, дрѵгарескъ, сотнничьскын, *Климент Охридски 3:142*; вж. и *Miklosich 1862–1865:180*)[88]. В *Стратегикона на император Маврикий [VI–VII в.]* δροῦγγος означава едно от

[85] Вж. моравските паметници (Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae) от 1225 г. (Chfepec de Lisinicz drugo) и от 1263 г. (Kunratec druho domini Benedae) – Brandl 1876:41.

[86] От други византийски извори се знае, че в опита си да се върне отново на власт Максимиан Херкулий събрал в Рим войска и народ, пред които обвинил за безпорядъка в държавата Максенций, съблякъл от него багреницата и го свалил от трибуната долу, но тогава именно войниците го приели в обятията си, отговаряйки на постъпката на Максимиан с гневен ропот.

[87] От гр. δροῦγγος, лат. drungus 'отряд, войници'. Още в началото на IV в. лат. drungus се среща със значение 'варварски конен отряд, който действа самостоятелно на бойната линия' (*Кулаковский 1902:10–12*), а впоследствие drungus назовава 'корпус от войни, група войници' (*MLLM 1976:360*). Римските войници са заимствали думата от своите германски врагове (готите), назовавайки с нея техния специфичен неразчленим конен строй. Лексемата – заемка от готски (срв. нем. dringen 'проникам, нахлувам (за тълпа), пробивам си път', Drang 'устрем порив; натиск, напиране', Gedränge 'навалица, блъсканица', англ. throng 'тълпа' < общогерм. корен þrinkw, þrung) или от келтски (чрез готско/германско посредничество) е преминала и в гръцки като δροῦγγος (по-рядко δρόγγος), където най-рано е засвидетелствана у Йоан Златоуст (в писмо от 406 г., *Кулаковский 1902:10*) със значение 'тълпа, банда войнстващи монаси', срв. δροῦγγος μοναζόντων – οὕτω γὰρ δεῖ εἰπεῖν καὶ τῇ λέξει τὴν μανίαν αὐτῶν ἐνδείξασθαι (така трябва да се каже и с израза да се посочи тяхната лудост, ярост).

[88] Сред тълкуванията на дрѫгарьскъ санъ по̑ стратнгѡ̑ са: висш офицер, подчинен на стратега като управител на областта (*Климент Охридски 3:142*), друнгарски сан на длъжност подстратег (*Дуйчев 1943:178*), пълководец (*Теодоров-Балан 1920:65*), предводител на конна войска, пълководец на солунската конница (*Добрев 2007б:279–280*).

подразделенията на боевата армия (1/3 от армията)[89], а в *Тактиката на император Лъв VI [кр. IX – нач. X в.]* δροῦγγος бележи тактическа единица от около 1000 войници или отряд, корпус от около 1000–3000 пехотинци, равнозначен на μοῖρα = 1/3 от турмата според *Арета Кесарийски [ум. 910]* (*Lampe 1997:388*; *Sophocles 1992:397*; *Кулаковский 1902:3–9*)[90]. Изобщо до XII в. δροῦγγος запазва значението си на подразделение в армията на темата (*ODB 1991:664*). Значението на δροῦγγος ‘войсково подразделение, войска, отряд от войници’ може и да е било известно на преводача на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, който би могъл да предаде гр. τῶν στρατιωτῶν с лексемата дрѫгъ, мн.ч. дрѫгове ‘отряд войници, войска’, впоследствие преосмислена от руските преписвачи като дѣргове по модела на дрогугове ‘боляри, велможи’.

7. БАГАИНИТЕ ВАГАΙΝΟΣ, ВАГАΗΝΟΣ, БОГО|N

Титлата βαγαινος, БОГО|N е засвидетелствана в няколко прабългарски надписа от първата половина на IX в. и в един старобългарски кирилски надпис от втората половина (края?) на IX в. Самостоятелно (без придружаващи я съставки) титлата е спомената двукратно в: 1) *Надпис на Маламир от Шумен № 58*, който разказва как канът ознаменувал строителството на един водоскок, раздавайки на българите ядене и пиене, а на боилите и багаините големи дарове (τοὺς βοιλαδας κὲ βαγαινους ἔδοκεν μεγάλα ξένηα), 2) кирилския *Шуменски багаинов надпис № 70* със съдържание ОСТРО БОГО|N, където ОСТРО е лично име, а БОГО|N е славянизирана форма на βαγαινος с характерното широко О < *ā* и вероятно с ударение върху първата сричка.

От съдържателна гледна точка тези две фиксации не предоставят почти никакви конкретни данни за ролята и функцията на багаините в ранносредновековна България. Все пак споменаването им редом с боилите в *Надписа на Маламир № 58* (в един и същи контекст) навежда към мисълта, че и те, подоб-

[89] Маврикий употребява δροῦγγος не само за част от армията или за цял отряд, но и за помалко хора, настъпващи вкупом, накуп. Именно сплотеността, вкупчеността без определен строй на войниците и без определен брой редове е бил основният признак на тази бойна единица (*Кулаковский 1902:10–12*). Такъв например е бил бойният ред на кавалерията у тюрките и аварите, а по предположение и у прабългарите, затова Ив. Добрев смята, че δροῦγγος най-напред е била наричана „сбраната в единен плътен боен строй конница на степните народи, и преди всичко на кубанско-кавказките българи, с които готите са воювали“ (*Добрев 2007б:281*).

[90] Тази еднородна военна единица се командвала от δρουγγάριος, който в *Тактиката на император Лъв VI* заема трета по старшинство позиция във войската на темата след стратега и турмарха и преди комита. Постепенно през X в. значението на друнгария намалява: според *Константин Багренородни. За церемониите* към 949 г. по ранг той е стоял малко по-високо от обикновените войници (*ODB 1991: 663*), а в новелата на Константин Багренородни от 972 г. друнгарият и комитът са подведени под термина стратиот (*Кулаковский 1902:24*).

но на боилите, са формирали отделно съсловие. За по-ниския му обществен статус спрямо това на боилите може да се съди както по реда на изброяването (βοιλαδας κε βαγαινους), така и по липсата на всякакви оцелели данни сред багаините да са избирани кавхани и ичергу боили – вероятно тази липса не е случайна, а отговаря на реалността. Може би багаините са били част от пространството на „средната класа“ (срв. разделението на *mediocres* и *primates maiores* за боилите в *Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*).

В съчетание със съставката βαγατουρ титлата βαγαινος се среща в: 1) *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64* ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος]; 2) *Надпис от с. Шабла № 48* βαγατουρ βαγαινου (вж. по-нататък). В няколко случая βαγαινος влиза в състава на двукомпонентни длъжностни титли: ук βαγαηνου, ητζηργου βαγαηνου, βηρη βαγαηνου, σετητ βαγαηνου (вж. по-долу). В тях багаин е на второ място (според тюркския словоред), а първата съставка посочва ранга на багаина.

Етимологическите паралели на прабългарската титла βαγαινος/БОГОIN отвеждат към орхонските рунически надписи от VIII в., където *baγa* се среща като титул на тюркски владетели и пълководци (Тоньокук и Билге каган) в състава на сложните титли *bojla baγa tarqan* и *cutluq baγa tarqan* (*Малов 1951:61–67*; *Малов 1959*). Още преди това обаче титулът *βγγ* ‘господин’ е засвидетелстван в согдийския надгробен надпис [последна четвърт на VI в.] от Бугута (Монголия), издигнат в чест на каганите от Първата тюркска династия (*Кляшторный*, *Лившиц 1971:121–146*). Коренът *bag-* е същият като в βαγατουρ и се свързва със стинд. **bhága* ‘благосъстояние, имущество, щастие; божество, господ’ < ие. **bhág-o-* ‘участ, съдба’, авест. *baga* ‘участ, съдба; господин; бог’, парт. *baγ* ‘бог; господин’, скит. *baga* ‘бог’, стперс. *baga-*, авест. *baγa* ‘бог, господин’ (*ОИЯ 1979:283*; *Растроргуева*, *Эдельман 2003:48–49*), иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’, откъдето е било заето в сттюрк. *bag-a** <*bäg* (*Altheim 1948:14–15* посочва титлата *βγω χωτ’ω* ‘βαγο- господар’ в согдийски документи и *σρι βαγο=šri bagō* в ефталитски монети; вж. и *Севортян 2:82–85*; *Moravcsik 1958, 2:83* и цит. лит.). Днес почти не подлежи на съмнение, че тюрк. *bäg*, *baγa* произхожда от сриан. **bag* ‘господин, управник, господар’, макар да не е съвсем ясно дали заемането е от согдийски или партенски чрез средноперсийско посредничество (*Кляшторный*, *Лившиц 1971:134*). Някои автори (*Menges 1951:95*) намират аналогии с прабълг. Вогиан, βαιανος, Баянъ, монг. *bajan* ‘богат, мощен’ <**boya:n* – тяхното мнение е приемано (*Симеонов 1981*, *2:42*) или оспорвано (*Бешевлиев 1979:59*, *бел. 261*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary: 57–58*). Суфиксът в βαγα-ιν е характерен за тюркските езици, където се среща в собствени имена като Оугя-нинъ, μαρμα-ιν-ημ и др. (*Симеонов 1981*, *2:41*), но същата наставка е присъща и на славянски народностни имена (ед. ч.), което води към предположението, че самата титла βαγαιν е композирана в преобладаваща славяноговоряща среда (*Menges 1958:448–449*). Според трето мнение *-i-* в настав-

ката -ιν е посесивен суфикс, като при граматичната адаптация в славяноезична среда краят на думата е уподобен на старобългарската наставка за имена на деятели и за народностни имена -нинъ (*Делева*, *Степанов 1998:96*). Етимологията на βαγαινος не може да се свърже с тур. *бег* 'боец, воевода' (*Дуйчев 1943:170*, който повтаря становището на Томашек). Малко е възможен корейско-китайски произход на *bag(h) bägh*/*bag(h)a* < *paik*> *päk* 'бял, старшина, по-стар' (*Симеонов 1981*, *2:42* и цит. лит.).

Често в научната литература багаините са определяни като каста на военните (*Runciman 1930 [1993:212]*), класово обозначение (*Бешевлиев 1979:59*), по-низше знатно съсловие, заемало по-малки военни постове (*Бешевлиев 1981:41*), втория клас на прабългарската племенна аристокрация (*Билярски 2008:25–26*). Както ще се види по-нататък, става въпрос за съсловие, от което са били избирани военни лица, предводители на по-големи или по-малки войскови подразделения. Тази семантика личи особено ясно в случаите, когато βαγαινος влиза в състава на двукомпонентните длъжностни титли ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος, σετητ βαγαηνος, в които първата съставка визира ранга на багаина. По-нататък ще коментирам всяка една от военните длъжности във възходящ йерархичен ред.

ητζηργου βαγαηνος 'военно лице, отговарящо за охраната в двореца'

Тази съставна титла се среща само в *Надпис от Мадара № 50*, който посочва, че ητζηργου βαγαηνος е имал на разположение 12 ризници, докато юк боилът – 26, омирът – 17, юк багаинът и бири багаинът – по 22 (υκ βοηλα λορήκηα κζ', ητζηργου βαγαηνου ιβ', ζη[τκ?]ομηρου ιζ', υκ βαγαηνου κβ', βηρη βαγαηνου κβ'). Надписът ясно показва, че ичергу багаинът е бил най-ниско поставеният измежду другите изброени багаини. За уточняване значението на титлата спомага етимологията на съставката ητζιργου, свързвана, както вече се видя, с тюркските форми *ičärigü*, *ičirgü*, *ičrägi*, *ičräki*, *ičrä*, *ičräk* 'вътрешен, намиращ се във вътрешността' (*Moravcsik 1958*, *2:133* и цит. лит.; *Малов 1951:379*; *Granberg [forthcoming]: Dictionary 120*) от първоначално пратюрк. *ič-äri-gü* 'това, което е вътре'. Тъй като за ητζιργου етимологическите паралели отделят съставките ητζ-/*ič*- 'вътре, вътрешност; вътрешен' (*Севортян 1:388–391*) и ιργου/*erik*, *ergü* 'място, местопребиваване, лагер, стан, жилище' (*Симеонов 1981*, *2:39–40*), цялата лексема ще означава '[човек] от вътрешния стан, от вътрешното жилище на стана, от двора на хана'. Затова и титлите, в чийто състав влиза компонентът ητζιργου, визират 'вътрешни (дворцови) служители'. Така можем да заключим, че разглежданият ητζηργου βαγαηνος е бил военно лице със сравнително нисък ранг, което е отговаряло за охраната в двореца ('началник на дворцовата стража' според *Добрев 2007:76*, 'началник на крепост, намиращ се вътре в крепостта' според *Венедиков 1979:49*).

ⲩⲕ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’

Според *Надписа от Мадара № 50* ⲩⲕ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ е имал на разположение 22 ризници, колкото и ⲃⲏⲣⲏ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ. Този брой въоръжение показва, че като военно лице ⲩⲕ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ е стоял преди ⲏⲧⲍⲏⲣⲅⲟⲩ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ (с 12 ризници) и след ⲥⲉⲧⲏⲧ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ (с 83 ризници и 70 шлема) и ⲃⲁⲅⲁⲧⲟⲩⲣ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ (с 53 ризници и 45 шлема според *Надпис от с. Шабла № 48*). Значението на ⲩⲕ ще е същото, както и във вече коментираната титла ⲩⲕ ⲃⲟⲏⲗⲁ ‘старши боил’, доколкото етимологията на съставката ⲩⲕ отвежда към тюркски или тюркско-алтайски успоредици със семантика ‘по-горен, по-висок, висш, върховен; главен’, срв. тюрк. **jüq*, производно от основата **jü-* ‘раста, нараствам, ставам висок’, *jük-sä-k* ‘висок’, *jük-sä-l* ‘издигнат’, *jokaji*, *jokkapi*, *јокар*, *јокары*, *јокурт*, *јокуш*, *јокарі* ‘горна част, горен, (на)горе, нависоко, висок, по-висок, въвзишение’, *joqjer/йок йер* ‘високо място, възвишение’, калм. *uk/юк* ‘висш, върховен, старши’. Така в длъжността ⲩⲕ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ можем да видим по-горен ранг багаин, старши багаин (*Menges 1958:446*; *Симеонов 1981*, *2:43–44*), предводител на неголямо войсково подразделение в някое от крилата на българската войска – централно, ляво или дясно. Известно е, че при кан Крум, а вероятно и след него, българската войска е била разделена в йерархичен ред на три крила: централно (главно), ляво (източно) и дясно (западно), командвани съответно от брата на владетеля, кавхана и ичергу боила (*Надпис от с. Хамбарли № 47*).

ⲃⲏⲣⲏ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ ‘“южен“ (старши) багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’

Според *Надписа от Мадара № 50* ⲃⲏⲣⲏ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ е имал 22 ризници, колкото и ⲩⲕ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ, т.е. във военната йерархия тези две длъжности са били доста близки. Ключ към детайлизирането на длъжността ⲃⲏⲣⲏ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ е първата ѝ съставка, за чиято етимология са изказани различни мнения. Някои (*Venedikov 1950:184*, *187*) сравняват ⲃⲏⲣⲏ с прабълг. ⲃⲟⲣⲓ и тюрк. *böri* ‘град, крепост’ и определят ⲃⲏⲣⲏ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ като ‘началник на крепост по ранг багаин’ (така и *Moravcsik 1958*, *2:90*). За други (*Бешевлиев 1979:183*) ⲃⲏⲣⲏ е свързано с тюрк. *böri* ‘вълк’, следователно титлата означава ‘вълк багаин’ и би отговаряла на ‘тигър (багаин?)’ в *Надписа от с. Длъжко № 52*. Симеонов привежда хуно-тюркски и алтайски паралели (*bir/biri*, *bire*, *pire*, чув. *pəre*, *pərre* ‘първи’) и приема, че ⲃⲏⲣⲏ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ е ‘първи, старши багаин’ (*Симеонов 1981*, *2:42–43*)[91]. Подобно тълкуване обаче не се подкрепя от данните в *Надписа от Мадара № 50*, който свидетелства за еднакво военно снаряжение на ⲃⲏⲣⲏ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ и ⲩⲕ ⲃⲁⲅⲁⲓⲛⲟⲩ (по 22 ризници). Най-приемлива е етимологията на Прицак (*Pritsak 1981:36*,

[91] Според *Севортян 2:147–148* обаче *bir*, *pir* във всички тюркски езици е с основно значение ‘един, сам’ и само в саларски има значение ‘първи’.

споделяна и от *Granberg [forthcoming]:Dictionary 54*), извеждаща βηρη < тюрк. *biri* ‘южна страна, дясна страна’. С това значение лексемата и нейни производни са засвидетелствани в старотюркските рунически паметници, срв. *biriä* ‘на юг’ (паметник на хан Могилян, Малов 1959), *bäridänjän* ‘на юг, на дясната страна’, *bärija* ‘на дясно, на юг’, *bärijaki* ‘южен’ (паметник на Тонюкук, *Малов 1951*), *birgärü*, *birijä* ‘на дясно, на юг’ (паметник на Кюл тегин, *Малов 1951*)[92]. Като се вземе предвид, че посоката север – юг е била определящата (главната, най-важната) за прабългарите[93] – така са ориентирани повечето официални строежи в Плиска (тронната зала, дворецът) и Мадарският конник, бихме могли да предположим, че βηρη βαγαηνος е някакъв ранг старши багаин.

σετητ βαγαηνος ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’

Тази съставна длъжностна титла е позната само от прабългарския *Надпис от местността Селище при Преслав № 49*, според който този ранг багаин е имал на разположение 83 ризници и 70 шлема (σετητ βαγαηνου ἐξουσία λορίκια ὁμοῦ πγ’, κασίδια ὁμοῦ ο’). Така като военно лице σετητ βαγαηνος е стоял най-високо сред известните ни багаини, срв. βαγατουρ βαγαινου – 53 ризници и 45 шлема (вж. по-нататък), υκ βαγαηνου и βηρη βαγαηνου – 22 ризници, ητζηργου βαγαηνου – 12 ризници. Големият брой ризници и шлемове подсказва, че този ранг багаин „е бил висок военен чин или че той е бил началник на голям брой войници във важно укрепено място“ (*Бешевлиев 1981а:45*). За въоръжаване на българската войска с железни ризници и шлемове съобщават редица византийски хронисти, срв. напр. сведението, че при аваро-славянската обсада на Цариград [626] варварите били облечени в ризници, а главите им покрити с шлемове (*Слово за обсадата на Цариград*, *ГИБИ 3:47*), както и сведението, че 30 000 българи от войската на кан Крум, целите покрити с желязо, стигнали до Аркадиопол [813] (*Scriptor incertus ГИБИ 4:23*; *Хроника на Псевдо-Симеон ГИБИ 5:172*). Ръководството по военното изкуство, съставено след 904 г., известно като *Тактика на император Лъв VI [886–912]*, съобщава за военния строй на скитските племена (турките), който не се отличавал от този на българите, въоръжени с мечове, ризници, лъкове и дълги копия: повечето от тях имали двойно въоръжение в битките, като носели копията на раменете си и държали лъковете в ръце, служейки си и с едните, и с другите според случая (*ГИБИ 4:166–174*).

Повечето изследователи (*Moravcsik 1958*, *2*; *Бешевлиев 1979*; *Бешевлиев 1981а:45*) не представят етимология на σετητ или я отбелязват като неизвест-

[92] “За хуните, орхонтските тюрки, аварите, хазарите, уйгурите и др. посоката изток е била меродавна ... У тези народи ... дясната страна се смятала за почетна“ (*Бешевлиев 1981а:38*).

[93] За хуните от предхристиянската епоха, иранците, монголите, узбеките, волжките българи, китайците и др. посоката юг е меродавна и лявата страна била почетна (*Бешевлиев 1981а:38*).

на. Други обаче (*Pritsak 1981:35–36*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 108*) извеждат съставката сетнт [*šedit*, *šädit*] от пратюрк. *šädapit*, заето от согд. ‘*yšyδ* ‘цар’< ст.иран. *Xšaθra-* ‘древно божество на ирански племена с военна функция в трифункционалната структура на върховните богове на индоевропейците’ (*Шервашидзе 1990:87–88*); срв. и сходните форми в сакски *šao*, перс. *ṣāh*, в основата си производни от стперс. *xšāyaθiya* (*Clauson 1972:866–867*); известни са и кушански и евталитски образци (*Кляшторный 1964:111*). В старотюркските паметници са запазени формите *šad*, *šadapyt* като висш титул на първия човек след хана, който са носили Кюл Тегин, Тонюнкук и др. (*Малов 1951:424*). Заемането ‘*yšyd* > *šädapit* > *šädit* е станало чрез характерните за алтайските езици фонетични явления: 1) палатална хармония, рефлектираща върху коренната гласна (прабълг. *-ä-* [*e, i*]:тюрк. *-ä-*); 2) редуциране и изпадане на гласни в средисловие (в неударена сричка) и опростяване на съчетания от две съгласни чрез редукция на първата (**šäd-ap-it* > *šäd-av-it* > *šädvit* > *šädit*); 3) предаване на инициално иран. *y-* с прабълг. (тюрк.) *š-* (*Granberg [forthcoming]: Dictionary 108*). Симеонов привежда паралели с якутски, калмицки и източноалтайски езици (тунгусо-манджурски), в които фонетично близки до сетнт форми (*сити*, *сытыы*, *сәтәтә*, *sigid*, *šit*) имат значение ‘мъдър, умен, разсъдителен; този, който може да съди’ и оттам на сетнт βαγαηνος приписва семантика ‘съдия багаин’ (*Симеонов 1981*, *2:43*). *Надписът от Селище при Преслав № 49* обаче не показва такива функции и не в тази посока трябва да се насочат етимологическите търсения. Защото прабълг. сетнт има аналог в орхон. *šad* ‘вицекрал’ (<согд. *xšyδ*) като една от висшите военно-административни титли в Тюркския и Уйгурския хаганати, трета в йерархията след *qaγan* и *jabγu*, обикновено давана от хагана на някой близък роднина (по-млад брат, син или най-големия племенник на върховния владетел, принц по кръв), който често е имал задължението да управлява част от територите на хагана (*Clauson 1972:866*; *Шервашидзе 1990:87*; *СИГТЯ 5:322*). Неслучайно *шад* в тюркските езици означава ‘висок сан, пръв след хана’ (*Радлов 4*, *1:971*). Явно този висок статут титулът е запазил и в древна България, щом сетнт βαγαηνος е стоял най-високо сред известните ни багаини и според зачисленото му военно снаряжение се е нареждал след ητζηργου βοηλα, който е имал на разположение 455 меки ризници, 540 шлема, 427 плетени ризници и 854 шлема *Надпис от Преслав № 53*.

βαγατουρ βαγαινος ‘предводител на тежковъоръжено войсково подразделение, багатур’

В два прабългарски надписа се среща и съчетанието βαγατουρ βαγαινος. Според единия от тях багатур багаин е бил Славнас (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος]) от времето на кан Омуртаг, негов хранен човек, който впоследствие се разболял и умрял (Κανα ὴσήυβιγι Ομουρταγ. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] θρεπτὸς ἄντροπός μ[οῦ] ἴτον κὲ ἀσθενίσας ἀπέθανεν *Надпис на*

Омуртаг от с. Суютли № 64). Вторият прабългарски надпис съобщава за друг (анонимен) багатур багаин, който имал на разположение 53 ризници и 45 шлема (βαγατουρ βαγαινου λαράκηα ἦν ὁμοῦ νγ᾽ κασόια με᾽ *Надпис от с. Шабла № 48*). Следователно анонимният βαγατουρ βαγαινος е висш по ранг военен, предвождал тежковъоръжено войсково подразделение. Първата съставка βαγατουρ е почетно достойнство и в този смисъл βαγατουρ βαγαινος е „славен, знаменит“ багаин с доста висок ранг (коментар за βαγατουρ вж. по-долу).

В обобщен вид данните за военната длъжностна титла багаин, реконструирана по оцелелите прабългарски надписи в низходящ йерархичен ред, изглеждат така:

Ранг багаин **Име**	**Функция**	**Дата** **владетел**	**Въоръжение**	**Източник**
Анонимен σετητ βαγαηνος	висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение	Първа половина на IX в.	83 ризници, 70 шлема	Надпис №49
Анонимен βαγατουρ βαγαινος	предводител на тежковъоръжено войсково подразделение	Първа половина на IX в.	53 ризници, 45 шлема	Надпис №48
ὁ Σλαβνας βαγατουρ βαγαινος	багаин, носител на почетното звание багатур	Омуртаг [814–831]	θρεπτὸς ἄνθροπος	Надпис №64
Анонимен υκ βαγαηνος	старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение	Първа половина на IX в.	22 ризници	Надпис №50
Анонимен βηρη βαγαηνος	„южен“ (старши) багаин, предводител на неголямо войсково подразделение	първа половина на IX в.	22 ризници	Надпис №50
Анонимен ητζηργου βαγαηνος	военно лице, отговарящо за охраната в двореца	първа половина на IX в.	12 ризници	Надпис №50
Анонимни βαγαινους		Маламир [831–836]	обдарени от владетеля	Надпис №58
ΟCTPO БОГОIN		IX в.		Надпис №70

Трудно е да се каже дали само прабългари са били багаини. Разполагаме с две имена, които през IX в. са носили съсловната титла βαγαινος – ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] и ΟCTPO БОГОIN. В изследователската традиция личните имена Σκλαβνας и ΟCTPO се тълкуват различно: 1) като славянски (срв. вожда на северите Σκλαβοῦνας или Сльвъ в апокрифния български летопис, *Бешевлиев 1979:220*, *225*), 2) като прабългарски с тюркско (алтайско) или иранско потекло

(срв. тюрк., монг. *Arslan*< **bars-lan* < иран. *pars* ‘тигър’, *Фехер 1925:87*; *Menges 1951:108*; *Clauson 1972:238*). Тези неоднозначни етимологии нито подкрепят, нито отхвърлят схващането, че само прабългари са формирали воинското багаинско съсловие. По брой въоръжение, а това означава и по ранг, начело на ранглистата стоят σετητ βαγαηνος и βαγατουρ βαγαινος, следвани от поне още три по-нисши длъжности багаини.

Този факт сочи високата стойност на достойнството βαγατουρ, най-често приемано за длъжностна военна титла (*Златарски 1898:142*; *Runciman 1930 [1990:212]*), „която в йерархията на българите заема още по-ниско място от боилите и багаините и е нещо повече от обикновените войници“, „командири на тежковъоръжени отряди; елитна войска, чиито представители, подобно на византийските спатарии, изпълнявали военни задачи и придружавали владетели при чуждестранни мисии“ (*Венедиков 1979:50*, *52*), „бойци, отличили се в сражения“ (*Бешевлиев 1981а:45*), „бележити военни“ (*Павлов 1993а:14*), „елитна войскова част“ (*Степанов 1999:91*). По-нататък ще се опитам да обоснова несъгласието си с подобни мнения и да защитя тезата за функционирането на достойнството βαγατουρ не като служба (в т.ч. и военна), а като почетно звание, придружаващо титли и/или лични имена. При съчетаването с тях βαγατουρ е винаги в препозиция като определение, а когато е в съчетание едновременно и с име, и с титла, се следва тюркският словоред, напр. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος.

8. ПОЧЕТНОТО ЗВАНИЕ ВАГАТОУ̑Р, VAGANTUR

Освен коментираните по-горе ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64* и анонимния βαγατουρ βαγαινου *Надпис от с. Шабла № 48* багатури в източниците са още престолонаследници, колобри (жреци) и евентуално владетел, т.е. висши фигури в държавната йерархия, които далеч не са само военни лица, срв.:

Надпис на Маламир с. Насърлие № 69 βογοτορ βοηλα κουλουβρος. *Надпис от Плиска № 9* βαγατουρ κο[λοβρος]. *Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник* Μιχαὴλ βαγατουρ κανε ιρτχινω. *Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник* Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα [ήρτχ]ινω. *Надпис върху печати на N, багатур цар на българите* [Ἰωάννῃ β]αγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων. *Константин Багренородни. За управлението на държавата* Ἀλογοβότουρ. *Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор* nesundicus vagantur (vagantis, uagartur).

Багатури колобри в Първото българско царство

С почетното достойнство βαγατουρ е удостоен Чепа – багатур боил, на служба колобър (Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος), храненик на Маламир

[831–836], който се разболял и умрял *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*. Нищо по-определено не може да се каже за анонимния βαγατουρ κο[λοβρος] от IX в. *Надпис от Плиска № 9*, където възстановяването на длъжността κολοβρος не е напълно сигурно. Ролята и функциите на колобрите ще бъдат разгледани по-нататък, затова тук само най-общо ще кажа, че колобрите в ранносредновековна България са били жреци с високо обществено положение (ясновидци, предсказатели), извършващи гадания и жертвоприношения, предводители на езически процесии. Каква длъжност се крие зад титлата колобър подсказва аналогията с прозвището Βουκολαβρᾶς на един скит от двора на аварския хаган, което в *Историята на Теофилакт Симоката* и в *Библиотеката* на *Фотий* е глосирано с μάγος или ἱερεύς, т.е. става дума за жрец, шаман от скитско (хунско) племе, *kolovr* 'предводител на магьосниците, жреците'. Етимологическите успоредици на прабълг. κολοβρος, κουλουβρος насочват към осм. *qolaghuz*, *qylaγyz*, *qylavuz*, *kulavuz*, севтюрк. диал. *qolabur*, *qolobur*, чаг. *qolauz*, *qolavuz*, уйг. *qolaγuz*, каш. *qulabuz*, *qulavuz*, уйг. *qulaγuz*, *кулавуз*, *кылавуз*, *кθлауз*, *kula:gu:z* всичките със значения 'пътеводител, водач, съпровождач, гид, предводител' < *qol-a-γuz* 'който води с ръка'. Най-вероятно тюрк. *kula:wuz* е заемка от ирански, в частност хорезмийски, но има и етимологии, отвеждащи към алтайски и хуно-монголски паралели, срв. бурят. *холо бодохо* 'далновиден', *холо харадаг* 'ясновидец', *холо харанга* 'ясновидение', *холо харасагай хун* 'далновиден човек, ясновидец'; *бърхъ, бърх, бър* 'опитен ясновидец, отличен предсказател и жрец'. Интересни са сведенията за съществуването на *хулабыри*, *холовыри* в тангутско-тибетските покрайнини на Централна Монголия и Източен Тибет – участници в култови религиозни процесии и техни предводители, които изпълнявали магически или жрически функции, подобно на шаманите.

Багатури престолонаследници в Първото българско царство

В два *оловни печата* титулът βαγατουρ се отнася към престолонаследниците Михаил (Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαιλ βαγατουρ κανε ιρτχθ(ι)νος Господи, помагай на своя раб Михаил багатур престолонаследник) и Йоан (Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα ηρτχθινω Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур престолонаследник), идентифицирани от някои (*Йорданов 1997:354–362*; *Йорданов 2001:73–74*) като синовете на цар Симеон, а от други (*Попконстантинов 2008*; *Попконстантинов 2008а*) като Йоан – бащата на Сондоке и багатур на престолонаследника на княз Борис Владимир-Расате, и като Михаил – сина на Сондоке и багатур на престолонаследника на цар Симеон и неговия първороден син Михаил[94]. Втората идентификация е резултат от прочита на двата аналогични надписа съответно като Κύριε βοήθει τῷ σῷ

[94] Имената Йоан и Михаил, които носят бащата и синът на Сондоке, се четат в *приписка* в *Чивидалското евангелие*.

δούλῳ Μηχαήλ βαγατουρ κανε ηρτχθηνος Господи, помагай на своя раб Михаил багатур на престолонаследника и Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα ηρτχθηνω Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур на престолонаследника. Опирайки се на наблюдението на Бешевлиев от прабългарските надписи, че „при титлите, съставени от две или повече съставни части, ... получава гръцко падежно окончание само последният член, понеже са били схващани като неразделно цяло“ (*Бешевлиев 1979:58*), Попконстантинов приема, че в печата на Йоан титлата κανα ηρτχθηνω е в Dat. sg., склонена по II-ро гръцко склонение, „но дат. падеж е равен по форма на родителния“ (?), а в печата на Михаил същата титла (във вариант κανε ηρτχθηνος) е в Gen. sg., склонена вече по III-то гръцко склонение (*Попконстантинов 2008:72*). Така и в двата случая ученият вижда посесивно отношение между титлата βαγατουρ (носена от Йоан и Михаил) и следващата я престолонаследническа титла (κανα ηρτχθηνω, κανε ηρτχθηνος, вж. по-нататък), т.е. става въпрос за багатур на престолонаследника – лице, на което „владетелят е поверявал не само дипломатическите мисии, но и възпитанието и дори личната охрана на престолонаследника“ (*Попконстантинов 2008:76*). Всъщност и в двата печата изразът βαγατουρ κανε ηρτχθηνος, респ. βαγατουρ κανα ηρτχθηνω стои в Dat. sg. и е в ролята на непряко допълнение след глагола βοηθέω ‘помагам’[95]. В същия падеж са и личните имена Ἰωάννῃ и Μηχαήλ. В *надписа от печата на Йоан* дативно окончание е получила последната съставка (τχθηνω, *Nom.sg.* τχθηνος) на многосъставното прабългарско означение βαγατουρ κανα ηρτχθηνω, а в *надписа от печата на Михаил* дативното окончание е при първата съставка (κανε, *Nom. sg.* κανα)[96] на прабългарската престолонаследническа титла, респ. на цялото означение βαγατουρ κανε ηρτχθηνος. Наистина само първият случай е в съзвучие с традицията на прабългарските надписи гръцко падежно окончание да

[95] Това е т.нар. същински датив, в случая като допълнение след интранзитивни глаголи (*Милев*, *Михайлов 1961:225*). Вж. употребата на датив след глагола βοηθέω в печатите на Баян [VIII в.] Θεοτόκε, βοήθει Βαιανῶ πατρικίω καὶ στρατηγῶ (*Бешевлиев 1979:232–233*), Телериг [VIII в.] Χριστὲ, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Τελερυγ θεοφυλάκτω πατρικίω (*Бешевлиев 1979:232*), Хумир [VIII в.] Θεοτόκε, βοήθει τῷ δούλῳ σου Χουμήρ (*Бешевлиев 1979:233*), княз Борис-Михаил Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὴλ μοναχῷ γεγονοτος ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας (*Коев 2000*; *Йорданов 2001:34–36*). Впоследствие старият датив след глагола βοηθέω понякога се измества от акузатив или генитив, срв. печат на княз Борис-Михаил Θεοτόκε βοήθει Μηχαὴλ ἄρχοντα Βουλγαρίας (*Мушмов 1924:157*; *Мушмов 1928/1929:225–230*; *Юрукова 1990:24–28*; *Йорданов 1994:100*; *Йорданов 2001:31–34*), печат на княз Симеон Χριστὲ βοήθει Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρίας Θεοτόκε βοήθει Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρίας (*Юрукова 1990:28–29*; *Йорданов 2001:40–43*), печат на Тервел Θεοτόκε, βοήθει Τερβελλίου καίσαρος (*Zakos*, *Veglery 1972:LVI*; *Бешевлиев 1979:231–232*; *Юрукова 1990:17–19*; *Йорданов 1991:40*; *Йорданов 2001:19*).

[96] Най-вероятно прабългарската дума κανα е била склонена като съществително от ж.р. по I-во гръцко склонение с окончание в *Dat.sg.* -ᾳ, означено като ε, доколкото в прабългарските надписи „буквата Е означава не само първоначалния звук *е*, но и някогашния дифтонг αι = *е*“ (*Бешевлиев 1979:46*).

получава последният член на многосъставните титли, но да не забравяме, че от това правило има и изключения, срв. напр. титлата ὁ βουλίας ταρκάνος *Nom.sg.* във въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград според *Константин Багренородни*. *За церемониите*, където и двете съставки имат окончание. В същите въпроси намираме и категоричното свидетелство, че последната съставка от престолонаследническата титла καναρτικείνος (равнозначна на καναηρτχθηνος от печатите) в *Nom.sg.* е τικείνος[97], следователно е била схващана като съществително от II-ро, а не от III-то гръцко склонение, поради което съставката ηρτχθηνος от титлата κανε ηρτχθηνος в *печата на багатур Михаил* не би могла да бъде в Gen. sg. И най-накрая ще добавя още едно съображение в полза на тезата, че между βαγατουρ и следходната престолонаследническа титла (κανα ηρτχθηνω, κανε ηρτχθηνος) от *печатите на Йоан и Михаил* не би могло има посесивно отношение, защото това би противоречало на всички засвидетелствани употреби на βαγατουρ в прабългарските надписи, където βαγατουρ се съчетава със следхождащата я титла чрез съчинена (равнопоставена), а не подчинена връзка, срв. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] Славнас багатур багаин, βογοτορ βοηλα κουλουβρος багатур боил колобър, βαγατουρ βαγαινου багатур багаин. Във всички тези случаи достойнството βαγατουρ и следващата я титла (βοηλα κουλουβρος, κο[λοβρος], βαγαιν[ος]/βαγαινου) се отнасят до едно и също лице и никога до две лица в подчинено отношение. Така, изхождайки преди всичко от езикова гледна точка, смятам, че по-скоро можем да говорим за багатури престолонаследници (а не за багатури на престолонаследници), които на този етап, въпреки някои исторически трудности, се идентифицират със синовете на цар Симеон.

Багатур владетел (?) от времето на Първото българско царство

Сведението се съдържа в *надпис върху оловен печат с надпис*, запазен само частично, възстановяван във вида Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ... [β]αγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων Господи, помагай на твоя раб ... багатур василевс? на българите (*Йорданов 1993:19–20*, *36–37*) или във вида Κύριε (Θεοτόκε) βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ... βαγατουρ [τοῦ] βασι[λέως τῶν] Βουλγάρων Господи (Богородице), помагай на твоя раб ... багатур на василевса на българите (*Попконстантинов 2008а:5–77*; *Попконстантинов 2008:70*, *обр. 2*). И в четирите оцелели екземпляра на печата името на притежателя не се чете, виждат се ясно само думите [β]αγατουρ, Βουλγάρων и частично βασι[λεὺς], което предпоставя лансирането на няколко хипотези. Имайки предвид по-рано откритите печати с името на престолонаследника Йоан, сина на Симеон, а също и факта, че в определен момент той се е обявил срещу Петър, т.е. обявил се е за владетел, Йорданов предполага, че и настоящите печати визират Симеоновия син

[97] Вж. въпроса πῶς ἔχουσιν ὁ Καναρτικείνος.

Йоан (*Йорданов 1993:19–20*). Това мнение е възприето от Гюзелев, който чете надписа като Йоан багатур, василевс на българите и идентифицира Йоан като сина на Симеон, претендент за трона, изразил претенции чрез вдигнатия от него бунт срещу брат му цар Петър през 928 г. (*Гюзелев 2006:56*, *232*, *бел. 12*). Впоследствие обаче Йорданов се отказва от тази хипотеза и допуска други две (*Йорданов 2001:74–75*; *Йорданов 2007:167–168*): 1) печатът е бил притежание на някой високопоставен държавен сановник, багатур на владетеля (βαγατουρ [τῆς] βασι[λείας τῶν] Βουλγάρων), ползващ се с неговото доверие, който е скрепявал кореспонденцията си с печати, и 2) печатът е принадлежал на българския владетел, наречен багатур ([β]αγατουρ [καὶ] βασι[λεὺς] Βουλγάρων). Като по-приемлива ученият приема първата възможност, към която се присъединява и Попконстантинов, според когото титлата ‘багатур на царя на българите’ „се нарежда сред най-висшите служби в царския двор, вследствие на което нейният носител е имал право единствен след царя да има печат“ (*Попконстантинов 2008:76*). По-горе акцентирах на факта, че във всичките известни ни от прабългарските надписи употреби на βαγατουρ прабългаризмът се съчетава със следхождащата го титла (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος], βογοτορ βοηλα κουλουβρος, βαγατουρ βαγαινου) чрез съчинена (равнопоставена), а не подчинена връзка, т.е. целият израз βαγατουρ + титла се отнася до едно и също лице и никога до две лица в подчинено отношение. Трябва да се има предвид и фактът, че докато в печатите на гръцки определителният член не се изписва (поради спецификата на сфрагистичните паметници), в прабългарските надписи той винаги е налице. Затова колкото и странно да изглежда съвместяването на βαγατουρ с βασι[λεὺς] в разглеждания печат ще трябва да приемем, че по-скоро става въпрос за владетеля, наречен βαγατουρ βασι[λεὺς][98]. Печатът е единственият случай на подобно съвместяване и понякога тази „невероятна връзка“ предизвиква скептицизъм, включително и по отношение на идентификацията на собственика на печата с цар Симеоновия син Йоан (*Божилов, Гюзелев 1999 [2006:301*, *бел. 6]*). Кой би могъл да е притежателят на печата? Обичайното разсъждение в този случай е, че титулът βασιλεὺς датира печата след 927 г., когато за първи път Византия официално признава царското достойнство на българския владетел Петър (*Йорданов 1993:19–20*, *36–37*; *Йорданов 2007:168*), следователно той би трябвало да е търсеният притежател. Не е изключена обаче и втора хипотеза – печатът да е свързан с цар Симеон, който в печати с надписи на гръцки е титулуван βασιλεὺς, напр. Ερινοπυὸς βασιλέος πολὰ τὰ ἔτη; Εἰρινοποιὸς βασιλεὺς πολὰ τὰ ἔτη; Συμεὸν βασιλεὺς πολὰ αὔξι τὰ ἔτη; Νικοπυου Συμεονι πυος πολὰ τὰ ἔτη; Συμεών ἐν Χριστῶ βασιλεὺς Ρομεῶν (*Герасимов 1934*; *Юрукова 1990:28–31*; *Йорданов 2001:41–54*). Дори изглежда

[98] Освен ако не става въпрос за печат фалшификат, за неточно разчитане на надписа или за някаква друга титла, която стои в написанието βασι[λεὺς].

по-възможно именно при Симеон (независимо дали той реално е βασιλεὺς, или не) един византийски титул да е съчетан с едно прабългарско почетно звание (βαγατουρ) като своеобразен израз на многовековна държавническа традиция и основание за владетелско самочувствие. Още повече, че подобно „странно" съвместяване не е прецедент – то може да се види в едновременното битуване на византийската владетелска титла на Симеон (ἄρχων, βασιλεὺς) и прабългарската престолонаследническа титла на неговите синове (καναρτικείνος, κανειρτχθινος).

Багатури багаини

Тези случаи вече бяха коментирани по-горе (*Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64* ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος]. *Надпис от с. Шабла № 48* βαγατουρ βαγαινου).

sundicus vagantur Сондоке багатур

Понякога почетното звание βαγατουρ следхожда не титла, а лично име, срв. сведението у *Анастасий Библиотекар* относно българските пратеници на X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор [28 февруари 870] в Цариград: Stasiszerco borlas nesundicus vagantur (vagantis, uagartur) il vestannabare, praestit zicunas campsis, et Alexios Sampsi Huno. Сред изброените е Сондоке багатур (Nesundicus вм. Sundicus vaga[n]tur), познат още като Sondoke в *приписката в Чивидалското евангелие [867]*, Sundica (dat. Sundicae) в *Писмото на папа Йоан VIII [879]* (*Златарски I, 2:796*; вж. и *Moravcsik 1933:8–23*; *Moravcsik 1958, 2:355–356* NESUNDICUS *bagatur*) и Zunduco [Зундуко = Сондоке] в „*Книга на братството" на манастира „Св. Петър" в Залцбург*, наред с имената на Хухинар пулгар, Пернина, Комир, Турдазо (*Попконстантинов 1987:123–133*). За високото положение на Сондоке по времето на княз Борис свидетелстват няколко факта от посочените източници: 1) споменаването му непосредствено след името на ичергу боила – Стасис (Stasiszerco borlas nesundicus vagantur *Анастасий Библиотекар*) или Петър (Petro Cerbule et Sundice *Писмо на папа Йоан VIII*), 2) посочването на рода на Сондоке, подобно на рода на владетеля Борис-Михаил (*Чивидалско евангелие, маргинална бележка*). „Сондоке единствен от всички пратеници е получил правото да запише имената на своето семейство, подобно на владетелското" (*Попконстантинов 2008:75*, *бел. 14*). Словоредът лично име + звание (Сондоке багатур) съдържа характерната за алтайските езици заднопоставеност на званията и длъжностите (вж. още интересни примери, оцелели и до днес, у *Добрев 2005:67–68*).

᾽Αλογοβότουρ

Последното известие, в което можем да видим почетното звание βαγατουρ, се отнася до 927 г., малко преди смъртта на Симеон, когато българският владетел изпраща войска срещу хърватите начело с Алогоботур (μετὰ τοῦ ᾽Αλογοβότουρ

Константин Багренородни. *За управлението на държавата*). Съществуват различни схващания за това какво трябва да се разбира под ’Αλογοβότουρ: лично име (*Фехер 1929:148–152*; *Runciman 1930 [Рънсиман 1993:139*, *212*]) или титла, чиято втора съставка е βογοτουρ (с метатеза *-bog-/-gob-*). Повече различия предизвиква тълкуването на началното ’Αλο- (’Αλα-) като: 1) ’Αλογοβότουρ = *alp bagatur*, *alyp bagatur* ‘храбър юнак’ (*Marquart 1898:40*; *Златарски I*, *2:500–501*; *Фехер 1929:152*; *Moravcsik 1958*, *2:64* и цит. лит.), 2) ’Αλογοβότουρ = *ala bagatur* ‘пъстър багатур’ (*Фехер 1928:95*; *Фехер 1929:151–152*), 3) ’Αλογοβότουρ = *ulug, alug bagatur* ‘голям, велик багатур’ (*Манолев 1917:871*; *Венедиков 1979:89* „званието на един военачалник в същата област, която управлявал олгу-тарканът и който носел титла със същия първи компонент”), 4) ’Αλογοβότουρ = *ala bagatur* < тюрк. **ä:l-* ‘първи, преден’ (*Clauson 1972:121*), същият корен в алемъ + **богotur*, т.е. ‘първи, главен багатур’ (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 45*). В крайна сметка грешното изписване на тази единична форма не дава възможност за някакви по-сигурни тълкувания.

Обобщено сведенията за почетното звание багатур и неговите носители изглеждат по следния начин (в хронологичен порядък):

Име	**Дата, владетел**	**Длъжност, функция**	**Източник**
ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ Βαγαινος	Омуртаг [814–831]	βαγαινος θρεπτὸς ἄνθροπος (храненик = приемен син)	Надпис № 64
Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος	Маламир [831–836]	βοηλα κουλουβρος θρεπτὸς ἄνθροπος (храненик = приемен син)	Надпис № 69
Анонимен βαγατουρ κο[λοβρος]	първа половина на IX в.	κο[λοβρος]	Надпис № 9
Анонимен βαγατουρ βαγαινος	първа половина на IX в.	βαγαινος 53 ризници, 45 шлема	Надпис № 48
nesundicus vagantur (vagantis, uagartur)	870	участник в задгранична мисия	Анастасий Библиотекар
β]αγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων	20–30-те години на X в. (?)	βασι[λεὺς] Симеон (?)	Надпис върху печат
’Αλογοβότουρ	927		Константин Багренородни
Μιχαιλ βαγατουρ κανε ιρτχθινος	30-те години на X в.	κανε ιρτχθινος (престолонаследник), син на цар Симеон (?)	Надпис върху печат
’Ιωάννη βαγατουρ κανα ηρτχθινω	30-те години на X в.	κανα ηρτχθινω (престолонаследник), син на цар Симеон (?)	Надпис върху печат

Коренът *bag-* е същият като в βαγαινος. Форми *ba:tir*, *pa:tir*, *batir*, *patir*, *padir*, *batur*, *bahadur*, *bahidur*, *bahadir* и др. се пазят във всички тюркски езици с първично значение ‘герой, храбрец; решителен, мъжествен, смел, доблестен’; в стуйг. *Βαγatur*, *Batur* са собствени имена (*Севортян 2:82–85*; *СИГТЯ 5:560*). Обикновено тюрк. *ba:tur* се разглежда като иранска заемка в старотюркски, срв. авест. *baχtar*, перс. *bahādur*, съвременен перс. *behader*, санскр. *b'aktr-* (*Menges 1951:93–95*; *Преображенский 1:33*; *Симеонов 1981*, *2:42*; *Баскаков 1985:40*). Други учени извеждат хунски (*Clauson 1972:313*), хуно-монголски или общоалтайски (тюркско-монголски) произход (монг. *bagatur* ‘герой, лидер’, калм. *bátr; Ramstedt 1951:76*; *Фасмер 1:183*; *Севортян 2:83–85*), трети намират най-пряка връзка с алански форми (осет. *baegataer*, *baegatyr* ‘храбър, храбрец, богат, безстрашен’ в надписи от X–XII в. като собствено име на царя на аланите *Baegataer* и като название на осетински вождове; *Абаев 1:245–246*; *Абаев 2:277–278*; *Golden 1980:156*)[99], а за четвърти етимологията остава неясна (*Шервашидзе 1990:90*). И в унгарски има дълга и кратка форма със значение ‘смел’, аналогично на тюркските **βαγatur* и **bator*; срв. и българския топоним *Батур* в Южните Родопи (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 48*). Въпреки различните гледни точки относно етимологията на тюрк. **βαγatur* (респ. прабълг. βαγατουρ, βογοτορ), със сигурност може да се каже, че думата е чужда заемка в тюркски и има древни предтюркски корени. Появата ѝ в тюркски през средновековния период е главно чрез форми със средисловно *-h-*, което предполага непосредствен персийски източник (*Clauson 1972:313*). Формите βογοτορ, Ἀλογοβότουρ с *-o-* в корена показват обичайния славянски развой **ă>o*, запазен в богатырь (руски летописи, *Срезневский 1:127*) и в рус. *богатырь*, укр. *богатир*, брус. *богатыр*, пол. *bohater*, *bohatyr* (*Фасмер 1:183*), може би свързани с богатъ. По-късно е преосмислено и като лично име, напр. Μπαχατούρης – османски пълководец от 1329 г. *История на Йоан Кантакузин*, *Moravcsik 1958*, *2:83*; други примери у *Фехер 1929:151*).

Можем да заключим, че с почетното звание βαγατουρ са били удостоявани изключително влиятелни личности от държавната йерархия (владетели?, престолонаследници, колобри, багаини), които не са били, както обикновено се смята, само военни предводители. При това значението на βαγατουρ не ще да е било само ‘смел, храбър, силен, герой, юнак’, разбирано в тесен воински смисъл, но и ‘знатен, виден, славен’ (подобни вторични значения има в някои тюркски езици – *Севортян 2: 82*; *Clauson 1972:313*). Защото ако семантика ‘смел, герой и др. под.’ подхожда на военни лица като багаините (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος, βαγατουρ βαγαινου), то за владетел (βαγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων), престолонаследници (Μιχαηλ βαγατουρ κανε ιρτχινω, Ἰωαννῃ

[99] За различните мнения и литература по въпроса вж. още *Moravcsik 1958*, *2:83*; *Бешевлиев 1979:180*; *Granberg [forthcoming]: Dictionary 48*.

βαγατουρ κανα ηρτχινω) и жреци/колобри (Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος) подобно определение звучи неестествено. Възможно е прабългарското почетно звание багатур да е запазило нещо от древната индоиранска семантика, срв. стперс. *baga-*, авест. *baγa,* парт. *baγ* ‘господин’, иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’ < сриран. **bag* ‘господин, управник, господар’, стинд. **bhága, bhagah*, *bhágas* ‘благосъстояние, имущество’. При всички случаи обаче ще трябва се съгласим с мнението, че βαγατουρ не е название на длъжност, а само „почетен епитет“ (*Фехер 1929:159*), „почетно прилагателно“ (*Фехер 1925:83*), „епитет, определение“ (*Симеонов 1981*, *2:42*) и по-точно почетно достойнство, според мен, с най-близко до съвремието ни значение ‘славен, знаменит’. Званието е битувало сравнително дълго в обществения живот на Първата българска държава, поне от 870 г. (*Писмо на Анастасий Библиотекар до папа Йоан VIII*) докъм 30-те години на X в. (*Надписи върху печати на престолонаследниците Михаил и Йоан*).

9. КОЛОБРИТЕ
КОΛОВРОΣ, КОΥΛΟΥΒΡΟΣ, КЪЛУБРЇН

Разполагаме със следните фиксации на титлата κολοβρος:

Надпис на Омуртаг Плиска № 65 ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου κολοβρος. *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69* Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος. *Надпис на Персиан от Филипи № 14* κανα βοιλα κολοβρον. *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака* ὡ βοιλα κουλουβρος. *Надпис от Плиска № 9* βαγατουρ κ[ολοβρος]. *Житие на Йоан Златоуст* вьслѣдствоваше же имоу исходеще чнинь велнкы·не тьчню акы кълоуврїн прѣ̂ нимь гредоущен (не точню ѣкоже хожахѫ колуврнн предъ нимъ *ВЧМ 1899*:905–906)· нь и хотеще и желающе слышатн моудростн его. ἠκολούθει δὲ αὐτῷ προερχομένῳ καὶ τάξις μεγάλη, οὐ μόνον εἰς ὀψίκιον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ θέλοντες καὶ ἐπιθυμοῦντες ἀκροαταὶ αὐτοῦ γενέσθαι τῆς σοφίας.

Както вече стана въпрос, прабългарската титла κολοβρος напомня прозвището на един скит Βουκολαβρᾶς, който избягал с една от жените на аварския хаган (*История* на *Теофилакт Симоката*). От страх да не бъде разкрита постъпката му Βουκολαβρᾶς решил да върне при своето племе – хуни, известни повече под името тюрки, живеещи на изток в съседство с персите. Това според Теофилакт Симоката довело до аварски нападения на юг от Дунава [края на VI в.]. Ако прозвището Βουκολαβρᾶς се преведе на гръцки, т.е. „превърнем езика на скитите в благородния гръцки език“, както казва Теофилакт, ще получим превода μάγος или ἱερεύς. срв.: Σκύθης ἀνὴρ Βοοκολαβρᾶ (βοοκαλαβρᾶς, βοοκαλαβρᾶ, Βουκολοβρα) τὴν ἐπωνυμίαν περιαγόμενος [εἰ δέ τι καὶ τῆς προσηγορίας τὸ σαφέστατον ὑπογλίχῃ μαθεῖν, παραυτίκα πρὸς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν μετοχετεύσω τὸ ὄνομα. μάγον, ταυτὸν δὲ φάναι ἱερέα, τὴν τῶν Σκυθῶν ἐπὶ τὴν εὐγενίδα μεταμορφοῦντες φωνὴν τῆς ἑρμηνείας τευξόμεθα] (*Moravcsik 1958*, *2:95*; *ГИБИ 2:291–356*). Същото тълкуване прави и *Фотий*. *Библиотека*

(*Μυριοβιβλον η Βιβλιοθηκη* № 65): καὶ περὶ Βουγολόβρᾶ [Βοσκολόβρα] τοῦ μάγου (*PG 103:141*, Theophyl. Sim. 4, 21). Явно в случая става дума за магьосник, шаман от скитско (хунско) племе, може би не най-големия, но достатъчно влиятелен човек в аварския двор, чиято титла е била *kolovr* 'предводител на магьосниците, жреците' (*von Arnim 1956:46*). В тюркския ѝ вариант титлата *qula:wuz* е спомената от Ибн Фадлан (*Clauson 1972:617*), посетил волжките българи през 923 г.[100]

Най-ранната етимология на прабълг. κολοβρος, κουλουβρος принадлежи на Томашек, който намира паралел с осм.-тур. *qolaghuz* (*qylaγγz*) и севтюрк. диал. *qolabur*, *qolobur* 'пътеводител, водач, съпровождач, вожд, предводител' (*gh>b, z>r*). Впоследствие мнението му е възприето от повечето изследователи (*Успенский 1905:204*; *Bury 1912:335*; *Фехер 1925:83*; *Фехер 1928:95*; *Runciman 1930 [1993:212]*; *Menges 1951:96*; *von Arnim 1956*; *Moravcsik 1958*, *2:162*; *ДТС 1969:464–465*; *Hansak 1975:143*; *Бешевлиев 1979:64*). Преодоляно е схващането за успоредици с турския военен термин *kol* 'войскова част, колона, крило, страна, фланг, отряд, военна колона' и тълкуванията на κολοβρος като 'ръководител, генерал', 'военачалник с високо положение, командващ голяма армия' (*Иванов 1931 [1970:4–5]*; *Венедиков 1979:41*). Според Арним (Arnim 1956: 46) първична е формата κολοβρος, което обаче е трудно доказуемо. Възможно обяснение за съществуването на форми и с *-o-* (чаг. *qolauz*, *qolavuz*, уйг. *qolaγuz*), и с *-u-* (осм. *qylaγuz*, *qylavuz*, *qulaγγz*, *kulavuz*, *kulaguz*, каш. *qulabuz*, *qulavuz*, уйг. *qulaγuz*, *кулавуз*, *кылавуз*, *кθлауз*, кипч. *kula:gu:z*) в корена *qol-/qul-* (*Радлов 2*, *1:679*, *770*, *977–978*; *Clauson 1972:618*) дава Менгес, според когото в онези времена в тюркски или са съществували диалектни варианти (с *o* и с *o* > *u*), типични за северозападните езици, или нито гр. ο, нито гр. ου са били в състояние да предадат адекватно прабългарската гласна, която е била звук между *o* и *u* (*Menges 1951:96*). Според него тюрк. *qolaγuz*, *qulaγuz* се извежда от *qol-a-γuz* 'който води с ръка'. Във втората съставка на титлата в повечето случаи се приема развоят: *-gur >-vur >vr* = βρ/вр с редуциране и изпадане на гласна в средисловие в неударена сричка и опростяване на съчетанието от две съгласни чрез редукция на първата; полученото съчетание βρ/вр е девербално съществително със значение 'способност за извършване на действие'; ударението се измества върху *-ou-* > -ού- (*СИГТЯ 2:333*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 94*). Последната съгласна ρ/р се обяснява с характерното за алтайските езици явление ротацизъм. Най-вероятно тюрк. *kula:wuz* 'водач, предводител, ескорт' е заемка от ирански, в частност хорезмийски (*Clauson 1972:618*)[101]. От друга страна, има и етимоло-

[100] В достъпното ми издание на неговите записки (*Ковалевский 1956*) не открих подобно споменаване.

[101] Според Степанов е налице родство с трак. *колаброс* 'младо животно, прасе' и *колабрисмос* 'военен танц с мечове', затова колобърът като жрец е стоял начело на войските (повече за евентуалното сходство между прабълг. κολοβρος, авар. βουκολαβρᾶς и тракийския танц κολαβρισμος вж.

гии, отвеждащи към алтайски и хуно-монголски паралели, срв. бурят. *холо бодохо* ‘далновиден’, *холо харадаг* ‘ясновидец’, *холо харанга* ‘ясновидение’, *холо харасагай хун* ‘далновиден човек, ясновидец’; *бърхъ*, *бърх*, *бър* ‘опитен, изкусен ясновидец, отличен предсказател и жрец’; якут. *берик*, *бърик*, *бъри*, *бър* ‘жертва, принасям жертва, елен, принасян в жертва’ (*Симеонов 1981*, *2:44–45*).

Интересни са сведенията на Потанин (*Потанин 1905:410–411*, *435*) за съществуването на *хулабыри*, *холовыри* в тангутско-тибетските покрайнини на Централна Монголия и Източен Тибет – „особени“ лица, живеещи в светилища, които при извършване на обреди срещу градушки и бури с мълнии или гръмотевици забиват в полето големи дървени кръстове (с изрязано човешко лице на върха или друго чучело, напр. череп на животно), за да умилостивят своите китайски божества (*лун–ван* ‘цар дракон’ и *нян–нян* ‘женско божество’). Друг път за отблъскване на градушките те поставят стълбове, облечени в дрехи (*Потанин 1893:367–376*). Така *хулабырите*, *холовырите* се оказват важни участници в култови религиозни процесии, техни предводители, в които изпълняват магически или жречески функции, подобно на шаманите. Потанин отбелязва, че названието *холовыр* се среща предимно в езика на широнголите (монголите в Сан-чуан между Тибет и Тангут), който в основата си е монголски, но с много китайски заемки и по-специфични особености (*Потанин 1905:378–379*).

По-нататък ще разгледам всички споменавания на κολοβρος/κουλουβρος в прабългарските надписи и в книжовните източници:

κανα βοιλα κολοβρος ‘родственик на кана, боил на длъжност колобър’

Според *Надписа на Персиан от Филипи № 14* по заповед на кан Персиан [837] неназован κανα βοιλα κολοβρος участва заедно с кавхан Исбул и ичергу боила във военни действия в отговор на исканата от император Теофил помощ при потушаването на въстанието на Тома Славянина. Интересуващият ни начален пасаж от надписа гласи: Τον πολῶν Βουλγάρον ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχον ὁ Περσιανος ἀπέστιλεν Ισβουλον τὸν καυχανον δόσας αὔτὸν φοσάτα κὲ τὸν ητζιργου βοιλαν κὲ κανα βοιλα κολοβρον. Според Дуйчев κανα βοιλα κολοβρος означава ханski боил колобър, особено приближен до владетеля и до двора първобългарски първенец (*Дуйчев 1940:196*; *Дуйчев 1943:175*), дворцов или кански боил колобър според Бешевлиев и Венедиков (*Бешевлиев 1979:65*; *Бешевлиев 1981:43*; *Венедиков 1979:42*). От друга страна, има тълкувание на титлата κανα βοιλα κολοβρος като ‘принц-боил-водач’ (*Menges 1951:98*), наследствен хан, удостоен с титула боил и изпълняващ функции на колобър (*Симеонов 1981*, *2:45*), а Добрев дори допуска, че това би могло да е титлата на кан Маламир, преди той да стане κανα συβηγη (*Добрев 2007:81*). В подкрепа на втората теза би могъл да

у *Степанов 1999:88–89*).

се изтъкне фактът, че титлата κανα влиза като съставка единствено в титлата на върховния владетел κανα συβηγη и на престолонаследника καναηρτχινω (*печати на престолонаследниците Йоан и Михаил*) и καναρτικεῖνος (*Константин Багренородни. За церемониите*). Тогава би могло да става въпрос за близък родственик на кана, βοιλα на длъжност κολοβρος. С твърде голямо въображение в *Надпис от Чаталар № 54* Венедиков реконструира още един κανα βοιλα κολοβρος, комуто приписва 254 ризници и заключава, че „той е командвал една голяма армия от тежко въоръжени, вероятно най-голямата след тази на ичергу-боилата и на боила-кавхана“ (*Венедиков 1979:43*)[102].

βογοτορ βοηλα κουλουβρος ‘багатур боил, на длъжност колобър’, βοιλα κουλουβρος ‘боил, на длъжност колобър’

Тези фиксации са засвидетелствани в два прабългарски надписа от времето на кан Маламир и евентуално на кан Персиан. Първият е надгробен и споменава Чепа[103] – боил на служба колобър, удостоен с почетното звание багатур (Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*), храненик на Маламир, който се разболял и умрял (Κανε συβηγη Μαλαμηρ. Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος ἦτον κὲ τοῦ ἄρχοντος θρεπτὸς ἄνθροπος ἦτον κὲ ἀσθενήσας ἀπέθανεν κὲ ἐπενεβάλην αὐτὸ ὴς μνημόσυνον αὐτοῦ). Чепа е носил почетното звание βογοτορ и е бил сред хранениците на владетеля[104]. Във втория *надпис на Маламир (Персиан?) от Василака* (във фрагментарен вид) се чете титлата ὠ βοιλα κουλουβρος, както и имената на кан Маламир и кавхан Исбул, името на Солун, поради което се предполага, че надписът е свързан с военни действия в околностите на Солун (... κὲ τὸν ἐκ θεοῦ ἄρχοντα ... ἐπὴ Μαλαμιρ τοῦ ἐκ θεοῦ ἄρχοντος ... ὠ βοιλα κουλουβρος ... κὲ ἤμεινα ... τὴν Σαλονίκην ... ὺ ἀδελφύ μου ... ὺ ΒΟΥΛΑ ... Ισβουλης ὁ καυχανος). И двата епиграфски източника не дават никакви по-конкретни сведения за колобрите, но показват, че те са избирани сред боилите, което е знак за високото им положение в обществото.

ιζουργου κολοβρος ‘дворцов колобър, жрец от вътрешния (владетелския) двор’

Тази длъжностна титла е притежавал неизвестен ιζουργου κολοβρος, който е бил храненик на кан Омуртаг, умрял вътре, както съобщава възпоменателният *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65*. Както и при другите титли с първа състав-

---

[102] В κανα βοιλα κολοβρος не може да се търси и значение ‘старши, главен колобър’ (*Степанов 1999:87*).

[103] Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:186*.

[104] В съответствие с разбирането си за багатур Венедиков (*Венедиков 1979:42–43*) тълкува βογοτορ βοηλα κουλουβρος като багатурски боил колобър, изпълняващ длъжността си при багатурите, т.е боил колобър на един отряд от багатури във функцията му на един от важните офицери във вътрешната област.

ка ιζουργου Венедиков смята, че ιζουργου κολοβρος е изпълнявал длъжността си при централното управление във вътрешната област на държавата (*Венедиков 1979:42*). Менгес (*Menges 1951:97*) го тълкува като ‘вътрешен водач’, т.е. водач от вътрешното племе (племена), принадлежащо към непосредствения антураж на кана или към племето-ядро в племенната конфедерация. Всъщност титлата ιζουργου κολοβρος е аналогична на ιζουργου βοηλα и ιζουργου βαγαηνος, т.е. става въпрос за дворцов колобър, жрец от вътрешния (канския) двор.

βαγατουρ κ[ολοβρος] ‘багатур колобър’

Възможно е в *Надписа от Плиска № 9* след βαγατουρ да се възстанови длъжностната титла κ[ολοβρος] (*Бешевлиев 1979:125*), но тъй като се чете само първата буква, реконструкцията е по-скоро хипотетична.

Таблицата показва обобщените данни за колобрите през Първата българска държава:

Име	**Дата, владетел**	**Функция**	**Източник**
Анонимен ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου κολοβρος	Омуртаг [814–831]	дворцов колобър, жрец от владетелския двор	Надпис № 65
Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος	Маламир [831–836]	багатур боил на длъжност колобър, θρεπτὸς ἄνθροπος	Надпис № 69
Анонимен ὠ βοιλα κουλουβρος	Маламир [831–836] (Персиан?) [836–852]	боил на длъжност колобър, участник във военни действия?	Надпис от Василака, Солунско
κανα βοιλα κολοβρον	837 Персиан	кански колобър или родственик на кана, боил на длъжност колобър, участник във военни действия	Надпис № 14
Анонимен βαγατουρ κ[ολοβρος]	IX в.		Надпис №9
кльоубрїи пр҃ѣ ннмь гредоуѫщен (хожахѵ колѵбрнн предъ ннмъ) εἰς ὀψίκιον αὐτοῦ	първа половина на X в.	предводители на езически религиозни шествия	Житие на Йоан Златоуст

Може да се заключи, че в оцелелите източници функциите на колобъра се свеждат до:

1. Участие във военни походи, вж. κανα βοιλα κολοβρος *Надпис на Персиан от Филипи № 14*, който придружава кавхана и ичергу боила, и βοιλα κουλουβρος *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*, доколкото може да се допусне, че този фрагментарно запазен надпис съобщава за сражения в околностите на Солун по времето на Маламир или приемника му Персиан и кавхан Исбул (*Бешевлиев 1983:112*). Не разполагаме с надеждно свидетелство, че колобрите са

били военни лица, но „участието на първобългарския колобър във военни походи трябва да се свърже с отговора [№ 35] на папа Николай I [по допитванията на българите] ... и разказите на Теофан и Scriptor incertus за магически деяния, извършени от Крум при обсадата на Цариград в 813 ... Сложните магически обреди, от които е зависел изходът на сражението, са били извършвани от нарочно подготвени хора. Те са ръководели военните действия според поличбите и чрез магически деяния“ (*Бешевлиев 1979:64–65*).

2. За изясняване функциите на колобрите в мирно време оцелелите прабългарски надписи не споменават нищо, но към известното от Теофилакт Симоката и Фотий, глосиращи Βουκολαβρᾶς с μάγος или ἱερεύς, може да се добави фрагментът от *Житието на Йоан Златоуст*, чийто старобългарски превод се свързва с дейността на Преславския книжовен център през X в. (*Hansack 1975:142–144*; *ВЧМ 1899:905–906*). Житието разказва как младият Йоан след учението си при Ливаний в Антиохия пристигнал в Атина, където с особена популярност се ползвал езическият философ Антемий – хытрь зѣло книжнымь моудростьмь. Когато той излизал, съпровождала го голяма свита, не само вървящите пред него като колобри (не тъчию акы кълоубрїи прѣ҆дъ нимь гредоущен, не точию ѣкоже хожахѫ колоубрнн прѣдъ нимъ οὐ μόνον εἰς ὀψίκιον αὐτοῦ), но и всички желаещи да чуят неговата мъдрост. Старобългарският преводач (според някои Йоан Екзарх или книжовник от неговия кръг) предава гр. ὀψίκιον ‘свита, ескорт’ по-свободно с израза акы кълоубрїи прѣ҆дъ нимь гредоущен вероятно воден от значението на кълоубръ като ‘предводител, водач (на някакво езическо шествие)’.

Фрагментът от старобългарския превод на *Житието на Йоан Златоуст* показва, че колобрите не трябва да се разглеждат като военни лица, военачалници с високо положение и командири на големи армии (*Венедиков 1979:41–44*), част от командния състав на армията с функции на висш командир (*Симеонов 1981*, *2:45*). От споменаването на κανα βοιλα κολοβρος в *Надписа на Персиан от Филипи № 14* след кавхана и ичергу боила не може категорично да се заключи, че боил колобърът по ранг стои между кавхана и ичергу боила (или след тях) във военната йерархия на Първата българска държава (*Венедиков 1979:43*; *Симеонов 1981*, *2:45*). Няма никакви сведения те да са командвали войскови части, по-скоро са били „религиозни вождове на войската на път, при някаква военна мисия“ (*Калоянов 2003:141*). Като жреци (ясновидци, предсказатели) сигурно са извършвали гадания и жертвоприношения не само по време на война, но и в мирно време, като са предвождали езически религиозни шествия.

Несъмнено дворцовият колобър е имал високо обществено положение. За високопоставеността на колобрите говори фактът, че някои от тях са имали привилегията да бъдат храненици на владетеля (на кановете Омуртаг и Маламир), напр. неизвестният ιζουργου κολοβρος *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65* и Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*, а други са носили и почетното звание багатур в лицето на споменатия Чепа

(Τζεπα) и евентуално на неизвестния по име βαγατουρ κ[ολοβρος] *Надпис от Плиска № 9*. На тази длъжност са били избирани боили. Колобрите по-скоро са били част от боилското съсловие (*Андреев 1974:16*; *Калоянов 2003:141*), принадлежали са към класата на боилите (*Бешевлиев 1979:64*), макар че преки данни за това липсват[105], като е съмнително е да са съставяли отделно жреческо съсловие. В тази посока могат да се тълкуват съставните титли βογοτορ βοηλα κουλουβρος, κανα βοιλα κολοβρον ὠ βοιλα κουλουβρος, защото в тях едва ли могат да стоят един до друг два показателя за съсловност – βοηλα и κουλουβρος. Аналогично на ιζουργου βοηλα и ιζουργου βαγαηνος в двореца на владетеля е служил и ιζουργου κολοβρος. Със сигурност длъжностната титла κολοβρος/κουλουβρος е действаща през първата половина на IX в., откогато датират съхранилите я надписи от времето на кановете Омуртаг, Маламир и Персиан. Очаквано след християнизацията длъжността престава да се среща в изворите, и това не е случайно, но явно тя е била позната на книжовниците от началото (първата половина) на следващия век, когато е преведено *Житието на Йоан Златоуст*.

10. ТАРКАНИТЕ
ΤΑΡΚΑΝΟΣ, ΤΡΑΚΑΝΟΣ

От средновековните източници (домашни и чужди, книжовни и епиграфски) са известни следните споменавания на титула таркан:

Надпис на Омуртаг от Провадия № 60 Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρκανος. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61* ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος. *Надпис на Симеон от с. Наръш № 46* Θεοδωρου ολγου τρακανου. *Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец* ὁ Βουλίας ταρκάνος (ὁ βουλίας [τ]αρκάνος). *Хроника на Георги Амартол (Продължителя на Георги Монах)* Συμεὼν ὁ Κουλουτερκάνος Семенъ Кълоуторканъ (*Елински летописец* Клоуторканъ). *Продължителя на Теофан* Συμεὼν ὁ Καλουτερκάνος. *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски* Βοριτακάνῳ (βοριτακάγγῳ).

Макар че не разполагаме с преки свидетелства за това, дали през IX–X в. тарканството в България е било почетно звание за привилегия и/или висша административно-военна служба, някои от малкото оцелели свидетелства позволяват разсъждения в тази насока. Титлата таркан се среща у тюркските народи (*Moravcsik 1958*, *2:299–300*; *Севортян 3:151–152*). Най-древни (в орхонските рунически надписи) са значенията на титул (на владетеля, на велможа, високо звание, достойнство) и на компонент от старотюркски лични имена (*Alp tarxan*, *Apa tarqan*, *Kutluγ baγa tarqan*, *Taman tarqan*, *Малов 1951*; *Малов 1959*) или прозвища (напр. *boila baγa tarqan* като прозвище на Тонюкук). Ранно е и зна-

[105] Според Дуйчев сведенията, че прабългарските канове са извършвали лично жертвоприношения на своите езически божества, обясняват отсъствието на указания за съществуването на някакво определено и влиятелно жреческо съсловие в езическа България (*Дуйчев 1940а:89*).

чението ‘ковач’, най-вероятно заето от монг. *darqan* > *darxan* ‘занаятчия; лице, освободено от обичайно данъчно облагане’, където също е заемка (*Clauson 1972:540*); за привилегиите на тарканите у монголите вж. *Златарски 1898а:32*. По-късни в тюркски са значенията ‘човек, освободен от данъци и повинности, със свободен достъп до палатката на хана; привилегировано съсловие; освободен от данъци дворянин, офицер или васал’ (*Севортян 3:152*). Титулът *tryw’n* е засвидетелстван в согдийския надгробен надпис от Бугута (Монголия), посветен на каганите от Първата тюркска династия, където стои след кагана (респ. неговите роднини) и шадапитите (*Кляшторный, Лившиц 1971:121–146*). Титлата е съхранена и в китайски източници още от предтюркско време, в които върховният владетел се титулува *shan-yü*, сткит. **dān-γwaγ* > *darxan* (*Clauson 1972:539*). В по-късни китайски извори, отразяващи историята на тюрките, *da-gan/dargan*, *da-la-gan* е второто по ранг длъжностно лице в племенното подразделение (*Menges 1951:93*; *Menges 1958:445*). Следователно у тюрките тази титла вече не е била най-висшата, йерархически е стояла след *tegin* и *þad*, но макар и с „понижено“ достойнство, все още е оставала висока титла с административни отговорности (*Clauson 1972:539*), предназначена за сановници и впоследствие за привилегировани лица изобщо (*Шервашидзе 1990:85–86*). Известно е, че военните предводители и пълководци на хазарските хагани са носили прозвището таркани, наместникът на хазарския хаган – управителят на Крим – също се е наричал тархан (*Златарски 1898а:32–33*; *Golden 1980:210–213*). Титлата е засвидетелствана и у хуните (чрез китайска транскрипция – *Кляшторный 1964:31* и цит. лит.), аварите (вж. примери у *Бешевлиев 1981:55*) и ефталитските владетели от Афганистан (*tarka*, *taraka*, VII в.) без тюркско посредничество (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 12*).

Върху етимологията на ταρκανος, *tarqan* е натрупана значителна литература, в която са изказани различни мнения относно произхода й: тюркски, предтюркски, китайски, хуно-монголски, ирански (скитски), неизвестен (вж. по-подробно *Севортян 3:151–154*). Повечето автори извеждат китайски (сткит. **dan-γwaγ*, кит. *dágān*, *ta-kan*, *ta-kuan*, сино-кор. *tar-kwan* ‘благороден’, *Bailey 1939:91*; *Moravcsik 1958*, *2:300*; *Clauson 1972:39–540*; *Добрев 2005а:98*, вж. още литература у *Севортян 3:153*) или хуно-монголски (алтайски) произход (монг., бурят., якут., калм. *tarxan, darxan* ‘ковач, изкусен майстор, умен, почтен, важен, свободно от всякакви повинности лице, любимец на хана, привилегирован човек’, *Menges 1951:93*; *Симеонов 1981*, *3:53–54*; *СГТЯ 5:413–414*). От друга страна, титлата се среща и в индоирански, срв. стинд. *tarkana-* ‘съждение, предположение’, скит. **tarxān* ‘съдия; лице, освободено от повинности и налози; привилегировано лице’ (с последните две значения думата е навлязла в тюркски през VII в.), осет. *tærxon* ‘съждение, съдебно решение, съд’, сак. *ttarkana-*, согд. **tarxan* (*pγ’ trx’n*), хотан. *ttarkani*, *ttarkana*, срперс. *trx’n*, **Tarxun* (*trγwn*) – име на цар от началото на VIII в., етруското име *Tarchon*

(*Bailey 1939:91*; *Moravcsik 1958*, *2:300*; *Абаев 3:275–277*). Етимология на индоевропейска почва предполага и Степанов (*Степанов 1999:90*), според когото в дълбока древност тарканите са били нещо като старши, глава (кана) на събранието (тар/о/), които са отсъждали при спорове и други особени случаи. Въпреки разнопосочните етимологически тълкувания категорично може да се каже, че в тюркски *tarqan*, *tarxan* е чужда заемка, титла с дълбока древност и широко разпространение още от предтюркско време.

По-нататък ще разгледам шестте оцелели употреби на титула таркан в комбинация с предхождащата я съставка.

βορη ταρκανος 'вълк таркан – военнен и административен наместник на владетеля в провинциална административна област'

Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски съобщава как Методиевите ученици, напуснали Моравия след смъртта на Методий, на път за България стигнали в Белград, където се явили при Боритакан, който тогава пазел този най-прочут крайдунавски град (Βοριτακάνῳ τῷ τότε φυλάττοντι ταύτην), а той ги изпратил при българския княз Борис, чийто подстратег бил (οὗπερ αὐτὸς ὑποστράτηγος ἦν) (*Милев 1966:121*). Според някои мнения боритаканът, сметнат от Теофилакт като собствено име на подстратега, е бил управител на голяма крепост или област, зависим от княза (*Милев 1966:156*). От друга страна, Во[ρ]ιτακάνῳ (гр. ὑποστράτηγος) се тълкува и като военно лице: 'воевода', 'подвойвода' или 'военен помощник' (вж. мнения у *Милев 1966:156*), военен управител на област, равен на стратег във Византийската империя (*Runciman 1930 [1993:213]*), лице с военни задължения (*Ангелов*, *Андреев 1972:110*), офицер от леката кавалерия (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 69*). Гръцката титла στρατηγός обаче означава не само командир на сухопътни сили, армия в провинцията, пълководец, но и управител на тема във Византия, който освен военни отговорности е имал финансови и юридически правомощия, т.е. става въпрос за провинциален военен и граждански администратор (*Дворецкий 2*; *Lampe 1997:1263*; *Lidell*, *Skott 1996:1652*; *ODB 1991:1964*). Под властта на стратег е бил другарият Лъв – бащата на Константин-Кирил (мужь нѣкын···именемь Лъвь прѣдрьже сань драгаскын по̑ стратигѡ̑, *Климент Охридски 3:144*). Особено показателно за тълкуването на лексемата ὑποστράτηγος е друга нейна употреба в *Теофилактовото житие на Климент*, където княз Борис-Михаил е наречен подстратег на Бога (ὁ τοῦ θεοῦ ὂντως ὑποστράτηγος Μιχαήλ, *Милев 1966:124*). Тук контекстът ясно показва, че под ὑποστράτηγος трябва да се разбира не само военен наместник на владетеля, който охранява с войска Белград (погрешно е в случая отъждествяването на ὑποστράτηγος с византийски военачалник, участник в действаща войска, която провежда военна кампания, *Жеков 2007:283*). Според житието когато Методиевите ученици разказали на Борита[р]кана за случилото се с тях, понеже той искал да го узнае

(нещо нетипично, ако е бил само военен командир!), той разбрал, че те са велики и близки до Бога мъже, и решил, че трябва да ги изпрати при българския княз, защото знаел, че Борис жадува за такива хора. Пасажът красноречиво говори за това, че βορι ταρκανος е бил запознат с духовните въжделения на княз Борис и е имал правомощията да ги изпрати при него. Затова тълкувания на титлата само като 'началник на Белградската крепост', 'началник на крепости (в гранични области?)' (*Цанкова-Петкова 1985:233*; *Степанов 1999:90*), лице с чисто военни функции (*Жеков 2007:283*) не представят изцяло функциите на βορι ταρκανος, който явно е бил както военен, така и административен наместник на владетеля в поверена му провинциална област (така и *Андреев 1978:127*; като управител на града и неговата област го разглеждат *Бешевлиев 1979:68*; *Венедиков 1979:59*; 'началник на крепостта и представител на княза' у *Златарски I, 2:221*).

С голяма доза условност титлата [β]ορι [ταρκαν] [β]οκατου[ρ] се реконструира и в прабългарския инвентарен *Надпис от Чаталар № 54* (*Pritsak 1981:49–51*). Освен малкото запазени сигурни букви, съмнения относно тази възстановка са: 1) постпозицията на почетното звание [β]οκατου[ρ] (във всички други аналогични случаи то е в препозиция), 2) изписването на [ταρκαν] без гръцко окончание противоречи на всички останали случаи ταρκανος, но пък от друга страна се среща ζουπαν *Надпис № 61*, ζωπαν *Надпис № 53* без обичайното гръцко окончание -ος.

Етимологическите коментари на първата съставка βορι в βορι ταρκανος вървят в няколко посоки (*Moravcsik 1958, 2:97*; *Runciman 1930 [1993:213]*). От една страна се приема, че βορι е идентично на βηρη от съставната титла βηρη βαγαηνος от прабългарския инвентарен *Надпис от Мадара № 50* (поради палатална хармония), за което се търсят паралели в казан. *birik* 'укрепявам', *berik* 'укрепление' осман. *birkit*, *beriklik* 'крепост, укрепявам', *barou* 'убежище, крепост', *bar* 'защитавам', откъдето се извежда тезата, че Βοριταρκανος е 'началник на крепост' (*Venedikov 1950:184*). Както се вижда обаче, приведените успоредици стоят етимологично доста далеч от прабълг. βορι/βηρη, сравнително късни са и не са обичайни за повечето тюркски езици, в които семантика 'град, крепост, ограда, стена' изразяват други лексеми (*balyq*, *balik* и *kent*, *kend*, *керман*, *кермен*; *Севортян 2:59*; *Севортян 5:44*, *52*; *Clauson 1972:335–336*). Съмнение в свързването на прабълг. βορι/βηρη с тюркски думи със значение 'крепост, укрепявам' като осм.-тюрк. *birkit*, *beriklik* изказва и Бешевлиев, който обаче също отъждествява βηρη и βορι (но в обратна посока – βηρη с βορι) и оттам извежда и двете форми от тюрк. *böri* 'вълк' (*Бешевлиев 1979:183*). Намирам, че поставянето на знак за равенство между βορι и βηρη е уязвимо от лингвистична гледна точка, тъй като: 1) палаталната хармония – отличителна черта на всички тюркски езици – би настъпила още в тюркската форма, 2) при този процес на хармонизиране обикновено гласната от суфикса (окончанието)

се адаптира към гласната от основата (корена), като обратните (инверсни) случаи са по-скоро изключения. И за Симеонов βορι в βορι ταρκανος е равнозначно на βηρη в βηρη βαγαηνος (но поради графична грешка, довела до βηρη > βορι) с хуно-тюркски и алтайски паралели като *bir/biri*, *bire*, *pire*, чув. *pəre*, *pərre* ‘първи’, откъдето тълкува βορι (вм. βηρη) ταρκανος като ‘първи, старши таркан’ (*Симеонов 1981*, *2:42–43*).

Като изхождам от схващането, че прабълг. βηρη и βορι възхождат към две различни тюркски лексеми (за βηρη < тюрк. *biri* ‘южна, дясна страна’), смятам, че βορι в Βοριταρκανος отразява тюрк. *böri*, *börü*, *büre*, *büri* ‘вълк’ (така и *Дуйчев 1942–1943:125–126*; *Бешевлиев 1979:183*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 59–60*). Известно е голямото значение на вълка за тюрките през VI в., напр. митологическата му роля като древен тотем, култът към вълчицата като легендарна прародителка на редица тюркски племена, култът към сивия вълк като родоначалник на монголските ханове. Вж. отражението на тази традиция върху формирането на многосъставни (старо)тюркски лични имена със съставка *böri – böri bars* ‘вълк тигър’, *böru baj* ‘вълк мъж (съпруг)’, *büre xan* ‘вълк хан’, *er böri* ‘мъж вълк’ (*СИГТЯ 5:642–643*, *706–707*; *Севортян 2:219–221*). В согдийския надгробен надпис от Бугута (Монголия) е изобразен не каганski знак, а вълк (вълчица) като сцена от старотюркския генеалогически мит, свързващ произхода на тюрките с вълчицата, отгледала, а впоследствие и станала жена на единственото оцеляло момче след избиването на тюрките от съседно племе (*Кляшторный*, *Лившиц 1971:126*). Отглас на тази легенда са и някои от атрибутите на тюркските кагани, напр. златните вълчи глави върху знамената или назоваването с прозвището ‘вълци’ на телохранителите на владетеля, неговата гвардия (*Clauson 1964*; *Кляшторный 1964:26*). Тюркските управители от рода Ашина, на които били поверени западните области (включително и част от българските племена), носели титлата Бури–шад, Бури–хан от тюрк. *böri* ‘вълк’ (*Димитров 1993:501*).

Лексемата *bö:ri* ‘вълк’ е присъща на почти всички тюркски езици (без югозападната езикова група), най-рано е регистрирана в орхонските руниески надписи от VIII в. (паметник на Кюл тегин) и в староуйгурски текстове, включително и като част от лични имена (*Малов 1951*; *Clauson 1972:356*; *Левин 2001:168*; *СИГТЯ 5:642–643*). Според някои изследователи (*Clauson 1972:356*) лексемата е образувана на тюркска почва, но по-разпространена е иранската версия за произхода на тюрк. *bö:ri*, *böri*, *büri* ‘вълк’, срв. осет. *berägʏ*, *birägʏ* < иран. **bairaka* ‘страшен’, хот.-сак. *birgga*, иран. **birū-ka*, согд. *wyrka*, авест. *vəhrka*, стперс. *vəhrka-*, *vrkāna* ‘вълк, вълчица’ (вж. *Севортян 2:221*; *Шервашидзе 1999:72–73*; *Кляшторный 1964:111*). Други индо-ирански паралели свързват тюрк. *böri* не с форми със семантика ‘вълк’, а с форми със значение ‘град, крепост, крепостна стена, ограда’, срв. памир. *бору* ‘крепост, град’, *боруи* ‘началник на крепост’ (*Добрев 1995:21*), трак. *βρια* ‘град’, перс. *bâru* ‘крепост’,

bâr, bârgâh ‘владетелска резиденция’ (*Velkova 1986:48–49*; *Делева*, *Степанов 1998:90*; *Степанов 1999:102*), към които могат да се добавят още и осет. *byru/buru* ‘крепостна стена’, чеч.-инг. *buru* ‘крепост’, балк. *buru* ‘ограда’, които възхождат към перс. *bārū*, *bāra* ‘крепостна стена, ограда’ < ст.иран. *vāra* ‘ограждение’ (*Абаев 1:262*; *Климов*, *Халилов 2003:116*). За по-възможно приемам тълкуването на длъжностната титла βορη ταρκανος като ‘вълк таркан’, отчитайки следните факти: 1) участието на *bö:ri* ‘вълк’ в аналогични на разглеждания тук тюркски съсловни титули (*bö:ri sanun* ‘вълк пълководец’, *böru baj*, *büre xan*, *СИГТЯ 5:42–643*); 2) по-голямата вероятност коренната гласна *o* в гръцкия запис βορη да предава коренно *ö* и дори *ü* в тюркските (алтайски) форми[106], отколкото да предава вокал *u* или *ā* в индоиранските форми. Така приемам, че съставната титла βορι ταρκανος ‘вълк таркан’ обозначава военно-административен наместник на владетеля в голяма провинциална област (в случая западна, югозападна с център Белград).

ζερα ταρκανος ‘военнен и административен наместник на владетеля в северна провинциална административна област’

Тази съставна титла се среща единствено в *Надписа на Омуртаг от Провадия № 60* [827–829], според който ὡ Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρκανος, храненик на владетеля Омуртаг, от рода Кубиар, като отишъл във войската, се удавил в Тиса (θρ[επτὸς] ἄνθροπός μου ἐγένετο κὲ ἀπελθὸν ἰς τὸ φουσάτον ἐπνήγην ἰς τὴν Τήσαν). Четенето ζερα понякога се оспорва заради не съвсем ясното ζ- (*Успенский 1905:191*; *Menges 1951:93*). Възможно е съставката ζερα да фигурира също и в *Надпис от Мадара № 50* ζη[ρα?,τκ?] ομηρου. Обикновено тази част на сложната титла ζερα ταρκανος се посочва като неточно обяснена (*Дуйчев 1943:170*) или изобщо не се коментира (*Moravcsik 1958*, *2:130*; *Бешевлиев 1979:215*). Едно от малкото тълкувания принадлежи на Прицак, който свързва ζερα със сттюрк. *yiri* ‘север, северен’ (*Pritsak 1982:437*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 71*), вж. още сттюрк. *yir* ‘север’, *yirtin*, *yirya*, *jyrjaqy*, *jyrjaru* ‘северен, в северна посока, [на ляво]’, уйг. *ir, yir* [VIII в.] ‘север’ (*Малов 1951:391*; *Clauson 1972:954*). Аналогията на ζερα < *ζηρη с βηρη (**bi-ri*) дава възможност прабългарската форма да се реконструира като **ži-ri* (*-ri* е окончание на падежа за насока на движението) > *ži-ra* > *že-ra* с редуване на коренната гласна *i* > *e* поради предходния палатал [*ži* : *že*] и с начално *ž-* (гр. ζ-) срещу начално сттюрк. *j-/y-*, архаична черта от алтайски (възможно е прабългарският език да е съхранил два диалекта: *ž-* диалект и *d-* диалект, по-подробно вж. у *Делева 1997:16*, *18*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 71*). Ако приемем това обяснение, можем да

[106] Според Гранберг хуно-българските заемки в славянски, за разлика от тюркски, не показват цялостно стесняване на широките гласни и усилване на лабиализацията. По-скоро се запазват архаични особености на алтайската вокална система, напр. Боринъ, Вогиς, βορι : **bori*(*si*) – име и титла, вм. по-късно *ö* (*Granberg [forthcoming]:Phonology № 35*, вж. и *№№ 15*, *25*, *29*, *43*, *77*).

тълкуваме титлата ζερα ταρκανος като ‘таркан, който е отговарял за северните провинции, т.е. бил е наместник на владетеля в тези земи’ (според *Granberg [forthcoming]:Dictionary 87* ‘таркан на северното крило на войската’). Такъв е бил Νεγαβον[αη]ς [Негабонаис][107], живял най-вероятно около Провадия, където е бил издигнат и впоследствие намерен възпоменателният му надпис. Река Тиса, в близост до която е била войската му (войсковият му стан), е в северна посока. Така разполагаме с още едно свидетелство (освен езиковото ζερα ‘север, северен’), че служебните си задължения ζερα ταρκανος Νεγαβοναης е изпълнявал в тогавашните северни области на България, на които той е бил управител, наместник, в това число и военен. Свързването на Νεγαβοναης [Негабонаис] единствено с войската стеснява неговите функции, срв. напр. схващането за ζερα ταρκανος като военен титул и за ζερα като название на военна длъжност въз основа на паралели с калм. *зер(г)* ‘звание, степен, ранг’, ‘чин, титул’, *зер-* (*зер–зев* ‘оръжие, въоръжение’, *зер–зевин* ‘оръжейник’), откъдето и обобщението, че ζερα ταρκανος имал отношение към въоръжението на прабългарските войски и бил нещо като оръжейник, снабдител с оръжие (*Симеонов 1981*, *3:54*). Може да се спори по въпроса дали ὁ ζερα ταρκανος Νεγαβοναης [Негабонаис] е загинал по време на война, или това е станало в мирно време. Ако се беше удавил по време на война, може би това би било изрично споменато, подобно на друг възпоменателен надпис (“... като отиде във войската, загина във войната“ *Надпис на Омуртаг от Плиска № 62*), още повече, че всички възпоменателни надписи следват единна точно определена схема. Към схващането, че събитията в *Надписа на Омуртаг от Провадия № 60* се развиват в мирно време, се придържа Венедиков (*Венедиков 1979:58*; *Венедиков 1981:153*). Но по-често се приема, че *Надписът на Омуртаг от Провадия № 60* отразява военните действия на българите срещу франките, респ. участието на Νεγαβοναης [Негабонаис] в експедицията срещу откъсналите се от България славянски племена в Долна Панония и опита им да се присъединят към Франкската империя, потушен съответно със сила от страна на Омуртаг (*Златарски I*, *1:315–316*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:153]*; *Овчаров 2002:51*; още мнения вж. у *Бешевлиев 1979:216*).

ολγου ταρκανος ‘велик таркан – военнен и административен наместник на владетеля в провинциална административна област’

За титлата ολγου τρακανος свидетелства *Надписът на Симеон от с. Наръш № 46*, поставен [904] да маркира границата между ромеи и българи при Συμεὼν ἐκ θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, ἐπὶ Θεοδώρου ολγου τρακανου ἐπὶ Δριστρου κομίτου (*Бешевлиев 1979:171*). Високото положение на длъжностното лице ολγου τρακανος личи от споменаването му непосредствено след владетеля. Надписът явно се отнася за времето, когато след като арабите превзели,

[107] Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:185*.

опустошили и разграбили Солун [29–31 юли 904], българите не са го окупирали, но в замяна на това са получили значителни териториални отстъпки в тази част на полуострова, т.е. надписът „хвърля светлина върху крайния резултат от българо-византийските преговори“ (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:249]*).

Една от етимологиите (*Фехер 1925:20*; *Иванов 1931 [1970]:18–19*; *Menges 1951:99*) извежда ολγου от тюрк. *oγul*, *oγlu* ‘син, момче’ (с метатеза ολγου), вж. в орхонските рунически надписи *Oγul tarqan* ‘син таркан’, ‘по-младия таркан’. Тогава в *Наръшкия надпис № 46* би ставало въпрос за ‘Теодор, син на таркан’, каквото тълкуване обаче напълно противоречи на съдържанието и логиката на надписа. Същото може да се каже и за някои други тълкувания, напр. ‘водач на юношеските възрастови формирования, които изпълнявали и граничарски функции’ (*Йорданов 1993:77–78*), ‘станал неотдавна, наскоро таркан’ или ‘удостоен посмъртно таркан’ (Симеонов 1981, 3: 54). Несъстоятелна е и етимологията, която свързва ολγου с ογλος ‘ъгъл, ограда, кошара, военен стан’ и представя Теодор като началник на военния стан (*Иванов 1931 [1970] 18–19*). Смятам, че единствено научно е извеждането на ολγου (с метатеза *uγ* > *γu*) от тюрк. *uluγ*, *uluq*, *ulu* ‘велик, голям’ в буквален и преносен смисъл (*Menges 1951:99*; *Laskaris 1951:275*; *Moravcsik 1958*, *2:216* и цит. лит.; *Симеонов 1981*, *3:54*). Това са основните и първични значения, запазени във всички тюркски езици, като в някои ‘велик’ е със семантика ‘обществено голям’, ‘известен, знаменит’, ‘старши’ ‘висока особа’, ‘почтен, уважителен’, ‘важен, знатен’ (*Радлов 1*, *2:1695*; *Clauson 1972:136*; *Севортян 1:593–594*; *СИГТЯ 5:684–685*; *Левин 2001:178*). *Uluγ* ‘велик’ е епитет, предхождащ лични имена в старотюркските рунически надписи (Кули-чур, Иркин). Особено интересен е пасажът в паметника на принц Кюл тегин [ум. 736], в който се разказва, че измежду народите, живеещи в страните на слънчевия залез (согди и „бугарски народи“), дошли Нек-Сентун и Огул-Тархан (*Малов 1951*).

Някои учени (*Иванов 1931 [1970]:18–19*; *Баласчев 1909:73*) отъждествяват Теодор олгу таркан с: 1) Теодор логотет, изпратен в Цариград да приеме българските пленници [895], 2) Теодор магистър, преговарял за мир с византийците в Цариград [913]; за идентифицирането на Теодор олгу таркан с Теодор Сигрица вж. *Венедиков 1979:84–88*, *Венедиков 1981:151–152*. Срещу подобни идентификации справедливо възразява Златарски, за когото изброените лица са само съименници, докато Теодор ολγου ταρκανος от *Наръшкия надпис* е един от областните управители или наместници на Източна Македония и по-конкретно на Струмишката област (*Златарски 1898а:33–34*; *Златарски I*, *2:314*). Според него известието в *Дюканжовия списък на българските архиепископи*, че Борис поставил Климент за духовен началник на „третата част от българската държава“, не дава право да се мисли, че при Борис България е била разделена в църковно и административно отношение на три части (*Златарски 1898а:33*). Други учени обаче, опирайки се на сведението за тридялба на България, приемат Теодор

олгу таркан като провинциален служител, управлявал една от трите големи административни единици (тарканства) на България, „третата част от българската държава“ (югозападната), която други източници назовават Кутмичевица (*Андреев 1978*). Присъединявам се към мнението, че олгу тарканът е бил военен и административен управител на голяма област, независимо дали това е била Струмишката или югозападната част на българската държава (според *Бешевлиев 1981:55* службата на олгу таркана е била подобна на тази на бори таркана). Той дори може да е стоял по-високо в йерархията от бори таркана и зера таркана, ако имаме предвид ранговата съставка ολγου ‘велик’. При всички случаи обаче олгу таркан Теодор е имал привилегията името му да се запише редом до това на владетеля в официален документ (каменен надпис), с който е означено изменение на държавната граница, постигнато в резултат на преговори с византийците.

κουλου τερκανὸς, καλου τερκάνος, кълоу (клоу) тороканъ ‘славен таркан’

Известието за κουλου τερκανὸς се съдържа у *Продължителя на Теофан* Συμεὼν ὁ Καλουτερκάνος и *Хрониката на Георги Амартол* Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς Семенъ Кълоутороканъ (*Елински летописец* Клоутороканъ). Сведението се отнася към септември – октомври 927 г., когато за преговори с византийците в Цариград заминава пратеничество в състав: Георги чръгубиля, Симеон калу таркан и сампсис, Симеон, „брат“ по жена на българския владетел[108],

[108] Според Златарски е възможно изразът καὶ Συμεών, τοῦ ἀρχηγοῦ Βουλγαρίας ἀδελφὸς πρὸς γυναῖκα „да се приеме като още едно определение към калутаркан Симеон и да се тълкува, че последният бил брат на цар Симеона по жена, т.е. че той бил женен за сестрата на цар Симеона, Анна“ (*Златарски I*, *2:523*, *бел. 4*). Текстът обаче ясно показва, че става въпрос не за Симеон калу таркан и сампсис, а за друг Симеон, „брат“ по жена на българския владетел. В славянския превод на това място има разминаване с гръцкия оригинал, срв. издадения от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. и седемте преписа от критическия апарат към изданието (л. 397а и семенъ старѣншина блъгарскон зємли тъ wбрѣ̑ на женитвоу), както и руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 404б и семенъ старѣншина блъгарьскон зємли тъ wбрѣ̑ на женитвѣ), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 816б–817а и семѵонъ старѣншина блъгарскон зємли· тъ же wбрѣт сѧ на женитвѫ ндѧ), РГБ, Егоров 98. 908 от втората четвърт на XVI в. (л. 486б и семенъ старѣншина болгарскон зємли· тон обрѣтъ на женитвѣ) (за тези преписи вж. археографска справка у *Матвеенко*, *Щеголева 2006:37–38*). Изказвам сърдечна благодарност на Д. Пеев за тези справки. Обаче в *Летописец Елински и Римски I редакция*, в чийто състав влиза *Именникът на българските ханове* (ГИМ, Син. 280, XVI в.), това място отговаря на гръцкия първоизточник, срв. л. 397а и сумеѡнъ старѣншина блъгарьстѣи зємлѣ братъ на [вм. на] женитвѣ. Предполагам, че в първоначалния славянски превод на *Хрониката на Георги Амартол* е стоял именно изразът братъ на женитвоу, предаващ гр. ἀδελφὸς πρὸς γυναῖκα, с предлог на + *Ac.sg*. за обозначаване начин на действие или причина, т.е. в случая *брат чрез женитба*. Замяната на предлога на с на може да се обясни с вторична преписваческа грешка, свръхстарателност (?) на руския преписвач, който обичайно заменя стб. ѣ с ѧ (както и обратно), а след палатали замяната е на ѧ с ѧ (напр. лицѧ вм. лица, откъдето неправилно нѧ вм. на). Следователно в самостоятелните руски преписи на *Хрониката на Георги Амартол* (извън *Летописеца*) по някаква причина братъ е било преосмислено (разчетено, преписано?) неправилно като тъ wбрѣ̑.

Стефан, най-близък негов [на владетеля] родствен ик, маготина, крона и миника (Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις καὶ Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς [Καλουτερκάνος] καὶ Οὔσαμψος [Οὔσαμψις], καὶ Συμεών, τοῦ ἀρχηγοῦ Βουλγαρίας ἀδελφὸς πρὸς γυναῖκα. πρὸς τούτοις καὶ ὁ ἀγχιστεὺς αὐτοῦ Στέφανος, καὶ μὴν Μαγοτῖνος, Κρόνος τε καὶ Μηνικὸς гєωргїн сърсоубыла· н семенъ кълоутороканъ н оусапсъ· н семенъ старѣншина блъгарскон земли тъ wвръ на женитвоу· к снм же възлюбленникъ его стефанъ· н мнн н клогатнн· кронъ же н мнникъ, *Истрин 1920:561*). Така интересуващият ни Симеон калу таркан и сампсис се оказва сред участниците в голяма официална делегация (начело с Георги Сурсувул, т.е. чръгубиля), която във византийската столица подготвя споразумението за мир и династичния брак на цар Петър с Мария – внучка на Роман Лакапин и дъщеря на третия му син Христофор. Той несъмнено е бил влиятелна личност в държавната йерархия, щом името му е споменато веднага след това на Георги Сурсувул.

Титлата κουλου (καλου) τερκανὸς [ταρκανὸς], кълоу (клоу) тороканъ [тарканъ] предизвиква различни обяснения – като име, почетен епитет към името, изобщо титла (*Moravcsik 1958*, *2:166*) или длъжностна титла (*Златарски I*, *2:523*; *Beševliev 1932:14*; *Венедиков 1979:60*). Опитите да се разкрие нейното съдържание срещат трудности, свързани преди всичко с първата съставка, по отношение на която приемам за първоначална формата κουλου, а не καλου (навярно грешка на преписвача; възможно е и сближаване с гр. καλός, *Бешевлиев 1981:29*).

От една страна, в κουλου (καλου), кълоу (клоу) може да потърсим метатезирана форма на тюрк. *uluq* ‘велик, голям’, т.е. титла, идентична на ολγου τρακανου от *Наръшкия надпис на Симеон № 46* (*Венедиков 1979:89*; *Венедиков 1981:152*; *Добрев 2007:60*, *85*). Трябва да отчетем обаче, че в този случай с известно насилие в прабългарската форма ще ни се наложи да допуснем две метатези (между гласните и съгласните във всяка от двете срички), а после и трета метатеза между самите срички (*ul* > *lu*, *uq* > *qu*, *luqu* > *qulu*). В същото време Семенъ Кълоуторокань (Συμεὼν ὁ Καλουτερκάνος, Κουλουτερκανὸς) е бил и сампсис, т.е. ‘началник на двореца, съветник по протокола’ (за сампсис вж. по-нататък). Трудно можем да си представим, че Симеон е съвместявал двете служби – на сампсис и на олгу таркан – те стоят твърде далеч една от друга в държавната йерархия: едната е дворцова, а другата – провинциална.

Много по-възможно е съставката κουλου, кълоу да се обвърже с тюркското посесивно име/прилагателно *külü(g)* ‘славен, известен, знаменит’, използвано в аналогичен контекст в старотюркски и староуйгурски паметници, срв. напр. *Kül-Tegin*, *külüg xaγan*, *kül bilgä qaγan* ‘славния управляващ каган’, *Külüg čur* ‘именит čur (титла)’, *Külüg sanun* ‘славен пълководец’, *Külüg urunu* ‘славно знаме’ (*Clauson 1972:717–718*; *Кононов 1980:16–17*; *Симеонов 1981*, *3:55*; *СИГТЯ 5:711–715*). Тогава ще трябва да разглеждаме κουλου τερκανὸς [ταρκανὸς], кълоу (клоу) тороканъ като почетен епитет за привилегия (а не длъжност) за Симеон, чиято служба е била сампсис. От това пък ще следва, че в този случай

титулът калу таркан ‘славен таркан’ не е длъжностна титла, а почетно звание (привилегия).

Заслужава внимание поразителното сходство между съставката κουλου, кълоу [*qolu] от титлата κουλου (καλου) τερκάνος, кълоу тарканъ и първата част на длъжностната титла κολοβρος, κουλουβρος, кълоувръ, които понякога се отъждествяват (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 93*). Ще припомня, че κολοβρος, κουλουβρος, кълоувръ се етимологизира от тюрк. *qolaγuz*, *qulaγuz* < *qol (qul)-a-γuz* ‘който води с ръка > водач’ < тюрк. *ko:l, kol,qul*, чув. *хул* ‘горната част на ръката, изобщо ръка’ (*Clauson 1972:614–615*; *СИГТЯ 5:244–245*) и суфикса *-gur >-vur >vr* =βρ/вр със значение ‘способност за извършване на действие’. Редуването на коренната старотюркска гласна [*o: o*, *u*] съвсем естествено се предава с гр. ου, ο и стб. ъ. По подобен начин и сттюрк. гласна [*ü*] (в *kül-* ‘славен’) се предава с гр. ου и стб. ъ. Така се е стигнало до омонимията в кълоу (тарканъ) и в кълоу-врин, без да има етимологична връзка между тях (не са изключени вторични взаимовлияния на българска почва).

ζουπαν ταρκανος ‘жупан, удостоен с почетното звание таркан’

Според *Надписа на Омуртаг от Плиска № 61* [ок. 822] Шун, жупан тарканът (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος), храненик на Омуртаг от рода Кюригир, умрял във войската[109]. В съставната титла ζουπαν ταρκανος се натъкваме на нов тип съчетаване на ταρκανος – не с рангова съставка (подобно на βορι, ζερα, ολγου), а с длъжностна титла – ζουπαν, която се среща и самостоятелно и със сигурност е означавала второстепенно длъжностно лице в държавната провинциална йерархия (вж. по-нататък). Важното в този случай е, че докато ζουπαν сочи служебния ранг, ταρκανος явно показва принадлежност към тарканството като привилегирована прослойка (срв. и *Фехер 1925:82* „жупан е названието на служебното достойнство, а таркан е титлата на класа”), защото е неправдоподобно и двете съставки да означават служби (при това твърде различни), които едно лице трудно би съвместило.

βοιλα ταρκανος ‘боил таркан, почетен титул на втория син на българския владетел’

За него свидетелства *Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец*, където един от въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград е: „Πῶς ἔχει ὁ πνευματικὸς ἔγγονος τοῦ βασιλέως ἡμῶν τοῦ ἁγίου ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας, πῶς ἔχει ἡ ἐκ θεοῦ αρχόντισσα, πῶς ἔχουσιν ὁ Καναρτι κείνος καὶ ὁ Βουλίας ταρκάνος οἱ υἱοὶ τοῦ ἐκ θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας καὶ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ τέκνα, πῶς ἔχουσιν οἱ ἓξ Βολιάδες οἱ μεγάλοι? πῶς ἔχουσιν καὶ οἱ λοιποὶ οἱ ἔσω καὶ ἔξω Βολιάδες?“ „Как е от Бога [поставеният] владетел на

[109] Етимология на името Шун вж. у *Симеонов 2008:188–189*.

България? Как е владетелката? Как са канартикинът, боил тарканът, синовете на поставения от Бога владетел на България и останалите му чеда?“. Същата метатезирана форма Βουλίας е употребена и в *Житието на Мария Нова*. Известните ми тълкувания на βουλίας ταρκάνος се свеждат до: 1) име на български пълководец от X в. (*Moravcsik 1958*, *2:107*), 2) висш чиновник с по-висок чин дори от самите царски синове (*Баласчев 1899:219*, критика на това мнение вж. у *Златарски 1898a:31*), 3) изобщо титла (*Златарски I*, *2:433*) или титла на един от синовете на българския цар (*Mango*, *Ševčenko 1960:247–249*; *Златарски 1898a:31*; *Трифонов 1923:44*), 4) титла на втория син на българския владетел (*Андреев 1978:130*; *Венедиков 1979:61*; *Бешевлиев 1981a:117*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 63*), 5) „водач на воинските формирования на боилите и на възрастово-аристократичната им статусна група въобще“ (*Йорданов 1993:76–77*). Почти същия титул (*boila baγa tarqan*) в орхонските надписи носи Тонюкук – управник при трима ханове (*Малов 1951*), най-висш съветник и пълководец на тюркския каган Кутлуг (*Бешевлиев 1981a:117*), представен в паметника на Билге каган като *buyruk* ‘длъжностно лице, служител’ (*Clauson 1972:540*). Контекстът, в който Константин Багренородни употребява титула Βουλίας ταρκάνος (след престолонаследника и преди синовете на владетеля), показва, че може би става въпрос за втория син на владетеля, потенциалния престолонаследник, който е привилегирован боил (по рождение), т.е. боил таркан.

В обобщен вид фиксациите на титула таркан изглеждат така:

Ранг таркан Име	**Функция**	**Дата Владетел**	**Източник**
ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος	жупан, носител на званието за привилегия таркан, θρεπτὸς ἄνθροπος	822 Омуртаг	Надпис № 61
Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρκανος	военен и административен наместник на владетеля в северна провинциална област, θρεπτὸς ἄνθροπος	827–829 Омуртаг	Надпис № 60
Анонимен βορι ταρκανος	военен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална област	885–886 Борис I	Теофилактово житие на Климент
Θεοδωρος ολγου τρακανος	военен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална област	904 Симеон	Надпис № 46
Συμεὼν ὁ κουλου / καλου τερκάνος Семенъ Къловътороканъ	славен таркан [почетно звание за привилегия] и сампсис	927	Продължителя на Теофан, Продължителя на Георги Монах, Хроника на Георги Амартол
ὁ βουλίας ταρκάνος	почетен титул на втория син на българския владетел	втора четвърт на X в.	Константин Багренородни. За церемониите

В заключение може да се каже, че в България през IX–X в. титулът таркан е бил двуфункционален. Във всички разгледани по-горе фиксации той е засвидетелстван в съчетание или с друга съсловна/длъжностна титла (βουλίας ταρκάνος, ζουπαν ταρκανος), или с предхождаща я съставка (ζερα ταρκανος, ολγου τρακανου, βορι τα[ρ]κάνῳ). Когато се е употребявал предхождан от друга съсловна/длъжностна титла (боил или жупан) или от епитет (кълу), титулът таркан е означавал вид привилегия, вероятно получавана като награда за определени заслуги или по рождение. За привилегированото положение на таркaните в държавната йерархия свидетелстват множество факти: 1. Това звание за привилегия е носил вторият син на българския владетел (ὁ Βουλίας ταρκάνος). 2. От оцелелите осем лица, особено приближени на Омуртаг и Маламир (т.нар. θρεπτὸς ἄνθροπος, вж. по-нататък), трима са били таркани. 3. Произхождали са от знатни родове – някои от тях изрично са посочени в прабългарските възпоменателни надписи.

Когато обаче титулът таркан е влизал в съставни титли, предхождан от рангова съставка (ολγου ταρκανος, ζερα ταρκανος, βορι ταρκανος), той е придобивал функция на длъжностна титла, равнозначна на владетелски наместник на голяма административна единица извън централната област, подобно на наместника на хазарския хаган – управителя на Крим (“тарканът е бил областен управител или наместник на българския цар в известна област, зависел е направо от него и, като такъв, вероятно е съединявал в лицето си военната и гражданската власт, подобно на византийските катепани, дуки, стратези на темите“, *Златарски 1898а:33*). В никакъв случай обаче не можем да сведем длъжността тарканство само до военачалник (*Bury 1912:335*), висок военен чин (*Runciman 1930 [1993:213]*), военна длъжност (*Ангелов, Андреев 1972:110*; *Андреев 1974:29*), военни функции, свързани главно с командването на войските (*Жеков 2007:282–283*).

Двуфункционалността на титула таркан вероятно е наследена от тюркската йерархична система, където *tarqan* има значение на титла, но и на високо звание. Изворите също подкрепят предположението за подобно едновременно двойно функциониране на титула и в България (а не развитие на едната функция към другата), ако имаме предвид датировката на всяка негова употреба: по едно и също време са засвидетелствани длъжностите зера таркан – 827/829 г., бори таркан – 886 г., олгу таркан – 904 г. и званията за привилегии жупан таркан – 822 г., боил таркан – първа четвърт / първа половина на X в., кълу таркан – 927 г. Съвсем естествена е тенденцията през първата половина на IX в. таркани да са лица с прабългарски имена (Негабонаис и Шун), докато век по-късно – лица с християнски (гръцки) имена (Теодор и Симеон).

Липсват преки данни за това, дали тарканите са образували отделно съсловие, подобно на боилите и багаините (мнение за принадлежността на тарканите към великите и външните боляри вж. у *Андреев 1978:130*). Фактът, че е

регистрирано съчетанието βουλίας [βοιλας] ταρκάνος и то като титул на член на владетелската фамилия (втория син на българския владетел, безспорно боил), ясно показва, че тарканите не са формирали отделна класа или съсловие – в противен случай ще трябва да приемем, че едно и също лице е принадлежало към две съсловия. Този, както и всички останали случаи, по-скоро ни насочват към съждението, че тарканите са били каста (прослойка) от хора със специални привилегии, често заемащи високи административно-военни длъжности. Със сигурност титлата е функционирала поне столетие (ок. 20-те години на IX в. докъм 30-те години на X в.) в българския обществен живот.

11. ЖУПАНИТЕ
ΖΟΑΠΑΝ, ΖΟΥΠΑΝΟΣ, ΖΩΠΑΝ, ЖОУПАНЪ

Титлата жупан се среща в епиграфски и книжовни паметници от VII–X в., срв.: *Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21* βουηλα ζοαπαν, ζωαπαν. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61* ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος θρεπτὸς ἄνθροπος. *Надпис от с. Могила № 63* ζουπανος θρεπτὸς ἄνθροπος. *Дарствена грамота на херцог Тасило III [777]* iopan qui vocarue Physso. *Надпис от Преслав № 53* τωυρτωυνα πηλε ζωπαν. *Надпис върху чаша на жупан Сивин № 87* Σηβην ζουπανος μεγας. *Константин Багренородни. За управлението на държавата* ζουπάνους γέροντας 29, 67; τοῖς ζουπάνοις 32, 120; τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας 34, 8. *Добруджански надпис [943]* ...гьрьцѣхь в] лѣто s :ѵ н:а прн дѣнмнтрѣ ... жупанъ. *Закон за съдене на хората* довлѣѥть во жюпаномъ ἄρχουσιν кнажа ѵасть, аіце н жюпанн ταβουλάριοι соуть. *Житие на Анин* (*Супрасълски сборник) л.561* жоупанъı н сановнтъı, множьствомъ воєводъ н каζньцъ н жоупанъ н сановнтъінмн, *л. 562* сановнтнї н жоупанн.

βουηλα ζοαπαν

Единственото свидетелство за тази двусъставна титла е *Надпис от съкровището от Наг Сент Миклош върху съд №21* βουηλα. ζοαπαν. τεση. δυγητοιγη. βουταουλ. ζωαπαν. ταγρογη. ητζιγι. ταιση. Съкровището от 23 съда може да се свърже с културата на прабългарската родова аристокрация през VII–IX в. (*Баклинова 2003:784–788*, където са изложени и други датировки и локализации) на фона на широка хетерогенна културна среда: сасанидска, византийска и согдийско-алтайска. *Надписът върху съд № 21* се разчита различно от изследователите, срв.: 1. „Зоапан Боила направи този тас, този тас за пиене Зоапан Бутаил бе пригоден да го закачи“. 2. „Чашата на Бойла Зопана, направена от Ботаул, чаша за пиене за обкръжаващите Зопана“. 3. „Боила Зоопан направи този тас, Бутаул Зоапан го закачи за пиене“. 4. „Буила жупан гравира юнашката борба, Бутаул жупан гравира кръста отвътре“ (вж. още варианти у *Москов 1981:91*; *Попконстантинов 1993:149*). Въпреки че някои учени схващат βουηλα ζοαπαν

като лично име, по-скоро в случая става въпрос за съставна титла (*Фехер 1925:58*), с която е бил удостоен боил на длъжност жупан. Можем да тълкуваме βουηλα ζοαπαν в две посоки: 1) през датирания период жупаните са били избирани от средата на боилите, т.е. са принадлежали към боилското съсловие (*Койчева 1982:215*) или 2) чашата е принадлежала на определено високопоставено в йерархията лице, боил по произход, изпълняващо службата жупан, без това да означава, че всички жупани са били боили. Като отчитам и другите фиксации на ζοαπαν в изворите, втората хипотеза изглежда по-правдоподобна. Надписът не хвърля никаква светлина върху съдържанието на титлата.

iopan qui vocatur Physso; iuppanus, zuppani

Жупан на име Physso се чете в *Дарствена грамота [777] на херцог Тасило III* [ум. 778], писана на латински, за чийто неоцелял оригинал се съди по двата му по-късни преписа от XIII и XIV в.: … et *decaniam* de (illis Sclavis) quos sub illos *actores* sunt qui vocantur *Taliup* et *Sparuna*… quos infra terminum manent quem coniuravit ille *iopan* qui vocatur Physso (цит. по *Malingoudis 1972–1973:64–65*). В грамотата жупан Фисо (iopan Physso) стои най-високо в йерархията сред посочените трима управители на област в поречието на Дунав, която била населена със славяни, живеещи близо до манастир (на територията на средновековна Словения). И тримата носят неславянски имена (Physso, Taliup, Sparuna) въпреки че управляват област със славяни. Документът категорично свидетелства, че най-късно в средата на VIII в. (а вероятно и много по-рано) титлата жупан като длъжностно лице – управител на област – е функционирала сред славяните и че нейни носители са били неславяни. Допуска се, че тези функционери (*actores* според грамотата) освен военно-административни функции са имали и данъчни (фискални) и съдебни правомощия (*Malingoudis 1972:64–65* и цит. лит.). И в хърватски документи на латински език, датиращи от средата и втората половина на IX в., се откриват сведения за жупани сред славяните, срв. *Грамота на княз Търпимир [852]*, в която петима негови служители са наречени *iuppanus*, и *Грамота на княз Мутимир [892]*, в която сред приближените му има и *zuppani* (*Грачев 1972:203–204*).

ζουπανος

Самостоятелно титлата ζουπανος е засвидетелствана в *Надпис от с. Могила № 63* вероятно от времето на Омуртаг (името на владетеля, по традиция изписано на първия ред, не се чете, но е налице ясна аналогия с другите възпоменателни надписи). Не е запазен и вторият ред на надписа, където е стояло името на жупана (а може би и/или друга титла, предхождаща ζουπανος), но се съобщава, че той е храненик на кана (θρεπτὸς μου ἦτον) от рода Ермиар, който се разболял и умрял. Посочването на рода (несъмнено знатен, идентичен с ερμη, рода на Гостунъ [Органа] в *Именника на българските канове*) и удостояването

с привилегията храненик говорят за високо обществено положение, но отново не предоставят данни за самата длъжност ζουπανος.

ζουπάνους γέροντας, τοῖς ζουπάνοις, τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας

Неколкократни споменавания на жупани има у *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*: ζουπάνους γέροντας 29, 67; τοῖς ζουπάνοις 32, 120; τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας 34, 8 (*Moravcsik 1949:124, 158*; *ГИБИ 5:198–220*). Първото споменаване се отнася до славянските племена (хървати, сърби, захълмци, дукляни), които по времето на император Михаил II [820–829] нямали князе, а само старейшини жупани (Ἄρχοντας δέ ... πλὴν ζουπάνους γέροντας), какъвто обичай имали и останалите славяни. Във второто споменаване на титлата Константин Багренородни визира сръбския архонт Властимир [850], който дал дъщеря си за жена на сина на Белоя, жупан на Требине (τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας). Така известието свидетелства, че в средата на IX в. жупан Белое е управлявал не един район, а цялата Требинска област, която наброявала не по-малко от девет такива района (*Грачев 1967:36*, *42*). В третото споменаване на жупани Константин Багренородни визира военните действия на Симеон срещу сръбския княз Захарий [924], когато българите известили на тамошните жупани (τοῖς ζουπάνοις) да дойдат при тях и да приемат за княз Чеслав. Явно и в трите коментирани случая става въпрос за местни управници при южните славяни, които отначало [ок. 820–829] са стояли начело на племенни подразделения, но вече към 850 г., 924 г. са оглавявали териториални и административни единици. Че през X–XII в. властта на жупана не е била ограничена на територията на един район, а се е разпростирала на територия от няколко района, свидетелства *Дуклянският летопис* (*Грачев 1967:37–38*).

[τωυρτωυνα] πηλε ζωπαν

Титлата πηλε ζωπαν се среща в инвентарния *Надпис от Преслав № 53*, в който най-напред се описва военното снаряжение на ичергу боила (вж. по-горе), а после това на τωυρτωυνα πηλε ζωπαν εστρυγην κυπε κ᾽ τωυλσχη μ᾽ αλχαση κυπε α᾽ χλωυβρην α᾽. Изясняването на съставната титла πηλε ζωπαν изисква преди всичко изясняване на нейната първа съставка πηλε, а също и на предхождащото я определение τωυρτωυνα, което може допълнително да осветли съдържанието на титлата. Затова най-напред ще поразсъждавам върху съставката πηλε [**pile*], по отношение на която са изказани различни мнения, свързващи я с: 1) осм.-тюрк. *ile*/bile ‘съюз и, наречие заедно’ (*Venedikov 1950:176*, *186*; *Moravcsik 1958*, *2:330*; *Altheim 5:312–317*), 2) императивно-желателна форма на тюркската глаголната основа *pil-* (*Димитров 1991:17*), 3) тюрк. *baš*, *ba:š*, *paš* ‘глава, главен, началник, възглавяващ, ръководител, старши’, засвидетелствано още в ранните тюркски паметници. В последната етимология, към която се придържам като лингвистично най-издържана, в прабълг. πηλε **pile* са налице

следните езикови особености: 1) началното *p-* : тюрк. *b-*, чув. *p-*; 2) средисловното *-i-* : тюрк. *-a:-*, което може да се обясни или с диалектни различия, или с аналогичната в чувашки език тенденция на стесняване на широките гласни и по-конкретно преход *a* > *i*, ако гласната е кратка; 3) явлението ламбдацизъм (прабълг., чув. *l*: тюрк. *š*), което е архаична алтайска черта в суфиксни морфеми (*Делева 1997:13*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 104*, *Phonology №№ 17*, *40*, *82*, за *baš* вж. *Clauson 1972:375–376*; *Севортян 2:85–88*; *Pritsak 1981:45*; *СИГТЯ 5:673*). С оглед на етимологическата обосновка приемам тълкуването на πηλε ζωπαν като главен жупан, т.е. такъв, който стои начело на останалите жупани.

Опитите да се изведе значението на лексемата τωυρτωυνα в израза τωυρτωυνα πηλε ζωπαν от *Надписа в Преслав № 53* отвеждат до следните известни ми тълкувания: 1) тюрк. *tordu* 'племе, род' + *-na* [ок. за принадлежност *Dat. sg.*] (*Venedikov 1950:176*, *18* и приведените паралели с якут. *torot* 'произход', уйгур. *tarik* 'съотечественик', чаг. *toria* 'семейство, произход'); 2) тюрк. *töürtoun*, *törtön* [числит. 40] <*tört*, *dört* [числит. 4] + *oun*, *on* [числит. 10] + *-na* [ок. за принадлежност *Dat. sg.*] (*Pritsak 1981*; *Granberg [forthcoming]:Phonology 31*); 3) тюрк. отглаголно име от *türemek*, *türetmek* 'правене, направяне, направа', откъдето τωυρτωυνα πηλε ζωπαν се превежда като „жупанът да знае за направата на ...“ (*Димитров 1991:17–18*, *20*). От лингвистична гледна точка последното предположение е уязвимо и затова няма да го коментирам. Колкото до етимологическите паралели на τωυρτωυνα с тюрк. *tordu* 'племе, род' и други подобни форми[110], може да се каже, че все пак те стоят далеч от прабълг. τωυρτωυνα, нямат общотюркска употреба (такава имат *uruq*, *uq*, *uquš*, *oγuš* 'род, племе, народ, потомство, поколение, каста', *oba* 'род, племе', *bod* 'род, народ, племе', *СИГТЯ 5:307–308*, *318*, *323–324*) и затова изразът τωυρτωυνα πηλε ζωπαν трудно може да се преведе като „и за племето си жупанът [притежава]“ (*Venedikov 1950:176*) или „племенния жупан“ (*Гюзелев 1971 [2007:133]*).

Най-възможно и етимологически издържано изглежда предположението на Прицак, че прабълг. τωυρτωυνα отразява тюрк. числително *töürtoun*, *törtön* [40] (за *tört*, *dört* [числит. 4] вж. *Радлов 3*, *1:1258*; *Altheim 5:314–315*, който превежда τωυρτωυνα πηλε ζωπαν като „заедно с 4 жупана"; *Clauson 1972:534*; *Севортян 3:284–286*; *Левин 2001:176*), т.е. става въпрос за „жупан на четири десетици, т.е. на четири отделения войници“ (*Pritsak 1981:45*). Според Прицак се визира чисто военно образувание (взвод) от 40 войника (четири подразделения от по десет войника). Действително, инвентарният *Надпис от Преслав № 53* съобщава, че τωυρτωυνα πηλε ζωπαν е имал на разположение εστρυγην

[110] Към цитираните от Венедиков форми могат да се добавят още и сттюрк. törküm 'род, племе' (*ДТС 1969:581*), чув. *туртулла* 'родствен', *турту* 'родство, родствена връзка; родственици' (*ЧРС 1982:497*), тюрк. *tardus* 'народ' (паметник на Тонюкук, *Малов 1951:427*), кирг. *тукум* 'племе, род', туркм. *тайма* 'племе', *тире* 'род' и др.

κυπε κ᾽ (“20 люспести ризници“ *Venedikov 1950:175*; *Бешевлиев 1979:188*; „20 брони“ *Altheim 5:312–317*; „20 шлема“ *Pritsak 1981:43–44*; *Ждраков*, *Делева 2000:71*; „20 подплатени ризници“ *Димитров 1991:14–15*) и τωυλσχη μ᾽ („40 шлема“ *Venedikov 1950:174*; *Бешевлиев 1979:188*; *Altheim 5:312–317*; *Москов 1997:48–51*; „40 нагръдници“ *Pritsak 1981:47–48*, *Ждраков*, *Делева 2000:71*). Описаният брой ризници и шлемове, респ. шлемове и нагръдници (εστρυγην = 20, τωυλσχη = 40) наистина биха могли да се разпределят между 40 войници. Прицак приема πηλε ζωπαν за командир на четири взвода лека кавалерия (*Pritsak 1981*). В същото време снаряжението сочи не особено висок ранг лице с военни правомощия, притежаващо: 1) много по-малко ризници и шлемове от ητζουργου βοιλα, υκ βοηλα, σετητ βαγαηνος и βαγατουρ βαγαινος; 2) приблизително толкова ризници, колкото имат υκ βαγαηνος и βηρη βαγαηνος; 3) под него остават само омирът (вж. по-нататък) и ητζηργου βαγαηνος. *Надписът от Преслав № 53* съобщава, че τωυρτωυνα πηλε ζωπαν е имал на разположение освен посочените ризници и шлемове още и αλχαση κυπε α᾽ (“ризница от халки“ *Venedikov 1950:174*, *176*; „верижна ризница“ *Бешевлиев 1979: 88*; *Altheim 5:312–317*; *Москов 1997:37*; „изплетена от халки ризница“ *Димитров 1991:20*; „меден шлем“ *Pritsak 1981:47*) като лично снаряжение на τωυρτωυνα πηλε ζωπαν-а. В самия край на надписа се съобщава, че τωυρτωυνα πηλε ζωπαν е имал на разположение още и χλωυβρην α᾽ (“особен вид шлем“ *Venedikov 1950:174*; „κολοβρος, т.е. водач, въпровождач“ *Altheim 5:316*; „шлем?“ *Бешевлиев 1979:188*; „обръч, пръстен от метал или кожа“ *Granberg [forthcoming]:Dictionary 116*; „къс, парче“ *Pritsak 1981:47–48*; „каменно-метателна машина“ *Димитров 1991:18–19*). Най-явни са етимологическите паралели с тюрк. *kalbuz*, *qalbuz* ‘буца, къс, парче’ (*ДТС 1969:411*; *Clauson 1972:617*; *Pritsak 1981:47–48*), а според Гранберг в прабълг. χλωυβρην [**qloubrin* Acusative, *qloubr-a*] може да се види по-древното несъхранено **qo:lbur-a* ‘пръстен, халка, кръг, обръч, колело’, в което пратюркските дълги гласни са се развили в прабълг. дифтонги (*o:* > *ou*), настъпила е редукция в неударена сричка (*-bur-* > *-br-*) и е настъпила метатеза (*oul* > *lou*) (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 116*). Не е изключено под χλωυβρην да се визира вид метателна машина за хвърляне на буци, камъни или други подръчни материали. С оглед на втората етимология би могло да става въпрос пък за някакви колела, с което са се придвижвали бойните машини или за някакви обли камъни (или други материали с кръгла форма), хвърляни от машините. В този контекст заслужава да се припомни сведението от *Хронографията на Теофан Изповедник* за това как Крум се отправил [813] с войската си срещу Месембрия с бойни и обсадни машини, след като някакъв покръстен арабин научил българите да изработват такива машини (*ГИБИ 3:286*). Доста подробно различните бойни оръдия са описани в *Scriptor incertus* (*Bekker 1842:335–362*; ГИБИ *4:16–24*), респ. в *Хрониката на Псевдо-Симеон* (*ГИБИ 5:173*), разказващ за Крумовото нападение на Цариград. Сред обсадните средства са огромни метателни

машини (μηχανήματα), триволи и петраволи (τριβόλους τς καὶ τετραβόλους/ πετραβόλους)[111], огнеметни и каменометни машини (т.е. огнехвъргачки и каменохвъргачки πυρόβολά τε καὶ λιθόβολα), топки (шарове σφαίρας)[112], които биха могли да се свържат с прабълг. χλωυβρην. Сред останалите съоръжения, използвани при нападението на кан Крум, са посочени още градопревземачи (подвижни бойни кули), костенурки или куританки (χελώνας)[113], високи стълби (за изкачване на стените), лостове, кирки (копачки за подкопаване на стени), овни (машини за разбиване и пробиване на обсадните стени) и поставки (за метателните машини, изхвърлящи стрели), скорпиони за хвърляне на стрели и прашки, всякакви съоръжения срещу зъберите на стените (по-подробно вж. у *Златарски I*, *1:279–280*, *415–420*; както и *ГИБИ 4:23–24*; *ГИБИ 5:173*; *Bury 1912:133–134*). Костенурките, триболите, стенобойните машини, дървените кули (χελώνας, τούς τριβόλους, τὰς ἑλεπόλεις, τοὺς πύργος) са били използвани и при аваро-славянската обсада на Цариград [626], вж. *Слово за обсадата на Цариград* (*ГИБИ 3:54*). В тази връзка може да се допълни и известието на *Приск*. *Excerpta* как при нападението на илирийския град Ниш [средата на V в.] хуните използвали греди, поставени върху колела, за да бъдат по-лесно придвижвани (*ГИБИ 1:91*).

ζουπαν ταρκανος

Според *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61* Шун, жупан тарканът (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος), храненик на Омуртаг от рода Кюригир, умрял във войската. Както вече видяхме, ζουπαν сочи служебния ранг (в случая с военни функции), докато званието ταρκανος показва принадлежност към тарканството като привилегирована прослойка. Затова не мога да се съглася с мнението, че титлата жупан (по-присъща за славянските племена) в съчетание с прабългарската титла таркан е образувала една композитна титла – жупан таркан, която е била израз на привличането на славянската аристокрация в прабългарското управление през IX в. (*Койчева 1982:216*).

Σηβην ζουπανος μεγας

Върху украсена *сребърна чаша*, намерена в гроб в Преслав, е гравиран надпис Κ[ύρ]ιε βο[ή]θη (1 ред) Σηβην ζουπανος μεγας ἠς Βουλγαρηαν (2–6 ред) Господи помози. Сивин велик жупан в България (*Тотев 1964*; *Бешевлиев*

[111] Според някои (*Златарски I*, *1:416–417*) става въпрос за западните tribuli, petrariae, т.е. катапулти, огромни метателни машини, с които се изхвърлят големи каменни блокове за разбиване на стени, а според други (*ГИБИ 4:23*; *ГИБИ 5:173*) – за железни тризъбци, с които се спъвала конницата на неприятеля, и четиризъбци.

[112] Големи кръгли камъни (до 100 кг.) за хвърляне от метателните машини (*Златарски I*, *1:417*, *419*).

[113] Дървени навеси за прикритие на войниците при обсада (*Златарски I*, *1:417*), подвижни дървени прикрития за войниците (*ГИБИ 5:173*).

1979:№ 87). Първият ред датира надписа във времето след Покръстването, но тъй като е бил допълнително гравиран (буквите в него са по-малки и неравномерни в сравнение с останалите), е възможно и да предхожда Покръстването (*Тотев 1964*)[114]. Личното име на притежателя на чашата Сивин е прабългарско, като не са изключени и ирански (согдийски) паралели (*Бешевлиев 1979:235–236*). Словоредът не е славянски и затова титлата ζουπανος μεγας не е равнозначна на славянската μεγας ζουπανος, каквато са носили държавните глави в Сърбия, Далмация и други западнославянски държави, т.е. двете титли са еднакви само по форма, но не и по значение (*Бешевлиев 1979:236*). Вероятно е живял по времето на княз Борис-Михаил, бил е един от неговите велможи, надживели християнизацията (*Овчаров 1998а*), или лице от придворната йерархия, подчинено на владетеля и резидиращо в столицата (*Койчева 1982:218*). Като имаме предвид, че жупаните не са принадлежали към най-висшата държавна йерархия, трудно ще се съгласим с твърдението, че Сивин „е бил не само един от великите боляри, но и шестият от онези, които се намирали във вътрешната област ... и е влизал и в централното правителство на България“ (*Венедиков 1979:47*). С оглед на съставката μέγας ‘велик’ можем да предположим, че Σηβην ζουπανος μεγας е стоял над всички жупани в България. Дали обаче под тази двусъставна титла се крие прабълг. πηλε ζωπαν ‘главен жупан’ от *Надписа в Преслав № 53,* или става въпрос за някакъв друг високопоставен жупан, остава в сферата на догадките.

Димитръ жоупанъ

Десетилетия след Сивин ще да е живял Днмнтръ жоупанъ, за чиито действия срещу гърците, вероятно свързани с отбраната на поверената му област, споменава *Добруджанският надпис [943]* (вь гьрьцѣхъ... вь лѣто ѕ:ѱн:а... прн дѣнмнтрѣ въ... жупанѣ...). Колкото и да е фрагментарен надписът, неговият контекст подсказва, че по това време жупанът сигурно е бил местен военно-административен управител (в Северна Добруджа, където е намерен надписът), щом чрез неговото жупанство се датират военни действия. Изказани са различни хипотези за историческото съдържание на надписа (*Гюзелев 1968*; *Божилов 1973*; *Добрев 1985:601–602*), сред които най-правдоподобна е тази за военна победа на българите начело с държавния функционер жупан Димитър над печенезите, опитващи се да нахлуят [943] в България (*Гюзелев 1968*), респ. в управляваната от него българска административна област, обхващаща Добруджа или част от нея (*Божилов 1973*).

Обобщените свидетелства за наличието на жупани изглеждат така:

[114] Аргументи за датировка XI в. вж. у *Михайлов 1996*.

Ранг жупан **Име**	**Функция**	**Дата** **Владетел**	**Източник**
βουηλα ζοαπαν, ζωαπαν		VII–IX в.	Надпис върху съд № 21 от Наг Сент Миклош
iopan qui vocatur Physso	неславянин, управител на област със славяни	777 г.	Латинска грамота на херцог Тасило III
ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος	жупан, удостоен с почетната привилегия таркан, с военни функции; θρεπτὸς ἄνθροπος	ок. 822 Омуртаг	Надпис № 61
Нечетящо се име на ζουπανος	θρεπτὸς ἄνθροπος	Омуртаг?	Надпис № 63
[τωυρτωυνα] πηλε ζωπαν	главен жупан, имал на разположение 20 ризници и 40 шлема	първа половина на IX в.	Надпис № 53
ζουπάνους γέροντας, τοῖς ζουπάνοις, τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας	местни князе (старейшини) у славянски племена, жупан на Требине	820–829, 850, 924	Константин Багренородни. За управлението на държавата
Iuppanus, zuppani	служители сред хърватите	852, 892	Грамоти на Търпимир и Мутимир
Σηβην ζουπανος μεγας	велик жупан	Борис-Михаил	Надпис № 87
Дѣнмнтрѣ ... жупанъ	местен управител (Северна Добруджа)	943	Добруджански надпис

Фиксациите на титлата жупан в някои преводни паметници от времето на Първата българска държава хвърлят допълнителна светлина върху съдържанието ѝ. В *Закон за съдене на хората*[115] се казва, че при победа на война една шеста част от плячката трябва да вземе князът (δημόσιος), а на жупаните стига княжески дял (довлѣѥть во жюпаномъ ἄρχουσιν кнѧжа ѵасть). Вижда се, че по отношение на полагащата му се военна плячка жупанът (в съответствие с гр. ἄρχων ‘наместник, управител на област’) е бил равнопоставен на княза, което говори за високото му положение в йерархията (освен с жюпанъ гр. ἄρχων се превежда и с къметъ, *Гавликова 1989:62*). Втората употреба на жюпанъ в същия паметник превежда необичайно гр. ταβουλάριος ‘юрист, адвокат’ (свѣдителѥ словѣса да не свѣдѣтельствоуѥть глще· ѩко слъшахомъ ѿ кого···аще и жюпанн соуть), т.е. налице е адаптиращ славянски еквивалент, използван поради липса на длъжността ‘адвокат’ у славяните (*Максимович 2004:40*, *102–103*, вж. и *с. 78* за глосирането на титлата в печатната руска кръмчая). Преводът подсказва, че сред западните славяни, където по-скоро е направен преводът на *Закон за съдене на хората*, към края на IX в. жупанът ще

[115] Славянският превод на кратката му (най-ранна) версия се свързва с Велика Моравия или България от втората половина на IX в.

да е изпълнявал и някакви съдебни (юридически) функции, щом е бил предпочетен от преводача да замести практикуващия юрист в гръцкия текст.

От друга страна, *Житието на Анин* в *Супрасълския сборник [X в.]* разказва как боляринът Троконд тръгнал да получи в пустинята изцеление от светия отшелник Анин, придружен от военачалници, жупани и знатни сановници. Срв. л. 561, 7 мѫжа жоупанъı и сановнтъı; л. 561, 24–25 прнде съ множьствомъ воєводъ и каѯньцъ и жоупанъ и сановнтъінмн, л. 562, 25–26 нже съ болѧрномъ трокондніємъ сановнтнї и жоупанн. Липсата на гръцки текст (неустановен засега) затруднява по-конкретните лингвистични наблюдения, но все пак прави впечатление, че жупаните са изброени (чрез съчинителна, а не подчинителна връзка) редом (веднъж пред, веднъж след) със сановниците, което определено насочва към факта, че те са възприемани от старобългарския преводач като нещо различно от сановнтъı. Последните са притежавали висок сан, някакво достойнство (напр. били са от прочут род), без обаче задължително да са изпълнявали длъжностни функции, докато жупаните явно са имали такива. От друга страна, жупаните са изредени между сановниците и множьствомъ воєводъ и каѯньцъ, т.е. военачалници – по-големи (воєводъ)[116] и по-малки (каѯньцъ)[117] по ранг.

Известният *Надпис на Георги [X в.]*, намерен в Мурфатлар, Басарабия, чието начало някои учени разчитат като [ж]оупан н нмаетъ георге· жц тебе там мъ естъ ѣкъ крънънъ н ръжѣтъ... (*Barnea*, *Ştefanescu*, *1971:212*, *216*), след направената корекция на прочита (тоупан дѣлаетъ георьгеѣж цр҃кьве каменън сѣкън крънн н ръжѣнън... Тупай направи каменна църква на [св.] Георги…, *Popkonstantinov 1987:128–133*; *Kronsteiner*, *Popkonstantinov 1994:79*), не би могъл да се използва като източник на сведения за жупаните, тъй като в крайна сметка надписът не съобщава за никакъв жупан Георги.

Така сведенията от оцелелите епиграфски и книжовни извори (домашни и преводни) очертават по следния начин функциите на жупаните през IX–X в. Според прабългарските надписи от времето на Омуртаг някои от жупаните са имали привилегията на храненици на владетеля, имали са знатен произход и са носили почетното достойнство таркан (жупан таркан Шун от рода Кюригир *Надпис от Плиска № 61*, анонимен жупан от рода Ермиар *Надпис от с. Могила № 63*). Инвентарният *Надпис от Преслав № 53* (също от първата половина на IX в.) свидетелства, че е имало главен жупан (πηλε ζωπαν) – длъжностно лице с военни прерогативи. Зачисленото му снаряжение сочи не особено висок ранг военно лице, стоящ много по-ниско от ичергу боила, главния боил и σετητ βαγαηνος и близко до багатур багаина. Като военни предводители, аналогични

[116] Явно тук значението на воєвода е ‘военачалник’, а не ‘управник, властник’, щом става въпрос за множьствомъ воєводъ.

[117] Същият израз въєводы нхъ н каѯньца στρατηγοῦς καὶ ταξιάρχας (Пс. 73:14) се чете и в *Чудовския псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски* (с преславски протограф от времето на *Супрасълския сборник*), където каѯньць ταξίαρχος означава ‘командир на отряд, чета’.

на гръцките стратези, са представени и жупаните у маджарите в *Историята на Йоан Кинам [1118–1176]*, в която се разказва за войната между унгарци и византийци, започнала през 1128 г., и в частност за онези от маджарите, които успели да побегнат, но щом стигнали реката, били пленени от византийската флота: живи попаднали в ръцете на ромеите петима от стратезите, които те самите наричали жупани (στρατηγῶν μέν, οὓς αὐτοὶ [Οὖννοι] ζουπάνους καλοῦσι, πέντε). Мнозина от тях са били прочути и по рождение с добро положение (*Meineke 1836:274*, *8*; *ГИБИ 7:209–262*). Макар и по-късен по време [XII в.], текстът на Йоан Кинам красноречиво описва жупаните като военни предводители по време на военни действия, може би равни на византийските стратези (в латинския превод *ex ducibus quidem*). Не случайно сред източните народи титлата жупан означава и 'предводител на войската' (*Ждраков*, *Делева 2000:70*). От факта, че в този надпис един след друг са споменати ητζουργου βοιλα и τωυρτωυνα πηλε ζωπαν-а, може да се допусне, че по аналогия на ичергу боила жупанът също е бил военно-административен функционер, макар и върху далеч по-малка област, длъжностно лице от провинциалното управление със значителни военни прерогативи по време на война и с големи административни пълномощия в мирно време (*Койчева 1982:217–220*), „военен и политически началник на една област или на един окръг" (*Фехер 1925:57*), „управител на голямо административно подразделение", „териториален управител" (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 71*).

Вече стана въпрос, че по времето на император Михаил II [820–829] южните славяни (хървати, сърби, захълмци, дукляни, но и останалите славяни) са имали старейшини жупани (ζουπάνους γέροντας *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*), т.е. племенни, родови старейшини. Затова, а и защото прабългарското социално устройство било основано на родов принцип, някои учени приемат, че и в прабългарските надписи титлата означава „племенен старейшина или княз" (*Успенский 1905:199*), „глава на всяко племе (род)" (*Bury 1912:334*). Бешевлиев дори изказва предположение, че и прабългарите, подобно на славяните, са се делели на жупи, тъй като жупаните Сивин, Шун, Кюригир са прабългари (*Бешевлиев 1981:56*).

С предположението, че отначало и сред прабългарите титлата ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωπαν може би е била свързана с родовата организация, се свързва и първоначалното тълкуване на тюрк. *čub* (hapax legomenon) от старотюркските паметници на Могилян и Кюл Тегин, като 'народностно подразделение', срв. израза *alti čub soγdaq*, превеждан като 'шест рода (?) согдийци' (*Радлов 3:2184*) или 'шест [владения] на народа на согдийците' (*Малов 1951:31*, *40*, *376*; *Малов 1959:16*, *20*); като родово име на владетелски согдийски династии разглежда *čub* Маркварт (още мнения в тази посока вж. у *Кляшторный 1964:79*). Впоследствие обаче се стига до заключението, че лексемата *čub* от израза *alti čub soγdaq* означава 'област' и е калка от кит. *čiu*, *chou* 'област, район, окръг', срв. съответно превода 'согдийците от шестте окръга', където

се визира област от согдийски колонии в Южен Ордос – Северен Шанси към 679–786 г. (*ДТС 1969:39*, *156*). Именно тази идентификация, направена най-напред от Пулибланк (*Pulleyblank 1952*), се възприема впоследствие в изследователската традиция (*Кляшторный 1964:79–80*, *93–94*; *Clauson 1972:394*); „жупанъ е от ирански произход със значение ‘община’, която в Согдиана е засвидетелствана като „жуп“, а в Турския хаганат като „чуб“ (*Ждраков, Делева 2000:70*). Тогава, ако приемем, че съществува връзка между прабълг. ζοαπαν и сттюрк. *čub* (< кит. *čiu*, *chou*) ‘област, район’, ще имаме основания да разглеждаме прабългарския ζοαπαν като административно лице, функциониращо в дадена област. Още повече, че в тюркски (хакаски) е регистрирана лексемата (с несигурно произношение) *čupan/čoban/čopon* ‘второстепенен служител, селски вожд’, ‘помощник селски кмет’ (*Menges 1959:178*), ‘помощник на старшия (по положение) в някакво населено място’ (*Баскаков 1985:54*), откъдето е попаднала в унг. *ispán*, *spán*, *espán*, *ispány* ‘регионален префект, граф’ и в някои славянски езици със значение ‘областен, районен началник’ (*Clauson 1972:397–398*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 70*). Според някои изследователи тюрк. *čupan* е заето от китайски (*čopan* : *žopan* : *župan* : *jopan* < кит. *tsou-pan* ‘секретар, канцлер’, *Ramstedt 1951*; *Баскаков 1985:30*, *41*; *Добрев 2005a:383–384*). Наличието на ζοαπαν в *Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21,* на iopan qui vocayur Physso (неславянин) – управител на област със славяни в *Грамота на херцог Тасило III*, на множество жупани в *прабългарските надписи* насочва към аваро-хунски, респ. прабългарски произход или поне към прабългарско посредничество (*Moravcsik 1949:30*; *Преображенский 1:275*; *Трубачев 1967:73*; *Malingoudis 1972–1973:75–76* и др.; вж. привържениците на това мнение у *Procházka 1968:7–10*; *Лекова 2009:187–191*; според *Фасмер 2:66* това е малко вероятно). Именно в паметници от неславянски (прабългарски) произход са най-ранните споменавания на титлата [края на VII – средата на VIII в.]. От друга страна, в словообразувателно отношение са очевидни аналогиите с прабългарски титли като кавхан, таркан, копан, което също би могло да се тълкува като аргумент, че титлата жупан е заемка от (или с посредничеството) езика на прабългарите, откъдето лесно би могла да попадне в южнославянски и източнославянски паметници. Фактът, че тя е позната на всички славяни, включително и на западните, предполага, че ако жупанъ е била заета от славяните, това ще е станало много рано – по времето преди разпадането на славянската общност на западен, южен и източен клон (*Делева 2000: 10–111*). Ранното заемане ще е станало преди VII в. (*Надписи върху съдове от Наг Сент Миклош*), преди времето [777], когато iopan qui vocatur Physso е управлявал област със славяни (*Дарствена грамота на херцог Тасило III*) и преди времето на император Михаил II [820–829], когато вече сред южните славяни функционират старейшини жупани (ζουπάνους γέροντας *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*).

От друга страна, титлата жупан е позната на всички славянски езици със значения ‘длъжностно лице, началник на комитат’, ‘управител на окръг’, ‘управител на жупа, глава на род’, ‘селски старейшина или съдия’. Обикновено привържениците на славяското (индоевропейско) потекло на лексемата я разглеждат като производна от жупа, която в различните славянски езици има широка семантика ‘окръг, област, енория; община, семейство, челяд; селска задруга; селско събрание; солна мина’ (*Фасмер 2:66*; *Procházka 1968:11–14*; *БЕР 1:559–560*; още поддръжници на тази теза вж. у *Лекова 2009:187–191*). Факт е обаче, че като название на административна единица жоупа е засвидетелствана едва към XI в. – среща се най-напред в хърватски грамоти от този век, дошли до нас в по-късна преработка, а първата ѝ фиксация в сръбски документи е от 1220 г., откогато е Грамотата на Стефан Първовенчани (*Срезневский 1:883–884*; *Даничић 1863*; липсва в СДЯ, СРЯ), което е трудно обяснимо при наличието на многобройни данни за жупани още през VIII–IX в. При това сведенията за жупани до XI в. засягат само южните славяни – у западните славяни жупа и жупан се появяват от XII–XIII в. нататък и то с по-различни значения (*Грачев 1972:13–14*, *16*). Освен това ако титлата жоупанъ е произлязла от слав. жоупа (<*корен *žir-* + суфикс *-an*), трябва да се намери обяснение за суфикса *-an*, който задължително в този случай би трябвало да има агентивно значение, защото изворите сочат жупана като лице-деятел, управител на жупата, и неговото название би трябвало да съдържа агентивен суфикс. В старобългарски (а още и в праславянски) суфикси за *nomina agentis* м. р. са -(ь)нькъ, -(н)тель, -арь, -ьць, -ьца, -ниць, -ѧнн (днес към тях можем да добавим *-ачь*, *-овар*, *-овник*), но никога -анъ/*-ан*, с който суфикс се образуват девербални съществителни, означаващи „лица, названи според склонността им към извършване на действието, посочено от мотивиращия глагол: *забраван*, *мърморан*, *повлекан*, *преструван*, *развлекан*“ (*Радева 1991:86*). Напротив, суфиксът *-an* има адиективно значение и тогава жупанът би трябвало да притежава качества, присъщи на жупата – такова тълкуване обаче противоречи на известното от изворите за жупана. По принцип в старобългарски (а и в стари славянски) текстове суфиксът -анъ е винаги с адиективно значение, вж. напр. братанъ ‘братовчед, племенник, който е като брат, който има качествата на брат’ (*Indeks 1968:256–257*), както и лични имена като Драгάнη (*Драганъ), засвидетелствано в Епир, Янина, или Δραξάνος Δραγъшанъ – име на войвода от Воден [ок. 1018] *Хроника на Йоан Скилица*. Затова пък в тюркските езици суфикс *-an* е суфикс за мъжкия клас, обикновено със значение ‘млад мъж в разцвета на силите си’ (*Granberg [forthcoming]:Morphology № 21*). Затова едва ли е възможно жоупанъ да е производно от жоупа, обратно, по-скоро жоупа в значение на административна единица е вторично получено от прабълг. жоупанъ. В същото време обаче на старобългарските паметници (*Зографско* и *Мариинско евангелие*, *Синайски псалтир*, *Супрасълски сборник*) е познат коренът жоуп-, срв. жоупелъ, жоупельнъ, жоупнице, свързан с древната

славянска практика на опожаряване на гора със земеделска цел и с обичая да се изгарят мъртвците, откъдето праслав. *župa е ‘изпепелена за засяване гориста местност’, сродна с жоупєлъ, жоупелевниа ‘облаци черен прах и ситни въглени, вдигнали се над изгорената гора’ и жоупниџе ‘мястото, където са заровени овъглените останки и пепелта след изгарянето на трупа’, а жупанът е авторитетно лице, което „стои начело на агротехническите работи“ и „възглавява събранието, присъждащо или разпределящо по жребие дялове от „жупата“ между участвалите в сечта и изгарянето на стопанствата“ (*Добрев 1969*). Всичко това е дало възможност в езиковото съзнание на славянина прабългарската заемка жоупанъ да се схване като съставена от производна основа жоупи- и суфикс -анъ (според славянския словообразувателен модел) и впоследствие вторично да се формира съществителното жоупа (още аргументи в тази посока вж. у *Лекова*, *под печат*, *Лекова 2009:192–195*).

Привържениците на тезата за славянския произход на титула жупан етимологически го извеждат от ие. корен *geu- (редом с *gou-) ‘едър рогат добитък, крава’ + индоиран. *panas ‘пазач, страж’, т.е. цялото значение е ‘стопанин на животни, пастир, овчар’, срв. перс. šubān, çūpān ‘пастир, овчар’, срперс. špan, авест. *fšu.pāna-, стинд. gōpas ‘пазач, пастир’, gōpayati ‘пазя’, афган. γoba ‘пастир’ (*Погодин 1903:243–244*; *Фасмер 3:195–196*; *Altheim 4:39*; *Procházka 1968:11–14*; *Гавликова 1989*; още мнения у *Грачев 1972:15*); вж. и стинд. gavya- ‘стадо от едър добитък’, авест. gav(a)- ‘заселване’, стперс. gau-pati- ‘администратор, глава на селище’, пехл. gōpat ‘титул на согдийски княз’ (*Абаев 2:300*); срв. и тюрк. čopan ‘пастирска звезда’ (*СИГТЯ 5:51*). Най-вероятно обаче връзката на тюрк. čupan ‘второстепенен служител, селски вожд’ (респ. на прабълг. ζоапан, ζωапан, ζоупан, ζωпан) с перс. çūpān (с вторични форми šabān, šubān) ‘овчар, пастир’[118] (а оттам и с всички по-горе приведени индоирански форми) трябва да бъде отхвърлена (*Clauson 1972:398*). Според Клосон перс. çūpān ‘овчар’ е по-късна заемка във всички съвременни тюркски езици (с изключение на югоизточната група)[119] – най-ранните фиксации на перс. čoban, čupan ‘овчар’ в тюркски са от XIII в., а впоследствие от XIV (хорезм.) и XV в. (чаг.). В ст.тюркски (до XIII в.) липсват форми čoban, čupan със значение ‘овчар’, а единствената им семантика е ‘помощник селски кмет’ (*ДТС 1969:157*). Връзката между южнослав. *župan и индоиранските форми със значение ‘овчар, пастир, пазач на добитък > стопанин, господар’ е много съмнителна и поради още един факт – никъде сред индоевропейските названия на едър рогат добитък не е засвидетелствана отгласната степен *geu̯-, от която единствено би се получила формата *župan (*Трубачев 1967:73*). И на трето място трябва да

[118] Перс. çūpān ‘овчар, пастир’ е заето в рус. като *чабан* и в бълг. като *чобанин* ‘овчар’ (от турски, но с персийски корен, *Младенов 1941:687*).

[119] Напр. лексикографската справка показва, че в уйгурски, киргизки и др. езици липсва лексема *čopan/čoban/čupon* в значение ‘пастир’, а други лексеми изразяват тази семантика.

се отбележи, че никъде в източниците прабълг./слав. ζοαπαν/ζωαπαν/ζουπαν/ жоупанъ и тюрк. *čupan*, *čub* (от кит. *čiu*, *chou* ‘област’) нямат значение ‘овчар, пастир, стопанин на животни’. Така в съзвучие с Клосон смятам, че връзката и на прабълг. **župan* (гр. ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωπαν), и на слав. жупан (стб. жоупанъ) с индоиран. **gou-pan* ‘пастир, началник на пастирите’ трябва да се отхвърли (такава връзка приема *Симеонов 1981*, *3:54*). След XIII в. в повечето тюркски езици са функционирали две близки по звуков състав, но различни по значение лексеми (пароними): *čupan/čoban/čopon* ‘второстепенен служител, началник на област’, ‘помощник селски кмет’ (с възможни паралели към кит. *čiu*, *chou* ‘област, район’ или кит. *tsou-pan* ‘секретар, канцлер’) и *čîban*, *čupan* (с варианти *šabān*, *šubān*) ‘овчар’ (персийска заемка). Колкото до отношенията между прабълг. и слав. **župan,* съвсем възможна изглежда тезата за много ранно заемане от прабългарски (или чрез прабългарски) в праславянски (*Фехер 1925:57*; *Clauson 1972:398*), за ранен остатък от славяно-алтайските (хуни, авари, българи) лингвистични контакти, чието начало отвежда след втората половина на IV в., когато хуните започват да кръстосват източните граници на Европа (*Granberg [forthcoming]:Introduction 12–13*). Менгес допуска и възможността за съществуването на омонимични прабългарски (алтайски – на монголските авари и тюркските печенези) форми от рода на **županъ* (жоупанъ, унг. *išpān*), и на славянски форми от рода на **гъранъ*, *гъранъ* (прототип на стчеш. *hpán* и изтслав. *pán*), които с течение на времето са могли да контаминират и да сближат значенията си (*Menges 1959:178–179*). Прабългарската титла **župan* (гр. ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωπαν) е обозначавала местен (провинциален) функционер от по-нисък ранг с подчертано военни, но в мирно време и с административни прерогативи (за тях данните са косвени). Свидетелство, че в началото на IX в. в България е господствал административно-териториалният принцип на държавно управление е напр. организирането и разполагането на българската войска именно на териториален принцип, а не по племена и родове. За това известява *Надписът на Крум от с. Хамбарли № 47 [813]*, който разкрива териториално деление в съответствие с тюркската традиция за разпределение според посоките на света: ляво (изток) и дясно (запад) (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006]:134*; *Николов 2005:89*). Оцелелите свидетелства показват, че за разлика от другите длъжности титли, сред жупаните не са фиксирани други рангови отличия освен ‘главен жупан’ или ‘велик жупан’ (πηλε ζωπαν, ζουπανος μέγας).

Възможно е при славяните жупаните най-напред да са били племенни старейшини, вождове на племето, включващо няколко рода (в този аспект са сведенията относно 820–829 г. на *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*, ако той не е използвал по-стари източници, както и съхранените значения ‘глава на род, семейство’ за жупан). Едва след разпада на кръвнородствените съюзи жупанът от представител на племенната дружинна йерархия

се превърнал в управител на териториална област, окръг, т.е. изпълнявал функции, близки до кмета (*Грачев 1967:4*; *Malingoudis 1972–1973*). Но пак според *Константин Багренородни* към 850 г. [времето на Властимир] сред хърватите, сърбите и др. южни славяни жупаните вече са били чиновници, които са действали наред с други представители на властта, напр. с архонтите (князете), от които те в някаква степен били зависими (аналогична е картината и в *Закона за съдене на хората*, където жупаните вземат княжески дял от плячката). По същото време (а и преди това по времето на Омуртаг) и в България жупаните също са действали като провинциални териториални военно-административни управители, които по време на война са били военачалници.

12. ΚΟΠΑΝΟΣ
ВОЕННО ЛИЦЕ, ОТГОВАРЯЩО ЗА СТАДАТА НА АРМИЯТА (БЕЗ КОНЕТЕ)

Титлата κοπανος е hapax legomenon в надгробния *Надпис на Омуртаг от Провадия № 59*, издигнат за възпоменание на ὠ Κορσης ὁ κοπανος, храненик (θρεπτὸς ἄωθροπος) на Омуртаг, от рода Чакарар, който като отишъл във войската, се удавил в река Днепър (*Бешевлиев 1979:212*). Неяснотата на титлата (*Дуйчев 1940:163*) поражда хипотези за погрешно изписана форма – вм. καυχάνος (*Moravcsik 1958*, *2:163*), qap(a)γan (*Menges 1951:92*) или ζοπάνος (*Успенский 1905:199*; *Bury 1912:334*; *Menges 1951:92*). Тези обяснения трудно могат да се приемат поради: 1) изключително нищожната възможност да се допусне грешка във владетелски надпис, 2) голямата разлика в графичното изписване между καυχάνος и κοπανος. Също така не може да се сложи знак за равенство между длъжностите κοπανος и ταρκανος, „понеже копан на гръцки означава, който блъска, бие, кове, т.е. това, което означава и таркан“ (*Венедиков 1979:62–63*; *Венедиков 1981:154*), защото близостта с гръцките форми е само по отношение на корена κοπ- (вж. κοπή ‘удар’, κόπος ‘удряне, биене’, κόπτω ‘удрям, бия; кова’). Изказани са мнения за κοπανος като военна длъжност (*Златарски 1903:96*; *Андреев 1974:29*), представител на висшия команден състав, без точно да се определя служебният му ранг (*Овчаров 2002:47*). Срв. и паралелите с името на унгарския княз *Kupan=Koppány* от времето на Арпадите (*Féher 1931:83*), с чеш. и пол. *пан* ‘господин’ (*Бешевлиев 1981a:141*), с титлата ѧнъ [**ban*] и с втората част на титлата жоупанъ [**župan*] (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 83*). Според Симеонов титлата е с ирански (тохарски) произход и се състои от следните две части: 1) κο- < зап.иран. *gau/gou* [> *gō*] ‘добитък’. 2) -πανος, -παν- < ие. **pana* ‘стопанин, господин, владетел; защитник, пазач’, т.е. *gō-pan* е ‘пазач на добитък, пастир, говедар’ (стинд. *gopá*, *gōpas*, афган. *γobə* ‘пазач, пастир’, стинд. *gōpayati* ‘пазя’), от което с промяна на началните звучни фрикативни съгласни се е получило **ko-pan-os* (*Симеонов 1981*, *3:61*). За първата съставка

могат да се добавят още и паралелни форми от стинд. *go-*, *gāu-*, *gav-* ‘едър рогат добитък; крава’, стперс. *gau-* ‘едър рогат добитък; крава’, перс. *gāu* ‘крава’, *gōg* ‘теле’, пехл. *gāu*, *gō* ‘крава’, афган. *γwā*, согд. **γāw* ‘едър рогат добитък’, сак. *gguhi*, *gūha*’, хорезм. *γōk* ‘крава’, авест. *gau-* ‘едър добитък’, осет. *qūg, gog* ‘крава’, бел. *gок* ‘крава’, памирските форми *γōwa*, *γawo*, *γū*, *γau*, *γou* ‘крава; бик’, възхождащи към иран. **gau-ka* или **gava-ka* < иран. **gau-*, и.е. **gōu-* (*Абаев 2:312*), а също и стинд. *gōpas* ‘пастир’, *gōpayati* ‘пазя’, афган. *γoba* ‘пастир’. И в съвременния персийски [гав] има значение ‘говедо, диво говедо; дойна крава; работен вол; крава; бик; вол; говеждо месо’, а производните [гавенär], [гави] съответно ‘бик; вол’ и ‘кравешки, бичи, говежди, волски’ (*ПБР 2009:936*, *938*).

На този етап не мога да изключа и втора възможна хипотеза, отвеждаща към алтайски успоредици. Единият ѝ вариант би могъл да свърже прабълг. **κοπανος** с тюрк. *ka:pan*, *qaban*, *qapan* ‘глиган, дива свиня; общо название за мъжко животно, самец’ с вторични метафорични значения ‘здравеняк, герой, храбрец; велик, висок, победоносен, силен, голям’ (*Радлов 2*, *1:408*, *439*, *652* чаг. *копан*, *1033 купан*; *СИГТЯ 5:156*). Семантиката ‘общо название за мъжко животно’ се среща във всички тюркски езици с незначителни изключения (*СИГТЯ 5:156*). Слабост на подобна етимология обаче е фактът, че лексемата е зафиксирана относително късно в тюркските езици – до XIII в. се среща само личното име Qapan (*СИГТЯ 5:706*; *ДТС 1969:420*; лексемата липсва у *Clauson 1972*). Именно поради късната ѝ поява в тюркски се допуска възможността за заемане от монг., калм. *xawn*, *xabang*, *xaban* ‘дива свиня, герой’ (*Севортян 5:164*). Според друго мнение обаче лексемата *ka:pan*, *qaban*, *qapan* е тюркизъм (*СИГТЯ 5:156*). Проблематична в тази етимология е и коренната гласна – *о* в прабълг. форма срещу *а* в преобладаващите тюркски и монголски форми (само в чагат. *копан*), освен ако не допуснем вторично настъпила славянизация в **κοπανος** и поява на широкото славянско *о* в корена. За съставката **κο-** от прабълг. **κοπανος** не изключвам и друга възможна алтайска етимология, свързана с тюрк. *qoj*, *koĭ*, *qoĭ*, *кой*, *хой* ‘овца; година на овцата; овен – самец при овцете’, запазено в почти всички тюркски езици, в някои като *qoп̄*, *qojïn*, *qojun*, *qojyn*, *qojn*, *qon* (*ДТС 1969:453*; *Севортян 6:23–24*; *СИГТЯ 5:431*). Приема се, че от тюркски лексемата рано е преминала в монголски, от монголски е била заета в тунгусо-манджурските езици, а впоследствие в аварски и в някои енисейски (асански, котски) и уралски (самоедски, хантийски, мансийски) езици със значение главно ‘овца, овен, агне’ (*Doerfer 3:563–565*; *Clauson 1972:631*, които я разглеждат като културна заемка). Според Клосон е заемка и в персийски, а според други изследователи в сттюрк. е съществувала думата *kojban* ‘овчар’, заета от персийски, аналогична на перс. *šubān*, срперс. *špan* ‘овчар’ (*Peisker 1905:104–105*). Проблематично обстоятелство в този алтайски паралел за прабълг. **κοπανος** е обстоятелството, че повечето етимолози определят като първични формите с назал. Дерфер реконструира пратюркската форма **qoп̄ān*, редуцирана впослед-

ствие до сттюрк. *qoⁿ*, а всички последвали тюркски форми обяснява като резултат от развоя на *n̄*, дало в повечето диалекти *qoj*, в други *qon*, в огузки *qojn* и с вокализация *qojun*, *qojyn* (*Doerfer 3:563–564*). Този развой в общи линии се споделя и от други тюрколози, като разликата е само в пратюркската форма **qoni*, от която са се развили всички останали форми: **qoni* > *qoⁿ* > *qon* > *qojn* > *qojun*; *qoⁿ* > *qoj* (*СИГТЯ 5:432*). Въпреки наличието на конкуренция между двете етимологии – индоиранската (за мен по-възможната) и алтайската с двете ѝ разновидности, в крайна сметка всички те се припокриват в семантиката 'говедо, добитък', независимо дали става въпрос за крава, бик, овца или овен[120].

Според Симеонов κοπανος е отговарял за „имуществото около стадата, несвързано с конете" на рода и войската, за разлика от миника (вж. по-долу), който е отговарял за „имуществото около стадата, свързано с конете". Копанът е бил командир на подчинените му помощници – пазачи, пастири на стада, както и командир на самостоятелно войсково подразделение; може би е отговарял за войсковия обоз и е бил негов началник (*Симеонов 1981*, *3:61*). Предполагам, че службата на копана е включвала задължения относно стадата добитък, необходими по време на военни действия. Няма никакво съмнение, че сред прабългарите скотовъдството е било силно развито, напр. в *Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите* специални въпроси третират крадците на животни (№ 31, *Отговорите 1994:133*) или даването в зестра на съпругите наред със злато и сребро също волове и коне (№ 49, *Отговорите 1994:140–141*). От друга страна, византийски хронисти свидетелстват многократно, че унищожаването или заграбването на стада добитък постоянно съпровожда военните действия на враждуващите страни. Например, след като Никифор опожарил двореца на Крум [811] и се отправил към Сердика, войската му разграбвала нивите, прерязвала жилите на добитъка [волове, бикове, крави τοὺς βόας], одирала ремъци от слабините им, колела дребния добитък [предимно овце τὰ πρόβατα] и свинете [τοὺς χοίρους] (*Анонимен ватикански разказ*, *ГИБИ 4:12*). А император Лъв V по време на похода си срещу Омуртаг [814] опустошавал нивите и отвличал не само хора, но и добитък [предимно домашни животни βοσκήματα] (*Продължителя на Теофан*, *ГИБИ 5:112*). Така постъпил и кан Крум, когато тръгнал срещу Цариград [813] и войската му стигнала планината Ганос [западния бряг на Мраморно море], където били скрити много ромеи и почти целият добитък [τὰ κτήνη] – тогава българските войници избили хората, а многобройния добитък заграбили и изпратили в България. След като превзели Одрин, наред с 50 000 пленени ромеи войниците на

[120] Дали с някоя от тези етимологии е свързано често срещаното в Северен Кавказ име Кобан – като топоним (име на селище в Северна Осетия, в което е открита древна материална култура от II–I хилядолетие пр. Хр. на ираноезични племена, т.нар. кобанска култура) и антропоним (лично име, разпространено сред карачаевците, населяващи Карачаево-Черкеската република, вж. *Салпагарова 2003:29*, *30*, *33* и име на кагана, владетел на Хазария от 668 до 683 г.), засега остава неясно.

Крум натоварили за България всичките им стада говеда и дребен добитък [τὰς ἀγέλας αὐτῶν βόας καὶ πρόβατα] (*Scriptor incertus*, *ГИБИ 4:23*). Според същия източник [*Scriptor incertus*, 811–820] преди да обсади Цариград Крум е имал в оборите си хиляди волове, които на 5 000 обковани с желязо коли е трябвало да докарат бойните машини до византийската столица (*Bekker 1842:347–348*; *Златарски I*, *1:280*; *ГИБИ 4:23–24*). Срв. същото известие и в *Хрониографията на Псевдо-Симеон* (*ГИБИ 5:172–173*), където броят на воловете в оборите на Крум е 10 000 [βόας χιλιάδας δέκα].

Обикновено изразът „като отиде във войската“ се тълкува като известие за някакво военно сражение, предприето в областта на р. Днепър – срещу маджарите (*Златарски 1*, *1:307*), славяните (*Баласчев 1909:232*) или хазарите (*Božilov 1973*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:150]*; още мнения вж. у *Жеков 2007:261–262*), макар че няма друг исторически извор, който да съобщава за подобни действия. Ако допуснем, че се визират военни действия около Днепър, копан Κορσης се е удавил по време на война.

13. ОМНРОΣ
ПРЕДВОДИТЕЛ НА НЕГОЛЯМО ВОЙСКОВО ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ С НИСЪК ВОЕНЕН ЧИН

Длъжностната титла ζη[τκ?] ομηρος е запазена единствено в инвентарния *Надпис от Мадара № 50*, според който ζη[τκ?] ομηρου има 17 ризници, юк боилът – 26, ичиргу багаинът – 12, юк багаинът и бири багаинът – 22. Втората част на титлата (ако приемем, че тя е двусъставна) Венедиков (*Venedikov 1950:184*) разчита като μηρος и свързва с *mir* в османотурската титла *miralai* ‘полковник’, перс. *mourza,* възприета в кирг. като ‘великодушен, благодетел’, а в казан.-татар. като ‘благородник’ (*мырза*, *мурза* ‘щедър; дворянин’ у *Радлов 4*, *2:2143*). В старотюркски лексемата не е зафиксирана (липсва у *Малов 1951*; *Малов 1959*; *ДТС 1969*; *Clauson 1972*), а като *mīr* ‘емир, господин’ се среща в някои тюркски езици – кумански, чагатайски, киргизки (*Радлов 4*, *2:2158*). Четене μηρος предлагат също Москов (*Москов 1981:91*) и Бешевлиев (*Бешевлиев 1979:183*), който добавя като паралел и перс. *mîrza* ‘благородник’, отбелязвайки, че може би μηρ- е равнозначно на втория елемент на името Μαλαμηρ (така и *Moravcsik 1958*, *2:189* μηρου <тюрк. *mir* ‘владетел, господар’). Друг прочит – ομηρου (вм. μηρου) защитават Прицак и Гранберг (*Pritsak 1981:37*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 103*), основавайки се на възможна връзка с личното име Оуморъ **umor*. Трето решение е налице у Менгес, който в израза ζη[τκ] ομηρος разчита славянското лично име *Жнткомнръ, а не някаква титла, тъй като според него титлата *mir*, *mīr* (съкратена форма на араб. *emir* ‘командир’, във византийските извори ἀμηρᾶς) се появява в алтайския свят едва след като ислямът завлядява Централна Азия (*Menges 1958:447–448*).

Смятам, че прабълг. ομηρου/μηρου от *Надписа от Мадара № 50* трябва да се свърже с арабската титла (отначало военна) *ãmir*, *amîrah* или *emir* с първоначално значение ‘командир; главатар, водач на група, народ’ (от араб. корен *amr*- ‘командвам, заповядвам’, затова *amir* е по-близко до арабското произношение). Впоследствие в арабския свят, но и в някои тюркски държави, *ãmir* се установява като владетелска/управническа титла, включително и със значение ‘принц’. Под ислямско влияние тя е възприета в други езици, напр. персийски, пущу, урду, където *mir* означава водач на група/племе в Иран, Афганистан, Пакистан. Свързана с араб. *ãmir* е и персийската титла *mirza* (от перс. *amīrzādeh* ‘син на емира, принц по кръв’ < араб. *ãmir* ‘принц’ и перс. *zādeh* ‘кръв, произход’), с която са удостоявани царе, султани, императори, техни синове и внуци, членове на владетелската фамилия или членове на висшата аристокрация[121]. Заемането на арабската титла не само в персийски, но и във всички други езици, трябва да се обвърже с арабско-мюсюлманската експанзия приблизително около и по-скоро след 632 г., когато умира пророкът Мохамед [роден 569] и се създава Арабският халифат. В следващите години арабите завладяват Сирия, Вавилония, Месопотамия, Египет, Западна Персия [636–642], унищожават държавата на Сасанидите [652], осъществяват първата голяма обсада на Константинопол [674–679] и в началото на VIII в. постигат успехи в земите на Афганистан, Северна Индия, Армения, Кавказ. В този контекст е логичен въпросът кога арабската титла *ãmir*, *amîrah* ‘командир’ е могла да бъде заета от прабългарите и към първата половина на IX в., откогато приблизително датират инвентарните надписи (вкл. и *Надписът от Мадара № 50*), да функционира като военна титла. Исторически са известни две възможности, когато прабългари и араби влизат в пряк контакт помежду си. Първият случай е войната, която Кубрат води с арабите в средата на VII в. (според някои в 648 г.) – по силата на географското си положение неговото ханство първо е трябвало да поеме удара на арабската експанзия в източната част на Предкавказието (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006]:*79). Арабската армия (ок. 20 000 души) пресякла прохода Дербент в източната част на Голям Кавказ, нахлула в земите на Стара голяма България, където обаче била разгромена. Ако по това време титлата *ãmir* е била заимствана, впоследствие тя е могла да бъде пренесена отвъд Дунава от Аспаруховите българи-уногондури, които след смъртта на Кубрат [ок. 665] победили в битката при Онгъла и трайно се установили в земите южно от Дунава [680]. Втората възможност за пряко заемане на араб. *ãmir* е години по-късно [717–718], когато арабите за втори път обсаждат Константинопол по суша и вода. Тогава кан Тервел по силата на сключения с Византия договор започва военни действия в тила на арабската армия, избива 22 000 нейни войници (*Хронография на Теофан*

[121] Днес в персийски *mirza* е остаряла дума със значения: 1) ‘писар, секретар’, 2) титла пред имената на князе от династията на Гаджарите, 3) титла пред името на грамотен човек (*ПБР 2009:1171*).

Изповедник, но според други източници 20 000, 30 000 или 32 000) и на 15 август 718 г. арабите снемат обсадата (година след нейното начало) и се оттеглят (критичен преглед на извороведческите свидетелства за българското участие в отблъскването на обсадата вж. у *Гюзелев 1973*).

И така, ако приемем, че титлата *ãmir* е била заета пряко от арабите (независимо дали към средата на VII в. или в началото на VIII в.), ще трябва да приемем, че нейният облик в *Надписа от Мадара № 50* е ομηρου (с гласна в инициална позиция), а не μηρου (без гласна титлата се среща в персийски източници). Заемането би могло да е и чрез гръцко посредничество, тъй като титлата ἀμηρᾶς, ἀμηραῖος, ἀμηρεύω е засвидетелствана в гръцки извори (*Константин Багренородни*. *За церемониите*); срв. и имената на турски и османски владетели (емири) от XIII–XV в. < араб.-тур. **Omar* : *Omur* (*Moravcsik 1958*, *2:216–217*). Бихме могли дори да допуснем, че началното *о-* (вм. *а-*) се дължи на славянизация, както напр. в титлите βογοτορ, ᾽Αλογοβότουρ, БОГОІN с характерното широко славянско *о*, често предаващо чуждо *а*.

С големи трудности е свързано разчитането на буквите преди ομηρου – ясно се виждат само ζη, а следващите две букви не личат. Бешевлиев (*Бешевлиев 1979:182*) допуска четене ζη[τκ?], а Прицак (*Pritsak 1981:36–37*) – ζη[ρα], т.е. същата първа част като на съставната титла ζηρα ταρκανος в *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60*. Други изследователи разчитат словосъчетанието като ζη[τκ?]ο μηρου, където първата съставка отпраща към формата ζητκο > ζητκωη от *Надпис от Преслав № 53*, която се тълкува различно: като неясна по етимология и значение (*Moravcsik 1958*, *2:130*), като глаголна форма (*Venedikov 1950:173*, *175*, *177*), като понятие, определящо по-точно положението на чръгубиля (*Бешевлиев 1979:183, 187*; *Димитров 1991:8–9* < тюрк. *ejgi*, *ezgü*, *edgü* ‘благороден’), като аналог на ср.гр. ἐξουσία с функции на родителен за притежание и значение ‘притежание; товарене, носене на отговорност’ ([**žid-gü*] < *žid-*, сттюрк. *yüd-* ‘притежавам, имам на разположение’ *Pritsak 1981:39*; *Делева 1997:17*).

В обобщение може да се каже, че длъжностната титла ομηρος *Надпис на Омуртаг от Провадия № 50* произхожда от араб. *ãmir*, *amîrah*, *emir* ‘командир; главатар’ и визира сравнително нисък военен чин, имал на разположение 17 ризници и командвал неголямо войсково подразделение.

14. ΗΜΝΗΚΟΣ, ΜΗΝΙΚΟΣ, ⰜⰇⰝⰝⰊⱘ ВИСШ ВОЕНЕН КОМАНДИР НА КАВАЛЕРИЯТА

Следните византийски извори (някои от тях със славянски превод) са съхранили длъжностната титла ημνηκος, μηνικος, мнннкъ, срв.:

Константин Багренородни. *За управлението на държавата* Ἡμνήκου. *Хроника на Симеон Логотет* (< *Продължителя на Георги Монах*) μηνικῷ мнніака. *Хроника на Георги Амартол* [*Продължителя на Георги Монах*] Μηνικῷ Мннікѡ̆.

Μηνικὸς Мнннкъ. *Продължителя на Теофан* (> *Продължителя на Георги Монах*) Μηνικὸς > *Хроника на Скилица* Μινικὸν τῶν ἱπποκόμων τὸν πρῶτον.

Появата на миника е свързана със следните три събития в българската история:

1. Възобновената война с Византия [921], когато цар Симеон изпраща към Цариград войска под предводителството на кавхана и миника (послaвь коупно с Кахано̑ и Мнннко̑ καὶ Μηνικῷ и нн҃вмн повелѣ на Константинъ гра̑ ꙗко скоро нагнатн *Хроника на Георги Амартол* [*Продължителя на Георги Монах*], и послaвь кавхана и мнніака μηνικῷ съ прочнмн повелѣ на ц҃рнгра̑ бръзо гнатоу *Хроника на Симеон Логотет*, Μινικὸν τῶν ἱπποκόμων τὸν πρῶτον (*Хроника на Йоан Скилица*). Както се вижда, Скилица е определил миника като „пръв коняр, пръв между конярите“.

2. Изпращането на войска срещу сръбския княз Захарий [края на 924] под предводителството на τοῦ Κνήνου καὶ τοῦ Ἡμνήκου καὶ τοῦ Ἠτζβόκλια, с които бил и Чеслав – потомък на сръбските князе и потенциален претендент за престола (*Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*).

3. Сключването на мирно споразумение между България и Византия [септември – октомври 927], подкрепено от последвалия династичен брак на цар Петър с Мария, във връзка с което за преговори в Цариград заминава голямо българско пратеничество начело с Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις, придружаван от Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς καὶ Οὔσαμψος, καὶ Συμεών, τοῦ ἀρχηγοῦ Βουλγαρίας ἀδελφὸς πρὸς γυναῖκα. πρὸς τούτοις καὶ ὁ ἀγχιστεὺς αὐτοῦ Στέφανος, καὶ μὴν Μαγοτῖνος, Κρόνος τε καὶ Μηνικὸς Гєωргїн Сърсоубыла и Семенъ Кълоуторканъ и Оусапсъ и Семенъ, старѣншина блъгарскон зємли тъ wбрѣ̑ на женитвоу· к снм же възлюбленнкъ его Стефанъ и Мнъ и Клогатнинъ Кронъ же и Мнннкъ (*Продължителя на Теофан* < *Продължителя на Георги Монах* [*Хроника на Георги Амартол*])[122].

Обобщено известията за миника в българската история изглеждат така:

Име	**Функция**	**Дата, Владетел**	**Източник**
Неизвестен Μηνικῷ, Мнннко̑, мнніака Μινικὸν	пълководец	921 Симеон	Хроника на Георги Амартол [Продължителя на Георги Монах], Хроника на Симеон Логотет Хроника на Скилица

[122] Славянският превод е по издадения от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. Същата титла се чете и в седемте преписа от критическия апарат към изданието, както и в руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 404б мнннкъ), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 816б–817а мнннкь), РГБ, Егоров 98. 908 от втората четвърт на XVI в. (л. 486б мнннк) (за тези преписи вж. археографска справка у *Матвеенко*, *Щеголева 2006:37–38*), както и в *Летописец Елински и Римски I редакция* (ГИМ, Син. 280, XVI в., л. 397а мнннкь).

Неизвестен Ἡμνήκου	пълководец	924 Симеон	Константин Багренородни. За управлението
Неизвестен Мηνικὸς, Мнннкъ	участник в преговори с Византия	927 Симеон	Хроника на Георги Амартол [Продължителя на Георги Монах > Продължителя на Теофан]

Длъжностната титла Ἡμνῆκος/μηνικός/мнннкъ има ясна етимология, отвеждаща към лексемата нмѧ ‘кон’ в *Именника на българските канове* (вннєхъ ѕ҃·лѣтъ·а родъ емоу оукнлъ·а лѣтъ емоу нмѧ шегоръ аллемъ) и към тюрк. *emlig*, *imlig*, *emlik*, *imnik*, *emnik* (последните две форми с назална асимилация)[123] ‘младо същество, което още бозае > млад необязден кон’, заети впоследствие в монг. *emlik* ‘необязден кон’, калм. *emleg* ‘див, необуздан кон’ (*Севортян 1:277*); срв. *kädimlig* ‘оседлан кон’ в старотюркския рунически паметник на Кюл-Тегин (*Малов 1951:392*) и чаг. *ämäl* ‘седло’ (*СИГТЯ 5:541*, *798*). Вж. и хунското име Emmedzur [<**emä-čur* ‘коняр, спопанин на конюшни’] (*Pritsak 1955:64–68*). Възможна е връзка на прабълг. Ἡμνῆκος/μηνικός/мнннкъ и с тюркския транзитивен глагол **bin-*, *min-* ‘яздя (кон)’ (*Clauson 1972:348*; *Венедиков 1979:45*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 72*). Севортян (*Севортян 1:277*) приема монголските форми за тюркски заемки, но те се срещат и в източните, и в западните алтайски езици, което говори за изключително архаична общоалтайска и хуномонголска лексема *емилик*, *емлик*, *емник*, *имник* с първично значение ‘конче, младо тригодишно конче, жребец, необязден кон’ (*Симеонов 1981*, *3:60–61*). От тюркски е заето в осет., чечен., ингуш. *emlyk* < **emellek* ‘необязден кон’ (*Абаев 1:411–412*, който обаче неправилно го извежда от тюрк. *jämlä* ‘ловя чрез примамка’). Формите μηνικός/мнннкъ са с метатеза [*im->mi-*] заради славянската тенденция към възходяща звучност [**imä-nik* > **mi:n-ik*], оказалите се една до друга гласни се стягат *-iä-* > *-i:-*, а гр. форма Ἡμνῆκος [*im-nik*] вероятно е славянизиран вариант на прабълг. *imä* със славянския суфикс за *Nomina agentis* *-nik*<-lik,* сттюрк.*-llk* (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 72*).

Днес без изключение се приема, че μηνικος мнннкъ е название на длъжност, титла (*Златарски I*, *2:421–422*, *475–476*; *Moravcsik 1958*, *2:189* и цит. лит.), а не лично име (*Манолев 1917:873*; „генерал на Симеон“ *Moravcsik 1949:296*). Колкото до Ἡμνῆκος, мненията се свеждат до пълководец от времето на цар Симеон или погрешно изписана титла μηνικος (*Moravcsik 1958*, *2:132*; *Венедиков 1979:44–45*). Историческите извори очертават две основни функции на миника: 1. Предвожда войската по време на война (заедно с кавхана [921] или заедно с ичергу боила [924]). 2. Участва в сключването на международни договори (за мир с Византия, 927 г.) заедно с ичергу боила, калу таркана и сампсис, маготина и крона (вж. по-нататък). Следователно изпълнява длъжността на висш военен

[123] Първоначалната форма според Прицак е **elmin* с вариант **emnin* < **emlin* > **emnin* > *emnə[n]* ‘кон’ (*Pritsak 1982:448*).

командир на българската конница, която винаги е била важна част от войската и основен фактор по време на война. Затова не може да се отъждестви с обикновен началник на конен отряд (*ГИБИ 5:130*). За обичай да се преглеждат конете преди сражение се споменава в *Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*: „Вие заявявате, че има обичай в отечеството ви да се изпраща от вашия господар, преди да пристъпите към сражение, един преверен или преблагоразумен мъж, който да прегледа всички оръжия, коне и вещи, които са необходими за сражение; и оня, у когото те се окажат немарливо приготвени, се наказва със смърт“ (№ 40, *Отговорите 1994:135–136*). Същият източник свидетелства, че прабългарите са влизали в сражение, носейки като военно знаме именно конска опашка (№ 33, *Отговорите 1994:133*). Присъствието на коня в погребалния обряд на степните народи, в т.ч. и на прабългарите, е знак за култа към това животно, както и за социалния и имуществен ценз на мъртвеца и неговия род – напр. в гроб при Мадара [VI–VII в.] е открит човешки скелет, над който е погребан цял кон (*Рашев 2007:171–172*). Пак от това време в множество гробни могили в района на източноевропейските степи са намерени положени до мъртъвците цели коне (с предмети от конската сбруя – седло, юзда, стреме, апликации за кожени ремъци) или части от коне (*Рашев 2007:65–95*, *98–99*). За голямата роля на конете във войската на скитите (турките), аналогична на тази у българите, разказва *Тактиката на император Лъв VI*. Според нея не само войниците са въоръжени, а и конете на знатните са покрити отпред с желязо или плъст (кече). Обичайна гледка е войниците да се упражняват да стрелят от конете си. Сбитият пехотен строй е опасен за тях, понеже са конници и не слизат от конете си. По време на битка войската се придружава от много коне и добитък, които я снабдяват с храна и мляко, а едновременно с това я правят и по-многобройна. Често пъти турките (българите) свързват излишните коне в тила, т.е. зад бойния си строй, и го превръщат в охрана. В мирно време те пасат непрестанно конете си и лете, и зиме, разпръснати по родове и колена чак до деня на сражението (*ГИБИ 4:166–174*). По аналогия на волжките българи, които са имали големи стада военни коне, неяздени в мирно време (сведение на ал-Масуди), се допуска, че и у Аспаруховите българи е имало постоянни стада от специално обучени военни коне. В този смисъл Ἡμνῆκος/μηνικός мнинкъ се тълкува се като ‘завеждащ армейския резерв от неяздени коне’ (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 72*). За тези коне, представляващи резерв за армията, са се грижили специално обучени хора със свой командир (у хуните наричан *Emmedzur*), които, според ал-Масуди, охранявали и отглеждали тези млади стадни коне и ако някой в мирно време се осмелявал да възседне такъв военен кон, подлежал на смъртно наказание (*Симеонов 1981*, *3:60*)[124]. Логично е да допуснем, че в мирно време миникът е

[124] „Вероятно в мирно време той е бил инспектор на имения, в които са се пазели животните..., а през време на война е управлявал военните транспорти и обози... това е превръщало миника в началник или министър на военния транспорт“ (*Венедиков 1979:45–46*).

имал важни функции за поддържането на резерв от специално обучени военни коне, но преди всичко той е бил висш военачалник, предводител на кавалерията, пълководец по време на война, както и високопоставено лице в йерархията на централната администрация. Доказателство е включването му в българското пратеничество за мир с Византия. Макар да са оцелели исторически сведения за функционирането на разглежданата длъжност само през 30-те години на X в., няма съмнение, че тя е била действаща много преди това.

15. KPONOΣ, КРѺNЪ
ВИСШ ВОЕНЕН КОМАНДИР, ОТГОВАРЯЩ ЗА ГРАНИЦАТА И ПОГРАНИЧНИТЕ РАЙОНИ

Титлата Κρόνος, Кронъ се чете у *Продължителя на Теофан* и *Хрониката на Георги Амартол*, които съобщават за сключването на мирното споразумение между България и Византия [927] и брака на цар Петър с Мария. По този повод, както вече неколкократно беше отбелязано, за преговори в Цариград заминава голяма българска делегация начело с Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις, придружаван от Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς (Καλουτερκάνος) καὶ Οὔσαμψος (Οὔσαμψις), ... καὶ μὴν Μαγοτῖνος, Κρόνος τε καὶ Μηνικὸς (Гєѡргїи Сърсоубылл н Семенъ Кълоуторокапъ н Оусапсъ н ... Мннъ н Клогатнпъ Кронъ же н Мнникъ)[125].

Обикновено се посочва, че титлата Κρόνος, Кронъ има неясна етимология, дори понякога в изследователската традиция има колебания дали става въпрос за име (на знатен българин, *Moravcsik 1958*, *2:174*) или за титла (*ГИБИ 5:136*, *бел. 5*; *Златарски I*, *2:524*; *Венедиков 1979:126*). Не почива на сигурни основи твърдението, че кронът и маготинът са титли на лица, заместили колобрите или поне притежаващи тяхното положение (*Венедиков 1981:146*). Единствен Симеонов предлага етимологически коментар, отвеждащ към хуно-монголските и алтайските езици, срв. монг. *хорон* (*хороон*)< *корон* [с нечуто и съответно незаписано коренно кратко *о*] 'полк, район', 'командир на полк', 'командир на район' (*Симеонов 1981*, *3:65–66*). На подобно тълкуване възразява Степанов: „Но какво ще прави един командир на сватбено тържество в Константинопол?! Едва ли един доста нисш командир, какъвто е този на даден полк, може да присъства на подобно изключително важно събитие... а и струпването на две съгласни в началото на думата „крон" е доста нетипично за тюркските и монголските езици" (*Степанов 1999:93*). Ще добавя, че в осетински съществува

[125] Според издадения от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Москва, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. и седемте преписа от критическия апарат към изданието (л. 397а крон же), както и според руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 404б крон же), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 816б–817а крон же), РГБ, Егоров 98. 908 от втората четвърт на XVI в. (л. 486б кронъ же) (вж. археографска справка у *Матвеенко*, *Щеголева 2006:37–38*), а също и в *Летописец Елински и Римски I редакция* (ГИМ, Син. 280, XVI в., л. 397а кронъ же).

лексемата *кæрон* [с коренна гласна, звучаща като неударено *а*, звук между *а* и ъ, който лесно може да не бъде чут] със значение ‘край, граница, предел’ (*ОРС 1952:97*), която е във връзка с други индоирански паралели, срв. иран. **karana*- ‘край’, срперс. *karān*, *kanār* ‘бряг, край’, согд. *kerān* ‘страна, направление’, авест. *karana* ‘край, бряг’, сак. *kara*- ‘предел’ (*Абаев 1:586*). Затова можем да допуснем, че лицето, носител на военната длъжностна титла κρόνος (кронъ), е имало задължението да охранява границата (в случая с Византия). А като имаме предвид, че българското пратеничество в Цариград не само е трябвало да подготви предстоящата сватба на цар Петър, но преди всичко да сключи споразумение за мир с Византия, напълно логично изглежда в делегацията да присъства кронъ – висшият военен командир, охраняващ границата. Защото подписването на всеки мирен договор фактически узаконява границата между съответните държави. Голямото значение, което прабългарите са отдавали на охраняването на границите, личи от специалното запитване по този въпрос на княз Борис, срв. *Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*: „Вие заявявате, че е по обичая на отечеството ви всякога пазачи да бдят на границата между вашето отечество и това на другите; и ако роб или свободен избяга по някакъв начин през тая същата стража, то незабавно вместо него се избиват пазачите“ (№ 25, *Отговорите 1994:131–132*).

16. ΜΑΓΟΤΙΝΟΣ
ВИСШ ВОЕНАЧАЛНИК, ОТГОВАРЯЩ ЗА ВОЙСКОВИЯ ОБОЗ

В състава на коментираното по-горе българско пратеничество за подписване на мир с Византия и подготовка на сватбата на цар Петър с Мария [927] *Продължителя на Теофан* посочва и Μαγοτῖνος (Клогатинъ в славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол*)[126]. Най-често се допуска, че става въпрос за лично име (*Златарски I*, *2:524*; *Moravcsik 1958*, *2:179*; *ГИБИ 5:136, бел. 5*; *Венедиков 1979:126*; *Добрев 2007:60*) и по-рядко за титла. За изясняване значението на лексемата се предлагат следните алтайски, хуно-монголски и славянски паралели: 1. Μαγοτῖνος <*сттюрк. *тау*, чув. *moxta*, *muxta* ‘слава, хвала’, куман., чаг. *maxta* ‘хваля, възхвалявам’, калм. *маг-тал* ‘възхвала, прослава’, *маг-талта* ‘прославен’, *маг-тъхъ* ‘славя, хваля’, т.е. значението е ‘прославен, славен; този, който ще прослави; маг; певец’ (*Симеонов 1981*, *3:56*). 2. Μαγοτῖνος < име на тотемно животно, напр. якут. *моготой* ‘вид белка’, сттюрк. *magha*, калм.

[126] В издадения от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Москва, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. и в седемте преписа от критическия апарат към изданието (л. 397а клогатинъ), както и в руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 404б клогатинъ), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 816б–817а клогатинь), РГБ, Егоров 98. 908 от втората четвърт на XVI в. (л. 486б клогатинъ) (археографска справка у *Матвеенко*, *Щеголева 2006:37–38*), но в *Летописец Елински и Римски I редакция* (ГИМ, Син. 280, XVI в., л. 397а) стои клагатинъ.

моха ‘змия’ (*Симеонов 1981*, *3:56–57*) или тюрк. *boγu*/*moγu* ‘бик, вол’ (*Баскаков 1985:65*). 3. **Μαγοτῖνος** < уйг., куман. *maγat*, *maγat-ta*, монг. *maghad* ‘добър, честен, справедлив; смел, храбър’ (*Симеонов 1981*, *3:57*). 4. **Μαγοτῖνος** е титул със славянски произход, срв. **могѫть**, **могѫтынъин**, **могѫтьнникъ**, **могѫтьць** за гр. **δυνάστης** ‘властник, управител, велможа, влиятелен човек’, идентично с рус. *могуты* ‘воеводи’ (*Dujčev 1967:131*; *Венедиков 1979:45*; *Симеонов 1981*, *3:57*; още мнения у *Баскаков 1985:65*). Последната теза намира опора в споменаването на *могуты* в *Слово о полку Игореве* (*с могуты...*, *и с татраны*, *и с шельбиры*, *и с топчакы*, *и с ревуты*, *и с ольберы*), където според някои (*Малов 1946:136–137*) под *могуты* се крие титул със семантика ‘силни, герои’ (от тюрк. *bögü* ‘знаещ, силен, мъдър’ с редуване *p/b* : *m* като в хак., алт. *mögü*, *mögö* ‘знаещ, силен’ и окончание за мн. ч. *-t*), а според други (*Баскаков 1985:65*, *132–133*) *могуты* е название на народностно подразделение – ‘племе на силните, знаещите, можещите’ по името на неговия основател и старейшина *Mögü : Bögü*.

Едно друго възможно обяснение е ако допуснем, че става въпрос за двусъставна длъжностна титла. Първата част на гръцкия запис **Μαγοτῖνος** би могла да се свърже с тюркската форма **baγo/*maγo*. Предаването на **Μαγοτῖνος** като **Клоγатннъ** (с кирилско **о** в първата сричка) в славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол* предполага и форма **boγa/*moγa*, в което можем да видим тюркската лексема *boγa*/*moγa* ‘бик’ (*Баскаков 1985:65*), запазена във всички съвременни тюркски езици като *buqa*, *buγa*, *boγa*, *boqa*, *puγa* ‘бик, бивол (едро рогато животно за впрягане)’ (*Clauson 1972:312*), ‘бик за разплод’, ‘самец от едър рогат добитък’ (*ДТС 1969:112*, *125*; *СИГТЯ 5:437–438*, *646–646*). Лексемата се среща още в старотюркски и уйгурски паметници от VIII в. и в хакаски текстове от XI в., а също и като съставно лично име (*Er buγa*, *Ara buqa*, *Bars buγa*, *Buqa qan*, *Aq buγa (boγa)*, *Qutluγ buqa*, *Arslan boγa* и др., вж. *ДТС 1969:50*, *84*, *120*, *175*, *183*, *473*; *СИГТЯ 5:646*, *706*). По сведение на Клосон (*Clauson 1972:312*) тюрките и персийците наричали всяко мъжко животно *baγa* (от араб. дума *baγγā* ‘похотлив’). Редуването *p/b* : *m* е обичайно за тюркските езици, срв. хак., алт. *mögü*, *mögö* ‘знаещ, силен’ наред с *bögü*, *bögö*; алт. диал. *ma:tyr*, *matir*, хак. *matyr*, *matir*, тув. *ma:dyr*, *ma:dir* наред с *bayatur*, *batur*, *bahadur*, *bahadyr*, *batyr* и т.н. (*Севортян 2:82–85*; *СИГТЯ 5:560*). От друга страна, понякога тюрк. *b* във византийските източници се предава с гр. **μ** (вж. примери у *Moravcsik 1958*, *2:84–86*) или **μπ** (напр. личното име на османски пълководец от 1329 г. **Μπαχατούρης** *История на Йоан Кантакузин* и др., *Moravcsik 1958*, *2:83, 204–206*; още примери у *Фехер 1929:151*). Така първата съставка на титлата, записана с гръцки букви като **Μαγοτῖνος**, можем да изтълкуваме като означение на животно, най-често бик (или бивол), самец едър рогат добитък, но и изобщо мъжко животно.

Втората част *-τῖν-* от титлата **Μαγοτῖνος**, **Клоγатннъ** [**Boγa tin*] може да се свърже с тюрк. *tin* ‘повод (въже или ремък, с който се води добитък), юлар, юзди’ (*Радлов 3:1360*; *ДТС 1969:561*; *СИГТЯ 5:557*, *728*, *812*). Според Клосон

точното значение на *tin* е съмнително, като най-вероятното е ‘повод, оглавник, юлар’, но не може да се изключи и ‘юзда’. Думата е стара, тъй като се среща още в уйгурски текстове от VIII в. (*tinin* ‘държа, дърпам юздите на коня’) и в хакаски текстове от XI в. (*tin* ‘оглавник, юлар’, *Clauson 1972:512*).

Така гръцкият и славянският запис (Μαγοτῖνος и Клогатинъ) на прабълг. [**Boγa tin*] биха могли да представят военно лице, отговарящо за животинския впряг (обоз) във войската. Нареждайки се след крона и миника от същото пратеничество, можем да предположим, че Μαγοτῖνος, Клогатинъ [**Boγa tin*] е бил висш военен с отговорности за войсковия обоз (превозни средства и товарни животни) и бойните машини. Несъмнено войсковият обоз е имал голямо значение при военните походи, напр. в *Scriptor incertus* (*Bekker 1842:335–362*; *ГИБИ 4:16–24*) се разказва, че преди обсадата на Цариград Крум е имал в оборите си хиляди волове, които на 5 000 обковани с желязо коли [χιλιάδας ε᾽ σιδηροδεθέντας] е трябвало да докарат бойните оръдия под стените на византийската столица (*Bekker 1842:347–348*; *Златарски I, 1:280*; *ГИБИ 4:23–24*). Вж. същото известие и в *Хронографията на Псевдо-Симеон* (*ГИБИ 5:172–173*), където броят на воловете в оборите на Крум е 10 000 [βόας χιλιάδας δέκα]. Според *Тактиката на император Лъв VI* войската на скитските племена (турките), аналогична на тази на българите, била придружавана от много коне и добитък, които им давали храна и мляко, а същевременно им придавали и вид на по-многочислени (*ГИБИ 4:166–174*). Когато кан Кардам удържал победа над ромеите при крепостта Маркели [792], българите взели обоза и конете на императора (*Хронография на Теофан Изповедник*, *ГИБИ 3:277*). Векове по-късно аналогично постъпил и император Василий II – след като покорил българите [1014] и избил 160 000 от тях, ромеите задигнали и обоза на българите наред с палатките и оръжията (*Продължителя на Георги Монах*, *ГИБИ 6:156*).

Ако се доверим на посочения от *Продължителя на Теофан*, респ. *Хрониката на Георги Амартол* ред (καὶ μὴν Μαγοτῖνος, Κρόνος τε καὶ Μηνικὸς Клогатинъ Кронъ же и Мининкъ), то тогава Μαγοτῖνος, Клогатинъ [**Boγa tin*] ще е стоял по-високо в йерархията не само от μηνικος, мининкъ, но и от κρόνος, кронъ.

17. TZIΓΆTOΣ, ЧНГОТЪ, TZIGATON
ЛИЧЕН ТЕЛОХРАНИТЕЛ НА ВЛАДЕТЕЛЯ

В историческите и литературните извори (византийски и среднобългарски с възможни старобългарски протографи) са засвидетелствани следните фиксации на длъжностната титла τζιγάτος, tzigaton, чнготъ и производните чнгоцьь, чнгочнинъ:

Хронография на Теофан Изповедник βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον. *Анастасий Библиотекар*. *Хронография* Tzigaton. *Римски патерик* еднинъ ѿ чнготъ его, еднного

же нѣкакого своѧ чиготъ. *Мъчение на св. Арета (чети-миней от средата на XIV в., НБКМ 1039)* чиготы. *Чудеса на мъченик Мина (чети-миней от средата на XIV в., НБКМ 1039)* вь wбразѣ чиоцѣи. *Житие на Григорий Акрагантски (чети-миней от трета четвърт на XIV в., HAZU IIIc24)*, *л. 160* чиготи, *л. 329* чиота спаѳа́ріон, чиготъ, *л. 349* кнезѣи и чиоти. *Надгробно слово за Никита (Чети-миней за април)* ѡ чиготъ ἀπὸ спаѳарі́ων. *Сказание за пророк Исая за бъдните години и за царете, и за Антихриста* чиоуиинь.

Най-ранното свидетелство за чигот е в *Хронографията на Теофан Изповедник* и *Хронографията на Анастасий Библиотекар*, които разказват как след като император Константин Копроним насочил флота срещу българите [773–774], те се изплашили и изпратили βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον (Tzigaton) да сключат мир. Вече беше коментирано, че някои изследователи (*Menges 1958:446*; *Бешевлиев 1979:60*; *Ангелов 1985:220*) разглеждат като една титла израза βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον, но много по-вероятно е, че става въпрос за две лица – боил и чигот (*Златарски I, 1:228*, *бел. 1*). В ранния (първи) превод на *Римския патерик*, отнасян към моравското или плисковско-преславското книжовно наследство, се визира един чигот, у когото се настанява лукав дух и започва да го мъчи (л. 56б дх҃ъ лѫкавыи пр҃е вс҃ѣми вниде въ единъ ѡ чиготъ его и сего лютѣ наѹатъ мѫчити, РНБ, СПб., Пог 909) – в по-късния (втори) превод от XIV в. (РНБ, СПб., Толстой, Q.I.275) на това място вместо чиготъ стои меченошьць, срв. л. 116б дѫхъ лѫкавъ пр҃ѣ въсѣмъ воньство̀ въ единого ѡ меченошецъ его вънинде; вж. още и л. 36б (РНБ, СПб., Пог 909) сего нскоуситн дрѣзнѭ· единого же нѣкакого своѧ чиготъ рнгона г҃лема срещу л. 83б того нскоуситн дрѣзнѫ· и единого нѣкоего ѡ своѧ слоугъ рїггwна г҃лемаго (РНБ, СПб., Толстой, Q.I.275) (*Тихова 1987:300–301*).

Средновековната славянска ръкописна традиция до късно е съхранила титлата чигот, напр. в *Липлянски чети-миней от трета четвърт на XIV в. (HAZU IIIc24)*, л. 160 носен нагы мьче за царемь рекомн чиготн, л. 329 *[Житие на Григорий Акрагантски]* царь поустнвь сь нима марькнана чиота своего спаѳа́ріон Маркіано́н, повелѣ чиготъ в темнницѣ затворнти, л. 349 кнезѣ и чиготи (*Срезневский 3:1518*; *Miklosich 1862–1865:1116*; *Трифонов 1923:2*). Титлата се среща и в два агиографски текста в староизводен *чети-миней от НБКМ №1039*, който макар да е писан с рашки правопис от XIV в., има изключително архаичен състав и език, подсказващ българска подложка, и най-вероятно се свързва с Преславското книжовно средище (*Иванова 2008:93–94* и цит. лит.; *Атанасова 2008:49–51* и цит. лит.): 1. *Мъчение на св. Арета и християните с него* – при преследването на християните от гр. Негран в Омиритската страна еврейският цар обезглавява двете дъщери на християнина Арета именно с помощта на чиготите, носещи голи мечове (л. 280б тwг҃а носен нагы мчн за ц҃ремь рекомы чиготы wс҃ѣкоше главы wбѣ дѣщерма с҃тыѥ). 2. *Чудеса на мъченик Мина* (л. 331 Н се абые прнспѣ мннкь с҃тын на конн вь wбразѣ чиоцѣи кь хлѣвннѣ сь мнозѣми, тогда можь ть ···мнѣаше бо ꙗко ц҃рь оувѣль ѥ оубыиство се и поустнль чиота самого и

мл҃аше с҃таго оужасомь велиемь ꙗко въ wбразѣ ѵиготцн зре его); за другите славянски преписи на тези текстове вж. *Иванова 2008:264–266*, *291–293*; *Атанасова 2008:189–193*. Следи от титлата са останали в историко-апокалиптичната книжнина (въстанѣ цр҃ь л҃з нменемь гордїе н пор҃ѣкломь Ѵиготнн҃ъ, н порази҃ть Ѵиготнн҃ь гр҃ьскоую зе҃млю *Сказание за пророк Исая за бъдните години и за царете, и за Антихриста*), българското народно творчество (*Геров 5:552*; *Трифонов 1923:16*) и българската топонимия (*Дуйчев 1957:161–162*).

Обикновено титлата ѵиготъ се тълкува като ‘войник, джигит’ (*Трифонов 1923:16*; *Златарски I, 1:228*; *Moravcisk 1958*, *2:313*), ‘придворен сановник, който носи меч след царя’ (*Фехер 1925*), и в частност като реликт от някогашна активно функционирала при тюркските и иранските народи първобитна юношеска организация (*Йорданов 1993:71–74*), като социално-възрастово граничарско[127] воинско формирование (*Йорданов 2003*). Неколкократно в изворите аналог на ѵиготъ се явява гр. σπαθάριος ‘дворцов сановник, член на церемониалната охрана’ (*Lampe 1997:1247*), ‘който носи меч, сабя’ (равнозначно на ξιφηφόρος), част от императорската охрана (*Sophocles 1992:1002*; *ODB 1991:1935*). В късната Римска империя σπαθάριος означава телохранител, а императорските спатарии, които първоначално били евнуси, са известни от времето на император Теодосий II [408–450]. Вероятно към началото на VIII в. достойнството σπαθάριος се е превърнало в почетна титла – с нея Юстиниан II удостоил бъдещия император Лъв III. През IX в. с термина οἰκειακός σπαθάριος са означавани все още императорските телохранители, но след това време титлата постепенно започва да губи своето значение и изчезва след 1075 г. (*ODB 1991:1935–1936* и цит. лит.) Понякога в старобългарската книжнина гърцизмът σπαθάριος се запазва непреведен, напр. в *Супрасълския сборник*, л. 64, 10 (*Житие на 42-та амприйски мъченици*), където сред пострадалите за Христовата вяра в Амория през 840 г. наред с Теодор протоспатарий, Константин патриций и Теофил протоспатарий се споменава и Калист спатарий (калнста спафара Κάλλιστον σπαθάριον) (‘оръженосец, въоръжен с двуостър меч; член на лична охрана’, *СС 1999:619*; *Slovník 37:143*). Вж. и по-късните употреби на спатарнє, спатарь в *Михановичевия миней* от XIV в. (*HAZU IIc24*), *влахобългарските грамоти* (*Хрисовул на Влад воевода [1437]*, където сред свидетелите стои името на Димитрий спатарь; *Венелин 1840:79, 195–196*)[128] и *молдавски грамоти* от XIV в. (*Miklosich 1862–865:871–872*).

Още към края на X в. прабългарската титла е имала старобългарско (славянско) съответствие, както сочи *Надписът върху златен пръстен-печат от Пазарджишко* мѣѵнѡша таγѵн, където таγѵн обикновено се приема за личното име на притежателя на печата и носител на титлата мѣѵнѡша (*Станчев 1955:13*; *Смядовски 1993:177*; *Popkonstantinov*, *Kronsteiner 1994:131–132*; дру-

[127] С оглед на топонима Чиготово в сръбска грамота от 1314 г.

[128] По обясненията на Венелин σπαθάριος, *спатарь* е началникът на телохранителите, но и на всички военни сили; когато господарят му се качва на коня, той му подава меча, след което го следва.

го мнение за тагун като термин със значение ‘пазител на печата, който поставя печат’ вж. у *Москов 2003*). Съществува и интерпретация на мечюношꙗ като синоним на тагун ‘мечоносец’ (с мотивираща основа *têγ*, сродна на иран. ‘лезвие, острие’ > ‘меч, сабя’), според която прабълг. таг- е означавало ‘меч’ (срв. туркм. *тигчи* като обозначение на категория войни от митичното войнство на туркменския шаман и осм.-тур. заемка от персийски *tig* ‘сабя’, *Йорданов 2003*). За Йорданов термините чигот и мечоносец/тагчи обозначават един и същ социален референт, но с акцент върху различното им въоръжение – мечове при чиготите, а саби при тагчите. Действително, перс. *tig̑* е, *tig̑e* са със семантика ‘сабя, меч; острие (на сабя, меч, нож)’ (*ПБР 2009:264*) и с прабългарската наставка -ун за *Nomina agentis* тагун би могло да означава ‘човек, който ползва (носи) меч или сабя’, т.е. мечоношꙗ. В случая обаче е проблематично редуването на коренната гласна ꙗ в българската форма тагун и съответната гласна (гласни) във всички индоирански паралели, свеждащи се до *ǐ*, *ī*, *ĕ*, *ē*, от които не би могъл да се получи вокалът *a*, срв. перс. *tīγ*, *tēγ* ‘връх на планина; шип; меч’, *tīγa*, *tēγa* ‘връх; острие’, *tīz*, *tēz* ‘остър’ осет. *tīg̑*, *teg̑ae* ‘било (на планина); остра издатина, ъгъл; остър край’, тадж. *teγa* ‘връх; гребен (на планина)’, белуд. *tēγ* ‘остър; меч’, афган. *tēγ* ‘меч’, различните памирски форми *tēγ*, *teig*, *tīγ* ‘връх’, ‘острие, бръснач’, ягн. *tiγ*, *teγ* ‘лезвие; връх (на планина), гребен на хълм’, пехл. *tēx* ‘остър край; гребен (на планина)’, хорезм. *ciγ* ‘острие’, стинд. *tejas* ‘лезвие’, *tigita-*, *tigma-* ‘остър’ и др. под., които възхождат към иран. **(s)tajga-*, и.е. **(s)toigo-* < **(s)teig-*, **(s)tig-* ‘остър’ (*Абаев 3:291–292* и цит. лит.). Думата *tig* (с различни възможни варианти) не е позната на тюркските езици, където значение ‘меч, сабя’ има лексемата *qylyč*, *qïlïč*, *giliç*, *кылыч* (*ДТС 1969:442*; *Севортян 6:213–215*; *СИГТЯ 5:570*, *674*). Тези филологически несъответствия ме въздържат да видя в тагун *Nomina agentis* и иранизъм със значение ‘който носи меч, сабя’.

Освен в *Надписа върху печата от Пазарджишко* и във втория (от XIV в.) превод на *Римския патерик* славянското наименование меченошꙗ, меченошьць в значение ‘оръженосец, княжески дружинник; който носи меч, въоръжен с меч’ е съхранено в *Повесть временных лет* [*Лаврентиева и Новгородска летопис*] (*Срезневский 2:131*; *Miklosich 1862–1865:390*), *влахобългарски грамоти* (*Хрисовул на господаря Влад до Сняговския манастир [1441]*: „и приложи Жупанъ Станъ Мечоноша Комати[129] съ Гръломъ Снѣговскимъ“, *Венелин 1840:88*) и в славянските преводи на *Хрониката на Симеон Логотет* и *Хрониката на Йоан Зонара*. Симеон Логотет разказва как при царуването на Константин и Ирина [780–790] арменските войници не подкрепили заговора на Ирина срещу сина ѝ, поради което тя изпратила мечоносеца Алексий Муселе (посла алеѯїа моусилеа меченошоу да оукротн н прѣложн снχь въ волѣ еѫ) да ги укроти и подчини на

[129] Земята и имуществото (стопанството) върху нея.

волята ѝ (*Sreznevskij 1971:86*; *Златанова 1985:218*). Събитията в *Хрониката на Йоан Зонара* визират по-късно време – ок. 899 г. (преди в 900 г. Лъв VI да вземе третата си съпруга Евдокия Баяна), когато кувикуларият от арабски произход Самонас спасил живота на императора, разкривайки намеренията на епикта Василий спрямо него, а Лъв VI в знак на благодарност направил Самонас пръв мечоносец (самонъ же исповѣдавшаго злы съвѣты онь почьте царь прьваго мьчьношю, *Jakobs 1970:241*). Срв. аналогичния пасаж в *Хрониката на Георги Амартол*: сего вворзъ протоспафарневомъ сан҃о почте и искренаго себе приставн τοῦ πρωτοσπαθαρίου ἀξίᾳ τετίμηκε καὶ οἰκεῖον ἑαθτῷ κατεστήσατο (*Истрин 1920:533*; *Истрин 1922:30*). На друго място в същата хроника славянският преводач предпочита лексемата мечьникъ за гр. σπαθάριος, срв. поставн в него мѣсто ѳеѡдота патрнарха саномъ бывшоу мечникоу (*Истрин 1920:491*).

Етимологическите проучвания категорично свързват τζιγάτος, унготъ с тюрк. *jigit* [**čig-at*] с варианти *jigit*, *jihit*, *žigit*, *zigit*, *jygyt*, *či:t* и др. (*СИГТЯ 5:301*), чув. *t'šigə* ‘адютант’, унг. *čig* ‘адютант’ (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 120*). Първичното и основно значение на *jigit* във всички тюркски езици, включително и в старотюркските рунически паметници (*Малов 1951:388*), е ‘юноша, млад човек от мъжки пол’, ‘младеж, достигнал определена възраст’ (срв. и *čigit* ‘момче; семка, зрънце’), от което впоследствие са се развили вторичните значения ‘храбрец, мъжествен, смел, герой, воин, войник’ (*Радлов 1*, *1:510*, *513*; *ДТС 1969:260*; *Севортян 4:198–199*; *СИГТЯ 5:116*, *301–302*). Сравнително рано – още към X в. (според *Надписа върху златен пръстен-печат от Пазарджишко*) прабългарската титла е имала и старобългарско съответствие – мечоноша. То е било образувано не по модела на прабългарската титла τζιγάτος (със значения ‘воин, мъжествен, храбрец’), а по модела на съответната гръцка титла σπαθάριος, производна от σπάθη ‘широк и дълъг меч’ и буквално означаваща ‘който носи меч’. Затова не е съвсем точно твърдението: „Трудно е да се докаже доколко наименованието „чигот“ е било създадено по подобие на ромейското „спатарий“ или производните му ... Все пак, аз смятам, че пътят е бил тъкмо такъв: първо, изграждане на прабългарска дума (или вече съществуваща такава) въз основа на гръцкия термин и като негова съответка“ (*Билярски 2008:233–234*). Съгласна съм обаче със следващите наблюдения на Билярски, че „двата термина (“чигот“ и „мечоноша”) са съществували известно време съвместно, като е възможно само единият да е бил официален“ (*Билярски 2008:234*). Успоредното функциониране на прабългарска и славянска лексема, образувана по модела на византийския аналог, свидетелства за влияние на Византия към края на Симеоновото и през цялото Петрово управление. По-точно хронологизиране засега е невъзможно, тъй като най-ранното свидетелство за титлата мечоноша – *пръстенът-печат от Пазарджишко* – се датира най-общо към X в. (датировка XIII–XIV в. вж. у *Йорданов 2001:142*). Останалите фиксации на мечоноша са в паметници от и след XIV в. (вторият превод на *Римския патерик*,

славянските преводи на *Хрониката на Симеон Логотет* и *Хрониката на Йоан Зонара*, *влахобългарски* и *молдавски грамоти*).

Като имаме предвид анализа на изворовия материал, както и гръцкото съответствие σπαθάριος, функцията на чигота придобива сравнително ясни очертания като воин, ползващ се с особено доверие от страна на владетеля млад мъж, който носи меч, или с други думи – телохранител на владетеля, част от личната му охрана. Всъщност българските средновековни писмени източници (преведени от гръцки и запазени в по-късни преписи, но с явна по-ранна подложка) винаги говорят за чиготи в мн.ч. С оглед на тюркските паралели чиготите най-вероятно са били млади мъжествени воини (юнаци), в състояние да защитят владетеля от всякакви посегателства.

18. ΣΑΜΨΗΣ, CAMPSIS, ꙁѧмъѵнн УПРАВИТЕЛ НА ДВОРЕЦА И СЪВЕТНИК НА ВЛАДЕТЕЛЯ ПО ДИПЛОМАТИЧЕСКИЯ ЦЕРЕМОНИАЛ

Фиксациите на титула сампсис се срещат в латински, византийски и български историко-литературни извори от края на IX – края XI в. (нач. XII в.), в старобългарски книжовни и епиграфски паметници от X в. и в по-късни преписи (XIV–XV в.) на старобългарски житийни текстове и библейски книги, срв.:

Анастасий Библиотекар. *Светият Осми вселенски събор* praestitzisunas campsis et alexios sampsi hunno. *Хроника на Георги Амартол [Продължителя на Георги Монах]* [< Οὔσαμψος *Продължителя на Теофан*] Συμεὼν ὁ Κουλουτερκάνος (кѹлоуторкановъ) καὶ οὔσαμψις Семенъ кълоуторокановъ Оусапсъ. *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски* Βουλγάρων Ἐσχάτζης τὴν κλῆσιν, σαμψὴς τὸ ἀξίωμα. *Бесарабски графит* прнде къ немоу ···пъ самъѵн···ненава···мѣсаца. *Житие на Йоан Мълчаливи (Супрасълски сборник)* самьѵнѧ санъ прѣдрѫждшта меизотέрου τάξαν ἐπέχοντα. *Житие на Иларион Велики* самѵннь τοῦ ἐπιτρόπου. *Бт 43:15* самѵїю τῷ ἐπὶ τῆς οἰκίας, *Бт 43:16* самѵїн, самѵїа ὁ ἄνθρωπος, *Бт 43:18* самѵїн, самѵїю τὸν ἐπὶ τοῦ οἴκου, *Бт 43:22* самѵїн (без гр.), *Бт 44:1* самѵню, самѵїн τῷ ὄντι ἐπὶ τῆς οἰκίας, *Бт 44:4* самѵню, самѵїн τῷ ἐπὶ τῆς οἰκίας, *Ис 36:3* самъѵн οἰκονόμος, *Ис 37:2* самъѵню οἰκονόμον.

Историческите източници визират няколко сампсиса, участници в конкретни събития, които ще разгледам в хронологичен ред:

1. Praestitzisunas campsis, един от пратениците на княз Борис-Михаил за последното X-о заседание на VIII-ия вселенски събор в Цариград [28 февруари 870][130] според сведението на *Анастасий Библиотекар*, който изброява пратениците така: Стасис чръгубиля, Сондоке багатур, ил Вестрана табаре, интере-

[130] На него е бил решен въпросът за преминаването на българската църква под юрисдикцията на патриаршията в Константинопол.

суващия ни praestitzisunas campsis и Алексий сампсис Хуно (stasis zerco boilas, nesundicus vagantus, il vestrannabare, praestit zisunas campsis et alexios sampsi hunol)[131]. Известни са ми няколко тълкувания на съчетанието praestitzisunas: 1) praestitizisunas = лично име, близко до бълг. Πρεσιανός, Προυσιανός, Πρεασιάνος, изопачено като Πρεασ(τ)ι(ζ)άνος, което в латинския препис на *Анастасий Библиотекар* е дало Praestizisunas, т.е. Пресиан (*Златарски I, 2:796–797*; PRASTITZISUNAS σαμψής у *Moravcsik 1933:21–22*; *Moravcsik 1958*, *2:355–356*); 2) praestitzisunas = лат. *praeses*, *praestitis*, *praestit(i)*, *praestit* 'ръководител, управител' + zisunas като лично име [*čišün*, *čišüna*], т.е. целият израз означава ръководител-сампсис Чишюн(а) (*Симеонов 1981a:75–79*); 3) praestitzisunas = prastitz(i) sunas, където prastitz(i) е лично име [**parstič* > *prastič* с метатеза и с крайна съгласна *č* като в прабългарското лично име *Mostič*], оприличено от латинския преписвач на латинския глагол *praesto* и по-точно на формата за 3л. ед. ч. *praestit*; крайното *-i* след името е добавено заради палаталното *č*; sunas е първа част от съставната титла *suna samči* (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 103–104*). Последната етимология приемам за най-правдоподобна не само от лингвистична гледна точка, но и с оглед на словореда при съчетанията от лично име и титла, тъй като в тези случаи името винаги предхожда титлата, срв. не само срещащото се у *Анастасий Библиотекар* nesundicus vagantus [Сондоке багатур], но още и Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρκανος *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60*, ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61*, Θεοδωρου ολγου τρακανου *Надпис на Симеон от с. Наръш № 46*, Σηβην ζουπανος μέγας *Надпис на жупан Сивин № 87*, Συμεὼν ὁ Κουλουτερκάνος Семенъ Кълоуторканъ *Хроника на Георги Амартол [Продължителя на Теофан]* и др. Колкото до съставката *suna* (от предполагаемото **suna samči*), тя явно играе ролята на определение (доуточнение) към следходното campsis и наистина най-вероятно става въпрос за съставна титла, която ще коментирам по-нататък.

2. В същото пратеничество на княз Борис-Михаил за VIII-ия вселенски събор [869–28 февруари 870] в Цариград *Анастасий Библиотекар* изброява най-накрая и Алексий сампсис Хуно (alexios/alexius sampsi hunol/hunno/huno] – след Стасис чръгубиля, Сондоке багатур, ил Вестрана табаре и Прастич sunas сампсис). Според Златарски hun[n]o е прозвище, „което сочи на неговия хунски произход" (*Златарски I*, *2:798*; *Moravcsik 1933:22*; *Moravcsik 1958*, *2:355–356* *Ἀλέξιος σαμψής Hunol*). Всъщност името му Алексий ясно показва, че той е

[131] Оригиналните (с гръцко писмо) актове на този църковен събор [869–28 февруари 870], които трябвало да бъдат отнесени в Рим, са били унищожени, но достигнали до папа Адриан II благодарение на латинския превод на Анастасий Библиотекар, който лично присъствал на заседанието на събора като пратеник на германския император Людовик Немски и своевременно успял да се снабди с екземпляр от протоколите. Вариантите borlas, uagartur/vagantur, il vestrannatabare, prastit, alexius, hunno/huno са по преписите, означени като V, R, Bi, La, Ma, Mi у *Moravcsik 1933:21–22*; *Moravcsik 1958*, *2:355–356* и цит. лит.

грък, който обаче по някаква причина (предположения в тази посока вж. по-нататък) е бил на служба у хуните, т.е. (пра)българите, откъдето явно е дошло и прозвището му huno (тезата за 'хунски сампсис', който е можел да чертае и чете хунските руни, вж. у *Симеонов 1981а:77*).

3. Третият (с оглед на хронологията) сампсис, споменат в *Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски*, е българинът Есхач, по чин сампсис (Βουλγάρων Ἐσχάτζης τὴν κλῆσιν, σαμψὴς τὸ ἀξίωμα), който след пристигането на Климент, Наум и Ангеларий в Плиска [886] и посрещането им с почести от страна на княз Борис и неговите приближени, изявил желание да приеме в дома си пресветия Климент и преподобния Наум. Князът с готовност дал съгласието си за това, „понеже молителят му бил драг", т.е. сампсис Есхач ще да е бил близък и доверен човек на владетеля, с високо обществено положение.

4. Четвъртият известен ни сампсис е вече коментираният Симеон калу таркан и сампсис, член на българската делегация, отпътувала за Цариград [927] да сключи мирно споразумение между България и Византия и да подготви династичния брак на цар Петър с Мария (*Продължителя на Теофан > Хроника на Георги Амартол*). Симеон калу таркан и сампсис (Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς [Καλουτερκάνος] καὶ Οὔσαμψος [Οὔσαμψις]) е споменат веднага след чръгубиля Георги (Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις), което говори за високото му място в държавната йерархия. Дали това се дължи на почетното звание калу таркан, или на длъжността сампсис, е трудно да се каже, но е безспорно, че сампсисите са били избирани сред високопоставени хора в двореца.

5. Титулът сампсис е споменат и в *Басарабския графит [X в.]*, запазен само фрагментарно. Интересуващата ни част е разчетена като ...прнде къ не[моу] ... пъ самъун ... ѥнава ... [мѣса]ца (*Popkonstantinov 1987:119*; *Popkonstantinov*, *Konstantinova 1995:111–113*) и освен сигурното четене на самъун никаква друга информация не може да се извлече от надписа. Възможно е пред самъун да е стояло личното име на носителя на длъжността, което е завършвало на -пъ.

Обобщените данни за сампсисите в ранносредновековна България изглеждат така:

Име	**Функция**	**Дата, владетел**	**Източник**
praestitzisunas campsis Прастич, сампсис на крепостта (кулата)	пратеник на VIII-ия вселенски събор в Цариград	869–870 Борис-Михаил	Анастасий Библиотекар
alexios sampsi hunno Алексий, сампсис Хуно	пратеник на VIII-ия вселенски събор в Цариград	869–28 февруари 870 Борис-Михаил	Анастасий Библиотекар
Ἐσχάτζη ..., σαμψὴς τὸ ἀξίωμα Есхач сампсис	приема в дома си Климент и Наум като доверен човек на владетеля	886 Борис-Михаил	Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски

Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς/ Καλουτερκάνος καὶ Οὔσαμψος, -ις Семенъ Кълоуторканъ и Оусапсъ Симеон, славен таркан и сампсис	участник в делегация за сключване на мир с Византия и подготвяне на династичен брак	927 Петър	Продължителя на Теофан > Хроника на Георги Амартол
···пъ самъун [...п] сампсис	Неясна	X в.	Басарабски графит

Оцелелите исторически извори очертават сампсиса преди всичко като участник в най-високи задгранични пратеничества във важни за България моменти – когато след дълги дипломатически усилия е на път да се разреши църковният въпрос [VIII-ият вселенски събор, 870] или когато след дълги години на политическо и военно противопоставяне между Византия и България се сключва мирен договор, подкрепен с династичен брак [927]. Не е без значение, че и в двата случая начело на официалните делегации стои третият човек в държавата – чръгубилят, а в състава на посолството от 870 г. влизат двама сампсиси. В не по-малко значим исторически момент се появява и сампсис Есхач, който приютява в къщата си жадуваните от княз Борис свети мъже Климент и Наум, с каквато чест са удостоени само той и Чеслав, макар че всеки от приближените на княза, „които се отличавали от другите с достойнството на рода си и с голямо богатство ... усърдно се стараел да убеди светците да посетят къщата му, смятайки присъствието на учителите за освещение“.

Какви функции е изпълнявал сампсисът? В изследователската традиция титлата σαμψῆς, самъунн се тълкува различно: като велик болярин, член на синклита, велможа-съветник (Златарски I, 2:798), придворник (*Runciman 1930 [1990:212]*), име на знатен българин или наименование на титла (*Moravcsik 1958*, *2:238*), пълномощник, началник, попечител (*Menges 1954:194*), сановен велможа, по достойнство сановник (*Милев 1966:156*, *бел. 113*), управляващ домакинство (*Фасмер 3:554–555*), секретар на делегация (*Венедиков 1979:60*), летописец и секретар, „човек, който може да чертае и гадае знаците“ (*Симеонов 1981*, *3:62–64*; *Симеонов 1981a:76*), длъжностно лице у българите (*Sophocles 1992:978*), дворцов секретар, ръководител на дворцовите секретари и писари (*Павлов 1994:318*, *116–117*), „човек с висок ранг, чин; велможа, сановник“ (*Добрев 2005a:130–131*), управител, домакин (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 105*).

С оглед да се конкретизира съдържанието на титула сампсис ще привлека данни от някои ранни български преводи, в които е налице вариантът самъунн с прабългарския суфикс -унн за *Nomina agentis*, аналогичен на сттюрк. суфикс *-či*: (по-подробно за него вж. *Granberg [forthcoming]:Morphology № 18*). Съществителните от м. р. със завършек -унн (бльхунн, кръунн, кънн-

гъѵнн, шаръѵнн, сокаѵнн и мн. др.) са се влели в праслав. *-ja-* склонение, така както е станало и с част от гръцките имена от м. р., завършващи в *Nom.sg.* на -ης, подобно на σαμψῆς (срв. Μανάσσης манаснн, Μωσῆς моснн, Петефрѝς петефрнн)[132]. Една от най-ранните фиксации на самъѵнн в преводен старобългарски текст е тази в *Житието на Йоан Мълчаливи (Супрасълски сборник*, *л. 297*, *30*): жена нѣкто···днѣаконнса сѫштн···нмѫштн съ совоѭ братоуѵада самьѵна санъ μειζοτέρου τάξιν πρѣдръжашта, т.е. визира се лице с твърде висок сан и обществено положение, както сочи гръцкото съответствие μειζοτέρου ‘твърде голям, много важен, високопоставен’[133], заемащ може би длъжността префект[134]. Подобно значение на самъѵнн се открива и в *Житието на Иларион Велики*, вероятно преведено в ранната българска епоха, но оцеляло в по-късни преписи от XIV–XV в., в което се разказва как преподобният Иларион изцелил един парализиран човек, който самѵнннь ѥ҆· иегоже градь сь н мѣсто на нѣмже жнвѣмь ὁ δέ φησι τοῦ ἐπιτρόπου εἶναι αὐτόν, ᾧ διαφέρει ὁ τόπος καὶ ὁ κῆπος ἐν ᾧ κατοικοῦμεν (*Strout 1943:391*)[135]. Гръцкото съответствие на самѵнннь ἐπίτροπος, ὁ е със семантика: 1) ‘човек, на когото е поверено някакво задължение, отговорност; управител, домакин, администратор’; 2) лат. *procurator* ‘управител; чиновник в древния Рим, който управлява императорските земи и събира данъците; пълномощник’ (*Lidell-Skott 1996:669*; *Sophocles 1992:516*). В старобългарския превод на Стария завет също се открива титлата самъѵнн, срв. *Бт 43:15* самѵїю τῷ ἐπὶ τῆς οἰκία, *Бт 43:16*, самѵїн, самѵїа ὁ ἄνθρωπος, *Бт 43:18* самѵїн, самѵїю τὸν ἐπὶ τοῦ οἴκου, *Бт 43:22* самѵїн (без гр.), *Бт 44:1* самѵїн, самѵню τῷ ἐπὶ τῆς οἰκίας, *Бт 44:4* самѵню, самѵїн τῷ ἐπὶ τῆς οἰκίας (и в южнославянските, и руските преписи, което показва, че лексемата е била присъща на старобъл-

---

[132] По-голямата част от тези гръцки имена обаче са се влели в праслав. *-o-* склонение, тъй като в *Nom.sg.* са завършвали на -ъ, срв. Ἡρῴδης нродъ, Σωκράτης сократъ, Ἰορδάνης нердань и т.н. В тази традиция се вписва и Οὐσαπσъ οὔσαμψις от *Хрониката на Георги Амартол* (Οὔσαμψος *Продължителя на Теофан*).

[133] Срв. „лице, което управлява, ръководи, завежда нещо“ (*Цейтлин 1977:123*), „лице, свързано с управлението на нещо, сродно с нкономъ, прнставннкъ“ (*Смядовски 1993:178*).

[134] В древния Рим (житието визира средата на V в.) префектът (от лат. Praefectus ‘началник’) е висока гражданска (административна) или военна длъжност (*Slovník 36:18*). В значение ‘управляващ’ самъѵнн се среща и в *Беседите на Григорий Велики*, срв. дроугън же···самоуна мѣсто оу богатаго прнмѣтъ (с варианти въ самуна мѣсто и самолнча), *Slovník 36:18*.

[135] Цитирането е по чети-миней от последната четвърт на XIV в. (Цет20). Същия текст на житието (с правописни варианти на титлата самѵннь, самѵнь, самъѵнь) вж. и в чети-миней от средата на XIV в. (НБКМ 1039), чети-миней от средата на XIV в. (Деч94), чети-миней от третата четвърт на XIV в. (HAZU IIIc24), чети-миней от средата на XV в. (Драг700), чети-миней от 1614–1625 г. (Рс59). Справка за славянските преписи вж. у *Иванова 2008:257–260* и в доклада на И. Кузидова. „Житието на св. Иларион Велики в ръкопис Драгомирна 700 (XV век)“, изнесен на XVII-ия интердисциплинарен колегиум по старобългарска литература и култура в памет на акад. П. Динеков, София, 18–19.12.2008 г. Изказвам сърдечна благодарност на И. Кузидова за предоставената ми информация и за възможността да използвам славянските преписи.

гарския протограф, *Михайлов 1900–1908*), *Ис 36:3* самъѵнъ οἰκονόμος, *Ис 37:2* самъѵнѹ οἰκονόμον (в тълковната преславска версия на Упир Лихий)[136]. В текста на Книга Битие самъѵнъ ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας е наречен домакинът на Йосиф (на служба при фараона на Египет), а в книгата на пророк Исая самъѵнъ οἰκονόμος е Елиаким – началник, управител на двореца. За οἰκονόμος гръцките лексикографски справочници сочат семантика ‘управител, администратор; титла на подчинен държавен чиновник’, а за ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας – ‘управител, домакин на къща’ (*Lampe 1997:943–944*; *Lidell-Skott 1996:1203–1204*).

Какво показва етимологията на титлата, засвидетелствана в изворите с гръцка, кирилска и латинска графика като σαμψὴς, οὔσαμψις (вм. ὁ σαμψις), Οὔσαμψος (вм. ὁ σαμψος), Оусапсъ, самъѵнъ, campsis/sampsi? Повечето учени застъпват тезата за нейния тюркски произход, срв. уйг., чаг., тат., кипч., казах. *san* ‘число, брой’, чув. *sum*, севтюрк. *sanamak* ‘броя, почитам’ (*Miklosich 1886:288*; *Младенов 1921 [1986:63–64]*; *Moravcsik 1958, 2:266* и цит. лит.; *Фасмер 3:554–555*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 106–106*, *Phonology №№ 3*, *19.5*, *61*, *63*, *69.2*, *Morphology № 18*). Девербалното съществително *sa:n* ‘число’, глаголите *san*, *sana* ‘броя, смятам’ и произв. *sansyz* ‘безброй’ са засвидетелствани още в старотюркските рунически паметници на Могилян и Тонюкук, както и в уйгурски паметници от VIII в. (*Малов 1951:419*). По-различна гледна точка, но пак в рамките на тюркската (алтайската) етимология, защитава Менгес, който свързва σαμψις, *samъčii* с тюрк. **sab-čy*, *sav-čy* (> волжко-бълг. **sam-čy* с характерния и за началото на думата аблаут *b/m*) и съответните форми в орхон., уйг. *sab*, *saw*, кашуб. *sav* ‘дума, реч, слово, пословица, известие, вик, зов, (въз)хвала’, респ. с деятелния суфикс *sab-čy*, *sav-čy* в орхон. и уйг. ‘пратеник, куриер; преводач’, а в туркм. ‘посредник при женитба’ (*Menges 1954:193–194*). Алтайски паралели предлага Симеонов, извеждайки σαμψις от източно- и западноалтайски (т.е. древноалтайски) форми *сам*, *самъ*, *сиз*, *сис*, *сизмак* със значения ‘знак, символ, буква; гадая, разгадавам; чертая, рисувам, пиша’, т.е. сампсисът е бил „писач и четец/гадател на знаците“, имал е функциите на аналист, дворцов летописец, а може би и на преводач (*Симеонов 1981*, *3:62–64*; *Симеонов 1981a*). Намирам, че от езиково гледище етимологията, свързана с тюрк. *sa:n* ‘число, брой, количество, оценка’, чув. *sam* ‘изчисление’, е най-издържана – в тази посока могат да се добавят и глаголните основи *san-*, *sa:n-* (възвратни форми от *sa:-*) със значения ‘броя (се), преброявам, смятам (се)’, ‘оценявам, пресмятам’, ‘разплащам се, съобразявам се’ (*Clauson 1972:830–831*, *833*; *ДТС 1969:483*).

Като изхождам от тези паралели, смятам, че сампсисът е изпълнявал роля на своеобразен домакин, управител в стопанство, отговарящ за него, но и съ-

[136] Според *Miklosich 1862–1865:822* на посочените места самъѵнъ се среща в *Михановичевото петокнижие* от XVI в. [HAZU IIIc17], в Генадиевата [1499] и в Острожката [1581] библия, както и в *Житието на Нифонт* [XIII в.] и в *Лествицата на Йоан Климакс* [XIV в.], вж. и *Срезневский 3:256–257*.

ветник на владетеля във връзка със своите функции (специализиран съветник, който говори чужди езици у *Granberg [forthcoming]:Dictionary 106–106*). Предполагам, че въпросите, по които е съветвал, са били свързани с дипломатическия протокол и церемониал като съвкупност от правила за практическо поведение при общуването с чуждестранните официални представители. Вероятно това са били установени правила за гостувания, посещения и срещи на различни по ранг пратеничества в България, правила за посрещане и подписване на официални документи, правила за титулите и формите на обръщения и т.н. Тогава сампсисът е посредничил между чуждите пратеници и българския владетел, бил е своеобразен „домакин“ в двореца. Не случайно в текста на Книга Битие ѕамъѵнн е наречен домакинът ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας на Йосиф. Тази негова функция кореспондира и с другото гръцко съответствие на ѕамъѵнн – οἰκονόμος (в старобългарския превод на Книгата на пророк Исая), т.е. лице, което управлява, завежда нещо (обикновено нечий дом)[137]. В същото време като вещ в дипломатическия етикет сампсисът е бил влючван в състава на задгранични дипломатически мисии начело с владетеля или по-често с неговия ичергу боил, както сочат изворите. Вероятно самият той е участвал във воденето на преговорите.

Извън всякакво съмнение е идентичността на гръцките, респ. латинските форми (σαμψῆς, σαμψις, σαμψος, campsis, sampsi) и на прабългарската (старобългарската) форма ѕамъѵнн. Възможно е коренното м да е вторично (обичайните тюркски форми са преобладаващо с *n*), резултат от асимилация или дисимилация пред суфиксния африкат ѵ (*Menges 1954:194*). Че прабългарската форма е била ѕамъѵнн с м[138] сочи и предаването на ѵ (**č*) с гр. ψ (π + σ), което може да бъде обяснено с вторична епентеза на лабиалната съгласна π след лабиалната съгласна μ (ако коренната съгласна беше дентално *n*/н, тя би трябвало да предизвика епентеза на друг дентал, напр. τ, δ или θ, но не и на лабиала π, вж. *Симеонов 1981a:76*). Обикновено прабългарският беззвучен шушкав африкат *č* в гръцка траскрипция се предава със съчетанието τζ (срв. Τζακαραρης, Τζεπα, τζιγάτος ѵнготъ, τζιτμα ѵнтемъ, ιτζιργου, ιτζιργου ѵрьгоѵ-, *Granberg [forthcoming]:Phonology №№ 59–61*) и по-рядко само със ζ (срв. ίζυργου, ηζυργου, Zergo bula ѵрьгоѵ-) или само със σ (срв. Σουρσουβούλη, Σουρσούβουλις, Σουρσούβελι[139] ѵрьгоѵбълıа). Именно с беззвучния съскав фрикатив σ е бил заменен африкатът *č* (ѵ) и в титула σαμψῆς, допълнен с предходна епентеза на π и в крайна сметка изписан като ψ.

[137] В *Генадиевата библия* [1499] ѕамъѵнн е заменено с домостроитель (Ис 37:2), *Срезневский 3:256*. Вж. и 3Цар 18:3 авдѣл строителл домѣ в ръкопис (Стар завет) от РГБ, МДА, ф. 173, № 12, 621 л., 1470–1490 г., л. 353 (*http://www.stsl.ru/manuscripts*).

[138] Въпреки отделни написания ѕанѵнн в някои преписи на Книга Битие, вж. *Срезневский 3:256*.

[139] С предходна асимилация от незасвидетелствано *Τζουργούβουλις, *Добрев 2007: 74–76*.

sunas campsis = *suna samči* = сына самъчии ‘сампсис на кулата (крепостта)’

Защо в пратеничеството на княз Борис-Михаил за VIII-ия вселенски събор в Цариград участват двама сампсиси: единият е Алексий Хуно, а другият е Прастич – sunas campsis (според латинския запис), предаващо прабълг. **suna samči.* Опитът да етимологизирам загадъчното *suna* ни отвежда към старотюркската глаголна основа *sun-* ‘простирам (се), разтягам (се), протягам (ръка, крак)’ (‘to stretch out’, ‘to stretch oneself out’ *Clauson 1972:834 sun-*; *ДТС 1969:514 sun* ‘протягивать(ся), растягиваться’; *Радлов 4, 1:804 сун* ‘растягиваться’; други етимологии вж. у *Ледаева 1963:28–30*), която лежи в основата на прабългаризма сънъ/соунъ ‘кула’ и произв. сънии̯ънъ ‘кулов, куловиден’, съхранени в редица старобългарски и по-късни славянски паметници[140] предимно срещу гр. πύργος ‘кула, крепостна стена; обсадна кула; крепост’ (*СБР 1943:722*), по-рядко срещу βᾶρις ‘голяма къща, кула; замък, крепост’ (*Lampe 1997:289*; *Liddell*, *Skott 1996:307*) или без гръцко съответствие. Затова предполагам, че в записа praestitzisunascampsis можем да разчетем личното име Прастич, който е бил сампсис на крепостта с кулите, т.е. *suna samči* = сына [*Gen.sg*] самъчии. Коренната гласна в *suna*, предавана с латинско *u*, респ. с кирилско ъ и тюрк. *y*, е била редуцирана, задна, висока и нелабиална [ə], срв. още съръсоубъıлъ : **boyla*, Баıанъ : **Bayan* и др. (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 112, Phonology № 79*), което обяснява написанието соунъ (освен сънъ) в *библейските книги* и в *13-те слова на Григорий Богослов*. От археологическите проучвания на Плиска, към която трябва да отнесем сведението на *Анастасий Библиотекар* от 870 г., е известно, че столичният град е имал три отбранителни пояса, наричани условно Външен град, Вътрешен град и Малък дворец. Вътрешният град, в чиято среда е бил разположен дворцовият комплекс, представлявал каменна крепост – в средата на всяка от страните му е имало по една порта, оформена като масивна кула с височина около 15 м. В четирите ъгъла на крепостната стена са били изградени кръгли кули, като между тях и портата е имало и по две петоъгълни кули (общо осем). В същото време и около Малкия дворец (ханското жилище) е била издигната висока оградна стена, заграждаща обширен правоъгълен двор, където били разположени дворцовите сгради. Така в самия дворцов център се обособявала една малка укрепена територия, нещо като дворец с три входа, като самите входове представлявали четириъгълни кули, през които се преминавало. Тези преходни кули придавали на оградната стена около Малкия

[140] *Супрасълски сборник*, *Шестоднев* и *Богословие в превод на Йоан Екзарх*, *13 слова на Григорий Богослов от XI в.*, *Златоструй от XII в.*, *Синайски патерик*, *Хроника на Георги Амартол* [Лк 13:4], *Диалози на Псевдо-Кесарий*, *Християнска топография на Козма Индикоплевст*, *библейски книги* [Бт 11:4, 8, Иез 26:9, 27:11, Песен на песните 8:9], *Тълковен апостол от 1220 г.*, *Тълковна палея*, *“История на Юдейската война”на Йосиф Флавий*, *Михановичев пролог*, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*; вж. *СС 1999:676*; *Miklosich 1862–1865:903–904*, *967–968*; *Срезневский 3:619*, *874–875*; *Милтенов 2006:189*; *Тотоманова 2008:88*, *90*, *129*, *375*, *657–658*).

дворец вид на истинска крепост (*Ваклинов 1977:110–111*, *114–116*). Можем да предположим, че българинът Прастич е бил управител, домакин, началник на крепостта с кулите, включваща и княжеския дворец. В изброяването на *Анастасий Библиотекар* той е посочен преди гърка Алексий Хуно, от което следва, че е бил водещият. Като имаме предвид, че събитията визират края на 869 – началото на 870 г. (изминали са само 5 години от официалното приемане на християнството!), логично е да допуснем, че Алексий е бил изпратен да запознае новопокръстения български владетел и неговата администрация с дворцовия етикет и церемониал, предавайки опита на християнския императорски двор. Показателно е, че по-късно никъде в изворите не се споменават двама сампсиси по време на едно княжеско (царско) управление.

Така можем да заключим, че сампсисът в ранносредновековна България (със сигурност между 869 и 927 г.) е бил управител, домакин, началник на двореца, но и съветник на владетеля по въпросите на дипломатическия протокол и церемониал. Не е бил обаче, както смятат мнозина, секретар, летописец, аналист и дори не ръководител на дворцовите секретари и писари (подобни функции е имал (il) tabare – началникът на владетелската канцелария, вж. по-долу). Несъмнено сампсисът е бил човек, стоящ високо в йерархията, много близък на владетеля, ползващ се с неговото доверие (не случайно в къщата на сампсис Есхач са отседнали Климент и Наум!). Имал е възможността да го съветва по редица въпроси, свързани с пребиваването на чуждестранни делегации, и му е било оказвано доверие да участва в задгранични мисии. Ако се доверим на реда, в който са изброени длъжностите в изворите, в административната йерархия той се е нареждал след ичергу боила и (ил)табара – началника на владетелската канцелария (*Анастасий Библиотекар*), но преди μαγοτινος – висшия военен, отговарящ за войсковия обоз и бойните машини, преди κρονος – висшия военен командир, отговарящ за границата и пограничните райони, и преди μηνικος – висшия военен командир на кавалерията (*Продължителя на Теофан* > *Хроника на Георги Амартол*). За високото обществено положение на сампсисите свидетелства и обстоятелството, че един от известните ни сампсиси – Симеон [927] – е носил почетното звание калу таркан (ὁ Κουλουτερκανὸς/Καλουτερκάνος) ‘славен таркан’.

19. (IL) TABARE
НАЧАЛНИК НА ВЛАДЕТЕЛСКАТА КАНЦЕЛАРИЯ

Една от най-трудно разгадаемите прабългарски титли, с която е наречен един от пратениците на X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор [28 февруари 870] в Цариград, е il tabare от израза il vestranna tabare. *Анастасий Библиотекар*. *Светият Осми вселенски събор* посочва тази длъжност след тази на ичергу боила и след Сондоке багатур (stasis zerco borlas [ne]sundicus vagantus [uagartur, vagantur]) и преди двамата сампсиси Прастич и Алексий Хуно

(praestitz(i) sunas campsis et alexios sampsi huno [hunol, hunno]). Според Златарски изразът ilvestrannatabare не се поддава на обяснение – възможно е tabare е някаква титла, а Vestranna собствено име, но ако вм. частицата il се чете et, тогава може би целият израз се отнася към предходното име и става въпрос за титла или длъжност, която Сондоке е заемал (*Златарски I*, *2:796–797*). Моравчик (*Moravcsik 1933:18–21*; *Moravcsik 1958*, *2:355–356*) разчита ilvestranna[ta]bare като *ilues canna taban =ʿ*Ηλείας qan-tegin* (*-tarqan*?) (така и *Бешевлиев 1981:43*; *Илия кана таркан* и у *Гюзелев 1971[2007:149]*). За Маркварт (*Marquart 1898:41*) il vestrannatabare е съчетание от: 1) личното име Vestranna и 2) iltabare < сттюрк. *ältäbär*), т.е. става въпрос за Vestranna iltabar. Това мнение се възприема и от Рънсиман (*Runciman 1930:288 [1993:214]*). Към него ще се придържам и аз, намирайки го за най-издържано от лингвистична гледна точка.

Титулът *ältäbär* е засвидетелстван в следните орхонски рунически паметници: 1. *Паметник на Кюл Тегин*, според който Кюл Тегин се хвърлил в атака, хванал елтебера [*ältäbär*] на азите[141] и този народ загинал, а след смъртта му тойгуните [носители на вид достойнство] и елтеберите [*ältäbär*] довели каменоделци да му издигнат надгробен паметник (*Малов 1951*). 2. *Паметник на Могилян*, според който уйгурският елтебер [*ältäbär*] побягнал със 100 души на изток; споменат е и народ, който имал двама елтебери (*Малов 1959*). 3. *Паметник на Моюн Чур*, в който се чете фразата: „аз военачалник ... елтебер задържах хиляди коне, 10000 овце“ (*Малов 1959*). 4. *Паметник на Кюл Чур*, където се споменава за елтебер – победител в сражения (*Малов 1959*). От цитираните фрагменти, които често не представят цялостен текст, може да се извлече информацията, че *ältäbär* е титул на племенни владетели, зависими или подчинени на висшия владетел – тюркския хаган, като например покорените от тюрките ази. Елтеберите са били крупни васали и вождове на коалиции (напр. между карлуки, ази и уйгури), подчинени на върховния управник, но с определена автономия и задължения на губернатори. Не са принадлежали към владетелското семейство, но са произхождали от родове на бивши самостоятелни коалиционни управници (*Doerfer 2:пар. 65*). Титулът е бил познат и на уйгурите („титул военачалника у азов“, *ДТС 1969:171*, *209*), среща се в китайски исторически извори, отбелязан е и от Ибн Фадлан при посещението му [922] сред волжките българи – техният владетел е назован *йылтывар*, погрешно изписан като *балтавар*. Запазено е името *Xat'irlit'ber* <**Qadir il täbär* на командир на една от тюркските орди от състава на хазарската армия от времето, когато тя нападала Транскавказия [758–764][142].

[141] Азите са последните останки от средноазиатските аорси, подложени на тюркизация.

[142] Голден е категоричен, че става въпрос именно за лично име на управника (владетеля) на тази орда, а не за име на самата орда, тъй като по това време тюркските племена не са използвали личните имена като племенни имена (*Golden 1980:197–198*, вж. цитираните там мнения за връзка на достойнството *il täbär* с кавказките хуни).

По различно време титула са носили управникът на хуните (Алп-Илитвер) и хорезмийският княз Хатимолитбер.

Ясно е, че лице с подобен титул не би могло да бъде участник в българското пратеничество на VIII-ия вселенски събор, където в присъствието на представители на всички християнски църкви се очаква да се разреши изключително важният въпрос за юрисдикцията на българския църковен диоцез. Затова корените на титлата il tabare трябва да се търсят в друга посока. Известни са няколко етимологии на тюрк. *il täbär*: 1) *il*, *el* 'племе, народ, държава' + *täp-* 'потъпквам, погазвам с крака' или *tap-* 'намирам, възраждам' + *-ar/-er*, *-r* афикс за деятел > *il täbär* 'който стъпква с краката си племето' или 'който възражда племето' (*Баскаков 1985:40*; *Golden 1980:147–150*); 2) *el* 'племе, народ' + *tap-* 'служа' + *-ar* афикс за деятел > *el tapar* 'който служи на своето племе' (*ДТС 1969:169*, *533*; *Баскаков 1985:40*); 3) *el* 'племе, народ' + *tebär* < **teb-*, **teg-* 'достигам, довеждам, нападам' (*ДТС 1969:546–547*; *Кононов 1980:102*); 4) *e:l* + аорист на *-r* на глагол, който може би е бил **teb-* **tev-*, но не и близкият *tev-* 'проникам, пробивам' (*Clauson 1972:134*, според когото *élteber* е чужда заемка в тюркски). Както се вижда, единодушно първата част на титула се свързва с тюркската лексема *il*, *äl* *el* 'племе, племенен съюз, хора, народ, страна, държава, държавно устройство' (среща се още в орхонските рунически паметници, вж. *Малов 1951*; *Малов 1959*; *ДТС 1969:168–169*; *Севортян 1:339–343*; *СИГТЯ 5:316–317*), с което несъмнено трябва да се съгласим[143]. Често тюрк. *il*, *äl el* се съпоставя с монголски и други алтайски съответствия, срв. калм. *el* 'мир, съгласие; съплеменник, не враг', монг. *el* 'мир', тунг. *elke* 'тишина', евенк. *ilel* 'народ, хора' (*Севортян 1:342–343*).

Различията засягат втората съставка на титула tabare. Извън посочените по-горе етимологии, отвеждащи към различни тюркски лексеми, специално внимание заслужава една иранска етимология. Тя принадлежи на Шервашидзе, който вижда в *täbär* срперс. *dbyr* [dibīr] 'канцелярист' < ст.иран. **dipī-vara-* (с възможно согдийско посредничество) и извежда значение на *il täbär* 'канцлер, министър-председател, министър, началник на кралската канцелария, пазител на печата и др.' (*Шервашидзе 1990:89*). Според учения този термин е засвидетелстван и в ср.кит. **γiet-li-pɷət* [предаващо тюркското звучене **äl-tibär* или **äl-tipär*], както и в езика жуан-жуан, за който не се знае почти нищо, но е известно, че определено време тюрките са били под тяхно подчинение. Подобна е и тезата на Добрев, който вижда в тюрк. *täbär* персийска заемка (от ст.иран. *dapir*), попаднала най-напред [II–III в.] в средноазиатските български езици, а после и в останалите тюркски езици (*Добрев 2005a:461*). Тези мнения могат да се подкрепят с още етимологически свидетелства. *Dibir* 'писар, секретар', което се споменава в ста-

[143] Минимална ми изглежда възможността il в латинския запис ilvestrannatabare да е някаква грешка (напр. съюзът et, както допуска Златарски), но дори да игнорираме съставката il и да ограничим титлата само до tabare, това не променя нейната същност, както ще се види по-нататък.

ри персийски текстове, има по-древни корени в елам.[144] *teppir* ‘канцлер, главен писар’ и авар.[145] *dibir* ‘свещеник, преписвач, познавач на Свещеното писание’[146]. Вж. и перс. [*дäбир*] ‘секретар; учител (в средното училище)’ (*ПРС 1959:291*), ‘секретар, лице, което води кореспонденцията на управител, ръководител; секретар на организация; секретар на посолство; учител в средно училище или гимназия; писател, литератор’ (*ПБР 2009:431–432*), *дäбирханэ* ‘секретариат’ (*ПРС 1959:291*). Към края на древноперсийската династия на Ахеменидите [VII–IV в. пр. Хр.] представители на образованата класа иранци (обикновено жреци) започнали специално да се обучават в арамейския език и писменост. Писарите се назовавали с получуждото име **дипивара* (еламска заемка), срперс. *дибир* < ст.акадски *дипи* ‘писмо, писане, запис’, а обучението се извършвало в училища, наричани по срперс. *дибирестан* ‘помещение на писарите’. Постепенно професията на писарите станала наследствена, а по времето на Сасанидите [III–VII в.] те вече формирали особено съсловие в обществото (*Бойс 1988:69–70*). Не случайно по-късно в съчинения, описващи начина на живот в иранските и средноазиатските дворове (“Четири беседи“ на Низам Арузи, 1157 г.), може да се прочете, че тронът се държи на четири категории придворни професии: *дабир* ‘секретар-деловодител, писар, често пъти с функции на съветник-секретар’, поет, астролог и лекар (*Рейснер 2001*). Сасанидските традиции продължили да съществуват в Средна Азия и след завладяването ѝ от арабите, когато се образували държавите на Тахиридите и Саманидите (в тях влизали известните Бухара и Самарканд). По това време [втора половина на VIII–IX в.] в таджикския език широко е бил разпространен терминът *дабир* с по-широко значение ‘личен секретар’. Дабирът е трябвало да бъде добре образован, с литературни познания и сведущ в различни науки; да познава арабските поговорки и иранските сентенции, както и да умее да чете древните писатели. Главната му задача е била да води кореспонденцията на своя господар, а основно правило – да е наясно с живота и състоянието на делата на адресата, тъй като в кореспонденцията е трябвало да бъдат отразени неговото родословие, богатство, авторитет, военна мощ.

Позволих си това по-дълго изложение, защото смятам, че в тази посока са паралелите с илтабар Вестрана (il vestranna tabare) от състава на българското пратеничество в Цариград. Неговата титла е двукомпонентна, съчетаваща две съставки с различен произход: сттюрк. *il* ‘народ, държава’ и срперс. *dbyr*, *dibyr* < ст.иран. **dipī-vara-* (еламска заемка), *dapir*, стакад. *dipi*, тадж. *dabir* със значения ‘писмо, запис’, ‘писар, главен писар‘, ‘канцелярист’, ‘секретар, секретар-деловодител с функции на съветник-секретар’. Като имам предвид тези

[144] Еламската цивилизация е една от най-древните. На еламски, както и на староперсийски и вавилонски, е изсечен Бехистунският надпис на Дарий [521–486 г. пр. Хр.].

[145] Аварският е кавказки език, разпространен в Дагестан и някои съседни области, и няма нищо общо с езика на аварите.

[146] *Гаджимурадов* http://z-obereg.ru

етимологически успоредици, както и контекста на съобщението на *Анастасий Библиотекар*, смятам, че Вестрана (ако това е правилният запис на името му) е бил началник на владетелската канцелария (в случая на княз Борис-Михаил) и основните му задължения са били да води кореспонденцията на владетеля, да отговаря за канцеларската документация. Може би е бил и пръв секретар на владетеля, не е изключено да е имал и съветнически функции от гледната точка на служебното си положение. Извън всякакво съмнение е неговата висока образованост, със сигурност е владеел и чужди езици, подобно на сампсиса, но е стоял по-високо от него в служебната дворцова йерархия. Не бих могла да отговоря на въпроса по какви причини тюрките, заемайки иранската титла, са променили значението ѝ (ако изобщо става въпрос за една и съща титла), но е ясно, че прабългарите са я съхранили със семантиката на древната си прародина. Не е ясно защо в България след 870 г. длъжността (ил)табар не се споменава повече – дали това се дължи на случайно оцелелите източници, или длъжността реално е изчезнала от дворцовата ранглиста, бидейки „погълната“ от други, напр. от длъжността на сампсиса. Факт е, че в състава на делегацията за Цариград [927] по повод мира с Византия и сватбата на цар Петър с Мария липсва (ил) табар, а след ичергу боила непосредствено стои калу таркан и сампсис Симеон.

20. ΘΡΕΠΤΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ХРАНЕНИЦИТЕ НА ВЛАДЕТЕЛЯ, НЕГОВИ ПРИЕМНИ СИНОВЕ

Изразът θρεπτὸς ἄνθρωπος ‘хранен човек’ е запазен в прабългарските възпоменателни надписи, срв.:

Надпис на Омуртаг от Провадия № 59 ὠ Κορσης ὁ κοπανος θρεπτὸς ἄνθροπός μου... ἤτω δὲ γενεᾶς Τζακараρης. *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60* ὠ Νεγавон[αη]ς ὁ ζера таркανος θρ[επτὸς] ἄνθροπός μου... ἤτο δὲ γενεᾶς Κουβιарης. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61* ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν таркανος θρεπτὸς ἄνθροπος μου... ἶτον δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυριγηρ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 62* [...] θ]ρεπ[τὸς ἄνθροπός μου... ἦτο δὲ γενεᾶς... δουарης. *Надпис от с. Могила № 63* [...] ζουπανος θρεπτὸς [ἄ]νθροπός μου... ἦτ[ον δὲ γενεᾶς Ερμηарης. *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64* ὁ Σлαβνας ὁ βαγатоур βαγаιν[ος] θρεπτὸς ἄνθροπός μου... ἶτον. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65* ὁ колοβρος [ὁ ι]ζουργου колοβρος [θρ]επτὸς ἄνθροπό[ς μ]ου ἶτον. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 66* ὁ Τουρδατζις ὁ канδίδатος θρεπτὸς ἄνθροπός μου ἶτον. *Надпис на Омуртаг от с. Калугерица № 67* [...ταρ]канος [θρεπτὸς ἄ] νθροπ[ό]ς μου [ἶτον. *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69* Τζепа βογотор βοηλа κουλουβρος ἦτον κὲ τοῦ ἄρχοντος θρεπτὸς ἄνθροπος ἤτον.

За повече от век в българската предимно историческа и по-малко филологическа наука са се натрупали различни, понякога и противоречиви тълкувания за това какво трябва да се разбира под израза θρεπτὸς ἄνθρωπος, а

именно: лице от военната аристокрация на хана, негов комит и васал, свързан с дружинното начало, което прабългарите усвоили от готите; лице, близко на букелариите – елитната лична гвардия на византийските стратези (*Успенский 1905:204–212*), „дружинник“, част от личната свита на българския владетел (*Bury 1912:333*; *Дуйчев 1940а:85*) или от нейния команден състав (*Ангелов*, *Андреев 1959:84*), „предан човек“, „верен служител“ на владетеля, който по негова воля заема определена военна или административна държавна служба (*Златарски 1903:96–98*), „свой, близък човек“, аналогично на византийското οἰκεῖος ἄνθρωπος (*Успенский 1905:204–212*; *Баласчев 1909:328*; *Дуйчев 1940:163*; *Бешевлиев 1981:68*), „хранени лица“ на вожда, негови вътрешни хора – „придворници и прислужници“ (*Фехер 1925:81*), „свои люде, които ядат хляба му“ (*Дуйчев 1940:163*), лица на държавна служба, които се издържат от владетеля и получават прехраната си от него във вид на заплата, земи, припади, стада и продукти (*Венедиков 1979:25–26*; *Венедиков 1981:145–146*), обща типологическа особеност в ранносредновековните общества, аналогична на οἰκεῖος ἄνθρωπος във Византия, hirdh при скандинавците, truste при франките, които оформяли една общност от хора на съ-яденето, съ-естна общност (*Степанов 2000:100*), служебна аристократична група, която участва в новите редовни войски и в изграждащата се структура на комитатите, командири на редовните военни отряди, от чиито среди кановете назначават управителите на комитатите (*Жеков 2003*; *Жеков 2007:95–97*, *274*), хора от личната стража на владетеля (*Добрев 2007:77*), сътрапезници, притежаващи особената привилегия да вземат участие в тържествените угощения на владетеля (*Бешевлиев 1979:68–70*; *Бешевлиев 1981:150–149*; *Бешевлиев 1981а:141–142*; *Андреев 1993*; *Йорданов 1993:74*; *Степанов 1999:92–94*), съвет от подбрани аристократи, които се отличават по чест, достойнство и правомощия и се хранят на една трапеза с кана (*Бакалов*, *Павлов 2003:210*). Тълкуването на θρεπτὸς ἄνθρωπος като „сътрапезник“ се свързва с Византия, където поканата на императорската трапеза се е смятала за голяма чест. От друга страна, церемониални пирове са известни и сред българите от Волжко-Камска България, както сочат записките на арабския пътешественик Ибн Фадлан [922]. Аналогични сведения за тържествени угощения се откриват и у Аспаруховите българи, срв. *Надписа на Маламир от Шумен № 58* за изграждането на водоскок, *Житието на Тивериуполските мъченици от Теофилакт Охридски*, *42-рия отговор на папа Никалай I по допитванията на българите* (коментари на тези сведения вж. у *Бешевлиев 1979:69*; *Андреев 1993:65*). В този контекст хранените хора от прабългарските надписи разглежда и Андреев, според когото с тази привилегия „били удостоявани онези личности, които били хранени на тържествените угощения в дворците на Плиска; те били измежду малцината посветени в церемониалното тайнство, което предполагало едновременно взаимна обвързаност и абсолютно подчинение“, „тези избраници предста-

влявали едно затворено съсловие, попадането в което се смятало за върховно постижение и гарантирало на носителя му привилегирован социален статус“ (*Андреев 1993:67*, *68*).

Тъй като изразът θρεπτὸς ἄνθρωπος се споменава само във възпоменателните надписи от времето на Омуртаг и Маламир, неговото съдържание трябва да се търси и разглежда в контекста именно на този тип надписи и на модела, който те следват. Този модел няма аналог във византийските надгробни паметници, той „рязко отделя първобълг. надгробни надиси от съответните византийски и християнски латински“ (*Бешевлиев 1979:36*). Съвсем различна е структурата и на по-късните тюркски епитафии, напр. тези на волжките българи от XIII–XIV в. (*Хакимзянов 1978*), макар че е изказано и обратно мнение – че има аналогии с надписите на тюрките и монголите. При втората теза обаче не се отчита основната идейна разлика между българските и тюркските надписи – докато първите се изсичат от името на владетеля, вторите се издават от името на починалия или от името на неговите близки (*Жеков 2007: 92–93*).

Възпоменателните прабългарски надписи показват, че храненицте на владетеля са заемали различни длъжности: сред тях са трима таркани – двама от тях са длъжностни лица (ζερα ταρκανος, [...ταρ]κανος), а третият носи тарканството като почетно звание (ὁ ζουπαν ταρκανος), двама жупани (ζουπανος, ὁ ζουπαν ταρκανος), двама колобри (ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου κολοβρος, βογοτορ βοηλα κουλουβρος), по един багаин (ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος]), копан (κοπανος) и кандидат (ὁ κανδίδατος)[147], срв.:

Име	**Служба Звание**	**Род**	**Дата Владетел**	**Причина за смъртта**	**Източник**
ὠ Κορσης Корсис	ὁ κοπανος военно лице, отговарящо за стадата на армията (без конете)	δὲ γενεᾶς Τζακαραρης	Омуртаг	като отиде във войската, удави се в Днепър	Надпис № 59
ὠ Νεγαβοναης Негабонаис	ὁ ζερα ταρκανος военен и административен наместник на владетеля в северна област	δὲ γενεᾶς Κουβιαρης	Омуртаг	като отиде във войската, удави се в река Тиса	Надпис № 60
ὁ Χσουνος Шун	ὁ ζουπαν ταρκανος местен военен и административен управител, носител на званието таркан	δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυριγηρ	Омуртаг	умря във войската	Надпис № 61

[147] Титлата е византийска (от лат. candidatus) и обозначава личната охрана на императора, неговата гвардия (вж. по-нататък).

незапазено (нечетящо се)	незапазена (нечетяща се)	δὲ γενεᾶς... δουαρης чете се само краят	Омуртаг	като отиде във войската, загина във войната	Надпис №6 2
незапазено (нечетящо се)	[...] ζουπανος местен военен и административен управител	δὲ γενεᾶς Ερμηαρης	Омуртаг?	като се разболя, умря	Надпис № 63
ὁ Σλαβνας Славнас	ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] военно лице, носител на достойнството багатур	не е посочен	Омуртаг	като се разболя, умря	Надпис № 64
Липсва?	ὁ κολοβρος [ὁ ι] ζουργου κολοβρος дворцов колобър	не е посочен	Омуртаг	умря вътре	Надпис № 65
ὁ Τουρδατζις Турдачис	ὁ κανδίδατος лична охрана на владетеля	не е посочен	Омуртаг	умря вътре	Надпис № 66
незапазено (нечетящо се)	[...ταρ]κανος наместник на владетеля в голяма административна област	не е посочен	Омуртаг	умря в...	Надпис № 67
Τζεπα Чепа	βογοτορ βοηλα κουλουβρος боил на длъжност колобър, носител на званието багатур	не е посочен	Маламир	като се разболя, умря	Надпис № 69

В същото време съдържанието на надписите показва, че привилегията θρεπτὸς ἄνθρωπος е била независима от други почетни звания, напр. ταρκανος и βαγατουρ, с които е можела да се съчетава.

Зависел ли е изборът на θρεπτὸς ἄνθρωπος от потеклото и произхода на съответното лице? С посочени родове (всички прабългарски) в надписите са: ὡ Κορσης ὁ κοπανος от рода Чакарар, ὡ Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρκανος от рода Кубиар, ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος от рода Кюригир, незапазено лично име на ζουπανος от рода Ермиар). Родовете не са посочени на ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] (може би заради обстоятелството, че най-вероятно е славянин), ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου κολοβρος, ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος (може би заради арменския му род), Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος. В последния случай непосочването на рода (явно прабългарски!) може да се дължи на различията, настъпили в структурата на възпоменателните надписи от времето на Маламир в сравнение с тези от времето на Омуртаг. Сред тях особено внимание заслужава включването на заключителния израз ἐπενεβάλην αὐτὸ ἡ

ς μνημόσυνον αὐτοῦ ‘това се постави за негов спомен’ на мястото, където в Омуртаговите надписи се посочва родът (според *Бешевлиев 1979:225* този израз наподобява заключителните формули християнските надгробни надписи от по-старата епоха). В крайна сметка може да се каже, че изборът на дадено лице за храненик на владетеля не е бил в пряка зависимост от неговия род, още повече че избраният за θρεπτὸς ἄνθρωπος е можел да бъде и от друг етнос (разбира се, прабългарите все пак са преобладавали).

Били ли са хранениците на владетеля само военни лица, както смятат някои изследователи? Със сигурност това може да се твърди за Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος, Τουρδατζις ὁ κανδίδατος[148], Κορσης ὁ κοπανος ‘военно лице, отговарящо за стадата на армията (без конете)’ и вероятно за неизвестния по име от *Надписа от с. Могила № 63* ζουπανος, който „като отишъл във войската, умрял във войната“. Останалите обаче – Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρκανος ‘военен и административен наместник на владетеля в северна административна област’, неизвестният по име от *Надписа на Омуртаг от с. Калугерица № 67* [...ταρ]κανος ‘военен и административен наместник на владетеля в голяма административна област’, Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος ‘местен военен и административен управител, носител на званието таркан’, Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος ‘боил на длъжност колобър, носител на достойнството багатур’ и ὁ ιζουργου κολοβρος ‘дворцов колобър’ – са съчетавали военни, административни и други функции.

Формирали ли са хранениците на владетеля неговата лична военна гвардия (дружина)? И отговорът на този въпрос по-скоро е отрицателен, защото макар и да има дворцови служители сред тях (напр. ὁ ιζουργου κολοβρος, Τουρδατζις ὁ κανδίδατος), по-голямата част все пак са били провинциални длъжностни лица (напр. Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρκανος, ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος). Освен това ако изразът θρεπτὸς ἄνθρωπος означава човек от личната владетелска гвардия, какво прави сред хранениците Τουρδατζις ὁ κανδίδατος, чиято титла сама по себе си означава лична охрана на владетеля? Привърженик на тезата, че хранените хора не трябва да се отъждествяват с дружинниците на българския владетел, е и Андреев, но аргументът му – славянският произход на някои от тях (напр. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος), което „изключва възможността този багаин да е бил член на военната дружина и още по-малко на някой от нейните предводители“ (*Андреев 1968–1969:43*), се опровергава от факта, че сред личната охрана на владетеля е арменецът Турдачис кандидат.

Следователно може да се заключи, че привилегията храненик на владетеля не е била обвързана нито с точно определена военно-административна длъжност, нито с определено почетно звание, нито е била в пряка зависимост от

[148] Доколкото багаините са съставлявали военното съсловие, а кандидатите са били личната охрана на владетеля (не случайно Турдачис е починал „вътре“, т.е. в двореца).

произхода или етноса на избраника. В израза θρεπτὸς ἄνθρωπος не можем да видим и дружинник, човек от личната владетелска гвардия, както и само вътрешни хора на владетеля (в смисъл пребиваващи в двореца), негови „придворници и прислужници“, защото мнозина от тях са провинциални служители. Съдържанието на θρεπτὸς ἄνθρωπος не се изчерпва и със значението „сътрапезник“ в буквалния смисъл на думата – безспорно всички храненици са имали свободен достъп до владетелския двор и неговата трапеза, но въпросът е защо?

От друга страна, всички надписи са намерени, т.е. са били издигнати, в един определен район на Североизточна България (с граници Плиска – Провадия – Новопазарско [с. Могила, с. Върбяне] – Шуменско [с. Калугерица, с. Радко Димитриево]), макар че служебните си задължения повечето храненици са изпълнявали в провинциални области. Най-вероятно каменните „некролози“ са били изложени на специално култово място в (или около?) столицата Плиска, тъй като са били „подписани“ от името на самия владетел. Дали обаче това не е бил и районът, където са израснали и възмъжали, т.е. са били „отхранени“ хранените хора?

За обичай да се дават за отглеждане и възпитаване лица в знатни семейства, близки до царския род и висшата аристокрация, съобщават някои надписи още от времето на Сасанидски Иран. Напр. в големия летописен надпис на Шапур I [240–270], запазен в средноперсийска (пехлеви), партска и гръцка версии, се четат фразите *Сасан*, *от царски род*, *храненик [в рода] на Фарреканите*[149] и *Сасан*, *от царски род*, *храненик [в рода] на Кидуканите*, срв. различните версии: S‘sn ZY BRBYT’[150] ZY PWN Pldk‘n d‘(š)ty, (S‘)s‘(n ZY) B(R)B(Y)T’ ZY PWN Ktwk’(n) (d‘)šty (средноперсийска), S‘sn BRBYT’ MH pty Prdkn HHSNt, S‘sn BRBYT’ MH pty Ktwkn HHSNt (партска), Σασάνου τοῦ ἐγ βασιλέω(ν) τοῦ εἰς Παρικαν τραφέντος, Σασάνου τοῦ ἐγ βασιλ(έ)ων τοῦ εἰς Κιδουκαν ἀνατραφέντος (гръцка) (*Maricq 1958:327*, *№ 60–61*; вж. и *Луконин 1987:43*, *бел. 17*, *119*). Гръцкият текст ясно показва, че „близкият до царете“ Сасан е бил отгледан, отхранен, възпитан[151] в съответните знатни родове. Отдавна са известни фактите, че от времето на сасанидския владетел Шапур I са запазени скални релефи на конници, подобни на Мадарския, и че в летописния надпис на този владетел е засвидетелствано името Аспарух (<Ασπωράκου, ’Ασπωρικ ’Ασπωριγαν, *Бешевлиев 1967:239*). Коментирани са и някои допирни точки между този надпис и Омуртаговия надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, срв. „Ние затова заповя-

[149] Знатен род, чиито представители се споменават при двора на цар Парса Папака и царя на царете Арташир I.

[150] С термина BR BYT’ = *от царски род* са се обозначавали не преките потомци на царя (престолонаследниците), а лица (фамилии), близки до царския род (*Maricq 1958:326*, *бел. 6*; *Луконин 1987:43*, *119*).

[151] Вж. гр. τραφέντος, ἀνατραφέντος *Part. Aor. Passivi II* от τράφω, ἀνατράφω ‘отхранвам, отглеждам, възпитавам’. Така и във френския превод на надписа: le prince Sasan, élevé par les Farrigan, le prince Sasan, élevé par les Kidoukan (*Maricq 1958:326*).

дахме да се напише надпис, та този, който бъде след нас, да узнае нашето име, нашата храброст и нашата власт“ и „Нека роденият по-късно като гледа този надпис, да си спомня за този, който го е направил. Името на владетеля...“ (*Бешевлиев 1969:97*). Според Бешевлиев е трудно да се каже дали в случая става въпрос за просто съвпадение, или за някаква далечна реминисценция, но явно към изброените успоредици между надписа на Шапур I и прабългарските надписи можем да добавим и цитираните по-горе изрази за лица, обозначени като храненици (възпитаници) на знатни родове.

Сходен обичай да се дават лица от царския двор или близки до него на възпитание у велможи имало и в средновековна Армения (*Луконин 1987:242*). И сред тюрките е бил разпространен подобен обичай, наречен аталичество (от тюрк. *atalәg* ‘бащинство’, *ata* ‘баща’), съгласно който детето скоро след раждането си временно се отглежда и възпитава в чуждо семейство, след което се връща при своите биологични родители. Връщането на възпитаника става след достигане на определена възраст (обикновено пълнолетие) в тържествена обстановка и с размяна на подаръци между възпитатели и родители (относно башкирците извън Кавказ вж. *Косвен 1935 [1961:111]*). Според повечето изследователи обаче тюркската терминология (вж. още *enceg, emcek* ‘брат по мляко, брат по гръд, син’, ‘възпитател’, *qan* ‘кръв, възпитаник’) не означава автоматично и тюркски произход на аталичеството, тъй като много по-дълбоко и същностно в обществения и семейния живот обичаят е засвидетелстван сред кавказките народи – абхазци, черкеси, кабардинци, карачаевци, балкарци, осетинци (включително и у техните предци аланите и в техния нартски епос), ингушети, чеченци и др. (*Абаев 1:142*; *Абаев 2:262*). Целта на аталика, т.е. на възпитателя, била да създаде определени трудови навици у своя възпитаник (вместо обичайното по-изнежено възпитание от страна на кръвния баща), да го направи отличен стрелец, ездач, безстрашен воин, превръщайки се в негов покровител и защитник за цял живот (*Калоев 2004:297–300*). Първоначално децата-възпитаници се отглеждали в равностойни по социално положение семейства: князете отдавали децата си в семейства на князе, а сами вземали за отглеждане деца на князе, дворянските деца се отглеждали в дворянска среда, а децата на селяните – в селска. Въпреки някои различия между отделните кавказки народи (напр. относно срока на отглеждане, възможността за среща или не с биологичните родители и т.н.) навсякъде са налице изключително близки отношения между аталика и възпитаника и техните семейства/родове, като връзката на възпитаника с неговия приемен баща (респ. неговия род) се е смятала за по-висша и значима от тази с родното му семейство – нерядко храненикът е бил много по-свързан със своя възпитател в сравнение с кръвния си баща. Възпитаникът е трябвало до края на живота си да защитава интересите на рода, в който е бил отгледан, безпрекословно да изпълнява всички искания на аталика, който е можел по всяко време да го извика в дома си (включително и след срока на отглеждането) и да му възложи грижата

за своите роднини (*Косвен 1935 [1961:106–110]*). В същото време възпитателят е бил длъжен да осигури на своя приемен син някои материални придобивки (дрехи, оръжие, кон), както и да участва в решенията на всички съдбовни въпроси в живота му, напр. да избере бъдещата му невеста. Даването на деца за отглеждане е било само по себе си оказване на голяма чест на възпитателя и отказ от тази чест не се е допускал. Сред много кавказки народи (напр. абхазците) паралелно с аталичеството е било широко разпространено и осиновяването, включително и осиновяване на възрастен човек. Между осиновителя и осиновения също се установява тясна връзка – осиновителят бил задължен да помага на своя приемен син при построяването на дом, уреждането на сватба, извършването на погребения и т.н., понякога дори поемал върху себе си вината за извършено от него престъпление; от своя страна, осиновеният е трябвало да защитава приемния си баща от различни набези и произволи, насилия, грабежи или обиди (*Смирнова 1951:111*).

И сред древните скандинавски народи и келтите е съхранен аналогичен на кавказкото аталичество обичай доброволно да се дават младежи на възпитание в чужди семейства с цел възмъжаване и закаляване на характера и сдобиване със силно покровителство (по-подробно вж. *Косвен 1935 [1961:113–116]*). Единственото по-различно обстоятелство е в това, че според скандинавските саги често пъти децата се възпитават в семействата на роднини по майчина линия, а самият възпитател е вуйчото. Именно тази форма на разглеждания обичай, срещаща се и в редица народи на Западна Африка, Малайзия, Северна Америка, се приема за най-ранната, характерна за първобитнообщинните отношения и прехода от матриархат към патриархат и смяната на матрилокалния с патрилокалния брак, при който омъжената жена преминава да живее в семейството на мъжа. При този преход обаче все още майчиното право продължава да се пази, което отчасти се изразява и в това, че децата продължават да принадлежат на рода на майката, а не на бащата, и затова те рано или късно преминават от своите родители в своя майчин род, където глава на семейството е вуйчото – братът на майката (*Косвен 1935 [1961:116–119]*). От тази най-архаична форма на разглеждания обичай няма запазени следи в кавказкото аталичество и у тюрките, за разлика от скандинавските саги. Навсякъде обаче даването, респ. приемането на деца за отглеждане в чужди семейства не е индивидуална, нито чисто семейна проява, а носи колективно-родови черти, тъй като отношенията между възпитаника (храненика) и приемния му баща прерастват в отношения между техните семейства и родове. Те винаги можели да разчитат на взаимопомощ от всякакъв характер, което спомагало за укрепването на връзките между родовете. С установяването на феодализма кавказкото аталичество придобило нови икономически и съсловни характеристики – социално по-слабият род, за да се сдобие със силен покровител и икономически придобивки, вземал за отглеждане дете от социално по-богат род, главно от средите на феодалната

аристокрация. Така с течение на времето обичаят се запазил главно сред господстващото съсловие – князе и дворяни. В случаите, когато аристокрацията продължила да дава децата си за отглеждане в други аристократични семейства, целта била заздравяване на връзките между двете фамилии, които по този начин засилвали своето обществено-политическо влияние.

По-различен аналог на хранените хора е налице през VI–VIII в. в западната и източната част на франкското кралство в лицето на т.нар. nutriti „хранени“ – младите синове на висшите аристократи, изпращани в дворовете на Нейстрия и Австразия да изучават онези отговорности, които по-късно щели да прилагат на практика по градове и села. Наричали ги „хранени“, тъй като били подслонявани и издържани от „бащата осиновител“ – краля на франките, който поемал всичките задължения по тяхното отглеждане и обучаване (*Histoire 1985:412*; *Степанов 1999:94*). Много вероятно е Омуртаг да е познавал тази практика, още повече че през 30-те години на IX в. българският хан е имал пряк сблъсък с войската на франкския император Людовик Благочестиви, при когото най-напред изпраща няколко български пратеничества [824–826] с цел определяне на границата между българи и франки, а впоследствие предприема военни действия срещу него до завладяването на Долна Панония [826–830] и регламентирането на общата граница между двете държави.

Допускам, че обичай, аналогичен на кавказкото и тюркско аталичество и осиновяване, е бил известен и на прабългарите[152]. Възможно е дори през VIII–IX в. той да не е бил само спомен от древната им прародина, а жив обичай, ако имаме предвид факта, че остатъци от подобен, макар и с нови варианти обичай, наричан храненичество, се намират векове по-късно в българското народно творчество, словното ни богатство, юридическите обичаи и гражданското семейно право.

Не е известен прабългарският термин, скрит в обозначението θρεπτὸς ἄνθρωπος, чрез който „навярно се е изразявала същината на някакъв прабългарски израз, точният смисъл на който се предава на гръцки само приблизително“ (*Андреев 1993:64*). Но в книжовния ни език се среща както лексемата храненик, така и лексемата питомец в значение ‘чуждо дете, което се отглежда като свое и обикновено се осиновява; лице, което се отглежда или възпитава от някого’. Всъщност днешното питомец е наследник на старата славянска (старобългарска) лексема за назоваване на ‘възпитаник, храненик’, включително и в по-широко небуквално значение на ‘духовен възпитаник, последовател’ (от пнтѧти, пнтѣти ‘храня, отглеждам’), която в средновековните паметници е съхранена като пнцьннкъ (*минеи за септември от 1096 г.* и за *октомври от 1097 г.*, *Путятин миней от XI в.*, *Златоструй от XII в.*, л. 22, *Иловичка кръмчая от 1262 г.*, л. 68а; *Срезневский 2:946*; *Jagič 1874:89*; *СРЯ 15:66*; *Георгиева*

[152] Аналогичното на кавказкото аталичество е и руското кормилство, сведения за което има в *Повесть временных лет* (под години 945, 1018, 1171, 1202 и др.). По-подробно за кормилците, наричани още дядьки, като възпитатели на княжески и болярски синове в древна Русия вж. *Гарданов 1959*.

2003:157), пнтомнкъ (*Козма Индикоплевст*, *Иловичка кръмчая*, *Miklošič 1862–1865:566*; *СРЯ 15:62*), пнтомьць (*Михановичев миней*, сръбски препис от XVI в., *Miklosich 1862–1865:566*), пнтавьць (*сръбски фрагменти от XVII в.*, *Miklosich 1862–1865:565*), пнтаннкъ (*чети-минеи от XVI и XVII в.*, *Срезневский 2:941*; *СРЯ 15:58*)[153]. От същия корен са образувани и названията за 'възпитател, осиновител, който храни и дава живот', срв. пнтатель, пнтательннкъ τρόφιμος (вж. паметниците у *Срезневский 2:942*; *Miklosich 1862–1865:565*; *СРЯ 15:59*, *Среднеболгарский перевод 1988*). През следващите векове старобългарският глагол пнтатн 'храня, отглеждам' е изчезнал от езика ни и на негово място се е настанил глаголът хранитн (с първоначално единствено значение 'пазя, защитавам, охранявам'), който впоследствие е започнал да означава и 'давам храна, грижа се за някого'[154]. Този процес е обхванал и дериватите, напр. пнтомьць е отстъпил мястото си на храненик и едва по-късно чрез руски лексемата питомец е била възвърната за нов живот в книжовния ни съвременен език. Показателна в това отношение е липсата на питомец (при наличие на храненик) в нашите говори[155] и в книжовния ни език докъм 40-те години на XX в.[156] Аналогична на български е ситуацията и в сръбски и хърватски, срв. *хранѐњик* 'мушка особа коју су отхранили људи који јој нису родитељи', *хрàнилац*, *хрàнитель* 'онај који храни некога; онај који издржава некога' (*РСХКЕ 6:745–746*), *нѝтомац*, *-омца* 'дечак или младић који се одгаја у неком заводу где има стан и храну, стипендист, штићеник; онај који је одгајен, воспитан у духу какве идеје' (*РСХКЕ 4:439*), за разлика от словенски, където има *hránjenec* 'kdor dobiva hrano', но само *pítati* 'храня' и *pítoven* 'угоен' (*SSKE*). В западните славянски езици други коренни морфеми изразяват значенията 'който храни, поддържа някого; възпитател' и 'възпитаник, питомец', срв. чеш. *živitel* 'хранител, който храни някого', *krmič* 'човек, който храни добитък', *vychovatel* 'възпитател', *vychovanec*, *odchovanec*, *chovanec* 'възпитаник', *schovanec* (разг.) 'храненице, осиновено

[153] В класическите старобългарски паметници е засвидетелствано само причастието пнтомъ σιτευτός 'охранен, угоен' (Лк 15:30), вж. *Slovník 2:41*.

[154] Това значение е писмено документирано през XIII–XIV в., срв. примерите от *Иловичката кръмчая* (1262 г.) кормаще н храняще медвѣдн и от *Троянската повест* (XIV в.): Ватикански препис, л. 43б егда роднши сна не хранн его, л. 51 аꙗ бо мастнва ен хощѫ бытн н хранитн доволнѣ (*Среднеболгарский перевод 1988:244*, *248*).

[155] Вж. храненик 'чюждо чядо земено за свое, усиновено; чюваник, бесleме; рус. воскормленник, воспитанник, питомец, приемышь' (*Геров 5:508*), 'дете, осиновено от бездетни родители' (Странджанско, *Горов 1962:153*), 'дете, закърмено с мляко на чужда жена' (Родопско, *Стойчев 1965:296*), хрън'ъник 'осиновено дете' (с. Зарово, Солунско; *Вачева-Хотева*, *Керемедчиева 2000:414*). Само в тъжачка е отбелязано питател 'който храни' (Гоцеделчевско, *БЕР 5:266*).

[156] Вж. отсъствието на питомец в речниците на *Дювернуа 1889*, *Геров 4* и *Младенов 1941*, където е зафиксирано само питомый, питомен 'опитомен'. От 40-те години на XX в. лексемата питомец е факт в лексикографските справочници, срв. *БРС 1947:252*; *БФР 1949:505*; *РСБКЕ 2:497*; *БТР 1963:586*; *РЧДБЕ 1992:662*; *РБЕ 12:450*.

дете', словаш. *živitel'* 'който изхранва някого', *kŕmič* 'човек, който храни добитък', *vychovávatel'* 'възпитател', *vychovanec*, *odchovanec* 'възпитаник', пол. *żywiciel* 'който храни някого', *wychowanek*, *wychowaniec* 'възпитаник, питомец', *przybrane dziecko* 'храненице'.

От друга страна, и българските обичаи са съхранили прояви както на храненичество, така и на осиновяване, понякога дори без да ги разграничават терминологично – напр. в Еленско осиновяването е известно под названието храненичество, в Лясковец, Русенско, Казанлъшко и Хасковско осиновените (по-често момче, но и момиче) се наричат храненик и храненица (*Бобчев 1896:286*, *288*, *292*, *294*). Между двете страни винаги се установяват отношения като между родители и деца: приемният баща се приравнява с биологичния родител, а осиновеният става като родно чедо на осиновителя. Обикновено осиновителят се задължава да изхрани и ожени приемния си син и след смъртта си да му остави в наследство цялото или част от своето имущество, а храненикът обещава, „че ще му е вече като същи син, че ще го счита като свой баща и във всичко ще му бъде покорен и послушен, ... че ще гледа тези нови свои родители до смъртта им, да ги храни, облача, пои, погребе..." (*Бобчев 1896:292*). В Еленско по време на обреда „осиновяване" осиновителят произнася думите: „сынъ мой еси ты, азъ днесъ родихъ тя", а след обреда стават угощения и веселия като при раждане. „Посиновяването се извършва пак с гозба... Като захванат гостите да ядат и да пият *посиненикът* или *храненицата* излазя и целува ръка на всички присъствующи" (*Бобчев 1896:286–287*). В Лясковец по време на обреда осиновеният хвърля старите си дрехи, които оставя у биологичния си баща, и облича купените от осиновителя. По всички краища осиновеният взема фамилното име или прякора на осиновителя си, „като се нарича от хората храненик на еди-кого си или син на еди-кого си". Във Варненско осиновяването ставало в присъствието на съседи, чорбаджията и попа, като на трикратно зададения въпрос към осиновителя дали приема детето за свое чедо той отговарял: „Приимам го, аз ще го имам за свое чедо и ще му оставя всичкия си имот". Основната разлика между осиновения и храненика била в наследяването и родството – първият продобивал наследствени права (напр. върху имота на осиновителя), за разлика от втория, тъй като „отхранителят искал да вземе детето не за свое чедо, а само да го отгледа за хаир и да го ожени". Колкото до родството, важал принципът дали осиновеният е кърмен от осиновителката, или не, т.е. само кърменето създавало кръвно родство. Затова осиновеният е можел да се жени за роднините на осиновителя, но не и за роднините на осиновителката, в случай че е бил кърмен от нея (вж. варианти на това правило у *Бобчев 1896:85–90*; *Бобчев 1923:33–34*). Но и осиновеният, и храненикът са били длъжни да помагат на изнемощелите си благодетели, на първо място били задълженията именно към тях и едва след това към биологичните им родители (вж. по-подробно *Попов 1904:19–21*). Векове наред е съществувало само църковно осиновяване, респ. храненичество – до 1889 г.,

когато се промулгира граждански закон, разглеждащ отчасти и осиновяването (*Балджиев 1891:191–192*). Осиновяването е познато на всички южни славяни, срв. събрания от в. Богишич фолклорен материал от различни области на Сърбия, Хърватска, Черна гора, Босна и Херцеговина, Войводина, България (Пазарджик, Търновско), Банат (*Bogišic 1874:303–312*), където под формата на анкети намират отговор въпроси като кога се осиновяват чужди деца (по-често момчета, но и момичета), кои присъстват на обреда осиновяване, как се назовават приемните родители, какви права и задължения имат осиновителите и осиновените, как се променя името на осиновения и т.н. Следи от обичая храненичество пази и народното ни творчество, вж. напр. поговорките „Храненик има, за мъж грижа няма“ (*Геров 5:508*; *БНТ 12:471*), „Хранители као и родители“ (*Косвен 1948:34–35*), „Турчин побратим не хващай, На жена никога тахна не доверявай, Чуждо чедо не посинвай, или Храненик не зимай“ (Охридско, *Бобчев 1896:289*).

И така, смятам, че в израза θρεπτοὶ ἄνθρωποι от възпоменателните прабългарски надписи се крият именно храненици на владетеля, т.е. млади хора, отгледани и възпитани в двора на кана, който се е превърнал в техен приемен баща и покровител. Към подобно тълкуване насочват и филологическите аргументи. Според гръцките лексикографски справочници (*Chantraine 1974:1134*; *Liddell*, *Scott 1996:805*; *Sophocles 1992*) прилагателното θρεπτὸς, θρεπτή (от τρέφω ‘храня; възпитавам, отхранвам, отглеждам, откърмям’) е засвидетелствано в гръцки и ранновизантийски автори от I–V в. (*Plinius* [rerum naturalium scriptor], *Lysias* [orator], *Pherecrates* [comicis]) и в епиграфски паметници (*Inscriptiones of Cos*, *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*) само със значения: 1) brought up in another household, fostered ‘отгледан, възпитан в друг дом, семейство’ (така в Естир 2:7, където се разказва как осиротялата Естир е отгледана от своя братовчед Мардохей и бѣше емѹ отроковица воспитана παῖς θρεπτή дщерь аміїадава брата отцѹ егѡ и имѧ ен есѳирь· По преставленїи же родителен ея прїѧ ю мардохеи во дщере мѣсто); 2) domestically raised slave, esclave élevé à la maison ‘роб/слуга, възпитан в семейството/дома на господаря’; 3) fosterling (of the Nile) describing Sosibius, a Greek born in Egypt ‘храненик, възпитаник (на Нил) – напр. такъв е Сосибий [министър при Птолемей IV Филопатор, цар на Египет, III в. пр. Хр.], грък, роден в Египет’; 4) enfant adopté ‘осиновено дете’. Тъй като гръцките и ранновизантийските писатели използват прилагателното θρεπτὸς за обозначаване не само на възпитаник/храненик, но и на роб/слуга, Успенски (*Успенский 1905:204–205, 210*) изключва възможността изразът θρεπτὸς ἄνθρωπος да визира лице, получило възпитание при владетеля. Според него като цяло изразът θρεπτὸς ἄνθρωπος не се вписва в кръга на отношенията възпитател (господар) : възпитаник (роб) – докато θρεπτὸς съдържа елемент на несвободност, ἄνθρωπος не се употребява в такъв контекст, напротив, най-често се използва за лица с високо обществено положение, военни и придворни, следователно идеята за робско

отношение е несъвместима с почетното звание θρεπτὸς ἄνθρωπος. И най-накрая Успенски недоумява защо в надгробни колони на заслужили хора ще се споменава незначителният факт, че те са получили възпитание в двора на кана. Ако това обаче е толкова незначителен факт, как да си обясним силната воля на владетеля да увековечи храниците си (според запазилите се свидетелства за други починали той не прави този жест!) освен ако не гледа на тях като на свои приемни синове. Всъщност това е и единственото общо между тях – по всички останали характеристики (служба, етнос, род, причина за смъртта) те се различават. Но Успенски е прав, че терминът θρεπτὸς ἄνθρωπος издава форма на зависимост на номинирания спрямо владетеля, която липсва във византийския термин οἰκεῖος ἄνθρωπος. Не случайно най-напред във възпоменателните надписи е посочено служебното положение на храниника (т.е. йерархическата му позиция спрямо кана) и едва най-накрая е посочен родът на храниника. Това обстоятелство справедливо се тълкува като израз на идеята за върховенството на кана над аристокрацията, за нейната лична зависимост от владетеля и неговото лично благоволение, т.е. като част от засилената централизация на властта при Омуртаг (*Андреев 1968–1969:36*; *Жеков 2003:12–14*). Фактът на зависимост между κανα συβηγη и θρεπτὸς ἄνθρωπος обаче не означава непременно робско отношение, защото в случая става въпрос за друга зависимост – на възпитател към възпитаник, на баща към син, в чието отглеждане е вложено много, но и много се очаква от избраника, отгледан под закрилата на владетеля и получил възпитание в неговия двор. Вероятно по такъв начин Омуртаг и приемникът му Маламир са изграждали новата държавна администрация от предани към тях лица – провинциални управители, колобри, военни лица, техни приемни синове (θρεπτοὶ ἄνθρωποι). Съдържанието на възпоменателните надписи ясно показва, че в стремежа си да установи централизирана териториално-административна система за управление Омуртаг се опира не само на (пра)българския етнос (напр. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος, ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος), както и не само на потомци на знатни родове (напр. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος, ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος, ὁ κολοβρος ὁ ιζουργου κολοβρος, ...ταρκανος). Това вероятно е предизвикало ответна реакция от страна на родово-племенната аристокрация, израз на което е било недоволството и отцепването на някои славянски племена – особено в пограничните северозападни области (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:155]*). Всъщност още при кан Крум родовата организация на властта започва да губи позиции за сметка на налагането на династичния принцип в управлението на държавата. Но при Омуртаг засилените процеси на централизация, автократичност и монархизъм, признавани от всички историци, подкопават още повече позициите на родовата аристокрация и нейната управленческа роля. И именно с оглед на тази ситуация – за да бъде по-малко уязвим от родовата аристокрация, Омуртаг може би е стъпил на един древен родов обичай, натоварвайки го обаче с по-различна обществено-политическа

цел – изграждането на нова централна и провинциална администрация със строго определени функции и правомощия, пряко подчинена и предана на владетеля, която да го подпомага в упражняването на властта.

21. ѵѷрьгъıнѧ
ВОЙНИК ОТ СТРАЖАТА НА ВЛАДЕТЕЛЯ

Названието ѵѷрьгъıнѧ е hapax legomenon – известно е само от *Житието на Иларион Велики*[157], запазено в чети-минеи от XIV, XV и XVII в., срв. *чети-миней от средата на XIV в. (НМКМ 1039*, *л. 239а)*, *чети-миней от средата на XIV в. (Деч94*, *л. 251б)*, *чети-миней от последната четвърт на XIV в. (Цет20*, *л. 95б)*, *чети-миней от 1614–1625 г. (Рс59 НБС*, *л. 237б)*, *чети-миней от средата на XV в. (Драг700*, *л.256б)*, *Липлянски чети-миней от трета четвърт на XIV в. (HAZU IIIс24*, *л. 137)* ѥгда (ѥ͡га) же оу҃зрѣ ѵѷрьгыю (ѵѷръгыю) τὸν κανδιδᾶτον.

Интересуващият ни пасаж от житието разказва как един войник от личната гвардия на император Константин Велики, по чин кандидат (κανδιδᾶτος γάρ τις αὐτοῦ τοῦ βασιλέως, *Strout 1943:366*, ѥдинь же ѿ ѵрьгы его), от малък бил обладан от бяс, който го карал нощем да крещи и стене и да скърца със зъби. Затова отишъл при императора, разказал му за това и измолил препоръчително писмо до първенците в Палестина, където се намирал преподобният Иларион. А те, щом разбрали, че обхванатият от бяс е изпратен лично от императора, му оказали голяма чест, като го придружили до манастира. Там блаженият Иларион ги посрещнал сърдечно, приветствал ги, ръкувайки се с всички. Като видял кандидата (Ὡς δὲ εἶδεν τὸν κανδιδᾶτον, Ѳгда же оу҃зрѣ ѵѷрьгыю), светецът заповядал на придружаващите го да се върнат, след което изгонил беса от него. Докато гръцкият текст и в двата случая използва лексемата κανδιδᾶτος, с която назовава обладаният от бяс войник, старобългарският книжовник само в единия случай следва точно гръцкия текст, предавайки τὸν κανδιδᾶτον с ѵѷрьгыю (*Acc. sg.* от *Nom.sg.* ѵѷрьгъıнѧ) явно със значение ‘кандидат [като военен чин], войник от кандидатския императорски корпус’. С голяма сигурност можем да предполагаме, че и в неоцелелия старобългарски протограф на *Житието на Иларион Велики* е стоял терминът ѵѷрьгъıю, респ. ѵѷрьгъıнѧ, тъй като и шестте славянски преписа[158], с които разполагам, съдържат тази форма. Миклошич (*Miklosich 1862–1865:1121*), в чийто речник единствено измежду всички лексикографски

[157] Св. Иларион Велики, чиято памет се чества на 21 октомври, е живял през 291–372 г.

[158] НБКМ 1039, л. 229–242б; Цет 20, л.82–121б; Деч94, л. 239–259б; HAZU IIIс24, л. 131б–139б; Драг700, 246б–276; Рс59 НБС, л. 231–241б. Археографска справка за ръкописите вж. у *Иванова 2008:64–65*, *68*, *93–94*, *132–134*, *158–159*, *174–175* и в доклада на И. Кузидова. „Житието на св. Иларион Велики в ръкопис Драгомирна 700 (XV век)“, изнесен на XVII-ия интердисциплинарен колегиум по старобългарска литература и култура в памет на акад. П. Динеков, София, 18–19.12.2008 г. Изказвам сърдечна благодарност на И. Кузидова за предоставената ми информация и за възможността да използвам копия от славянските преписи и гръцкия текст.

справочници фигурира лексемата, макар и с неясно значение (“sensus ignotus”), разчита титлата като ѵрѣгъııа с предходен съюз н (ѡѵзрѣ н ѵрьгыю), но липсата на съюза καὶ в гръцкия текст подсказва, че формата трябва да е ичрьгъııа.

За изясняване етимологията на ичрьгъııа спомага съществуването в служебна йерархия на ранносредновековна България на съставката ητζιργου (ηζουργου, ητζηργωυ, Σουρσου-, Сєрсоѵ-/Сърсоѵ-, ѵрьгоѵ-, zergo-/zerco-), запазена в гръцки, старобългарски и латински книжовни и епиграфски паметници от IX–X в. – не самостоятелно, а само в посесивна употреба към титлите боил[159], багаин[160] и колобър[161]. Както вече беше коментирано, тази съставка се етимологизира от тюрк. *ičärigü*, *ičirgü* ‘вътрешен’, *ičrägi*, *ičräki*, *ičraki*, *ičrä*, *ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ < пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’. Имам основания да приема същата етимология и за ичрьгъııа – съществително име със значение „вътрешен“ войник, т.е. войник от дворцовата стража на владетеля. Гръцкото съответствие κανδιδᾶτον също потвърждава подобна етимология, доколкото кандидатите са съставлявали личната гвардия на византийския император и са били негови „вътрешни хора“. Като имаме предвид, че ητζηργου βαγανηος, разполагащ с 12 ризници, е отговарял за охраната в двореца като началник на дворцовата стража (*Надпис от Мадара № 50*), можем с голяма вероятност да допуснем, че редовият войник от тази владетелска стража е бил наричан ичрьгъııа.

Този прабългаризъм, с който се визира определена военна служба в Първата българска държава, се е присъединил към праслав. *-*ja*- склонение, следвайки един ранен и не особено продуктивен модел. Най-разпространеното съществително от този модел е въııа, засвидетелствано в почти всички класически старобългарски паметници, докато останалите оцелели съществителни от този словообразувателен тип се срещат рядко и само в съчинения от ранната славянска книжнина, срв. гроворъııа τυμβωρύχος ‘който копае/краде гробове’ *Устюжка кръмчая* (в *Ефремовската кръмчая* гробынын възгрѣватель), роукомъııа κάδος ‘чаша, съд за измиване на ръце’ *Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски*, *Хроника на Йоан Малала*, кръторъııа ἀσπάλαξ ‘къртица’ *Лев 11:30 по ръкопис от XIV в.* (*Miklosich 1862–1865:143*, *317*; *Срезневский 1:594*; *Срезневский 3:194*, *1340*; *Срезневский 1912:79*).

---

[159] ηζουργου βουληα *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*, ητζιργου βοιλαν *Надпис на Персиан от Филипи № 14*, ητζηργωυ βωυλε *Надпис от Преслав № 53*, Ἡτζβόκλια *Константин Багренородни. За управлението на държавата*, Гєωργίου Σουρσουβούλη Гєωργιηа ижє н Сєрсоѵвылл, Гєωργїа Сєрвєла; Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις Гєωργїн Сърсоѵвылл, Гєωργїє Соѵрвєль; Γεωργίου Σουρσούβελι Гєωργню Сєрсоѵвылн, Гєωργїю Соѵрвоѵлѧ *Хроники на Симеон Логотет* и *Георги Амартол [Продължителя на Теофан]*, мостнчь ѵрьгоѵвъııа *Надпис на Мостич*, Zergobula *Чивидалско евангелие, маргинални бележки*, Petro Cerbulae/Cerbula *Писмо на папа Йоан VIII [879]*, zerco boilas *Анастасий Библиотекар*.

[160] ητζηργου βαγανηου *Надпис от Мадара № 50*.

[161] ιτζουργου κολοβρος *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65*.

В началото на разглеждания пасаж от *Житието на Иларион Велики* старобългарският книжовник предава гръцкия израз κανδιδᾶτος γάρ τις αὐτοῦ τοῦ βασιλέως ‘един кандидат на същия [Константин Велики] император’ по-свободно – ѥдинь же ѿ чрьгы его ‘един от неговата чрьга’, където чрьга (както би трябвало да е формата в *Nom.sg.*)[162] явно не визира титлата кандидат (нѹрьгъııа), а целия кандидатски корпус, отряд[163]. Така въпреки фонетичната близост между нѹрьгъııа и чрьга ще трябва да приемем, че става въпрос за две различни лексеми, сравнително добре различавани в славянските ръкописи, които обаче ще да са били близки по значение, щом превеждат едно и също гръцко съответствие.

За разлика от нѹрьгъııа, възхождащо към тюрк. *ičärigü*, *ičirgü* ‘вътрешен’, лексемата чрьга има паралел в друга алтайска форма – *čerig* с първоначално значение ‘войска, части, подредени в боен ред’, което впоследствие се разширява изобщо до ‘отряд войни, войска, войскова част, армия’, каквото значение днес е запазено във всички тюркски езици с минимални фонетични варианти (*Clauson 1972:428–429*; *СИГТЯ 5:372–373*). Лексемата *čerig*, която рано е заета в монголски, няма единна етимология: според някои е санскритска заемка (*ksatrika*, *ДТС 1969:144*), а според други е образувана от глаголната основа *čer-* ‘освобождавам, избавям’ и суфикса *-ig* (*СИГТЯ 5:372–373*). В старотюркските текстове има немалко глаголи и имена от основата *čer-*, срв.: *čergäš-/čerkäš-* ‘съставям, образувам редици’, *čerig ček-* ‘насочвам, изпращам войската’, *čerig sü* ‘войска, битка’ и др. Явно с този корен трябва да се свърже и цслав. чрга ‘ред, редица’ в *руска грамота от XVI в.* (*Срезневский 3:1499*), рус. *черга*, диал. южнорус. *черги* ‘ред, редица’, укр. *черга*, *черег*, *черха* ‘ред, редица’, *черговой* ‘пореден, редовен’, брус. *черга*, *черег* ‘ред, редица’, *чергою* ‘поред’, дон. *Черговой* (*Фасмер 4:336*; *Преображенский 2:64*; *Даль 4:590*; *Miklosich 1862–1865:1121*)[164]. Всички те възхождат към стб. (прабълг.) чрьга (от тюрк. *čergä* ‘ред, редица’, *ДТС 1969:144*), оцеляло единствено в *Житието на Иларион Велики*. Така славянският израз от това житие ѥдинь же ѿ чрьгы его ще трябва да преведем като ‘един от неговия [на Константин Велики] отряд, корпус’. Като имаме предвид и съответния гръцки текст (κανδιδᾶτος γάρ τις αὐτοῦ τοῦ βασιλέως), чрьга ще визира императорската лична гвардия, кандидатския корпус, осигуряващ охраната му, като най-вероятно старобългарският преводач е направил аналогия с воинската дружина, личната свита на българския владетел, наричана чрьга.

Имам основания да отнеса функционирането и на двата неизвестни досега hapax legomena с прабългарско потекло чрьга и нѹрьгъııа към по-ранно време, когато ще да е бил осъществен първоначалният превод на *Житието на Илари-*

[162] В петте преписа (НБКМ 1039, Деч94, ХАЗУ IIIс24, Драг700, Рс59 НБС) формата е чрьгы/чръгы и само в Цет20 е нѹрьгы, явно повлияно от нѹрьгыю.

[163] У Миклошич (*Miklosich 1862–1865:1121*) чрьга е посочена с неизвестно значение (“sensus ignotus”).

[164] Не са ми известни подобни форми и значения в българския книжовен език и диалекти.

он Велики. Най-ранният оцелял славянски препис (*НБКМ №1039)*, както вече беше коментирано, макар и писан с рашки правопис от XIV в., има изключително архаичен състав, език и възможна българска подложка, като най-вероятно се свързва с дейността на Преславското книжовно средище (*Иванова 2008:93–94* и цит. лит.; *Атанасова 2008:49–51* и цит. лит.). А и трудно можем да си представим, че през XIV в. един славянски (български) книжовник ще предпочете да употреби прабългаризми като преводаческо решение вместо да остави непреведен гърцизма κανδιδᾶτος, каквато е обичайната преводаческа практика по това време. Подобно заемане със славянска сонантизация може да се види и в други прабългаризми с алтайски паралели[165].

22. ѵьвань҄ынн
ВИНОЧЕРПЕЦЪТ НА ВЛАДЕТЕЛЯ

Лексемата ѵьвань҄ынн ‘виночерпец’ е съхранена в ранни български преводи, оцелели в по-късни славянски преписи, срв.[166]:

Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (по Бт 40:1–3, *9)*, *л. 410а* ѵванꙋїн ἀρχιοινοχόος, *л. 410б* ѵванꙋна τοῦ ἀρχιοινοχόου, *л. 442б* ѵванꙋїнн, *л. 456б* ѵваньїн. *Синайски патерик [XI в.]*, *слово 119* ѵьваньꙋню τὸν ἐπικέρνην. *Римски патерик*, *л. 56* ѵванꙋїн. *Златоструй [XI в.]* ѵьваньꙋна (*Златоструй XIII в.* ѵваньꙋнѥ, *Златоструй XVI в.* ѵванъꙋїꙗ) ἀδόντων οἰνοχοοῦντων vina infundentium. *Паренесис на Ефрем Сирин*, *XIV в. (по Бт 40:9–14)* ста҆рѣншинѣ ѵьванꙋнамъ τῷ ἀρχιοινοχόῳ. *Житие на Симеон Юродиви (Севастиянов сборник от XIV в.*, *л. 71б)* ѵвѣнецъ.

Аргумент в полза на тезата, че ѵьваньынн ‘виночерпец’ е част от най-ранното ни словно богатство, е наличието на мотивиращата лексема ѵьванъ ξέστης ‘съд, чаша, кана’ в глаголическите *Зографско евангелие* и *Мариинско евангелие* (Мк 7:4, 7:8)[167], на умал. ѵьваньць καψάκης ‘шише, стомна, гърне’ в *Паримейника* (*Григоровичев*, *Лобковски* и *Захариински*, 3Цар 17:12, 14, 16; 19:6; *Slovník*

---

[165] Срв. ѵрьтогъ ‘спалня, къща, палат’, прабълг. **kärtag* ‘спалня’ с начално *к*-, от което би се получило слав. *ч*- < перс. *gärdäk* ‘четири входа’ > тюрк., азер. *gärdäk*, Codex cumanicus *kärtäk* ‘къща’; хръзанъ ‘камшик, бич’, прабълг. **xurzan* < перс. *xara:zan* ‘камшик’ > гр. χαρζάνιον ‘бич’; кръѵагъ ‘чаша, кана’, прабълг. **qurčay* < тюрк. *qurčay* ‘кожа’, алт. *qorčauy* ‘чаша за пиене’; вльванъ ‘колона, стълб; статуя; идол’ < орхтюрк. **bulvan* / **balvan* ‘стълб, колона’ с -u-/-a- поради диалектни различия в зависимост дали има или няма лабиализация; прабълг. **bulvan*/**balvan* < иран. **pählävaːn* ‘герой, боец, атлет’ (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 117*, *121*, *86–87*, *55*).

[166] Вж. и словообразувателния вариант ѵваньъынкъ οἰνοχόος в сръбски пролог за юни-ноември от 1572 г., *Miklosich 1862–1865:1112*.

[167] Също и в староруските *Юриевско евангелие [1119]* и *Галичко евангелие [1143–1144]*, *Пандекти на Антиох* (*Miklosich 1862–1865:1111*; *Срезневский 3:1554*).

49:901)[168] и в старобългарския превод на Книга Царства[169]. Гръцкото съответствие ξέστης (лат. sextarius) е с основно значение ‘мярка за течности, равна на около половин литър’, което подсказва големината на чашата. В средновековната славянска книжнина ѹьванъ има дълъг живот. Освен в староруски евангелия от XII в. лексемата се среща и в множество руски евангелски преписи от XIV–XVI в.[170], в (старо)сръбски[171] и среднобългарски евангелия от XII–XIV в., както и в печатното *Търговищко евангелие [1512]*[172], в *Елисаветинската библия [1751]* (Мк 7:4, 8 ѹванѡмъ, Иер 35:5 коѹагъ, 1Ездра 7:22 ѹванѡвъ) и в църковнославянски книги[173].

Особено показателни за осветляване на въпроса дали терминът ѹьваньѹнн ‘виночерпец’ би могъл да има титулатурен характер по времето на Първата българска държава са четирите му фиксации в *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*[174]. Първите две са в разказа за Йосиф и братята му (по Бт 37: 2–4, 27–28, 39–41) и визират момента, когато след обвинението на жената на Потифар Йосиф е хвърлен в тъмницата заедно с хлебаря и главния виночерпец на египетския цар (в нен же сѣдѧ хлѣбарю н ѹванѹїн, л. 410а, по Бт 40:1–3), който виночерпец разказва съня си на Йосиф (слышавше же ѡ҃ ѹванѹна л. 410б, по Бт 40:9; *Тотоманова 2008:41–42*). И в Словото за Йосиф от *Паренесиса на Ефрем Сирин* по ръкопис от XIV в., изградено по мотиви на Бт 40:9–14, се чете старѣншинѣ ѹьванѹнамъ τῷ ἀρχιοινοχόῳ (*Miklosich 1862–1865:1112*). Напълно е възможно изборът на старобългарските преводачи на прабългаризма ѹьванѹнн да е в унисон с институционалния термин от двора на българския владетел. Във

---

[168] Също и в *Ефремовската кръмчая от XII в.*, *Чудовския Нов завет на митрополит Алексей от 1355 г.* (*Срезневский 3:1554*), както и в различни сръбски ръкописи: *Михановичев хомилиар от XIII в.*, *Петокнижие от Крушедолския манастир от XVI в.*, *Миней за септември*, *Пролог от 1370 г.* (*Miklosich 1862–1865:1112*).

[169] Вж. 3Цар 17:12 н мало масла въ ѹванцѣ, 3Цар 17:14 н ѹванець масла не оумалнт сѧ до дне, 3Цар 17:16 н ѹванець масла не оумалн сѧ, 3Цар 19:6 н ѹванець воды. По ръкопис от РГБ, МДА, ф. 173, № 12, 621 л., 1470–1490 г., л. 353, 356. Вж. *http://www.stsl.ru/manuscripts*

[170] Сред тях са *Чудовският Нов завет на митрополит Алексей [1355]*, *Константинополското евангелие [1383]* и други, означени със сигли *А21*, *Б1*, *Б8*, *Б19*, *Б22*, *Б23*, *Б26*, *Б33*, *Б36*, *Б42* у *Воскресенский 1894:214–217*. Вж. и *руско евангелие от 1537 г.*

[171] *Мирославово евангелие [XII в.]*, *евангелие от НБКМ № 455 [1342]*, *евангелие от Британския музей*, *Add. ms 39 626 [1354]*, *Николско евангелие [XV в.]*.

[172] *Добромирово*, *Банишко*, *Добрейшово*, *Атинско*, *Тертерово*, *Търновско*, *Лондонско*, *Рилско*. Сведения за посочените среднобългарски ръкописи и печатното евангелие вж. у *Славова 1989:23–24*.

[173] Вж. ѹванецъ ‘небольшой кувшин, фляга’, ѹванъ ‘кувшин, жбан’, ѹваньѹнн ‘виночерпий’, ѹеванъ ‘смешанный, налитый’ у *Дьяченко 1993:813*.

[174] В *Патериците* ѹьваньѹнн е църковно лице (*Римски патерик*, *л. 56* архїдїаконъ желанїемъ ѥпкпьства сего хотѣ ··· мьдзою во ѹванѹїн его дшю растлнвъ прнготова, *Синайски патерик*, *л. 65аб* аввѣ ноулнанѣ бъівъшнмь епнскоупѣ···нѣкъіа богатнпъі ··· въсхотѣша отравамн погоубнтн н· н прѣгла ѹьваньѹнюю его; *Тихова 1987:302*; *Голышенко*, *Дубровина 1967*), а в *Житието на Симеон Юродиви* ѵѣнецъ е слуга на светско лице (*Севастиянов сборник*, *л. 72а* рабъ твон ѵѣнецъ въза златнкы твоа, *Лалева 2004:129*).

всички достъпни ми славянски преписи на Книга Битие обаче преводът на този текст е по-различен, срв.: Бт 40:1 старѣншина медарескъ, мѣдарскын, медарска ἀρχιοινοχόος, Бт 40:2 старѣншинꙋ медарска τῷ ἀρχιοινοχόῳ, Бт 40:5 старѣншины медарска, медарскы τοῦ ἀρχιοινοχόου (*Михайлов 1900–1908*). Това преводаческо решение издава славянска реалия[175]. В други преписи на Словото за Йосиф от *Паренесиса на Ефрем Сирин*, напр. в ръкопис от XIII в. от ТСЛ № 7, преводачът е предпочел решението старѣн виночерпиамъ (л. 224а), старѣншемоу черпꙗниамъ, старѣншинѣ черпꙗниамъ (л. 225а), старѣншинꙋ черпꙗниамъ (л. 225б), старѣншина черпꙗниамъ (л. 226а)[176]. Всъщност не само чрьпьчнн οἰνοχοός, но също и чрьпьць οἰνοχοός, πιγκέρνης, и вньчнкъ οἰνοχοός все в значение ‘виночерпец’ (включително и като ‘виночерпец на владетеля’) се срещат както в хронологически по-ранни (*Златоструй от XII в.*, *Римски патерик*, *Лествица на Йоан Климакс, Хронографска Александрия*, *Хроника на Георги Амартол*), така и в хронологически по-късни (*четии-минеи*, *Златоуст от 1574 г.*, *пролози от XVI–XVII в.*) текстове (*Miklosich 1862–1865:1122*; *Срезневский 3:1576*; *Истрин 1920:147*). Тези славянски лексеми обаче, макар и понякога образувани с прабългарския суфикс -ꙋнн, едва ли са назовавали институционално виночерпеца, тъй като повечето титули дори и след християнизацията са с алтайско (тюркско) или индоиранско потекло. И втори път в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* (в разказа за възстановяването на Иерусалимския храм от Неемия) виночерпецът на владетеля – в случая персийският цар Артаксерс I [465–424 пр. Хр.] – е наречен именно чьванꙋнн, срв. неемна чванꙋїн· артексерксовъ οἰνοχοός Ἀρταξέρξου (л. 442б, Неемия 1:11); разказът е повторен и на л. 456б прн ѳ҃таксексѣ цртвоꙋюшоу въ персѣ· въ к҃ное лѣто неемїа во чваньꙋїн· нюдѣан҃н родомъ (*Тотоманова 2008:106*, *134*; *Moshhamer 1984:299*, *5*)[177]. Извън контекста на ‘царски виночерпец’ лексемата чьваньчнн има ранна фиксация в *Златоструй от XI в.* (Златоструй на Бичков) в Златоустовото Слово ꙗкоже самь себе не wбндѣть нникоже не можеть wбндѣтн, запазено само частично[178]. В него се разказва за дома и трапезата на богат човек, където освен позлатени чаши, певци и смешници има и „правещи се“ на вино-

[175] През 448–449 г. на път за двореца на Атила византийският пратеник Максимин бил нагостен от местните жители, които населявали отчасти днешните ни земи, с питие μεδος, приготвено от пчелен мед (медовина).

[176] Вж. *http://www.stsl.ru/manuscripts*

[177] За виночерпеца на Соломон споменава и старозаветната Книга 3Цар 10:5, когато Савската царица вижда дома на Соломон, ястията на трапезата му, жилищата на слугите му, държането и облеклото на служителите му, виночерпците му и всесъженията му, които принася в храма Господен (същото и в Пар 9:4), но в достъпните ми славянски ръкописи гр. καὶ τοὺς οἰνοχόους е пропуснато, срв. оустроенье wтрокъ его н предъстоꙗнне слоужъ его· н wблачаныя его· еже прн҃ношаше въ храмъ г҃нь (РГБ, ТСЛ, ф. 304, № 728, 392 л., XIV в., вж. *http://www.stsl.ru/manuscripts*); и оустроенїе w҃ отрокъ его н пр҃естоанїе слажащн҃ емоу· н блачеиїе его ꙗже прнношаше въ храмъ г҃нь (РГБ, МДА, ф. 173, № 12, 621 л., 1470–1490 г., вж. *http://www.stsl.ru/manuscripts*).

[178] Цитираното заглавие е известно от по-късен препис от XIII в., в сръбски сборник Хилендар 386, където словото влиза в цялостен вид.

черпци (н ласкавьца н пѣвьца н ꙗьваньꙗна ἀδόντων οἰνοχοώντων сѫмышьнкы; така и в ръкописа от Хилендар 386: н ласкавце н пѣвце н ꙗваньꙗне н смѣшнкы, *Ильинский 1929*; *Минчева 1978*).

Бил ли е виночерпецът дворцов служител у степните народи (напр. хуни или тюрки) и можем ли да потърсим титулния характер на ꙗьваньꙗнн още в прародината на българите? Разполагаме с категоричното сведение на *Приск Панийски*, участвал [448] в пратеничеството на Максимин при предводителя на хуните Атила и описал видяното в своята *Готска история* (*Ἱστορια Γοτθικη*). Специално място в нея Приск отделя на двореца на Атила и пиршествата, устройвани по строги порядки, в които традиционна роля изпълнявали виночерпците. Те подавали на гостите чаши, най-напред да се помолят, преди да седнат, а после, отпивайки от чашите, поканените пристъпвали към столовете в определен ред. Когато всички заемали местата си, пристигал виночерпецът и поднасял на Атила голяма чаша вино. Вземайки я в ръка, той приветствал първия в редицата отдясно на него, а удостоеният с поздрава ставал от мястото си и можел да седне отново едва когато Атила отпивал от чашата и я връщал обратно на виночерпеца. След като гостът сядал на стола си, и останалите присъстващи му оказвали същата чест, вземайки чаши и отпивайки от тях след поздрава. При всеки поканен на пиршеството стоял по един виночерпец, който бил длъжен да влиза след излизането на виночерпеца на Атила. Така, следвайки определен йерархичен ред, бил приветстван последователно вторият, третият, четвъртият и т.н. гост. Най-накрая, след на като всички поканени била оказана тази чест, виночерпците излизали, а пред гостите слагали маси и внасяли блюдата[179]. Това известие не оставя съмнение, че при хуните виночерпците са били специални дворцови служители. Приск Панийски ги назовава отново с термина **οἱ οἰνοχόοι**, а чашите, с които поднасяли виното, определя като **κύλιξ** и **κισσύβιον**, т.е. те са били големи, от рода на бокалите. В същото време и във Византия виночерпецът, наречен **ἐπικέρνης**, **πιγκέρνης** и по-рядко **οἰνοχόος**, **ἀρχιοινοχόος**, **κυλικιφόρος** (*Oikonomidès 1972:135*), е бил придворен служител на императора, близко до него лице с церемониални функции – следил е за царските вина, наливал е чашите на гостите по време на тържествени гощавки (*Bréhier 1949:134*)[180]. С голяма степен на сигурност (особено за езическия период) можем да допуснем, че в ранносредновековна България инсти-

[179] „καὶ κύλικα οἱ οἰνοχόοι κατὰ τὸ ἐπιχώριον ἐπέδοσαν ἔθος, ὡς καὶ ἡμᾶς πρὸ τῆς ἕδρας ἐπεύξασθαι. οὗ δὴ γενομένου, τῆς κύλικος ἀπογευσάμενοι ἐπὶ τοὺς θρόνους ἤλθομεν ... πάντων δὲ ἐν κόσμῳ καθεστώτων, παρελθὼν οἰνοχόος τῷ Ἀττίλᾳ οἴνου κισσύβιον ἐπιδίδωσι... ὁ δὲ τῷ ἀσπασμῷ τιμηθεὶς διανίστατο. καὶ οὐ πρότερον ἴζῆσαι θέμις ἦν πρὶν ἢ τῷ οἰνοχόῳ ἀπογευσάμενος ἢ καὶ ἐκπιὼν ἀπέδωκε τὸ κισσύβιον. καθεσθέντα δὲ αὐτὸν τῷ τρόπῳ οἱ παρόντες ἐτίμων, δεχόμενοι τὰς κύλικας καὶ μετὰ τὸν ἀσπασμὸν ἀπογευόμενοι. ἑκάστῳ δὲ εἷς οἰνοχόος παρῆν, ὃν ἔδει κατὰ στοῖχον ἐσιέναι, τοῦ Ἀττίλα οἰνοχόου ὑπεξιόντος...“ (*Dindorf 1870:315–317*).

[180] За епикерния през Втората българска държава като висш титулуван велможа вж. *Билярски 1998:167–177*.

туционалният термин за „виночерпец на владетеля“ е бил чьваньчнн[181], макар в книжовните паметници от края на IX и X в. (*Синайски патерик*, *Паренесис на Ефрем Сирин*, *Златоструй*, *Хронографска Александрия*) виночерпецът да се назовава още чрьпъчнн[182] и чрьпьць[183]. Към XIII–XIV в. обаче чьваньчнн се замения масово с чрьпъчнн, срв. напр. освен цитирания по-горе случай с *Паренесиса на Ефрем Сирин* по ръкопис от XIII в. (РГБ, ТСЛ № 7), още и Апок 18:6 чашею ею҆же черпа вамъ черпите Румянцевски препис от XIV в. (РГБ, ф. 256, № 8) срещу чьанова... чьаноучнте Хвалов препис от XV в. (*Slovník 49:889*), както и следния пасаж в ранния превод на *Римския патерик* (по ръкопис от РНБ, Пог 909, л. 56) мьѯою бо чьанїи его дш҃ею растлнвъ пригготова срещу аналогичния пасаж в по-късния превод от XIV в. (по ръкопис от РНБ, Толстой, Q.I.275, л. 115б) мъждоѧ же чрьпчнею его дш҃ж растлнвъ (*Тихова 1987:302*); вж. и славянския превод на *Хрониката на Йоан Зонара* и по-конкретно известието как император Василий II приготвил отрова и я дал на виночерпеца на Варда Фока[184] дасть чрьчїи фоковъ (*Jakobs 1970:259*). Възможно е замяната на чьваньчнн с чрьпъчнн, чрьпьць да е станала и много по-рано, ако имаме предвид употребата на чрьпьць в славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол*, отнасян най-често към X–XI в.[185] В нея се разказва, че след като узнал за намерението на сваления и заточен Роман Лакапин да си върне властта, император Константин Багренородни се разгневил и пратил в изгнание замесените в заговора: патрикия Теофан, протоспатария Георги, виночерпеца и примикюрина Тома (τὸν μέν γὰρ πατρίκιον Θεοφάνην ἐξώριτε, τὸν δὲ πρωτοσπαθάριον Γεώργιον τὸν πιγκέρνην καὶ Θωμᾶν πριμικήριον патрнкїнна ѳеѡфана wземествова н протоспафарна же Геѡргна н чрьпца н ѳомъ прнмнкнрна бнвъ н wстрнгъ тако въ wземествне посла). Тук виночерпецът е изброен сред придворните на сваления император – началника на неговата охрана и висшия служител, отговарящ за церемониите.

Предположението, че първоначалният титул в езическа България е бил именно чьваньчнн, се гради на неговото прабългарско потекло. Мотивиращата лексема чьванъ ‘съд, чаша, кана’ (за гр. ξέστης), респ. чьваньць ‘шише, стомна, гърне’ (за гр. καψάκης), обикновено се свързва с татар., казан. *čujen*, чаг. *čüjün* ‘чугун, лято

[181] С морфемна структура = прабългарски корен + прабългарски суфикс.

[182] С морфемна структура = славянски корен + прабългарски суфикс.

[183] С морфемна структура = славянски корен + славянски суфикс.

[184] Отцепникът Варда Фока се провъзгласил за император на 15 август 987 г. и починал от сърдечна криза на 13 април 989 г.

[185] Факт е, че всички достъпни ми славянски преписи са единни по отношение на чрьпьць, срв. не само издадения от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. и седемте преписа от критическия апарат към изданието, но и руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 413 чрьпца), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 830 черпьца), както и *Летописец Елински и Римски I редакция* (ГИМ, Син. 280, XVI в.), л. 410 чрьпца. Затова можем да приемем, че лексемата е била присъща и на старобългарския протограф.

желязо, сурово желязо' от пратюрк. **čügün* (*Berneker 1908–1913:161–162*), макар че е известна и балтославянска етимология с изходно значение 'висящ съд' (*Фасмер 2:36–37*). За първи път *čoδyn* 'бронз' е регистрирано в караханидско-уйгурски (в речника на М. Кашгари от 1074 г., запазен в препис от 1266 г.), впоследствие в чаг. *čojyn* (вторична форма с *-j-* вм. *-δ-*) 'непретопено желязо' и в Kodex Cumanikus *čojun* 'бронз', а днес е познато главно на кипчакските езици и на езиците от Сибир като *čojun*, *čujyn*, *šojun*, *čojγon*, *čojgön*, *čojyn*, *čöj(g)ün*[186] със значения 'чугун; метално котле; чайник'. Среща се и в унгарски, срв. *scobány* 'вид съд за вино' [ок. 1118–1119], *scobánc* 'вид кана, стомна' (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 121–122* и цит. лит.). Етимологията не е съвсем ясна, но се предполага, че е била заета от ср.кит. *žəw* 'лят метал' в тюркските езици от сибирския ареал и в ойратския монголски във вида *čoj* (*čöj*, *soj*, *šoj*) 'чугун'. Фонетичната тенденция, при която интервокално *-γ-* преминава в интервокално *-w-*, може да се наблюдава в тюркски, когато интервокалното *-γ-* е неустойчиво и може да се развие във *w* (както при ѹьванъ), *иμ*, *j* (*СИГТЯ 1:200–201*; *Granberg [forthcoming]:Phonology № 58*). Смята се, че първоначално тюрк. *čod(g)un* не е назовавал метал, а съд (котле, менче, бака), за което говорят и паралелните форми в писмения монголски *čodugar*, *čožugar*, *соъgor* 'с форма на гарафа, шише, кана, стомна', и едва по-късно думата е започнала да означава 'чугун' (*Clauson 1972:403*; *СИГТЯ 5:410*). С първичното тюркско значение за съд кореспондира и прабълг. ѹьванъ, ѹьваньць, ако имаме предвид:

1. Гръцките съответствия на ѹьванъ, ѹьваньць са ξέστης, καψάκης, означаващи 'съд, чаша, кана, шише, стомна, гърне', без значение от какъв материал са направени (метал, дърво, глина или нещо друго). В други случаи срещу гр. κεκερασμένος 'смесен; приготвен, налят чрез смесване' стои също ѹьванъ (Апок 14:10 по преписи от XIV в.: ѹвана κεκερασμένος), а срещу гр. κεραννύναι 'наливам, смесвам вино с вода' – ѹьвановатн (ѹьваноүнѫщю *Синайски патерик*, Апок 18:6 ѹваноүнте κεράσατε), вероятно тяхната семантика е свързана със съда (ѹьванъ), в който се извършва смесването, наливането (*Miklosich 1862–1865:1111*; *Срезневский 3:1554*; *Slovník 49:900*).

2. Синонимите кръѵагъ, -а *Зографско евангелие* Мк 7:8 (вм. ѹьванъ ξέστης *Мариинско евангелие*) и кръѵажьць *Захариински паримейник* 3Цар 18:6 (вм. ѹванець καψάκης *Григоровичев и Лобковски паримейници*), които едновременно се употребяват[187] с ѹьванъ, ѹьваньць, също означават 'глинен съд, кана, стомна, гърне; блюдо/паница; голяма делва, бъчва' κεράμιον, τρύβλιον, πίθος и никога

[186] С различни варианти в произношението от предни и задни гласни: *-y-/-g-/-yg-/-gˆ-/-ygˆ-*; една от тези форми е била заета в рус. *чугун* (*Clauson 1972:403*).

[187] Вж. употребите в *Супрасълски сборник*, *Шестоднев на Йоан Екзарх*, Мк 14:13 *Мариинско евангелие*, Мк 14:20 *Мариинско* и *Галичко евангелие*, Иер 25:6, 1Цар 25:18, Ис 5:10, 11, *Надпис от Преслав*, *Синайски патерик*, *Диалози на Псевдо-Кесарий*, *Беседи на Григорий Велики*, *Иловичка кръмчая*.

‘метал’ (*Miklosich 1862–1865:318*; *Срезневский 2:1411–1412*; *Slovník 16:75*; *СС 1999:296*).

3. По-късните съответствия на ѧьванъ, ѧьваньць в славянските писмени паметници и в съвременните славянски езици и диалекти са със значение ‘съд’. В старопечатната *Цариградска (Славейкова) Библия [1871]*, както и в *Синодалната Библия [1925]*, обаче ѧьванъ се заменя (Мк 7:4, 8) с *шулец*, *шулци* ‘чаша, канче с нос, чучурка’, *шуле*, *шуленце* ‘съд за вино’ (*Дювернуа 2:2592*), което напълно кореспондира с най-ранните писмени значения ‘съд, чаша, кана, шише, стомна, гърне’ на ѧьванъ. В българските говори се среща *чваница* ‘съд за вино’ (*Геров 5:536*; *рядом по рядом сватове*, *кытом по кытом чваница*), запазено в Северозападна България (Видинско) като *джибан*, *джубан* ‘дървен съд, подобен на ведро, в който изтича ракията от лулата на казана’ (*БЕР 1:361*)[188]. Въпреки съществуващите мнения, че тези диалектни форми 1) имат балтийски паралели със значения ‘малък дървен съд за масло’, ‘съд за окачване’, ‘движа се, мърдам; вися’ (латв. *ciba*, лит. *kibėti*, *kibù*, *kìbti*, *kimbù*, *БЕР 1:361*[189], *Фасмер 2:36–37*, *ЭССЯ 4:138*), 2) имат паралели с гр. *κύμβη* ‘ваза; съд; малка лодка’, лат. *cumba* ‘лодка’, стинд. *kumbhas*, авест. *xumba* ‘гърне’, пол. *kubek*, рус. *кубок* ‘чаша’ (*Младенов 1909:261*), 3) имат неясна етимология или са заемка от старовисоконемски (*ЭССЯ 4:139*, *Преображенский 1:223* и цитираните там мнения), смятам, че те са наследници на прабълг. ѧьванъ, както вероятно и *жебениче* ‘малък съд за ракия’ (*РБЕ 5:30*), „жебениче с ракийка“ в „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов, „ракия от павурче (жебениче)“ (с. Сандрово)[190]. Всъщност във всички съвременни славянски езици се откриват наследници на прабългарската лексема ѧьванъ, срв. рус. *жбан*, *жбанок*, *жбанчик* ‘дървена кана с похлупак, съд във вид на кана с капак’, *жбанить* ‘пия много (с кана)’, укр. *джбан*, *збан*, *жбан* ‘кана; дървен съд за мляко’, брус. *жбан* ‘каца’, сръб. и хърв. *жбȁн* ‘каца, каче, чебър; неголям дървен съд с продълговата форма’, *čvȁn* ‘кана за вино’, диал. *žbȁna* ‘дървен съд с похлупак’, *џбањ* ‘съд за вода с форма на кана’, словен. *čvânj* ‘пияница’, стчеш. *čbań* ‘амфора, урна; оцетник; чашка’, чеш. *čbaň*, *žbaň*, *žbun*, *žbunek* ‘кана’, *džban* ‘тумбест съд с ухо’, словаш. *džbán* ‘дървена чаша, канче; тумбест съд с ухо; кана’, *dbanka* ‘дървен съд за добиване на масло’, пол. *dzban*, *zban* ‘кана, стомна; тумбест съд с ухо (за напитки)’ (*Фасмер 2:36–37*; *БЕР 1:361*; *ЭССЯ 4:139*; *Преображенский 1:223*; *Даль 4:585 чван*, *чванец* ‘църковен съд’). Съвременните редувания *жб-, žb-/джб-*, *džb-*,

[188] Вж. и песен, записана през 1926 г. и пята от Ив. Лазаров, с. Станкевци: ой, ракийце, вечна мученице, иже у казанци се пекла, и през лулку текла, у джибан си се сипоеала, а у гърло наливала (http:/www.sivosten.com).

[189] Не мога да се съглася и с изказаното там схващане, че унг. *scobanicz* ‘буре’ „е зато вероятно от славянски“, тъй като става въпрос за тюркско (хуно-алтайско) наследство, каквото е и ѧьванъ.

[190] Станчев, Й. Село Сандрово – минало и развитие. http:/www.mladite.com/index. Павурчето е калаен или керамичен плосък заоблен съд с тясно гърло, подобен на бъклица, с вместимост около 1 литър, използван в миналото за ракия (*РБЕ 12:13*).

dzb-/зб-, *zb-/čb-/джиб-*, *джуб-* лесно могат да се обяснят с фонетични процеси, предизвикани от изпадането на слабия коренен ер в ѧьвлнъ и последвалата асимилация на съгласните в началната сричка (*чв- > чб-*, вж. в *Галичкото евангелие от 1143–1144 г.* ѧьблнъ). Вижда се, че днешните славянски наследници на ѧьвлнъ означават най-общо съд (кана или съд с форма на кана, чаша, канче, стомна, съд с форма на бъклица или на ведро), понякога с капак, най-често дървен, но и калаен или керамичен[191].

Като имаме предвид всичко това, можем да предположим, че по време на Първата българска държава титулът ѧьвлньүнн, образуван от корен ѧьвлн- и прабълг. суфикс за имена на деятели –ѵнн[192], е означавал виночерпеца на владетеля, в чиито задължения е било да налива и поднася виното в чаши. Изградена изцяло като прабългарска морфемна структура, титлата ѧьвлньүнн само в някаква (непряка) степен има отношение към гръцките ѝ съответствия οἰνοχόος, ἀρχιοινοχόος (букв. ‘който налива вино’ < οἶνος ‘вино’ и χέω ‘наливам’, откъдето οἰνοχοέω ‘наливам вино’) и ἐπικέρνης (букв. ‘който смесва [вино с вода], налива размесено вино’ > ἐπι-κεράννῡμι ‘смесвам [вино с вода], наливам размесено вино’). Ясно е, че основното мотивиращо значение и на двете гръцки лексеми-титли се основава главно на действието, което извършва виночерпецът, и доколкото това действие е свързано със съда (чашата), можем да търсим някакви косвени аналогии между българския и ромейския титул. При ѧрьпьүнн и ѧрьпьць обаче тези аналогии са преки, доколкото славянският глагол ѧрьпатн означава ‘черпя, изчерпвам (нещо, напр. вода), наливам като съотв. на κεράννῡμι’ и в този смисъл ѧрьпьүнн/ѧрьпьць следват модела на ἐπικέρνης. Това обстоятелство би могло да се използва като още един аргумент в полза на предположението, че в ранносредновековна България, когато българската държава и нейните институции са били неповлияни (или малко повлияни) от тези във Византия, именно ѧьвлньүнн е имал терминологично значение като название на владетелския виночерпец. Прабългарското ѧьвлньүнн (букв. ‘който си служи с чаша, кана’ и оттам ‘виночерпец’) би имало най-точно славянско съответствие в лексемата ѧашьнкъ, засвидетелствана в извори след XIV в.: влахобългарски грамоти, руска грамота след 1356 г. (*Miklosich 1862–1865:1111*, *Срезневский 3:1486–1487*),

[191] От друга страна, предимно в източнобългарски диалекти са съхранени общ. *чувенче* ‘съд с вместимост ок. ½ до 1 литър от лято желязо, обикновено емайлиран; готварски съд с дебело желязно дъно’, прил. *чувенен* ‘съд от чувен, чугун (лято желязо, покрит обикновено с емайл)’ (*Тихова 1987:302*), общ. *чувен* ‘чугунено котле за варене на качамак или за готвене на ядене’ (Балчик, Басарабия), ‘тенджера’ (Басарабия), ‘връшник’ (Поморийско), ‘плитък пръстен съд за катми’ (Варненско) (*Барболова 1999:249–250*). В тези форми можем да видим запазено вторичното значение на тюрк. *čügün* ‘сурово желязо, лято желязо, чугун’. Другата възможност – диалектизмите *чувен*, *чувенче* да са заети по-късно от турски, ми се струва по-малко възможна, доколкото в турски ‘желязо’ се нарича *demir*, респ. тур. *dökme demir*, *font* означава ‘чугун, лято желязо’.

[192] От тюрк. *či-* за *Nomina agentis*, вж. по-подробно *Clauson 1972:xl*; *Granberg [forthcoming]: Morphology № 18*.

молдавски документи (*Билярски 1998:169–171*). Може би причината за отсъствието на ѧшьнькъ от старобългарския лексикален фонд е именно наличието на ѣьваньѵнн и напълно идентичната семантична структура на двата термина.

23. КОМНΣ
ПРОВИНЦИАЛЕН УПРАВИТЕЛ НА ОБЛАСТ (КОМИТАТ)

Единствената сигурна гръцка титла, която е функционирала в българската институционална практика през IX–XI в., е κόμης, комнтъ. За нейната употреба свидетелстват следните източници:

Надпис на Симеон от с. Наръш № 46 ἐπὶ Δριστρου κομίτου. *Житие на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт* Δίστρος ὁ κόμης. πρὸς Ταριδῆνα ... τὸν κόμητα, πρὸς τὸν κόμητα, ὁ κόμης. *Продължителя на Георги Монах*, *Хронография на Лъв Граматик*, *Хроника на Симеон Логотет* μαθὼν δέ κόμης, оувѣдѣвъ же комн̃ се прѣнде братн сѧ съ нимн. *Хроника на Симеон Логотет* οἱ κομητόπωλοι ὠνομάζοντο ... καὶ λεγομένων κομήτων нже н комнтопоулн нарнцаахж̃ сѧ ... н нарнцаемаго комн̃. *Хроника на Йоан Зонара* οἱ κομητόπωλοι ὠνομάζοντο ... καὶ λεγομένων κομήτων нарнцахоу же се н комнтопоулн ... нарнцаемаго комнть. *Хроника на Йоан Скилица* τῶν παρὰ Βουλγάροις μέγα δυνηθέντων κόμητος.

Въз основа на тези свидетелства могат да се идентифицират следните комити:

1. Анонимен български комит на Добруджа [ок. 837]. Споменат от *Продължителя на Георги Монах*, *Хронографията на Лъв Граматик* и *Хрониката на Симеон Логотет* по повод заселените отвъд Дунава [813] около 10 000 пленени ромеи, които години по-късно [ок. 837] вдигат бунт и решават да се върнат във Византия, преминавайки Дунава с имуществото си. Когато узнава за това, комитът отива да се бие с тях (оувѣдѣвъ же комн̃ κόμης се прѣнде братн сѧ съ нимн, *Sreznevskij 1971:101–102*) – в случая комитът е местният управител на Добруджа (*Златарски I, 1:339–340*). Събитието е датирано косвено и чрез известието на византийските хронисти, че това става по времето на император Теофил [829–842], когато в България властта е в ръцете на трима владетели – Омуртаг, Маламир и Персиан. Тълкувайки сведението във *Фулденските летописи*, че след като покорил славянските племена по югозападната българска граница, Омуртаг им назначил български управители (Bulgarricos super eos rectores constituerunt) в смисъл на комити, някои изследователи (*Жеков 2007:256–257, 264*) изместват напред времето на формиране на първите комитати именно при кан Омуртаг, а не при кан Персиан [ок. 820–830 и дори 818–821]. Не е сигурно обаче приемането на rectores за комити.

2. Комит Таридин, споменат неколкократно в *Житието на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт*, което разказва как по нареждане на княз Борис-Михаил комит Таридин (πρὸς Ταριδῆνα ... τὸν κόμητα), чо-

век не само най-благороден, а и най-деятелен, издига храм на тивериуполските мъченици в Брегалнишката епископия. Тивериуполци обаче заявяват на комита (πρὸς τὸν κόμητα) и на епископите, че няма да допуснат изнасянето на мощите на техните светци в храма в Брегалница. Впоследствие комитът (ὁ κόμης) и епископите успяват да успокоят тълпата, прибягвайки към всякакви средства – и благи думи, и закани. Накрая тивериуполци се съгласяват да вдигнат само трима от светиите, а мощите на другите да останат в града. Предполага се, че Таридин е управлявал Брегалнишката област (*Златарски I, 2:636*) или един от българските комитати, в който влизала територията на Брегалнишката епископия (*ГИБИ*, *9*, *2:69, бел. 32*).

3. Комит Дристър, споменат в *Надписа на Симеон от с. Наръш [904]*, поставен да маркира границата между ромеи и българи при Συμεὼν ἐκ θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, ἐπὶ Θεοδώρου ολγου τρακανου ἐπὶ Δριστρου κομίτου (Бешевлиев 1979:171). Името на комит Дристър (Δίστρος ὁ κόμης) се споменава и в *Житието на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт* (за идентификацията на Δριστρου κομίτου и Δίστρος ὁ κόμης като една личност вж. *Баласчев 1899:61–78* и *Златарски 1898а:34–37*). Комит Дристър, вероятно наследил длъжността си от комит Таридин, пренася по заповед на княз Симеон от Тивериупол (Струмица) в Брегалница мощите на мъчениците Сократ и Теодор и ги полага в изградения там храм. Изразявани са мнения, че Дристър е бил комит на: Струмишката област (*Златарски I, 2:636*), Струмица (*Иванов 1931 [1970:19]*), Брегалнишката област (*Бешевлиев 1981:55*; *Ангелов 1995:84*), на комитат, граничещ при с. Наръш с Византия, или на Струмишкия комитат с граници до Солун (*Андреев 1978:122*). Докато *Наръшкият надпис* датира точно комитството на Дристър [904], сведението от *Житието на Тивериуполските мъченици* за тази му дейност се тълкува различно – „наскоро след покачването на Симеон на престола..., след 893 г.“ (*Златарски 1898а:35*; *Златарски I, 2:636*).

4. Комит Никола, живял през втората половина на X в., управлявал комитат в югозападните български земи. Византийски хроники споменават него и четиримата му синове, наричани комитопули, понеже били синове на комит (οἵ κομητόπωλοι ὠνομάζοντο ὅτι υἱοὶ γεγόνασιν ἑνος τῶν παρ᾽ αὐτοῖς [Βουλγάροις] ἐπισήμων καὶ λεγομένων κομήτων нже н комнтопоулн нарнцлахѫ са ѕаньє снwве бѣхѫ едннаго w̃ нароунтыи̃ въ нн̃ н нарнцлемаго комн̃, ἑνος γὰρ τῶν κομὴτων едннаго бw w̃ волѣръ *Хроника на Симеон Логотет*, οἵ κομητόπωλοι ὠνομάζοντο ὅτι υἱοὶ γεγόνασιν ἑνος τῶν παρ᾽ αὐτοῖς [Βουλγάροις] ἐπισήμων καὶ λεγομένων κομήτων нарнцахоу же се н комнтопоулн ѕаньє бѣхоу сынове едннаго кнеѕа блъгарскаго нарнцлемаго комнть *Хроника на Йоан Зонара*, ἑνος ὄντες παῖδες τῶν μέγα δυνηθέντων ἐν Βουλγαρίᾳ κόμητων, ἑνος τῶν παρὰ Βουλγάροις μέγα δυνηθέντων κόμητος *Хроника на Йоан Скилица*). Хронистите очертават комит Никола като именит и виден (ἐπίσημος) българин, един от „велемощните“

(μέγα δυνηθέντων) български комити, което му е позволявало да се противопоставя на централната власт. В старобългарския превод на *Хрониката на Симеон Логотет* еднократно гр. κόμης е предадено с болѣрь, срв. ἑνος γὰρ τῶν κομήτων еднного бw ѡ болѣрь блъгарскы д҃ снове wвръгше сѧ дв҃дь н мwчсн н аронь н самоунль блъгары матѣхѫ. Не е много ясно дали преводачът е разполагал със сведение, че комит Никола действително е бил с болярско потекло, или пък използва болярството като символ на мощ и сила.

Обобщените данни за комити в ранносредновековна България изглеждат така:

Име	**Дата, владетел**	**Функция**	**Източник**
Анонимен κόμης, комн	837 Персиан	провинциален управител в Добруджа	Продължителя на Георги Монах = Хроника на Симеон Логотет
Таридин πρὸς Ταριδῆνα ... τὸν κόμητα	Борис-Михаил	провинциален управител на Брегалнишката област	Житие на Тивериуполските мъченици на Теофилакт Охридски
Дристър ἐπὶ Δριστρου κομίτου, Δίστρος ὁ κόμης	кр. на IX – нач. X в., 904 Симеон	провинциален управител на Струмица, Струмишката област или Брегалнишката област	Надпис на Симеон върху колона от с. Наръш, Солунско; Житие на Тивериуполските мъченици на Теофилакт Охридски
Никола λεγομένων κομήτων нарнцаемаго комн	втора половина на X в.	провинциален управител на югозападна българска област	Хроники на Симеон Логотет, Йоан Зонара и Скилица

Някои учени предполагат, че Домета, споменат в *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*, също е бил комит – на областта Кутмичевица, където е изпратен [886] заедно с Климент (*Ангелов 1995:384*). По думите на Теофилакт княз Борис-Михаил отделил Кутмичевица от Котокий, προϊστᾷ δὲ αὐτῆς Δομετᾶν παραλύσας τὸν Οὒτρον (αὐτὸν в променения текст на старопечатните издания) τῆς διοικήσεως. Поради различия в гръцките ръкописни и старопечатни извори за αὐτὸν и поради двоякото значение на гр. διοίκησις ‘управление; провинция, област, диоцез’ изразът παραλύσας τὸν Οὒτρον (αὐτὸν) τῆς διοικήσεως се превежда различно: „освободил от управлението“, „отделил, освободил от областта (диоцеза)“, „отдели от диоцеза“, „уволнил Курт от управлението“, „освободил Утър от областта“, „лишавайки (лишил) Утър от управлението на областта“ (*Златарски I, 2:229–230*; *Милев 1966:124–125*, *157*; *Добрев 1985а:143–144*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:216]*; *ГИБИ 9*, *2:31*). Изразът προϊστᾷ δὲ αὐτῆς Δομετᾶν не предизвиква съществени разминавания в тълкуването или ако има такива, те са по-скоро стилистични, срв. „за неин (на

Кутмичевица – б. а., Т. С.) началник той поставил Домета“, „поставил ѝ за управител Домета“. Както се вижда, никъде в гръцкия текст не е употребена лексемата κόμης, нито някоя друга титла за управител, а стои глаголът προϊστημι (респ. формата προϊστᾷ) ‘поставям някого начело, отпред’ – в случая начело на областта (диоцеза) или управлението. Затова смятам, че тълкуванията за Домета като комит не почиват на сигурни факти. Единственото смоменаване на κόμης е свързано с изпращането на Климент в Кутмичевица и удостояването му с дарове – три къщи в Девол, принадлежащи на комитския род (τοῦ γένους τῶν κομήτων). По никакъв начин обаче Теофилакт не свързва този комитски род с Домета, който явно е бил назначен за местен началник (управител) на Кутмичевица, без това да означава, че непременно е бил комит.

Какви задължения е имал комитът? Според Златарски „не знаем... дали комитът е бил само военен началник, или е заключавал в своето лице административна и съдейска власт. Но не подлежи на никакво съмнение, че той е бил най-високият представител на местното население и е защищавал интересите на известна славянска община пред представителя на централната власт – наместника на българския цар“ (*Златарски 1898а:37*). В разрез с това мнение, което дава приоритет на военните прерогативи на комита[193], е изказано и обратното становище – че комитът е гражданско-административен управител на провинция (*Ангелов*, *Андреев 1972:110*), който разполага предимно с гражданска власт и по функции е близък до кмета (къметъ) от *Закона за съдене на хората* (*Ангелов 1995:384*; за съответствието на гр. κόμης на славянското къметъ вж. *Златарски I*, *2:635–636*). Всъщност, подобно на много други провинциални управители в ранносредновековна България, и комитът е съчетавал военни и административни функции и така е имал пълна власт на територията на поверената му област (*Андреев 1978:124*). Че е имал и права като военно лице, разполагащо с войски, ясно показва пасажът от *Продължителя на Георги Монах, Хронографията на Лъв Граматик* и *Хрониката на Симеон Логотет*, който визира събитията в Добруджа от 837 г. Като администратор на владетеля функционира комит Таридин от *Житието на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт*, който заедно с представителите на църковната власт (епископите) се опитва да изпълни волята на българския княз. Този негов приоритет красноречиво показват думите му: „но ако това е заповед на боголюбивия ваш цар, а ние сме изпратени за служители и изпълнители на заповедта, как може да се оправдае това, че вие... не се покорявате на господаревото повеление? Не знаете ли, че тежки мъчения очакват нарушителите на царските повеления?... Пазете се да не се натъкнете така безумно на ножове и мечове“ (*Симеон*, *митр. 1931:263*). Тук ясно личат наместническите функции

[193] Вж. и мнението на Билярски за комеса като „военна институция в провинциите, навярно свързана с кавалерията“ (*Билярски 2008:89*).

на комита като представител на върховния владетел, както и прозират възможни военни прерогативи в действията му. В *Надписа на Симеон от с. Наръш* комит Дристър е изброен след Теодор олгу таркан – военен и административен управител на Струмишката или югозападната българската област. Това означава, че комит Дристър ще е стоял по-ниско в държавната йерархия като по-нисък ранг провинциален управител и ще е отговарял за по-малка административна единица от тази на олгу таркана. Според някои изследователи комитите – наследници на някогашните племенни князе, са произлизали от средата на местното население, били са изборни лица, утвърждавани от централната власт или направо от владетеля (*Златарски I, 2:636*), а според други (*Ангелов 1995:384*) длъжността им е предавана по наследство. Като се има предвид, че комитството не е съсловна, а длъжностна титла, първата теза изглежда по-вероятна. Титлата κόμης е била заета от Византия и нейното административно устройство (други мнения вж. у *Жеков 2007:279–282*), но с по-различно значение – във византантийската служебна йерархия κόμης е както титла на цивилно лице в някои държавни или провинциални служби, така и титла на военно лице. Още от времето на император Константин I тя е била давана пожизнено на висши военни и административни чиновници покрай другото им служебно звание. Според *Стратегикона на император Маврикий* и *Тактиката на император Лъв VI* (за тях вж. *Кулаковский 1902:3–4*, *16*; *Жеков 2007:9–11*, *37–38* и цит. лит.) комесите са командвали най-малката боева единица във византийската армия – т.нар. тагма или банда, като 10 тагми/банди формирали една друнга = ок. 3000 войници; над комесите стояли друнгариите, турмарсите и стратегът на темата. Често пъти във византийската ранглиста титлата κόμης е употребявана за длъжности с различни функции, напр. ὁ κόμης τῶν σχωλῶν ‘началник на отряд от императорската гвардия’, ὁ κόμης τῆς κόρτης ‘командващ щаба на стратега’ (*Lampe 1997:766–767*). Някои комеси, напр. на Африка, на Египет и др., са били провинциални администратори и са изпълнявали фискални или икономически функции; били са също и младши офицери в армията и военноморските части (*ODB 1991:484–485*).

В България комитите са били управители на области, вероятно наречени комитати (основни административни единици в държавата през IX в.), ако се доверим на сведението на Хинкмар Реймски, че през 866 г. срещу Борис-Михаил се надигнал бунт в десетте комитата (intra decem comitatus) (*Златарски I, 2:636*; *Бешевлиев 1981:55*; *Ангелов 1995:384*; според *Андреев 1978:131*; *Василевски 1997:48–54* техният брой е надвишавал десет). Създаването на комитатите е решителна стъпка в процеса на засилената централизация в държавното управление през първата половина на IX в. В ранната средновековна славянска и в частност българска книжнина терминът ὁ κόμης като обозначаване на различни византийски длъжности и най-вече на префект на провинция се запазва непреведен (като комисъ, комисии, комитъ) предимно в житийната литература

(*Супрасълски сборник*, *Германов сборник от 1358–1359 г.*[194], *минеи*, *пролози*) и в кръмчиите (*СС 1999:289*; *Slovník 2:43*; *Срезневский 2:1265–1266*; *СДЯ 4:248*; *Miklosich 1862–1865:299*). Някои преводачески решения в *Супрасълския сборник (Житие на Артемий)* издават категоричната връзка на комитите с елита на властта, вж. неколкократното предаване на гр. πατρίκιος с комнтъ, комнсъ (л. 220, 18; л. 221, 5, 14; л. 229, 25) и еднократния превод на ὁ κόμης с къназь (л. 230, 26; *Meyer 1935:104*).

24. ДРУГИ ГРЪЦКИ ТИТЛИ

До средата на VII в. във Византия е изградена стройна йерархична система. Свидетелства за изцяло обновената йерархия са преди всичко тактиките от IX–X в.[195], в които титлите (първоначално осемнадесет, а малко по-късно двадесет) са разделени на три категории: висши титли, титли за сенатори и императорски титли (*Божилов 2008:172–173*). В ранговата йерархия на ранносредновековна България реалното функциониране на други гръцки титли освен κόμης, комнтъ е под въпрос. Все пак съществуват известия от сфрагистични и книжовни извори, които макар и не съвсем сигурни, дават една по-пълна представа за длъжностните титли с гръцки названия по време на Първото българско царство.

24.1. Византийски титли, използвани за български длъжности

λογοθέτης

Византийски автори съобщават, че при обсадата на Цариград [813] кан Крум тръгва за преговори с византийския император Лъв V Арменец с трима мъже: своя логотет (τὸν λογοθέτην αὐτοῦ), Константин (вероятно преводач) и сина на Константин (*Scriptor incertus*, *Хронография на Псевдо-Симеон*). Според някои изследователи (*Златарски I, 1:273*, *бел. 1*; *Гюзелев 1966:145–146 [2007:91–92]*) титлата логотет предава прабългарската титла кавхан, носена по това време от Иратаис. Във византийските тактики от IX–X в. λογοθέτης е общ термин, с който се означава високопоставен служител, началник на едно от многото ведомства в централната администрация на Византия с първостепенни функции (не само фискални), напр. λογοθέτης τῶν ἀγελῶν, λογοθέτης τῶν ὑδάτων, λογοθέτης τοῦ δρόμου, λογοθέτης τοῦ πραιτωρίου, λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ (*Bury 1911:86–100*; *BOD:1247–1248*). Най-важна е била ролята на великия логотет с функции на първи министър, както и на логотета

[194] Военният сан на св. Георги Победоносец е комис (комнсъ бѣше сномъ *Житие на св. Георги Победоносец*, л. 270б), вж. *Мирчева 2006:232, 794*. Така и в *Станиславовия (Лесновски) пролог* от 1330 г., л. 199а: Гєѡргиє хв҃ь мнкь··· комнсь сномь (*Павлова*, *Желязкова 1999*).

[195] *Тактикон на Успенски [842–843]*, *Клеторологий на Филотей [899]*, *Тактикон на Бенешевич [934–944]*, *Ескуриалска тактика [971–975]*.

на дрома с функции на външен министър. Според Гюзелев именно λογοθέτης τοῦ δρόμου са имали предвид византийските хронисти, когато чрез тази титла са предали българската длъжност кавхан. Отговорностите на λογοθέτης τοῦ δρόμου са включвали церемониални задължения, сигурността на императора, събирането на политическа информация, но основното внимание било съсредоточено върху външните работи (*BOD:1248*). Този висш сановник е отговарял за посрещането на чуждите пратеници, за превозването на чиновници, чуждестранни пратеници, заточеници и службата на дипломатическите куриери (*Brehiér 1949:120*). Логотетът на дрома, наричан понякога само логотет, имал грижата за разпращането на императорските укази, в прерогативите му влизало да докладва на императора за общото състояние в държавата (*Скабаланович 1884:176*). От *За церемониите на Константин Багренородни* се вижда, че той въвеждал чуждите пратеници при императора, задавал им въпроси и отговарял от името на императора. В *Клеторология на Филотей [899]* са изброени 16 висши чинове (от първи клас, патриции и протоспатарии), оглавяващи самостоятелни ведомства – различните логотети (λογοθέτης τοῦ γενικοῦ[196], λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ[197], λογοθέτης τοῦ δρόμου, λογοθέτης τῶν ἀγελῶν) са в първата половина след стратезите, доместика на схолиите, някои комеси и епарси и сакелария (*Успенский 1898:110–117*, *131*; *Bury 1911:131–179*). В случая обаче трудно могат да се правят аналогии между логотета на кан Крум и византийското звание и длъжност логотет, защото както справедливо отбелязва Златарски, „тук „логотет“ едва ли ще трябва да разбираме в правия византийски смисъл“ (*Златарски I*, *1:273*, *бел. 1*). Според учения поради „важността на предстоящата си работа – да води преговори за мир, Крум ще да е взел със себе си, очевидно, своя най-добър съветник и най-близък и важен човек, какъвто е могъл да бъде, напр. неговият *кавхан*“. Към това бих добавила, че с оглед именно на воденето на преговори извън България не можем да изключим и вероятността да става въпрос за ичергу боила.

μάγιστρος

За българския магистър Теодор споменават византийските хронисти по повод похода на Симеон към Цариград [913], когато българският владетел изпраща своя магистър Теодор да уговори условията на мирното споразумение (Θεόδωρον μάγιστρον αὐτου *Хронография на Лъв Граматик*, *Продължителя на Георги Монах*, Θεόδωρον μάγιστρον αὐτου ѳеѡдора магистра своѥ *Хроника на Георги Амартол*, Ѳеѡдора магистра своего *Хроника на Симеон Логотет*, μάγιστρον Θεόδωρον *Хроника на Скилица*). Вероятно това е същият Теодор, който години преди това [896] заедно с Лъв Хиросфакт по заповед на Симеон

[196] Логотет на държавното съкровище, нещо като министър на финансите.

[197] Логотет на съкровището на военното ведомство, който се грижи за армията.

откупува българските пленници след победата над маджарите (в изворите той е без титла и е наречен οἰκεῖνος ὢν τῷ Συμεὼν, οἰκεῖνος τοῦ Συμεὼν *Продължителя на Теофан*, *Хронография на Лъв Граматик*). Както вече стана въпрос, в изследователската традиция магистър Теодор се идентифицира като кавхан (*Златарски 1898а:34*; *Златарски I, 2:314*, *бел. 3*, *367*; *Гюзелев 1966:145–148 [2007:92–96]*; *Божилов 1983:93*) или ичергу боил (*Венедиков 1979:37–38*; *Бешевлиев 1981а:82*), т.е. обикновено се приема, че зад гръцкото μάγιστρος се крие една от двете прабългарски титли. Ако изхождаме само от конкретния случай – изпращането на магистър Теодор да уговори мира с Византия в 913 г., по-вероятно е подобни функции да се припишат на ичергу боила. Ако обаче магистър Теодор се идентифицира 1) с ὁ πρῶτος ἄντρωπος τοῦ Συμεών, до когото патриарх Мистик пише своето писмо [ок. 920], 2) с Теодор Сигрица, който заедно с Мармаис бил изпратен начело на войска най-напред срещу сръбския княз Петър Гойникович [917] и по-късно срещу сръбския княз Захарий [924], 3) с кавхана, който заедно с миника предвожда българска войска срещу Цариград [921], ще трябва да се съгласим, че в този по-широк контекст действията на Теодор подхождат повече на един кавхан.

Титлата μάγιστρος се чете и в печат, запазен в четири екземпляра, три от които намерени в Плиска и Преслав. На лицевата страна и на гърба има надпис, съхранен в различна степен в отделните екземпляри и възстановен като: Κύριε βοήθει τῷ δούλῳ σου Γρηγορίου μαγίστρου Βουλγάρου Господи, помагай на своя раб Григорий, магистър на българите (*Йорданов 2001:№ 131а*; *Йорданов 2004*; *Йорданов 2007:168–170*). Според Йорданов датировката на печата е най-общо X в., като по-точното датиране се затруднява от някои противоречия между иконографията и палеографията на буквите. Не е известен подобен сановник от друг сфрагистичен източник. По-вероятно е печатът да се отнесе към българската рангова йерархия, тъй като липсват „данни за съществуването на титлата или длъжността магистър на българите във византийската рангова йерархия и въобще няма подобна практика във Византия титлата магистър да се свързва с даден етнос. Печатът ... ни дава основание да го свържем с българския владетелски двор. За български произход свидетелства и намирането на моливдовулите – изключително в българската столица“ (*Йорданов 2004:510*). На този етап може само да се предполага какво е съдържанието на титула магистър на българите и какви функции е имал този магистър на българския владетел. При всички случаи обаче Григорий магистър ще е бил един от високопоставените сановници на българския цар, най-вероятно Петър (*Йорданов 2004:510*).

Съдържанието на гръцката дворцова титла и длъжност μάγιστρος не би могло да наклони везните в полза на някоя от двете прабългарски длъжности – кавхан или ичергу боил. Известно е, че във Византия магистърът (някогашният magister officiorum) е бил пръв сенатор (председател на сенат) и заместник на императора, когато той отсъствал. Впоследствие достойнството е предоставя-

но на висши служители, ръководители на ведомства, които го прибавяли към другите си титли. Μάγιστρος е една от високопоставените придворни длъжности, стояща най-близо до кесаря, а от средата на IX в. е титла, най-високата, предоставяна на лица извън императорското семейство (*Brehiér 1949:123*). Около VIII–IX в. източниците споменават двама магистри, съветници на императора, а впоследствие се явяват и почетни магистри. Напр. в *За церемониите* Константин Багренородни говори за двама магистри – по време на приемите единият стои до императора, а другият – до кесаря или императрицата. Що се отнася до българските длъжностни лица, назовани магистри, е явно, че и в двата случая (и при Теодор, и при Григорий) те са единствени магистри в държавата. Едва ли трябва да изхождаме от конкретното съдържание на византийската титла, за да решим какви точно висши сановници са били Теодор и Григорий, тъй като тя само приблизително предава българското достойнство. По-скоро от значение е функцията, с която е представен Теодор – участие в преговори за мир с Византия, което влиза в прерогативите и на кавхана, и на ичергу боила.

μέγας κουράτωρ

Върху печат от Регионален исторически музей – Шумен (№ 14862), намерен в Плиска (или Преслав), е изписан надпис: +K PO...Δ8Λω (лице) **ПЕТРОМ** | .**ГАЛѡК8** | **РАТОРІАР** | **Х'Р8ЛГАР'** (гръб), развързван като: 1) + K(ύρι) ε βο[ήθει τῷ σῷ] δούλῳ Πέτρο μεγάλῳ κουράτορι ἄρχ(οντα) Βουλγαρ(ίας), 2) + K(ύρι)ε βο[ήθει τῷ σῷ] δούλῳ Πέτρο μεγάλῳ κουράτορι (τὸν) ἄρχ(οντα) Βουλγαρ(ίας) или 3) + K(ύρι)ε βο[ήθει τῷ σῷ] δούλῳ Πέτρο μεγάλῳ κουράτορι (τὸν) ἄρχ(οντα) Βουλγαρ(ων) (*Йорданов 2007:170–171*; *Йорданов 2007а:325–329*; *Йорданов 2008:48–50*). Този пробен отпечатък, който не е скрепявал кореспонденция (без следа от канал за шнура), се датира от Йорданов най-общо в последната четвърт на IX в. Тъй като по форма, иконография, стил и текст печатът не се различава от останалите византийски печати, възниква въпросът дали е на български, или на византийски служител. По-вероятно е Петър да не е византийски куратор на някаква архонтия на заселени българи в качеството им на федерати, а да е велик куратор на българския владетел, към което насочва и мястото, където е намерен печатът (*Йорданов 2007:171*; *Йорданов 2007а:326–327*; *Йорданов 2008:49*). За ранносредновековна България длъжността куратор не е известна от други извори, „но очевидно е имало някой сановник..., който се е грижел за изправността и сигурността на Двореца на българските владетели. Как точно се е наричал той не знаем, но очевидно при среща с византийските пратеници, или пък ако той е бил изпращан по заповед на своя владетел във Византия в изпълнение на една или друга мисия, там се е титулувал с длъжност позната или равностойна на функциите му във Византия“ (*Йорданов 2008:49*). Позволих си този по-дълъг цитат, защото ми се струва, че в гръцкото κουράτωρ можем да видим прабългарския еквивалент сампсис (ѕампсης, ѕамъүнн) – уп-

равител на двореца на владетеля (но и на крепостта, кулата), също и негов съветник по въпросите на дипломатическия протокол и церемониал, който в качеството си на такъв е бил включван в задгранични мисии. Известно е, че през ранновизантийската епоха (IV–VI в.) куратораът е бил помощник на епарха (управителя) на Константинопол. След VI в. той придобива значение на управител на императорските имоти, чието стопанисване през IX в. се поделяло между няколко независими куратори: тактиките от IX и X в. споменават за μέγας κουράτωρ и κουράτωρ (*BOD:1156*). Напр. в *Клеторология на Филотей [899]* сред чиновете от първи клас (патриции и протоспатарии) има велик куратор (μέγας κουράτωρ) и куратор на Мангана (κουράτωρ τῶν μαγγάνων) – и двамата с титли антипат и патриций (*Успенский 1898:116*; *Bury 1911:100–103*, *131–179*), ръководители на други куратори. Най-общо се приема, че във Византия великият куратор е отговарял за двореца (дворците) на императора и е стопанисвал неговите владения. Трябва да се отбележи, че за периода, в който се датира печатът на великия куратор Петър, разполагаме с най-много сведения за функционирането на сампсиси – между 869–886 г. са известни имената на Прастич (сампсис на крепостта, 869–28 февруари 870, пратеник на VIII-ия вселенски събор в Цариград), Алексий Хуно (869–28 февруари 870, пратеник на VIII-ия вселенски събор в Цариград) и Есхач (доверен човек на княз Борис-Михаил, приел в дома си Климент и Наум, 886). Йорданов допуска, че Петър от печата би могъл да бъде известният сановник Петър, сродник на княз Борис, участник в пратеничества в Рим [866, 867, 869] и в Константинопол [870], до когото (Petro Cerbule) по-късно [879] пише писмо папа Йоан VIII. „Не е изключено преди 870 и конкретно в 866 г. Петър, родственик на българския владетел, в качеството си на велик куратор (отговарящ за състоянието и сигурността на Двореца в Плиска) да е бил изпратен в Рим. По-късно същият да е бил назначен за ичиргубоил“ (*Йорданов 2007a:328*). Ако допуснем, че същият този Петър е бил сампсис, ще се окаже, че по едно и също време (869–март 870)[198] са функционирали няколко сампсиса: Петър, Прастич и Алексий Хуно. Това обаче не е толкова странно, защото знаем, че в рамките на тази длъжност е имало рангова йерархия и във Византия, и в България. Прастич е бил сампсис на крепостта (кулата), а под него е стоял сампсис Алексий Хуно (изброен е след него!) вероятно и заради своя византийски произход. Затова е възможно Петър да е бил също сампсис и то може би най-главният, ако имаме предвид, че според *Анастасий Библиотекар*

[198] Според *Анастасий Библиотекар* на заключителното заседание на VIII-ия вселенски събор в Цариград [28 февруари 870] са присъствали българските пратеници stasis zerco boilas, nesundicus vagantus, il vestrannabare, praestit zisunas campsis et alexios sampsi hunol (Стасис чръгубиля, Сондоке багатур, ил Вестрана табаре, Прастич – сампсис на крепостта и Алексий сампсис Хуно). Пак според *Анастасий Библиотекар* няколко дни по-късно [4 март 870] на императорския прием по повод закрития вече събор са присъствали наскоро завърналият се от Рим Петър с други хора от свитата на княз Борис-Михаил.

именно той произнася приветствие към представителите на Римската църква на приема в императорския дворец в Константинопол [4 март 870] и взема участие в диспута между представителите на източните църкви и римските легати по българския църковен въпрос (по-подробно вж. *Златарски I*, *2:132–141*; *Гюзелев 1971 [2007:149–151]*). Не случайно Гюзелев приема, че именно Петър – приближеният на княз Борис и негов родственик (cognatus) – е бил ръководител на това пратеничество (*Гюзелев 1971 [2007:150]*)[199]. Тези разсъждения кореспондират със сведението от печата, че Петър е бил не просто куратор, а μέγας κουράτωρ, както и със сведението, че Петър от книжовните извори е бил сред най-близките съветници (consiliarius) на българския владетел Борис, а съветнически функции е имал и сампсисът. Колкото и рискове да крие аналогията между гръцката титла κουράτωρ и прабългарската ⱄⰰⰿⱏⱍⰻⱀⱏ, самъчин, смятам, че тази хипотеза не може да бъде пренебрегната. Разбира се, остава и възможността „в последната четвърт на IX в. в България да е била учредена длъжността или службата на велик куратор“ (*Йорданов 2007a:327*; *Йорданов 2008:49*).

На гръцките титли и длъжности λογοθέτης, μάγιστρος и μέγας κουράτωρ гледам не толкова като на реално функциониращи в ранносредновековна България, колкото на опит съответната българска длъжност да се предаде с максимално близък гръцки еквивалент. Така са подхождали византийските автори, когато не са изписвали българските титли – такъв е случаят с логотета на кан Крум от 813 г. и с магистъра на цар Симеон Теодор [913]. От друга страна, така може би е постъпвала и българската администрация, когато е била изпращана във Византия по различни мисии и там се е титулувала с близка византийска титла или при кореспонденция с византийски сановници и служители. Може би по тези поводи са били изработвани и съответни печати, писани на гръцки, в които българските титли са били представяни с нарочни византийски аналози.

24.2. Чужденци с византийски титли на служба в ранносредновековна България

κανδίδατος (κανδιδᾶτος)

Единственото споменаване на титлата κανδίδατος (лат. candidatus, candidus) се среща в *Надпис на Омуртаг от Плиска № 66*, от който става ясно, че кандидатът Турдацис [Турдачис], храненик на Омуртаг (ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος θρεπτὸς ἄνθροπός), е умрял вътре, т.е. в канския двор (*Бешевлиев 1979:222–223*). В късната Римска империя кандидатите, облечени в бели униформи (candida turba), са били личната охрана на императора, формирали са неговата гвардия

[199] Вж. неговата бележка там: „Поради какви съображения Анастасий Библиотекар не е включил неговата титла и име в списъка на българското пратеничество не е известно. Напълно възможно е той да не е присъствувал на заключителното заседание на Вселенския събор, а да е дошъл направо на приема, устроен от византийския император“. Според Бакалов Петър е кавхан (*Бакалов 2003:232*).

(за значенията на κανδίδατος вж. *Sophocles 1992:626–627* κανδίδατος ‘офицер’, *Lampe 1996:700* κανδιδᾶτος ‘военен служител в двореца’). Участвали са в различните церемонии в императорския двор, където са пребивавали постоянно (ненапразно Турдачис е умрял „вътре”) с изключение на случаите, когато са придружавали императора; присъствали са на приеми на чуждите посланици (*Бешевлиев 1979:222*; *Бешевлиев 1981:114–115*; *Бешевлиев 1981a:148*). *Пасхалната хроника* свързва произхода на титлата с Гордиан III [238–244], но първото сигурно споменаване датира от 350 г.; патриарх Никифор говори за κανδιδᾶτος като за достойнство, което в *Клеторология на Филотей [899]* е сред императорските титли (по-рано персонални служби към императора) и заема място след στράτωρ (*ODB 1991:1100*; *Bury 1911:131–179*). Във Византия титлата престава да се употребява след средата на XI в. (*Oikonomides 1972:298*). Според Бешевлиев титлата κανδίδατος, заета от византийския дворцов церемониал, е била действаща у българите, като служебните задължения на Омуртаговите кандидати вероятно са били аналогични на тези на византийските кандидати (*Бешевлиев 1973*; *Бешевлиев 1979:222*). Това предположение изглежда доста хипотетично поради липсата на други данни, затова на този етап приемам титлата κανδίδατος като инцидентен случай в българската дворцова практика. Не е известно по какви причини арменецът Турдачис е дошъл в България (избягал от Византия?, станал наемник?), както и дали е имало други кандидати. Явно обаче, че запазвайки византийската си титла, Турдачис се е вписал в българската дворцова йерархична система.

στρατηγὸς

Надписът на Крум от с. Хамбарли № 47 посочва командващите трите военни крила на българската войска, а именно: централното – брата на владетеля, дясното – ичергу боила Тук и лявото – кавхана Иратаис. За техни първи помощници са определени чужденци-стратези: Леон (ὁ στρατηγὸς ὁ Λέον) – помощник на брата на Крум, Вардан[200] и Йоан [Яни][201] (ὁ Βαρδάνης κὲ ὁ Ηανὴς ὑ στρατηγὺ) – помощници на ичергу боила Тук, Кордилий и Григора (ὁ Κορδύλης κέ ὁ Γρηγορᾶς ὑποκάτο του στρατηγύ) – помощници на кавхана Иратаис. Епиграфският паметник свидетелства, че Крум е запазил и след завладяването на някогашната провинция Тракия заварената там византийска уредба, поне що се отнася до назначаването на византийски стратези на българска военна служба. Изказани са различни тези относно техните реални функции: като представители на византийското население в пределите на българската държава, изпълняват прерогативите, дадени им от императора при въведения от България окупационен режим (*Гюзелев 1971 [2007:55]*), управляват византийското

[200] Иранско име, вж. днешното арменско име Вартан.

[201] Яни е с гръцко народно произношение.

население в Тракия, което „автоматически се прехвърля към българската войска“ (*Венедиков 1981:141*), играят ролята на гаранти относно лоялността на присъединеното към България византийско население, включвайки се в новата българска администрация (*Рашев 2004:155–156*). Ясно е обаче, че служебната титла стратег по отношение на Леон, Вардан, Йоан [Яни], Кордилий и Григора не е употребена в значението ‘стратег на тема’, т.е. военен и административен управител на област, наречена тема. *Стратегиконът на император Маврикий [VI–VII в.]* и *Тактиката на император Лъв VI [кр. IX – нач. X в.]* (за тях вж. *Кулаковский 1902:3–4*, *16*; *Жеков 2007:9–11*, *37–38*) посочват стратега като командващ цялата войска на една тема (ок. 18000 войници), а негови подчинени са турмарсите (командири на трите турми), друнгариите (командири на трите друнги, формиращи една турма = ок. 6000 войници) и комесите (командири на тагмите или бандите). През VIII в., а и по-рано, във Византия стратегът е не само военен управител на тема, той има и граждански (финансови и юридически) отговорности – ненапразно щабът му се състои от военни лица (офицери), но и от служители с цивилни функции. По това време стратезите особено на големите теми са силни фигури в империята, но постепенно властта им се ограничава поради раздробяването на темите – затова в *Тактикона на Успенски [842–845]* са изброени 18 стратези, в *Клеторология на Филотей [899]* – 26, а в *Ескуриалската тактика [971–975]* – около 90 (*ODB 1991:1964*). В началото на IX в. стратегът притежавал титлата патриций (седма позиция в *Тактикона на Успенски*), впоследствие титлата антипат и патриций (шеста позиция в *Клеторология на Филотей*) и най-накрая титлата протоспатарий (осма позиция в *Тактикона на Бенешевич [934–944]*) (*Божилов 2008:168–169*).

Възможно е Леон и Йоан [Яни] от *Хамбарлийския надпис* да са споменатите в *Синаксара на Цариградската църква* Леон и Йоан, византийски стратези (Λέοντα καὶ Ἰωάννην τοὺς τῶν χριστιανῶν στρατηγοὺς, *ГИБИ 5:288*), посечени с меч от Омуртаг вероятно поради това, че не са останали верни докрай на българската държава (*Grégoire 1934*; *Бешевлиев 1979:176*, *177*, *179*). Според Бешевлиев такъв е случаят със стратег Кордилий от надписа, идентичен с Кордилий – военачалника на преселените от Крум [813] жители на Одрин и околностите му на север от Дунав, който по-късно [837] организира връщането на преселниците във Византия. Ето как е представено събитието от 837 г. в *Хрониката на Симеон Логотет*: Въ дн҃н же Ѳеофила цр҃ѣ бѣ вѡевода στρατηλάτης въ Македоніи̑ нарицаемын Кордилїе···наꙋаш҃ прѣхѡдити съ нмѣнїемь своⷦ· оувѣдѣвⷭ же комн се прѣнде братн са съ нимн· ѡꙋаавше же са македонѣне поставншҳ кефалїи̑ҳ στρατηλάτης себе Цансїа и Кордилѣ и съставншa брань (*Sreznevskij 1971 [1905:101–102]*) (При император Теофил [829–842] военачалник в Македония [на левия бряг на Дунава, заселен с пленени при Крум ромеи] беше така наречният Кордилий ... [македонците] започнаха да преминават реката с имуществото си, но комитът узна това и отиде да се бие с тях. Македонците се

отчаяха, поставиха си главатари Цандзия и Кордилий, започнаха война). Впечатлява фактът, че за началник на византийските преселници отвъд Дунав е бил назначен не българин, а византийски военачалник на българска служба, т.е. в сила е принципът чужди етнически субстрати от територията на България да се управляват от лица из техните среди.

Обобщено сведенията за стратези на служба в България през IX в. изглеждат така:

Име	**Функция**	**Дата, владетел**	**Източник**
ὁ στρατηγὸς ὁ Λέον [Лъв]	подчинен стратег на брата на Крум – командващ централното крило на войската	кан Крум	Надпис на Крум от Хамбарли, Бешевлиев № 47
ὁ Βαρδάνης [Вардан] κὲ ὁ Ἀνὴς [Яни] ὑ στρατηγὺ	подчинени стратези на ичергу боила – командващ дясното крило на войската	кан Крум	Надпис на Крум от Хамбарли, Бешевлиев № 47
ὁ Κορδύλης [Кордилий] κέ ὁ Γρηγοράς [Григора] ὑποκάτο του στρατηγύ	подчинени стратези на кавхан Иратаис – командващ лявото крило на войската	кан Крум	Надпис на Крум от Хамбарли, Бешевлиев № 47

Известията от двата *прабългарски надписа*, *Синаксара на Цариградската църква* и *Хрониката на Симеон Логотет*, визиращи събития от първата половина на IX в., показват, че българските владетели са приемали на служба чужденци, като персонално са запазвали техните византийски титли. Този жест бил само временна мярка, която се практикувала предимно по места с преобладаващо гръцко население (*Андреев 1981:212–213*), какъвто е случаят с византийските стратези Леон, Вардан, Йоан [Яни], Кордилий и Григора. Те, както и кандидатът Турдачис, не само са запазили постовете и титлите си, но са станали и част от българската административна система, при това в нейните високи етажи. Едва ли обаче техните служебни титли са били възприети в българската йерархична административна ранглиста, така както е станало с комита.

В изворите се споменават и още няколко лица с византийски титли, избягали в България[202], за които обаче липсват по-конкретни данни, в това число и

[202] Например анонимните стратези и архонти от Сердика, принудени от Никифор I Геник „да избягат при враговете си“ *Хронография на Теофан Изповедник* (*ГИБИ 5:279*); опитният механик Евматий, по чин спатарий, избягал с други началници от Сердика при кан Крум [809] *Хронография на Теофан Изповедник* (*ГИБИ 5:279*); куратор Захария, пленен при походите на кан Крум в Източна Тракия и впоследствие освободен след сключването на 30-годишния мир с Византия *Житие на Никита от Медициум* (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:148*, *бел. 21*]); анонимният византийски патриций, пленен и отведен в България при походите на кан Крум в Източна Тракия *Житие на Никита от Медициум* (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:148*, *бел. 20*]). По-подробно за византийците

дали са заемали определени служби, поради което не са включени в настоящия раздел.

24.3. Българи с византийски титли в Източна България до 971 г. и в Западна България до 1018 г.

Тук ще разгледам византийските титли, с които са били удостоявани българи на територията на България, без да са заемали определени византийски служби. Ограничавам хронологическата рамка между 681 г. и падането под византийска власт на Преслав [971] и на западните български области [1018]. По тази причина извън обсега остават напр. титлите πατρίκιος на Кубрат (Χ8ΒΡΑΤ8 ΠΑΤΡΙΚ8, *Вернер 1988:45–46*; *Йорданов 1991:36–40*; *Йорданов 2001:11–12* и цит. лит.), πατρίκιος и ἄρχων на Мавър (Μαύρῳ πατρικίῳ καὶ ἄρχοντι τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων, *Zakos*, *Veglery 1972:№ 934*; *Бешевлиев 1979:230–231*; *Юрукова 1990:19–22*; *Йорданов 2001:13–15*), πατρίκιος на Телериг (Τελερὺγ Θεοφυλάκτῳ πατρικίῳ, πατρίκιον ζεύξας αὐτῷ *Хронография на Теофан Изповедник*, Thelericus Bulgar ... patritium facit *Хроника на Зигеберт*), πατρίκιος и στρατηγὸς на Баян (Βαιανῶ πατρικίῳ καὶ στρατηγῶ, *Бешевлиев 1979:233*; *Гюзелев 2006:232*, *бел. 4*), както и много други титли и длъжности на българи, емигрирали във Византия и пребивавали там като нейни служители, подробно идентифицирани и коментирани от Божилов (*Божилов 1995*), Йорданов (*Йорданов 1996*; *Йорданов 2007:171–175*) и др. Няма да бъдат разглеждани и титлите на византийски служители (на императора или от централната и провинциалната администрация), чиито печати са намерени на територията на България. В долното изложение не включвам и личности (макар и титулувани) с неясна или спорна идентификация и хронологизация.

καῖσαρ

Καῖσαρ е висша почетна титла, първоначално титла на самия император. След IV в. е най-високата след императорската, с която са удостоявани членове на императорското семейство, негови приближени или родственици – братя, синове и други най-близки роднини (по-подробно вж. *Bréhier 1949:149–150*; *ODB 1991:363*). Тя е първа в ранглистата на *Клеторология на Филотей [899]* и на *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол; *Успенский 1898:110–111*; *Bury 1911:131–179*; *ГИБИ 4:122*; *Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилов 2008:598–602*) и остава най-високата почетна византийска титла до края на XI в. От разделянето на Империята [395] до реформирането на византийската рангова йерархия [1081] във Византия има само 27 или 28 носителя на кесарското достойнство, като единственият чуждестра-

в България (някои от тях с посочени титли) до Покръстването вж. *Рашев 2004*, а за византийците в България (пленници, духовници и имигранти) при кановете Крум и Омуртаг вж. *Browning* 1988.

нен владетел сред тях е кан Тервел [701–721] (*Кънев 2007:69*). За това свидетелства негов *оловен печат*: **Θεοτόκε βοήθει Τερβελλίου καίσαρου** (*Zakos*, *Veglery 1972:XLVI*; *Бешевлиев 1979:231–232*; *Юрукова 1990:17–19*; *Йорданов 1991:40*; *Йорданов 2001:19*). Сведението се потвърждава от *Историята на Патриарх Никифор*, според която император Юстиниан II се отнесъл любезно с владетеля на българите Тервел, ... когото наметнал с царска хламида и провъзгласил за кесар (**καίσαρα ἀναγορεύει**). Известно е, че Юстиниан II прави този жест [705] от благодарност за помощта, оказана му от българския владетел при повторното възкачване на престола [705–711] – подобен жест е традиционен за Империята и стремежа ѝ чуждестранни владетели да бъдат удостоявани с почетни титли. Според някои изследователи преди да получи титлата, Тервел е приел християнството в духа на българската религиозна толерантност (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:107]*; *Гюзелев 2006:232*, *бел. 2*). В случая с Тервел титлата кесар е дадена за пръв и последен път на чужд владетел (*Бешевлиев 1979:231*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:106]*). Кесарското звание издига Тервел в законен владетел, признат и от Византия, но то не оказва влияние не само върху приемниците на Тервел, но и върху българската титулатурна система през XIII–XIV в., когато въпреки трайно установеното място на византийската рангова таблица дворцовата титла кесар не е засвиделствана (*Бакалов 1985 [1995:117–118]*).

μάγιστρος

Високото рангово достойнство **μάγιστρος** етимологически е свързано с лат. magister officiorum (пръв цивилен министър), но гр. **μάγιστρος** няма нищо общо с функционера от късния Рим. Първото сигурно споменаване на **μάγιστρος** като титла е в *Клеторология на Филотей [899]*, където стои след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката зости и преди ректора, синкелите на Рим и Константинопол, архиепископа на България, патрициите и антипатите (*Успенский 1898:110–117*; *Bury 1911:29–33*, *131–179*; *ГИБИ 4:122–123*). Липсва (според *Oikonomidès 1972:47* поради грешка на писача) в *Тактикона на Успенски [842–843]* (по-подробно вж. *ODB 1991:1267*). **Μάγιστρος** е на осмо място в ранглистата на *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол и след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката зости, проедъра и севастофора; *Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилов 2008:598–602*). Титлата е най-високата, давана на лица извън императорското семейство. През XI в. високото титуларно значение на термина се запазва, но и леко се измества назад, като в ранглистите стои след кесаря, севаста, новелисима, куропалата, протопроедъра и проедъра (*Скабаланович 1884:153*). Титлата **μάγιστρος** са получили българите:

1. Цар Борис II – син на цар Петър. Почти всички византийски хронисти разказват как след превземането на Преслав Йоан Цимисхий отвел в Цариград

Борис, царя на мизите, на тържището Плакото свалил от него знаците на царската власт (тиара, обвита с пурпур и извезана със злато и бисери, багреница, червени обувки) и го удостоил със сан магистър [971] (Μαγίστρων τετίμηκεν ἀξιώματι *История на Лъв Дякон*, τῷ τῶν μαγίστρων ἐτίμησεν ἀξιώματι и поставн на нь сань магистръскын *Хроника на Симеон Логотет*, μαγίστρων ἀξιώμα *Хроника на Скилица*, τῶν μαγίστρων ἐτίμησεν ἀξιώματι *Хроника на Йоан Зонара*, и сътворн его магистра· Се же ѥ҆с҆ санъ велнк въ гръцѣхъ *Българските глоси в Хрониката на Константин Манасий*[203]).

2. Прусиан [Пресиан] – най-големият син на цар Иван Владислав. През 1018 г. Прусиан с някои от братята си (Алусиан и Арон) прави опит за съпротива срещу ромеите, но в крайна сметка се покорява на византийския император Василий II, който го удостоява с титлата μάγιστρος (Προυσιάνον ἐτίμησε μάγιστρον Прусиана поставн царь магистра *Хроника на Симеон Логотет*, μάγιστρον Προυσίαν҃ь егоже магистра поставн царь *Хроника на Йоан Зонара*, μαγίστρῳ Προυσιανῷ τῷ Βουλγάρῳ *Хроника на Скилица*) (по-подробно за съдбата на Прусиан вж. *Златарски I*, *2:772–774, 779–789; Павлов 1993*; *Божилов 1995:№ 169*, *251–252* и цит. лит.; *Йорданов 1996*).

3. Ашот Таронит – управител на Драчката област, съпруг на втората Самуилова дъщеря Мирослава и син на солунския дук Григорий Таронит. Към 1004–1005 г. предава Драч на император Василий II, заради което е почетен с титлата магистър (τιμηθεὶς μάγιστρος *Хроника на Скилица*) (по-подробно за тези събития вж. *Златарски I*, *2:713–714*, 727; *Николов 2005:151–152*).

πατρίκιος

Високото рангово отличие πατρίκιος (с етимологически паралел лат. patricius) е въведено от Константин Велики като почетна титла извън специфичните ѝ административни функции. Патрициите съставляват висшата класа на сенаторите с различни места в ранглистите (*Oikonomidès 1972:294–295*). В тактиките от IX–X в. титлата заема място между антипат и протоспатарий, като за времето от VIII до края на X в. това отличие е предоставяно на особено влиятелни управители и генерали (*ODB 1991:1600*), на висши дворцови, политически и военни длъжностни лица (*Bréhier 1949:102–103*). В *Клеторология на Филотей [899]* евнуси πατρίκιοι заемат висока позиция – след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката зости, магистъра, ректора, синкелите на Рим и Константинопол, архиепископа на България и преди антипатите патриции и стратези (*Успенский 1898:110–114*; *Bury 1911:27–28, 131–179*; *ГИБИ 4:122–124*). Титлата πατρίκιος е девета в ранглистата на *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол и след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката

[203] Добавката Се же ѥ҆с҆ санъ велнк въ гръцѣхъ показва, че този сан не е бил познат в българската държавна йерархия (*Дуйчев 1944:369*).

зости, проедъра, севастофора и магистъра; *Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилов 2008:598–602*). През XI в. високото значение на титлата πατρίκιος се запазва, макар вече в ранглистите да стои след кесаря, севаста, новелисима, куропалата, протопроедъра, проедъра, магистъра, вестарха, веста и антипата (*Скабаланович 1884:154–155*). С нея са били удостоени българите:

1. Роман – по-малкият син на цар Петър. Според *Хрониката на Скилица* Скопие било предадено на император Василий II от Роман [1003], заради което византийският император го почел с титлите патриций и препозит (началник на всички дворцови служби) τῆς προαιρέσεως πατρίκιόν τε τιμᾷ καὶ πραιπόσιτον (*Божилов 1995:№ 440* и цит. лит.). Личността на управителя на Скопие (Роман-Симеон в *Хрониката на Скилица*) обаче предизвиква дискусии, тъй като според версията на арабския историк Яхъя Антиохийски още през 991 г. Роман е бил пленен и умрял в затвор около 997 г. Затова някои историци идентифицират Роман-Симеон не като по-малкия син на цар Петър, а като друга личност – вероятно български първенец. За достойнството πραιπόσιτος на Роман вж. по-долу.

2. Николица – командир на гарнизона на крепостта Сервия [дн. Селфидже]. Макар да оказал съпротива срещу Василий II, Николица бил пленен, отведен в Цариград [1001] и почетен със званието патриций τὸν Νικολιτζᾶν ὃν καὶ πατρικιότητι ἐτίμησεν *Хроника на Скилица*, πατρίκιος τιμηθεὶς *Хроника на Йоан Зонара* (в славянския превод: н ннколнца начельнпка срьбънштемь пръеть царь н почьте патрїкїемь, *Jakobs 1970:263*), н кефалїѫ н ннколнць *Хроника на Симеон Логотет*. Впоследствие обаче Николица успява да избяга при Самуил, но отново е заловен (по-подробно вж. *Божилов 1995:№ 432*; *Николов 2005:140*).

3–4. Никола и Теодор Хризилий – синове на управителя на Драч Йоан Хризилий. След предаването на Драч [към 997 или 1005?] братята Никола и Теодор получават титлата патриций (πατρίκιος Νικόλαος ὁ Βούλγαρος ᾧ Χρυσήλιος τὸ ἐπώνυμον *Хроника на Скилица*) (за по-нататъшната им съдба вж. *Божилов 1995:№ 452*).

5–6. Алусиан и Арон – вторият и третият син на цар Иван Владислав. Когато византийският император Василий II удостоил с титлата μάγιστρος Прусиан – най-големия син на цар Иван Владислав, останалите двама (Алуаиан и Арон) получили сан патриций (πατρικίους δὲ τοὺς λοιποὺς ⁘ προυα оба патрнкѣ, ὁ πατρίκιος Ἀλουσιάνος Арона много сн̄ь патрнкїе Алѳсїань *Хроника на Симеон Логотет*, πατρικίους дроугꙋ же два патрїкїа почьте *Хроника на Йоан Зонара*, πατρικίους *Хроника на Скилица*) (за кариерата на двамата във Византия вж. *Божилов 1995:№ 152*, *236–239*, *№ 158*, *241–244*).

7. Кракра – началник на крепостта Перник, сподвижник на Самуил. След неуспешни опити да отблъснат действията на ромеите при император Василий II, в Одрин пристигат [1018] братът и синът на Кракра със съобщението, че предават крепостта Перник и още други 35 крепости. В отговор на това императорът издигнал Кракра в достойнство патриций (τὸν Κρακρᾶν ἐς τὸν

τῶν πατρικίων θρόνον *Хроника на Скилица*), вж. *Божилов 1995:№ 391*; *Николов 2005:141–143*.

8. Драгомъж – управител на Струмица. Отново според *Хрониката на Скилица* на страната на император Василий II преминал и Драгомъж, който предал Струмица [1018], за което бил почетен с титлата патриций (Δραγομοῦζος ... πατρίκιος τιμηθείς), вж. *Божилов 1995:№ 341*; *Николов 2005:146–147*.

9. Богдан – топарх на вътрешните крепости при цар Иван Владислав. Според *Хрониката на Скилица* когато император Василий II се приближил до Струмица, при него се явил Богдан, предавайки се, и впоследствие бил почетен със сан патриций (Βογδάνος ... τιμᾶται ... πατρίκιος), вж. *Златарски I, 2:776*; *Божилов 1995:№ 132*.

10–11. Елемаг и Гавра. Първият е управител на крепостта Белград [дн. Берат, Албания] и подобно на други управители, „облечен в робско облекло“, се предал на византийците [1018]. В един от преписите на *Хрониката на Скилица* (U=Vindobon. 74, XIII–XIV в.) има добавка, че твърде скоро [1018 или началото на 1019?] „в Солун бил разкрит заговорът на двамата военачалници и патриции Елемаг и Гавра (τῶν δυοῖν ἀρχόντων καὶ πατρικίων Ἐλινάγου καὶ Γαβρᾶ), които уж искали да завземат отново българската власт“. Явно преди това те са били удостоени със сана патриций и изпратени в Солун (по-подробно вж. *Златарски I, 2:786*; *Божилов 1995:№ 343*, *307–308* и цит. лит.; *Николов 2005:148–149*). Българското потекло на Гавра е дискусионно и не се приема от всички историци (*Божилов 1995:115–116*).

12. Димитър Полемарх – военачалник на цар Самуил на област около границата с Византия (в района на Сервия). Към 1018 г. („след умиротворяването на България“) император Василий II го въздига в сан патриций и на длъжност мистик (частен секретар на императора) εἰς τὸ τῶν πατρικίων ἀξίωμα, πεποιηκὼς αὐτὸν καὶ μυστικόν *Кекавмен. Стратегикон*.

ἀνθύπατος

Ἀνθύπατος съответства на лат. proconsul или consularis – управител на провинции в Римската империя. Титлата вероятно е означавала и началник на администрацията в Константинопол до 359 г., когато е бил заменен от urban prefect. От IX в. нататък ἀνθύπατος е използвано като достойнство, но в *Тактикона на Успенски [842–843]* все още е в листата на провинциалните управители. По времето на император Михаил III [842–867] достойнството е предоставяно само на патриции, затова в *Клеторология на Филотей [899]* ἀνθύπατος е предимно в съчетание с πατρίκιος (изброени са към 30 ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ στρατηγός на различни теми, както и приблизително още толкова ἀνθύπατος πατρίκιος на други длъжности; *Успенский 1898:10–116*; *Bury 1911:28–29, 131–179*; *Bréhier 1949:117*) и заема позиция между μάγιστρος и πατρίκιος (*ODB 1991:111*). Тази дворцова титла е давана на висши държавни

чиновници, но е имало и антипати, които не са изпълнявали никаква служба (*Bréhier 1949:223*, *228*). През XI в. високото значение на титлата ἀνθύπατος се запазва – в ранглистите заема десета позиция след кесаря, севаста, новелисима, куропалата, протопроедъра, проедъра, магистъра, вестарха и веста и преди патриция и протоспатария (*Скабаланович 1884:154*). Скабаланович отбелязва, че разликата между антипат и патриций е съвсем незначителна, като антипат е допълнение към титула патриций.

С титлата ἀνθύπατος е бил удостоен българинът Добромир – болярин на Самуил, женен за негова племенница и управител на Верия [дн. Бер в Гърция]. Според *Хрониката на Скилица* когато император Василий II потеглил срещу българите през Солун, към него се присъединил същият Добромир, който предал крепостта на византийците [1001] и получил титлата антипат (ἀνθύπατος τιμηθείς). В *Хрониката на Йоан Зонара* не се споменава титлата, а само че Верия била предадена от Добромир, „който минал на страната на ромеите“ (*ГИБИ 7:187*) – срв. славянския превод: прѣвет же тогда царь великоу прѣславноу нверїю и малоую ··· самь бо добромирь прїинде начельникь ее и прѣдасть се цароу (*Jakobs 1970:263*) (по-подробно за идентификациите на Добромир вж. *Божилов 1995:№ 338*; *Николов 2005:139* и цит. лит.).

ζωστὴ πατρικία

Титлата е специфично достойнство само за жени – до IX в. се предоставя само на една жена, а впоследствие се превръща в аналог на придворна дама и е давана на най-близките жени от обкръжението на императрицата. Първата известна ζωστὴ πατρικία е Теоктиста, майка на императрица Теодора (*Bréhier 1949:42–44*, *124*). В *Клеторология на Филотей [899]* стои на пета позиция след кесаря, новелисима, куропалата и василеопатора и преди магистъра, ректора, синкелите на Рим и Константинопол, архиепископа на България, патрициите и антипатите (*Успенский1898: 110–111*; *Bury 1911:33, 131–179*), т.е. мястото ѝ е между почетните титли куропалат и магистър (*ODB 1991:2231*). Същата позиция заема и в ранглистата на *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол и след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора и преди проедъра, севастофора и магистъра; *Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилов 2008:598–602*). Като ζωστὴ фигурира неколкократно у *Константин Багренородни*. *За церемониите*. Изказано е колебание дали титлите ζωστή и ζωστὴ πατρικία са развнозначни, защото втората е предоставяна само на принцеси от императорското семейство и с нея те са имали право да участват в императорските приеми (*ГИБИ 6:279*, *бел. 4*; *Bréhier 1949:124–125*). В наративните източници титлата ζωστὴ πατρικία изчезва след 1018 г.

С тази най-висока титла за придворна дама са удостоени българките:

1. Втората Самуилова дъщеря Мирослава, съпруга на арменеца Ашот Таронит, който заради предаването на Драч на император Василий II [1004–1005]

е почетен с титлата магистър, а Мирослава – с титлата зости (καὶ ἡ τούτου σύζυγος ζωστή *Хроника на Скилица*) (по-подробно за тези събития вж. *Златарски I*, *2:713–714*, *727*).

2. Последната царица от Първото българско царство, съпругата на цар Иван Владислав Мария. Тя се споменава в *Хрониката на Скилица* по повод събитията от 1018 г., когато след смъртта на съпруга си и след преговори за капитулация се явява с тримата си по-малки синове и шестте си дъщери пред император Василий II, който я почита с титлата зости (τῆς ζωστῆς ἀξιώματι) (вж. *Златарски I*, *2:774–776*, *778–779*, *785*; *Божилов 1995:№ 167*, *249–250* и цит. лит.). В *Хрониката на Йоан Зонара* титлата не се съобщава.

πρωτοσπαθάριος

Почетна титла – „пръв между спатариите“, воини в гвардейска част. Протоспатариите, които са заемали седмо място в листата на патрицианските достойнства, са ръководили императорската охрана, формирана от пет групи: кандидати, спатарокандидати, спатарии, стратори и мандатори (*Bréhier 1949:132–133*; *Bury 1911:27*). Титлата оглавява групата на императорските титли, някога персонални служби към императорската особа (*Божилов 2008:173*). Първото сигурно свидетелство за достойнството е от 718 г., а последното – от 1115 г., макар че остава познато и през XIII–XIV в. До X в. πρωτοσπαθάριος е висока титла във Византия, с която са били удостоявани главно командири на теми, а през XI в. значимостта ѝ започва да се губи. Някои носители на това достойнство са имали специални дворцови функции. То е предоставяно и на чуждестранни принцове (*ODB 1991:1748*; *Oikonomidès 1972:297–298*). Императорски протоспатарии са всички стратези и катепани, повечето от доместиците на отделните корпуси на тагмата, включително и доместикът на схолиите на Запада (*Йорданов 1993:125*). Във византийската рангова таблица на почетните титли се нарежда след кесар, новелисим, куропалат, патриция зости, магистър, патриций и антипат. В *Клеторология на Филотей [899]* формира първия клас чинове заедно с патрициите и се съчетава с различни длъжности (препозит, стратег, доместик, сакеларий и др.), като стратезите протоспатарии (στρατηγοὶ πρωτοσπαθάριοι) се предхождат единствено от πραιπόσιτος καὶ πρωτοσπαθάριος, а след тях се нареждат всички останали протоспатарии с други длъжности (*Успенский 1898:118–121*; *Bury 1911:131–179*). През XI в. достойнството πρωτοσπαθάριος леко отстъпва по позиция – в ранглистите е на дванадесето място след кесаря, севаста, новелисима, куропалата, протопроедъра, проедъра, магистъра, вестарха, веста, антипата и патриция и преди спатарокандидата, спатария и кандидата (*Скабаланович 1884:155–156*).

Титлата πρωτοσπαθάριος носи Николица-младши (син на Николица) вероятно заради това, че е командир на „първия и най-боеспособен Самуилов во-

енен отряд“ по думите на Скилица. Според един от преписите на *Хрониката на Скилица* (U=Vindobon. 74, XIII–XIV в.) той посрещнал в Скопие император Василий II и бил удостоен от него с титлата протоспатарий и длъжността стратег (καὶ ἐτιμηθη πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγός) (вж. *Златарски I*, *2:777*; *Божилов 1995:№ 422*). Допуска се и възможността Николица да е съименник на патриций Николица (*Павлов 1993:18*).

πραιπόσιτος

Препозитът бил назначаван към евнусите, които участвали предимно в дворцовите церемонии, като сред всичките единадесет достойнства за евнуси заема пето място (след проедър, вестарх, вест и патриций). Титлата изчезва след 1087 г. (*ODB 1991:1709*; *Божилов 2008:173*). Патрициите препозити заемат девета позиция в *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол и след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката зости, проедъра, севастофора и магистрите), като редът на патрициите е: патриций евнух и вестарх, патриции препозити и вести, синкели, патриции препозити, патриций евнух и ректор, патриции евнуси; *Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилов 2008:598–602*). В *Клеторология на Филотей [899]* патрициите формират първия клас чинове, а в неговото начало стои именно титлата ὁ πατρίκιος καὶ πραιπόσιτος (*Успенский 1898:110*; *Bury 1911:123–124*, *131–179*).

Както вече стана въпрос, титлите πατρίκιος и πραιπόσιτος получил Роман – помалкият син на цар Петър (според други български първенец, негов съименник), когато предал Скопие на император Василий II [1003] (τῆς προαιρέσεως πατρικίόν τε τιμᾷ καὶ πραιπόσιτον *Хроника на Скилица*, *Божилов 1995:№ 440* и цит. лит.). Даденото достойнство πραιπόσιτος се съгласува със сведението, че Роман е бил скопец.

В заключение ще обобщя, че най-високата византийска титла, с която е почитан българин (кан Тервел), е καῖσαρ, която обаче остава изолиран случай в българската държавническа практика. Най-високия сан за придворна дама (ζωστὴ) получават Мирослава – дъщеря на Самуил и съпруга на предалия Драч управител Ашот Таронит, и последната българска владетелка Мария, съпруга на цар Иван Владислав. Със следващата по ранг титла – μάγιστρος – се сдобиват един пленен и детрониран български цар (Борис II, 970–971 – син на цар Петър) и един престолонаследник (Прусиан – най-големият син на цар Иван Владислав), при които България изгубва своята независимост, най-напред на изток, а после и на запад. Същата титла получава и Ашот Таронит заради доброволното предаване на Драч на император Василий II [1004–1005]. Като патриции (πατρίκιοι) са удостоени от император Василий II предимно управители на големи български крепости (поне дванадесет), които с поведението си са подпомогнали завладяването на България от Византия в годините

от самото начало на XI в., напр. драчките велможи Никола и Теодор Хризилий, по-малкият Цар-Петров син (?) Роман, управител на Скопие, топархът Богдан. Някои от тях са оказали съпротива, но впоследствие и те са капитулирали, като Николица, командващ гарнизона на крепостта Сервия, синовете на цар Иван Владислав Алусиан и Арон или началника на Пернишката крепост Кракра. В духа на обичайната византийска практика доброволното предаване българска крепост е съпроводено с удостояването на нейния военачалник с титлата патриций. Измежду всички придобили сан патриций най-високо стои Роман, който станал πατρίκιος и πραιπόσιτος, доколкото именно титлата ὁ πατρίκιος καὶ πραιπόσιτος оглавява първия клас византийски чинове (патриции и протоспатарии). От една страна, тя подсказва по-високото положение на Роман в сравнение с останалите управители и военачалници на крепости, а от друга страна, се съгласува с факта, че Роман е бил евнух. По познатата причина – предаване на крепост (Верия) на византийците – с високата титла ἀνθύπατος е удостоен нейният управител Добромир. С титлата πρωτοσπαθάριος (пръв спатарий) се сдобива Николица-младши, предал Скопие на Василий II и почетен от него и като стратег. Вероятно достойнството πρωτοσπαθάριος Николица получава именно като командир на „първия и най-боеспособен Самуилов военен отряд“. Личи тенденцията наследниците и потомците на българските царе, както и представителите на българската аристокрация, да бъдат приобщени към византийската държава. Впоследствие на част от тях е била предоставена възможност за кариера в Империята, в което прозира стремежът на Византия да отдалечи от родината преди всичко членовете на последното българското царско семейство, но също и представители на българския елит.

II. СИСТЕМАТИЗАЦИЯ НА ДЛЪЖНОСТИТЕ И ДОСТОЙНСТВАТА В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

1. СТРУКТУРА НА ТИТУЛНАТА ПРАКТИКА

Оцелелите употреби на съсловни и длъжностни титли в ранносредновековна България предоставят възможност да се проследи системата на титулуването, особено при съставните титли. Наблюденията очертават няколко посоки:

1. Съчетаване на съсловна титла (βοηλα) с длъжностна титла (καυχανος, κολοβρος/κουλουβρος, ζοαπαν)

В тези случаи βοηλα/βοιλα е в препозиция (следва се от титла, означаваща службата на боила в държавния апарат), като двете титли запазват първоначалния си характер (съсловен или длъжностен) и не формират нова титла. Срв. ὁ βοηλα καυχανος боил на длъжност кавхан (ὁ Ηραταης ὁ βοηλα καυχανος *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*, βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος *Надпис на Маламир от Шумен № 58*), ὁ κανα βοιλα κολοβρος родственик на кана боил на длъжност колобър (τὸν κάνα βοιλὰ κολόβρον *Надпис на Персиан от Филипи № 14*), ὡ βοιλα κουλουβρος боил на длъжност колобър *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*, βογοτορ βοηλα κουλουβρος багатур боил на длъжност колобър *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*, βουηλα ζοαπαν боил на длъжност жупан *Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21*.

Макар и доста условно (предвид случайността и оскъдността на оцелелите извори), факт е, че не са засвидетелствани аналогични примери на багаини, избирани за кавхани, колобри, жупани.

2. Съчетаване на съставка-атрибут (ητζιργου, υκ, βηρη, σετητ) със съсловна титла (βοηλα, βαγαινος)

В тези случаи като част от двусъставна титла βοηλα/βοιλα заема втора позиция, предхождащата я съставка-атрибут посочва ранга на боила, а цялата титла формира нова длъжност. Срв. ὁ η[ζ]ουργου βουληα, ητζιργου βοιλαν, ητζηργωυ βωυλε, Σουρσούβελι, Σουρσούβουλις, Σουρσουβούλη, Ἠτζβόκλια, ѵрьгоѵбъілѧ, (Stasis) Zerco borlas, (Petro) Cerbule, υκ βοηλα. Подобно на титлата βοιλα, и βαγαινος влиза в състава на двукомпонентни длъжностни титли, в които тя също е на второ място (според тюркския словоред), предхождащата я съставка обозначава ранга на багаина, а цялата титла формира нова длъжност, срв. υκ βαγαηνου, ητζηργου βαγαηνου, βηρη βαγαηνου, σετητ βαγαηνου.

Забележително е, че две от съставките (υκ и ητζηργου) са същите, както и при βοιλα, а това несъмнено говори за последователно и целенасочено изграждане на държавната йерархична система. Еднаквият начин на формиране на длъжностни титли и при боилите, и при багаините (υκ, ητζηργου, βηρη, σετητ + βοιλα, βαγαινος) още веднъж навежда на мисълта, че става въпрос именно за две съсловия. Те обаче, както вече се каза, не са били равнопоставе-

ни, включително и заради това, че за разлика от титлата βοιλα, която може да се съчетава със следхождаща я длъжностна титла (ὁ βοηλα καυχανος, ὁ κανα βοιλα κολοβρος, ὡ βοιλα κουλουβρος, βουηλα ζοαπαν), при титлата βαγαινος няма регистрирани подобни случаи. Сред багаините като второ по значимост съсловие са били избирани военни лица от среден ранг, предвождащи по-големи или по-малки войскови подразделения, както се вижда от оцелелите служби ητζηργου βαγαηνος ‘военно лице, отговарящо за охраната в двореца’, υκ βαγαηνος ‘старши багаин, предводител неголямо войсково подразделение’, βηρη βαγαηνος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’, σετητ βαγαηνος ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’.

3. Съчетаване на съставка-атрибут (ιζουργου, βορη, ζερα, ολγου, πηλε) с длъжностна титла (κουλουβρος, ταρκανος, ζωπαν)

Когато длъжностна титла се предхожда от съставка-атрибут, новополучената съставна длъжностна титла уточнява службата, посочвайки нейния ранг, срв. ιζουργου κολοβρος ‘дворцов колобър, жрец от владетелския двор’, βορη ταρκανος ‘вълк таркан – военнен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална административна област’, ζερα ταρκανος ‘военнен и административен наместник на владетеля в северна провинциална административна област’, ολγου ταρκανος ‘велик таркан – военнен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална административна област’, πηλε ζωπαν ‘главен жупан’.

4. Имаме основания да предположим, че в България от IX–X в. титулът ταρκανος е бил двуфункционален. Освен като част от съставна служебна титла, посочваща ранга на таркана, той е изпълнявал и ролята на почетно звание за привилегии, вероятно получавано като награда за определени заслуги. В тези случаи титулът ταρκανος е в съчетание или със съсловна/длъжностна титла (βουλίας, ζουπαν), или със съставката-епитет κουλου/καλου, като винаги е на втора позиция, следвайки тюркския словоред. Тези лингвистични наблюдения се съгласуват с историческия контекст, тъй като тази двуфункционалност на ταρκανος вероятно е наследена от тюркската йерархична система, където *tarqan* има значение на титла, но и на високо звание. Изворите също подкрепят предположението за подобно едновременно двойно функциониране на титула и в България (а не развитие на едната функция към другата), ако имаме предвид датировката на всяка негова употреба: по едно и също време са засвидетелствани длъжностите ζερα ταρκανος – 827/829 г., βορη ταρκανος – 886 г., ολγου ταρκανος – 904 г., от една страна, а от друга страна, почетното звание таркан, напр. ζουπαν ταρκανος – 822 г., βουλιας ταρκανος – първа четвърт/половина на X в., κουλου/καλου τερκανος – 927 г.

Известни са и няколко трисъставни титли – βογοτορ βοηλα κουλουβρος (Чепа), καναρτικείνος (καναηρτχθινος), κανα βοιλα κολοβρος и дори четири-

съставни титли – βαγατουρ κανειρτχθινος (Михаил)/βαγατουρ καναηρτχθινος (Йоан). Тази многосъставност се дължи на включването като съставка в титлата или на почетното достойнство багатур (прибавено към дву- или трисъставна титла), или на съставката κανα (прибавена към двусъставната βοιλα κολοβρος или за образуване на титлата на престолонаследника).

Половината (13)[1] от разгледаните тук 25 длъжностни титли гравитират около титлите боил (ηζουργου βουλα, υκ βοηλα), багаин (ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος, σετητ βαγαηνος), колобър (κολοβρος, ηζουργου κολοβρος), таркан (βορη ταρκανος, ζερα ταρκανος, ολγου ταρκανος), жупан (πηλε ζωπαν, ζουπαν μέγας). Сред тях най-добре е засвидетелствана ранговата йерархия при багаините (с 4 рангови позиции) и тарканите (с 3 рангови позиции), докато останалите са с по две рангови позиции. Другата половина длъжностни титли са извън този модел на титулуване: καυκανος (καυχανος), σαμψης (σαμψος, sampsi, campsis), μινικος (μηνικος, ημνηκος), τζιγατος (tzigatos, чиготъ), κοπανος, κρονος, tabare, чьваньчин, ομηρος, μαγοτῖνος, ичрыгъиь, κόμης.

2. СЪСЛОВИЕТО НА БОИЛИТЕ И ПАРАЛЕЛЪТ СЪС САНОВНИЦИТЕ
(вельможа, могѫте, дроугове)

Боилите формират висшето съсловие в ранносредновековна България, напр. при изброяване в изворите те предхождат багаините. Сред тях е избиран кавханът, от тяхното съсловие са назначавани колобри (ὡ βοιλα κουλουβρος) и жупани (βουηλα ζοαπαν), ὁ βουλίας ταρκάνος е титлата на втория син на владетеля. Показателни за съдържанието на титлата са гръцките съответствия на вълиь в ранни български преводи: πατρίκιος (благородническа титла), μεγιστᾶνος ‘велможа’, ὕπαρχοι ‘подуправители, наместници’ на Христос. Високото положение на боилите личи и във въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград (*Константин Багренородни*. *За церемониите*), където след питането за владетеля, владетелката, престолонаследника, втория син, синовете на владетеля и останалите му чеда, следва въпросът за шестимата велики боили и останалите вътрешни и външни боили. Шестимата велики боили (сред тях може би кавханът и ичергу боилът) вероятно са съставяли боилския съвет и са съветвали владетеля (според някои изследователи те са били дванадесет или повече от дванадесет). Различни са и тълкуванията относно т.нар. вътрешни и външни боили – въпрос, пространно коментиран в историческата наука.

От мн. ч. на тюрк. **bojla:-r* > *boylar* > *bolyar* е получено славянското название болѣре > болѣринъ, запазено в различни средновековни паметници. Сред тях особено показателни са оригиналните творби или фрагменти от тях на Кли-

[1] Някои от титлите са с по няколко фиксации в изворите, така че общо употребите им са над двадесет.

мент Охридски, Йоан Екзарх, Петър Черноризец, Презвитер Козма, съдържащи реални сведения за българското общество, включително и за болярите. Тези книжовни свидетелства показват, че към края на IX – началото на X в. тюркизмът βοιλα/βουηλα (вълѣ) е бил окончателно славянизиран. По същото време в писмените паметници наред с волѣринъ се употребява и терминът вельможа като общо название на сановници, приближени и влиятелни хора на владетеля. Показателни са и преводните (предимно от гръцки) старобългарски текстове, доколкото наличните гръцки паралели спомагат да се разкрие терминологичното значение на волѣринъ, респ. вельможа в българското общество от IX–XI в. Едни от най-честите съответствия на волѣринъ (никога на вельможа) в гръцките първоизточници са συγκλητικός ‘сенаторски’, συγκλητικός ὁ ‘член на сената, сенатор’ и σύγκλητος ‘извънредно събрание, член на събрание’, σύγκλητος ἡ ‘римски, гръцки сенат, синклит (държавен съвет)’; ἐκ τῆς συγκλήτου ‘сенатор’. Макар и да не може да се направи пряка аналогия между римските/гръцките сенатори и българските боляри, все пак едва ли става въпрос за случаен факт. Налице е обвързване, макар и като преводачески похват, на болярите от Първата българска държава с идеята за функционирането им като вид сенатори. С подобни функции никога не се натоварват велможите и това е най-съществената разлика между тях и болярите. В същото време волѣринъ и вельможа имат общи гръцки съответствия в преводната книжнина, напр. ἄρχων ‘предводител; управник, управител’ и μεγιστᾶνος, μεγιστᾶν ‘знатен човек, велможа’. Само за волѣринъ се срещат гръцките паралели πατρίκιος (титла, притежавана от високопоставени сановници), συνήθης ‘приближен човек’, πρῶτος ‘пръв, най-високостоящ’, ἐνδοξότατος ‘най-славен, най-прочут, най-знаменит’, προστάτης ‘който стои отпред; вожд, началник’, γερουσία ‘сенат [в Рим], съвет на старейшините [в Спарта]’, οἱ ἐν τέλει ὄντες ‘властници, висши длъжностни лица’, а само за вельможа – δυνατώτατος ‘най-могъщ, най-влиятелен, най-знатен’ и δυνάστης ‘влиятелен човек; властник’. Тези специфични преводачески похвати на старобългарските книжовници позволяват да очертаем болярите като отделно висше съсловие, свързано с върховната власт и приближено на нея, най-високостоящо, носещо първи длъжности, високопоставено и влиятелно по положение и състояние. Ясно е, че термините болѧринъ и вельможа, макар и отчасти със съвпадаща семантика (‘властници, управници; знатни и влиятелни лица’), не са били пълни синоними не само в книжовното пространство, но вероятно и в реалните обществено-публични отношения. Тяхната едновременна употреба, включително и в рамките на един и същ паметник, свидетелства, че двете лексеми номинират различни реалии. Докато с термина вельможа са били назовавани най-общо някакви сановници (с различни длъжности), терминът волѣринъ е имал и по-конкретно социално (а вероятно и институционално) съдържание и е визирал освен най-високопоставено и влиятелно съсловие, свързано с върховната власт, и участие на някои от тях в съвета на владетеля.

И с друга лексема – могѫть (от глаг. моцн ‘мога’) – книжовниците ни са назовавали най-общо властниците, управниците, знатните и в този смисъл тя донякъде е била синоним на вельможа и болѧринъ. Общи и за трите лексеми са гръцките съответствия ἄρχων и μεγιστᾶνος. Семантически лексемата могѫть е била по-близо до вельможа, за което говори общият им гръцкият паралел δυνάστης ‘велможа, влиятелен човек; властник’. Че терминът могѫть е номинирал богати, състоятелни и заможни лица, най-значителни, видни и знатни първенци свидетелстват и оцелелите гръцки (ὑπεροχή ‘висша длъжност, достойнство, високо положение’) и латински (locupletes, principis cuisdam) паралели. Можем да предполагаме, че от най-ранно време лексемата могѫть е била част от книжовния старобългарски език, но тя едва ли е имала институционално значение.

В средновековни славянски преводни текстове, оцелели в преписи от XII–XVI в., но преведени в България столетия по-рано, се откриват неизвестни досега споменавания на сановник, титулуван дрогъ (с варианти дрѫгъ/дрьгъ/дръгъ/дергъ), срещу гр. σύγκλητος ἡ ‘римски/гръцки сенат, синклит’; ἐκ τῆς συγκλήτου, συγκλητικός, ὁ ‘член на сената, сенатор’, μεγιστᾶνος ‘знатен човек, велможа’, θεράπων ‘служител, придворен’, ἄρχων ‘предводител, управник’, οἱ ἐν τέλει ὄντες ‘властници, висши длъжностни лица, сановници’ (от τέλος ‘върховна власт’) и περιφανής ‘виден, известен, прочут’, които, както вече беше коментирано, се превеждат с болѣринъ или вельможа. Значението на лексемата-титул дрогъ като ‘болярин; велможа; властник; знатен, прочут’ се потвърждава и етимологически, доколкото произходът ѝ се свързва с персийско-алтайския титул *dārogā*, *darуga* ‘който стои начело, предводител; изобщо старейшина; човек с по-висок статус’. Дали прабългаризмът дрогъ е имал институционално значение[2] и ако е имал, какво го е отличавало от болѣринъ и вельможа, можем само да гадаем. Може би той рано е изгубил своето значение и поради наличието на близки по семантика славянски или славянизирани титули (вельможа, болѣринъ) е станал неясен за славянските книжовници. В някои случаи те са „поправяли“ дрогъ на дрѫгъ, проявявайки свръхстарателност, а в други случаи са етимологизирали и преосмисляли дрогъ по славянския корен дрьг-/дрьж-, доколкото той се свързва със сила и власт, срв. дрьжава ‘сила, власт, могъщество; държава’, дрьжавьнъ ‘могъщ, силен; който има власт; държавен’, дрьжатель ‘властник, управник’, дрьжатн ‘владея, управлявам’, дрьжавнѣ ‘държавнически’. Така титулът дрогъ ‘болярин, велможа’ е изчезнал безвъзвратно, оставяйки следа освен в няколко средновековни славянски паметници и в стчеш. форма *druh* ‘не особено знатен дворянин от свитата на велможата’, ‘нисък по ранг чиновник’, която подсказва, че именно вариантът дрогъ ще да е бил първичен.

[2] Фиксациите му не са в исторически извори, а в литературно-книжовни паметници: хроника, библейски книги, житие.

3. СЪСЛОВИЕТО НА БАГАИНИТЕ

Титлата βαγαινος/БОГОIN е засвидетелствана (самостоятелно или с придружаваща я съставка) в прабългарски надписи от първата половина на IX в. и в един старобългарски кирилски надпис от втората половина (края?) на IX в. Багаините, подобно на боилите, са формирали отделно съсловие. За по-ниския му обществен статус спрямо това на боилите може да се съди както по реда на изброяването (βοιλαδας κε βαγαινους), така и по липсата на всякакви данни сред багаините да са избирани кавхани и ичергу боили. За превъзходството на боилите пред багаините може да се съди и от случаите, когато с една и съща първа съставка (ητζηργου, υκ) титлите βοηλα и βαγαηνος формират различни по ранг длъжности, като рангът на боилите е значително по-голям от ранга на багаините.

До нас са дошли имената на две лица, които през IX в. са носили съсловната титла βαγαινος – ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] и ОСТРО БОГОIN. Σκλαβνας и ОСТРО обаче се тълкуват от някои изследователи като славянски имена, а от други – като прабългарски с тюркско (алтайско) или иранско потекло. Тези неоднозначни етимологии затрудняват отговора на въпроса дали само прабългари са формирали багаинското съсловие.

От съсловието на багаините са назначавани среден ранг военачалници и във възходящ йерархичен ред военните длъжности изглеждат така:

ητζηργου βαγαηνος ‘военно лице, отговарящо за охраната в двореца’, което има на разположение 12 ризници. Значението на службата подсказва етимологията на съставката ητζιργου, свързвана с тюркски форми със значение ‘вътрешен, във вътрешността’, т.е. става въпрос за ‘вътрешен (дворцов)’ служител, лице ‘от вътрешния стан, от двора на кана’.

υκ βαγαηνος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение (в някое крило от българската войска: централно, ляво или дясно)’. Значението на υκ е същото, както и в титлата υκ βοηλα ‘старши боил’. Имал на разположение 22 ризници.

βηρη βαγαηνος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’. Имал на разположение 22 ризници, колкото и υκ βαγαηνος. Вероятно във военната йерархия тези две длъжности са били доста близки. Първата съставка βηρη е сходна с тюрк. *biri* ‘южна страна’, която за прабългарите е меродавната (главната, най-важната) посока, затова можем да предположим, че βηρη βαγαηνος е някакъв ранг старши багаин, подобно на υκ βαγαηνος, за което подсказва и еднаквият брой ризници.

βαγατουρ βαγαινος ‘предводител на тежковъоръжено войсково подразделение, багатур’. Анонимният багатур багаин е имал на разположение 53 ризници и 45 шлема. Другият известен багатур багаин – Славнас (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος]) е бил хранен човек (θρεπτὸς ἄντροπος, т.е. приемен син) на Омуртаг.

сетнт ваганнос ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’. Имал на разположение 83 ризници и 70 шлема. Стоял е най-високо сред известните ни багаини.

4. ПРИДВОРНИ НА ВЛАДЕТЕЛЯ

Сред придворните на всеки средновековен владетел обикновено са неговият виночерпец, неговият телохранител и специални военни лица от дворцовата стража. Ранносредновековният български владетел не прави изключение, доколкото сведения за тези придворни служби са оцелели в историко-литературната и епиграфската книжнина.

Лексемата чьвашьчии (обикновено срещу гр. οἰνοχοός, ἐπικέρνης) като назоваваща виночерпеца на владетеля е съхранена в ранни български преводи, макар и запазени в по-късни славянски преписи, а мотивиращата лексема чьванъ ξέστης ‘съд, чаша, кана’ се среща в класическите старобългарски паметници. Липсват обаче преки исторически свидетелства за това, че терминът чьвашьчии е имал титулатурен характер в ранносредновековна България. Косвени данни предоставят фиксациите на термина в различни книжовни паметници (библейски и небиблейски), където появата му би могла да се обвърже с аналогия от страна на старобългарските преводачи с виночерпеца на българския владетел. Исторически аргументи в полза на хипотезата, че виночерпецът е бил придворно лице в ранносредновековна България, са паралелите с виночерпците като дворцови служители при хуните и във Византия – факти, вероятно спомогнали за формирането на виночерпеца като длъжност в българския дворец. С голяма степен на сигурност (особено за езическия период и ранното християнство) можем да допуснем, че тя се е назовавала именно чьвашьчии поради прабългарския (алтайски) произход на термина. Като се имат предвид неговите гръцки съответствия по паметниците (ξέστης, καψάκης ‘съд, чаша, кана, шише, стомна, гърне’), синонимите му (крѣчагъ, -а ‘глинен съд, кана, стомна, гърне; блюдо; голяма делва’) и по-късните съответствия на чьванъ, чьваньць в славянските писмени паметници и в съвременните славянски езици и диалекти, можем да предположим, че по време на Първата българска държава титулът чьвашьчии е обозначавал придворно лице, което налива и поднася вино в чаши, без непременно те да са били метални. Изградена изцяло като прабългарска морфемна структура, титлата чьвашьчии има непряко отношение към гръцките съответствия οἰνοχόος, ἀρχιοινοχόος (букв. ‘който налива вино’ < οἶνος ‘вино’ и χέω ‘наливам’, откъдето οἰνοχοέω ‘наливам вино’) и ἐπικέρνης (букв. ‘който смесва, смесва [вино с вода], налива размесено вино’ > ἐπι-κεράννῡμι ‘смесвам, смесвам [вино с вода], наливам размесено вино’). Основното мотивиращо значение и на двете гръцки лексеми-титли се основава главно на действието, което извършва виночерпецът, и доколкото това действие е свързано с чашата, можем

да търсим само косвени аналогии между българския и ромейския титул. Следователно първоначално, когато българската държава и нейните институции са били неповлияни (или малко повлияни) от тези във Византия, именно чьвьньчнн е имал терминологично значение като название на царския виночерпец.

Ранносредновековният български владетел е имал лични телохранители чиготи (τζιγάτος, чнготъ). Изворите (не само исторически, но и литературно-книжовни) представят чигота като военно лице, което има право да носи меч и явно ползващо се с особено доверие от страна на владетеля. Не случайно в текстовете гръцкото съответствие на чнготъ е σπαθάριος 'дворцов сановник, който носи меч, сабя; член на императорската охрана'. Етимологията свързва τζιγάτος чнготъ с тюркските форми *jigit* [**čig-at*], *jigit*, *jihit*, *žigit*, *zigit*, *jygyt*, *či:t* с основна семантика 'юноша, млад човек' и вторични значения 'храбрец, мъжествен, герой, воин'. С оглед на тези паралели чиготите най-вероятно са били млади мъжествени воини, лична доверена охрана на българския владетел. Още към X в. прабългарската титла е имала старобългарско съответствие – мечоноша, формирано не с оглед семантиката на прабългарската титла τζιγάτος, а по модела на византийската титла σπαθάριος (от σπάθη 'широк и дълъг меч'), букв. 'който носи меч'.

В същото време е имало и специално военно лице, отговарящо за охраната в двореца (поне през първата половина на IX в.), наречено ητζηργου βαγαηνος. По сведение на оцелелите епиграфски извори той е имал на разположение 12 ризници. Етимологията на ητζιργου, извеждана от тюрк. *ičärigü*, *ičirgü*, *ičrägi*, *ičräki*, *ičrä*, *ičräk* 'вътрешен, намиращ се във вътрешността' <*пратюрк. *ič-ärigü* 'това, което е вътре', показва, че става въпрос за 'вътрешен (дворцов) служител, лице от двора на кана'. Вероятно функциите му се свеждали до 'началник на дворцовата стража'. Може би войниците от тази владетелска стража, осигуряваща личната охрана на владетеля, неговите гвардейци, да са назовавани нчрьгъиа, ед. ч. нчрьгъия. Длъжността се среща само в агиографски текст – *Житието на св. Иларион Велики* по ръкописи от и след XIV в., но неоцелелият старобългарски протограф се свързва с Преславското книжовно средище, а оттам и функционирането на титлата по това време. Тюркските паралели *ičärigü*, *ičirgü* 'вътрешен', *ičrägi*, *ičräki*, *ičraki*, *ičrä*, *ičräk* 'вътрешен, намиращ се във вътрешността' < пратюрк. *ič-äri-gü* 'това, което е вътре', както и гръцкото съответствие κανδιδᾶτον 'кандидат [като военен чин], войник от кандидатския императорски корпус', насочват към съдържанието на длъжността – „вътрешен" войник, войник от личната стража на владетеля.

5. ЦЕНТРАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ

Съхранилите се сведения, макар и оскъдни, дават възможност поне в някаква степен да се възстанови йерархичната система на централната администрация в ранносредновековна България.

Втори в държавната йерархия непосредствено след владетеля, негов наместник, пръв съветник и довереник, а в определен период и съуправител, е кавханът (καυχανος, καυκανος). Подчинен е пряко и единствено на върховния суверен, а всички останали лица в длъжностната администрация са с по-ниски позиции от него. По времето на кан Крум, а вероятно и след това, командва по-представителното източно (ляво) крило на войската, доколкото посоката север – юг е била меродавна за прабългарите. По-рядко кавханът се изявява като участник във важни държавни преговори (особено в сравнение с ичергу боила). Принадлежал е към висшето боилското съсловие (вж. ὁ Ηρατανς ὁ βοηλα καυχανος, βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος), вероятно към великите боили, съставлявали владетелския съвет. Длъжността на кавхана е изборна и при управлението на даден владетел е можело да я изпълнява само едно лице. За разлика от върховния властник, кавханът не е получавал властта си по наследство, макар че за една по-късна епоха не е изключена наследственост при заемането на кавханската длъжност, напр. след пленяването на кавхан Дометиан кавхан става брат му Теодор [1015]. В резултат на процесите на централизация и монархизация през първата половина на IX в. настъпва промяната в статута на кавхана – според изворите след Борис и Симеон той е само висш пълководец. Титлата има дълъг живот в българската държавност – засвидетелствана е докъм втората четвърт на XI в. За период от повече от два века [813–1040/1041 г.] източниците предоставят известия за следните поименни кавхани: 1. Иратаис, командвал лявото крило на войската на Крум [813]. 2. Исбул, управлявал съвместно с Маламир, водил военни действия и преговори във Филипопол и по-късно военни действия в околностите на Солун; изградил водоскок при Маламир; участвал и по-късно [837] във военни действия. 3. Шишман – кавхан, дядо на Самуил и баща на комит Никола [988–989]. 4. Дометиан – велможа и пръв съветник на Гаврил Радомир [1014–1015] 5. Теодор от времето на цар Иван Владислав [1015–1018], брат на кавхан Дометиан. Известни са и двама анонимни кавхани – единият предвожда войска към Цариград [921] по време на войната на Симеон с Византия, а другият предвожда [1040–1041] по заповед на Петър II Делян войска, завзела Дирахиум. Във византийските източници се откриват известия и за предполагаеми кавхани, сред които са възможни две идентификации: 1. Логотетът на Крум, с когото владетелят тръгнал за преговори при обсадата на Цариград [813], се идентифицира от някои изследователи като кавхан (по това време Иратаис). 2. Теодор, приближен на Симеон, изпратен да прибере българските пленници след победата над маджарите.

Трети по значимост в държавното управление (след владетеля и кавхана) и втори по ранг боил, със сигурност поне през първата половина на IX в. е ичеру боилът (ητζουργου βοιλα). Основните му пълномощия са пълководчески и дипломатически. По времето на кан Крум командва дясното (западното) крило на войската, а по времето на кан Персиан воюва под водачеството на кавхан

Исбул. Тези сведения са ясен знак, че ичергу боилът стои по-ниско от кавхана в ранглистата на държавната йерархия. Като военен командир разполага с тежко и леко въоръжение (ризници и шлемове според прабългарските надписи). В мирно време чръгубилят изпълнява дипломатически функции, възглавява различни мисии (сключване на мирни договори или преговори с особена важност) и така по функции се доближава до министър на външните работи. Активен дипломатически участник в решаването на българския църковен въпрос е ичергу боилът Стасис, фигуриращ сред пратениците в Рим [867] и в Цариград [870]. Участник в дипломатически мисии до Рим [866–870] е ичергу боил Петър. Водач на българско пратеничество за мирни преговори с Византия [927] е чръгубилят Георги (Сурсувул). Най-вероятно ητζουργου βοιλα е бил един от шестимата велики боили, особено близък съветник на владетеля и негово доверено лице. При управлението на даден владетел тази висша длъжност е заемало само едно лице. От изворите са известни имената на няколко ичергу боили: 1. Тук (Τουκος) – главнокомандващ дясното крило на войската по времето на Крум [ок. 813–814]. Възможно е Τουκος да е идентичен с Τζυκος – водач на българско пратеничество в Цариград [820]. 2. Стасис (Stasis) – участник в българското пратеничество в Рим [867] и българското пратеничество за VIII-ия вселенски събор [869–870] в Цариград 3. Петър – съветник на княз Борис-Михаил, един от болярите, до които папа Йоан VIII пише писмо [879]. 4. Георги Сурсувул – шурей на Симеон, вуйчо на синовете му и техен настойник. 5. Мостич, живял по времето на Симеон и Петър. Сред безименните чръгубили са ητζουργου βοιλα от времето на Персиан и кавхан Исбул [ок. 837], ητζηργωυ βωυλε от първата половина на IX в. и вероятно Ἠτζβόκλια, под чието предводителство цар Симеон изпраща войска срещу сръбския княз Захарий [924]. Титлата, чиято най-ранна фиксация е от времето на Крум [813], е функционирала до края на Първата българска държава (със сигурност при управлението на цар Петър).

Високо в централната администрация е стоял началникът на владетелската канцелария – (il)tabare. Титлата е hapax legomenon и е една от най-трудно разгадаемите. С нея е обозначен един от пратениците на X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор [28 февруари 870] в Цариград, където в присъствието на представители на всички християнски църкви се очаква да се разреши изключително важният въпрос за юрисдикцията на българския църковен диоцез. *Анастасий Библиотекар* посочва тази длъжност след тази на ичергу боила и след Сондоке багатур (stasis zerco borlas [ne]sundicus vagantus [uagartur, vagantur]) и преди двамата сампсиси Прастич и Алексий Хуно (praestitz(i) sunas campsis et alexios sampsi huno [hunol, hunno]). Ако съставката il не е сгрешен латински запис, в нея може да се види тюрк. *il*, *äl el* ‘племе, племенен съюз, народ, страна, държава’. Относно втората съставка *tabare* смятам, че с оглед на контекста единствено възможна е иранска етимология, отвеждаща към срперс.

dbyr [dibīr] ‘канцелярист’ < ст.иран. **dipī-vara-*, *dapir*, стакад. *dunu* ‘писмо, запис’, както и ср.кит. **γiet-li-pwət* [предаващо тюркското звучене **äl-tibär* или **äl-tipär*]; срв. и елам. *teppir* ‘канцлер, главен писар’, авар. *dibir* ‘свещеник, преписвач, познавач на Свещеното писание’, перс. [*дäбир*] ‘секретар, завеждащ кореспонденцията на управител; секретар (на посолство, ръководител на организация); учител в средно училище; писател, литератор’, *дäбирханэ* ‘секретариат’. По времето на Сасанидите [III–VII в.] писарите формирали специално съсловие в обществото, а сасанидските традиции останали живи в Средна Азия и след арабското нашествие [VIII–IX в.]. С оглед на тези етимологически успоредици и в контекста на съобщението на *Анастасий Библиотекар* смятам, че Вестрана (ако това е правилният запис на името му) е бил началник на владетелската канцелария (на княз Борис-Михаил) и като такъв е отговарял за кореспонденцията на владетеля, като е имал и съветнически функции. Извън всякакво съмнение е неговата висока образованост, със сигурност е владеел и чужди езици, подобно на сампсиса, но е стоял по-високо от него в служебната дворцова йерархия. Не е ясно защо в България след 870 г. длъжността (ил) табар не се споменава повече – дали това се дължи на случайно оцелелите източници, или длъжността реално е изчезнала от дворцовата ранглиста, бидейки „погълната“ от други, напр. от длъжността на сампсиса. Факт е, че в състава на делегацията за Цариград [927] по повод мира с Византия и сватбата на цар Петър с Мария липсва (ил)табар, а след ичергу боила непосредствено стои калу таркан и сампсис Симеон.

Дъжностната титла сампсис е засвидетелствана неколкократно, при това в исторически извори. Изписвана с гръцко, кирилско и латинско писмо като σαμψὴς, οὔσαμψις (вм. ὁ σαμψις), Οὔσαμψος (вм. ὁ σαμψος), Оусапсъ, самъунн (с прабълг. суфикс *-ѵнн* за *Nomina agentis*, аналогичен на сттюрк. суфикс *-či*), campsis/sampsi, тя обозначава ‘управител на двореца, съветник на владетеля по дипломатическия протокол и церемониал’. Поименно са известни следните сампсиси, участници в различни исторически събития за периода 869–927 г.: 1. Прастич, сампсис на крепостта (Praestitzi sunas campsis) – един от пратениците на княз Борис-Михаил за X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор в Цариград [28 февруари 870] наред със Стасис чръгубиля, Сондоке багатур, ил Вестрана табаре и Алексий сампсис Хуно (stasis zerco boilas, nesundicus vagantus, il vestrannabare, praestitzisunas campsis et alexios sampsi hunol). 2. Алексий сампсис Хуно (alexios/alexius sampsi hunol/hunno/huno) от състава на същото пратеничество – грък, явно на служба у хуните, т.е. (пра)българите, откъдето е дошло и прозвището му huno. 3. Българинът Есхач, по чин сампсис (Βουλγάρων Ἐσχάτζης τὴν κλῆσιν, σαμψὴς τὸ ἀξίωμα), който след пристигането на Климент, Наум и Ангеларий в Плиска [886] приема в дома си Климент и Наум. 4. Симеон къλу таркан и сампсис (Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς/Καλουτερκάνος καὶ Οὔσαμψος/Οὔσαμψις) – член на българската делегация, упълномощена да склю-

чи мирно споразумение с Византия и да подготви брака на цар Петър с Мария. Така изворите очертават сампсиса преди всичко като участник във важни задгранични мисии.

Какви други функции е изпълнявал сампсисът, извън тези, които могат да се извлекат от контекста на историческите извори? Допълнителна светлина хвърлят фиксациите на ѕамъунн в някои ранни български преводи, напр. в: 1) *Супрасълския сборник (Житие на Йоан Мълчаливи)*, където се визира се лице с висок сан и обществено положение (μειζοτέρου), може би префект; 2) *Житието на Иларион Велики*, където гръцкото съответствие ἐπίτροπος подсказва човек, комуто са поверени отговорности, управител, домакин и 3) *старобългарския превод на Стария завет* (Книга Битие и Книга на пророк Исая), където ѕамъунн ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας е наречен домакинът на Йосиф (на служба при фараона на Египет) и Елиаким – началник, управител на двореца (οἰκονόμος). Важен ориентир за съдържанието на титлата ѕамѱис/ѕамъунн/campsis са и етимологичските паралели, отвеждащи към тюркските форми *san* ‘число, брой, количество, оценка’, *sum*, *sam* ‘изчисление’, *san-*, *sa:n-* ‘броя (се), преброявам, смятам (се)’, ‘оценявам, пресмятам’, ‘разплащам се, съобразявам се’. Тези значения предполагат, че сампсисът е изпълнявал роля на своеобразен домакин, управител в някакво стопанство, но и съветник на владетеля. Вероятно въпросите, по които е съветвал, са били свързани с дипломатическия протокол и церемониал като съвкупност от правила за практическо поведение при общуването с чуждестранните официални представители. В такава именно ситуация сампсисът е посредничел между чуждите пратеници и българския владетел, изпълнявал е ролята на своеобразен „домакин“ в двореца. В тази си роля участва в задгранични мисии, възглавявани от владетеля или от неговия наместник ичергу боила. Най-общо казано, сампсисът в средновековна България (със сигурност между 869 и 927 г.) е бил управител, началник на двореца, но и владетелски съветник по редица въпроси, свързани с пребиваването на чуждестранни делегации. Несъмнено е стоял високо в йерархията – нареждал се е след ичергу боила и (ил)табара – началника на владетелската канцелария, но преди μαγοτινος – висш военачалник, отговарящ за войсковия обоз и бойните машини, κρονος – висшия военен командир, отговарящ за границата и пограничните райони, и μηνικος – висшия военен командир на кавалерията. Един от известните ни сампсиси – Симеон [927] – е носил и почетното звание кълу таркан (ὁ Κουλουτερκανὸς/Καλουτερκάνος) ‘славен таркан’.

По-особен е случаят със задграничното пратеничество за VIII-ия вселенски събор в Цариград [869–870], в което са участвали не един, а двама сампсиси – Алексий Хуно сампсис и Прастич sunas campsis. Съставката *suna* се свързва с прабългаризма сънъ/соунъ ‘кула’, сънынъ ‘кулов, куловиден’, съхранени в редица старобългарски и по-късни славянски паметници срещу гр. πύργος ‘кула, крепостна стена; обсадна кула; крепост’ и βᾶρις ‘голяма къща, кула; замък,

крепост'. Затова смятам, че Прастич е бил сампсис на крепостта с кулите, т.е. *suna samči* = сънъ [*Gen.sg.*] самъчии. Това кореспондира с археологическите проучвания на Плиска, към която се отнася това сведение, и нейните кули (крепости) във Вътрешния град и Малкия дворец. Прастич – сампсисът на крепостта с кулите – е посочен от *Анастасий Библиотекар* преди Алексий Хуно, което ще означава, че именно той е бил водещият сампсис. Като имаме предвид, че събитията визират края на 869 г. – началото на 870 г. (изминали са само 5 години от официалното приемане на християнството!), логично е да допуснем, че Алексий е бил изпратен да запознае новопокръстения български владетел и неговата администрация с дворцовия етикет и церемониал, предавайки опита на християнския императорски двор. Никъде по-късно изворите не споменават за двама сампсиси по време на едно княжеско (царско) управление.

Таблицата по-долу представя в обобщен вид данните за първите четири най-високопоставени длъжности от централната администрация:

Дата Владетел	καυχανος, καυκανος	ητζιργου βοιλα	(il) tabare	σαμψὴς, sampsi, самъчии
813 Крум	Иратаис ὁ Ηρατανης ὁ βοηλα καυχανος	Тук ὁ Τουκος ὁ ηζουργου βουληα		
831–836 Маламир	Исбул βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος, καυχανον Ισβουλον, ὁ καυχανος Ισβουλος, Ισβουλος ὁ καυχανος			
837 Персиан	Исбул Ισβουλον τὸν καυχανον	Анонимен ητζιργου βοιλαν		
Първа половина на IX в.		Анонимен Ητζηργωυ βωυλε		
867–870 Борис-Михаил		Стасис Zergobula St[as]is, Stasis zerco borlas		
869–870 Борис-Михаил				Прастич, сампсис на крепостта Praestitzi sunas campsis; Алексий, сампсис Хуно alexios sampsi hunno
870 Борис-Михаил			Вестрана Il vestranna tabare	

878–879 Борис-Михаил		Петър Petro comiti, Petro Cerbulae		
886 Борис-Михаил				Есхач Ἐσχάτζη, σαμψὴς τὸ ἀξίωμα
921 Симеон	Анонимен Καυκάνῳ καβχανα, с Καχαν̃ῳ, Χαγάνῳ [!], Χαγάνον [!], τὸν λεγόμενον Καυκάνον			
924 Симеон		Анонимен Ἠτζβόκλια		
Симеон Петър		Мостич мостичъ чрьгоубъилиа		
927 Петър		Георги Сурсувул Γεωργίου Σουρσουβούλη Гєѡргиа нже н Сєрсоубыла (Гєѡргїа Сєрвъла), Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις Гєѡргїн Сърсоубыла (Гєѡргїє Соурвъль), Γεωργίου Σουρσούβελι Гєѡргию Сєрсоубылн (Гєѡргїю Соурвоула)		Симеон, славен таркан и сампсис Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς Καλουτερκάνος καὶ Οὔσαμψος, Семенъ Кълоуторканъ н Оусапсъ
X в.				...пъ самъун
Преди 988	Шишман шишманѣ стараго кавьгань тьрновомь			
1015 Гаврил Радомир	Дометиан Δομετιανός ὁ Καυκάνος			
1015 Иван Владислав	Теодор Θεόδωρος ὁ Καυκάνος			
1040–1041 Петър Делян	Анонимен τὸν λεγόμενον Καυκάνον			

Част от централната администрация са били и някои високопоставени длъжностни лица с подчертано военни функции, напр. μαγοτῖνος, клогатнинъ [**Βογα tin*], отговарящ за войсковия обоз и бойните машини, κρόνος (кронъ), отговарящ за границата и пограничните райони, и ημνηκος, μηνικος, мнникъ, висшият пълководец на кавалерията (по-подробно за тях вж. *Служби с подчертано военни прерогативи*). В този йерархичен ред ги представят изворите. Техните функции се извеждат не толкова (или не само) от изворовия контекст,

колкото от тяхната етимология. Несъмнено μαγοτῖνος и μηνικος са били част от дворцовата (столичната) администрация. По отношение на κρόνος не е съвсем ясно дали е бил един-единствен високопоставен служител, отговарящ за всички погранични райони на България, или всеки пограничен район е имал свой κρόνος.

Не може да се отговори еднозначно дали към централната администрация са принадлежали и колобрите. Със сигурност към дворцовите длъжности можем да причислим: 1) анонимния ιζουργου κολοβρος, храненик на Омуртаг, явно дворцов колобър, жрец от вътрешния (владетелския) двор, щом е ιζουργου (аналогично на ιζουργου βοηλα и ιζουργου βαγαηνος) и 2) неназования по име κανα βοιλα κολοβρος 'кански колобър' или 'родственик на кана, боил на длъжност колобър', който по заповед на Персиан [837] участва (заедно с кавхан Исбул и ичергу боила) във военни действия. Не е ясно обаче къде са изпълнявали своите задължения другите известни ни колобри – Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος, храненик на Маламир, и анонимният βοιλα κουλουβρος от времето на Маламир (Персиан?). По-склонна съм да допусна, че колобрите не са били само и единствено дворцови лица, иначе защо специално ще се посочва службата на ιζουργου κολοβρος? Затова някои изследователи допускат, че колобри е имало не само във вътрешната област на България, а и на други места (*Венедиков 1979:43*, обратното мнение вж. у *Симеонов 1981*, *2:45*). Тъй като в историческите извори липсват конкретни сведения за функциите на колобрите в ранносредновековна България, някои косвени данни могат да спомогнат в това отношение. Вече беше коментирано, че прабългарската титла κολοβρος/κουλουβρος напомня прозвището на един скит Βουκολαβρᾶς, глосирано в *Историята* на *Теофилакт Симоката* с μάγος или ἱερεύς и в *Библиотеката* на *Фотий* с τοῦ μάγου. В случая става дума за магьосник, шаман от скитско (хунско) племе, достатъчно влиятелна личност в аварския двор, чиято титла е била *kolovr* 'предводител на магьосниците, жреците'. От друга страна, има данни, че в тангутско-тибетските покрайнини на Централна Монголия и Източен Тибет съществуват *хулабыри*, *холовыри* – „особени" лица, живеещи в светилища, които извършват различни обредни действия, участват и предвождат култови религиозни процесии. Картината предизвиква алюзия с един фрагмент от старобългарския превод на *Житието на Йоан Златоуст [X в.]*, който разказва как езическият философ Антемий е съпровождан от голяма свита, а не само от вървящите пред него като колобри (не тъчью акы кълоубрїн прѣ̂ нимь гредоуще, не точию ѣкоже хожахѹ колубрнн предъ нимъ оу̀ мо́нон еі̀с о́ψі́кіон ау̀тоу̃). Фрагментът подсказва, че старобългарският преводач (според някои Йоан Екзарх или книжовник от неговия кръг) е бил запознат със значението 'водач, предводител на шествие (религиозно)', щом е предал гр. ὀψίκιον 'свита, ескорт' с израза акы кълоубрїн прѣ̂ нимь гредоуще. По време на война колобрите са участвали в походите на войската, доколкото с магически култови действия

са предсказвали изхода на битката. Такава роля е имал не само κανα βοιλα κολοβρος, придружавал кавхан Исбул и ичергу боила, но и вероятно и анонимният βοιλα κουλουβρος, ако се приеме, че този фрагментарен надпис съобщава за сражения в околностите на Солун по времето на Маламир или приемника му Персиан и кавхан Исбул. Косвено представа за действията на колобрите можем да намерим в *Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите (№ 35)*: „Вие разправяте, че сте били свикнали, когато отивате в сражение, да съблюдавате дни и часове и да извършвате заклинания, игри, пеения и някакви гадания“. За високото обществено положение на колобрите говорят обстоятелствата, че някои от тях са имали привилегията да бъдат храненици на Омуртаг и Маламир, напр. анонимният ιζουργου κολοβρος и Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος, който е носил и почетното звание багатур. Избирали са се сред боилите, което също е знак за високопоставеност в обществото. Длъжностната титла κολοβρος/κουλουβρος е една от най-кратко действащите в българската институционална система (по разбираеми причини до Покръстването) – в изворите е засвидетелствана само няколко десетилетия от първата половина на IX в. (при кановете Омуртаг, Маламир и Персиан), но е била позната и през първата половина на X в., когато е било преведено *Житието на Йоан Златоуст*.

6. ПРОВИНЦИАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ

В сравнение с централната администрация сведенията за провинциалната администрация са по-ограничени. Те се свеждат до три ранга областни управители – таркани, жупани и комити.

Административни и военни наместници на владетеля в големи провинциални области са тарканите. Със сигурност те са висши държавни функционери най-малкото в период около век [827–904], както сочат оцелелите извори, а вероятно и повече. В тази си роля титулът ταρκανος е формирал двусъставна титла, в която е предхождан от уточняваща съставка-атрибут. До нас са достигнали три подобни случая:

1) βορη ταρκανος ‘вълк таркан’– владетелски наместник в провинциална административна област, вероятно северозападна, западна, доколкото седалището му е бил Белград. Именно там неизвестният по име βορη ταρκανος приел Методиевите ученици на път за България и ги изпратил при княз Борис, чийто подстратег (ὑποστράτηγος) бил. Самият той проявил интерес към случилото се с учениците (нещо нетипично, ако е бил само военен командир!) и решил, че трябва да ги изпрати при българския княз, защото знаел, че Борис жадува за такива хора. Пасажът красноречиво говори за това, че βορι ταρκανος е бил запознат с духовните въжделения на княза и явно е имал правомощията да ги изпрати при него. Така *Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски* представя βορι ταρκανος като военен, но и граждански наместник на владетеля в поверена му провинциална област;

2) ζερα ταρκανος – военнен и административен наместник на владетеля в северна провинциална административна област. Такъв е бил Негабонаис (ὠ Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρκανος), храненик на кан Омуртаг, който след като отишъл във войската, се удавил в Тиса. Доколкото съставката ζερα се свързва със сттюрк. *yiri* ‘север, северен’ *yir* ‘север’, *yirtin*, *yirya*, *jyrjaqy*, *jyrjaru* ‘северен, в северна посока (наляво)’, уйг. *ir*, *yir* ‘север’, можем да тълкуваме цялата титла като ‘таркан, който е отговарял за северни провинции’. Като храненик („приемен син“) на Омуртаг Негабонаис е отраснал в столицата, в близост до нея (около Провадия) е бил издигнат и впоследствие намерен възпоменателният му надпис. Река Тиса, където се е удавил и около която е била войската му, е в северна посока. Така разполагаме с още едно свидетелство, че служебните си задължения ζερα ταρκανος Νεγαβοναης е изпълнявал в тогавашните северни области на България;

3) ολγου ταρκανος ‘велик таркан’ – военнен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална област. Тази длъжност е заемал Теодор (ἐπὶ Θεοδώρου ολγου τρακανου), живял по времето на княз Симеон. Нейната високопоставеност личи от споменаването на Теодор олгу таркан непосредствено след владетеля и преди комит Дристър в *Наръшкия надпис [904]*. Той е бил военен и административен управител на голяма област, независимо дали това е била Струмишката или югозападната част на българската държава (колоната с надписа е намерена, респ. поставена близо до Солун). Олгу тарканът дори може да е стоял по-високо в йерархията от βορη ταρκανος и ζερα ταρκανος, ако се доверим на етимологията на съставката ολγου ‘велик’.

За високото положение на тарканите говори фактът, че някои от тях (напр. Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρκανος) са били особено приближени на владетеля (в случая кан Омуртаг), негови приемни синове (θρεπτὸς ἄνθροπος). Службата със сигурност е функционирала в българския обществен живот при управлението на Омуртаг, Борис-Михаил и Симеон (сигурните фиксации са 827–829, 885–886 и 904 г.).

Военно-административни управители на по-малки административни единици са жупаните. Най-ранното свидетелство за длъжностната титла жупан (ζοαπαν, ζωπαν, ζουπανος) е изписването ѝ върху съдове от *съкровището от Наг Сент Миклош*, доколкото то може да се свърже с културата на прабългарската родова аристокрация (VII–IX в.) в контекста на по-широка културна среда (сасанидска, византийска и согдийско-алтайска). Фиксацията на жупан е в състава на сложната титла βουηλα ζοαπαν (*съд №21*), която показва, че съдът е принадлежал на високопоставено в йерархията лице, боил по произход, изпълняващо службата жупан, без това да означава, че всички жупани са били боили. И през втората половина на следващия век [777] в латинска *Дарствена грамота на херцог Тасило III* се споменава iopan qui vocatur Physso – един от тримата управители (Physso, Taliup, Sparuna) на славянска област в поречието

на Дунав (на територията на средновековна Словения). Грамотата доказва, че най-късно в средата на VIII в., а вероятно и по-рано, титлата жупан като длъжностно лице – управител на област – е функционирала сред славяните и че нейни носители са били неславяни. Други грамоти на латински език от средата и втората половина на IX в. свидетелстват за наличието жупани сред хърватите. *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата* също споменава за старейшини жупани сред хървати, сърби, захълмци, дукляни при управлението на византийския император Михаил II [820–829], сръбския архонт Властимир [850] и по времето на сръбския княз Захарий [924]. Тези споменавания визират местни управници при славяните, които отначало [ок. 820–829] са стояли начело на племенни подразделения, но вече към 850–924 г. са оглавявали териториални и административни единици. Длъжността ζουπανος функционира и в България по времето на кан Омуртаг, както сочи *Надписът от с. Могила*, съобщаващ за неизвестен по име жупан от рода Ермиар, храненик на владетеля, който се разболял и умрял. Последното известие за функционирането на титлата жупан в ранносредновековна България е от средата на X в., когато е живял Днмнтръ жоупанъ, за чиито действия срещу гърците, вероятно свързани с отбраната на поверената му област, споменава *Добруджанският надпис [943]*. Неговият контекст подсказва, че по това време жупанът е местен военно-административен управител (в Северна Добруджа, където е намерен надписът), щом чрез неговото жупанство се датират военни действия.

Оцелелите свидетелства показват, че за разлика от тарканите, сред жупаните не съществуват други рангови отличия освен ‘главен жупан’ и/или ‘велик жупан’ (πηλε ζωπαν, ζουπανος μέγας). За πηλε ζωπαν ‘главен жупан’ съобщава прабългарският инвентарен *Надпис от Преслав № 53*, в който се описва военното снаряжение на ичергу боила и на τωυρτωυνα πηλε ζωπαν. Зачислените му ризници и шлемове сочат не особено висок ранг лице с военни правомощия, стоящо много по-ниско от ητζουργου βοιλα, σετητ βαγαηνος, βαγατουρ βαγαινος и υκ βοηλα. Сведението за главни жупани се потвърждава от *надписа върху чаша на жупан Сивин № 87* (Κ[ύρ]ιε βο[ή]θη Σηβην ζουπανος μεγας ὴς Βουλγαρηα), който може да се датира и преди Покръстването въпреки християнската инвокация. Най-вероятно жупан Сивин е живял по времето на княз Борис-Михаил. Впечатлява словоредът на титлата (съществително + прилагателно), различен и от тюркския, и от обичайния гръцки, и от титлата μέγας ζουπάνος, обозначаваща държавния глава в Сърбия, Далмация и други западнославянски страни (Бешевлиев 1979:236). Към обяснението на Бешевлиев, че това може да се дължи на влиянието или предаването на някой първобългарски израз като ζουπαν ταρκανος, бих добавила и друго възможно обяснение – в ζουπανος μεγας да се крие персийски изафет, подобно на владетелската титла κανα συβηγη или престолонаследническата титла καναρτικεῖνος/καναιρτχθηνος, при които определението следхожда определяемото.

Допълнителна светлина върху съдържанието на титлата жупан хвърлят фиксациите ѝ в *Житието на Анин* в *Супрасълския сборник [X в.]* (с неустановен гръцки текст), където жупаните са изброени сред военачалници и знатни сановници (мѫжа жоупанꙋ и сановнтꙋ; воєводъ и кꙁньцъ и жоупанъ и сановнтꙋнмн; сановнтнї и жоупанн). Връзката със сановниците е съчинителна, което насочва към факта, че жупаните са възприемани от старобългарския преводач като нещо различно от сановнтꙋ. Последните са притежавали висок сан, без обаче задължително да са изпълнявали длъжностни функции, докато жупаните явно са имали такива. Като участници във военни действия са представени жупаните у маджарите в *Историята на Йоан Кинам*, която макар и по-късна по време [XII в.], описва жупаните като военни предводители, по-висши от обикновените войници. Най-общо прабълг. титла **župan* (гр. ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωπαν) е означавала местен териториален управител, провинциален военно-административен функционер от по-нисък ранг, напр. в сравнение с тарканите. Към подобно тълкуване насочва и връзката на ζοαπαν със сттюрк. *čub* (< кит. *čiu*, *chou*) ‘област, район’ и с тюрк. (хак.) *čupan/čoban/čopon* ‘второстепенен служител, селски вожд’, ‘помощник селски кмет’. Някои жупани са носили званието за привилегия таркан, напр. Шун жупан тарканът (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος), храненик на Омуртаг, който умрял във войската. Тук ζουπαν сочи служебния ранг, докато ταρκανος показва принадлежност към тарканството като привилегирована прослойка.

В ранносредновековна България сред провинциалните служители са и комитите (комесите), управители на области, наречени комитати – основни административни единици в държавата през IX в., ако се доверим на сведението на Хинкмар Реймски, че през 866 г. срещу Борис се надигнал бунт в десетте комитата (intra decem comitatus). Титлата κόμης е заета от административно устройство на Византия и е единствената гръцка титла, вписала се в българската институционална система. Във византийската служебна йерархия κόμης е както титла на цивилно лице в държавни или провинциални служби, така и титла на военно лице. От времето на император Константин I е давана пожизнено на висши военни и административни чиновници наред с другото им служебно звание. Изворите показват, че в България, подобно на други провинциални управители, и комитът е съчетавал военни и административни функции и така е имал пълна власт на територията на поверената му област като представител на върховния владетел. В *Наръшкия надпис [904]* комит Дристър е изброен след Теодор олгу таркан – военен и административен управител на югозападна българска област, от което следва, че κόμης Дристър е стоял по-ниско в йерархията и е отговарял за по-малка административна единица от тази на олгу таркана. Длъжността κόμης/комнтъ е част от административната институционална система на средновековна България със сигурност за периода 837 г. – втора половина на X в., когато е реално засвидетелствана в различни източници (епи-

графски и книжовни, агиографски и историографски). Те предоставят данни за следните комити: 1. Анонимен български комит на Добруджа, отишъл да се бие с разбунтувалите се отвъд Дунава ромеи [ок. 837], решили да се върнат във Византия. 2. Комит Таридин, живял по времето на княз Борис-Михаил, вероятно управлявал Брегалнишката област, където построил храм на тивериуполските мъченици. 3. Комит Дристър, живял по времето на княз Симеон, споменат заедно с Теодор олгу таркан и с комит Таридин (*Житие на Тивериуполските мъченици*), от когото вероятно е наследил длъжността си. Пренесъл от Тивериупол (Струмица) в Брегалница мощите на мъчениците Сократ и Теодор и ги положил в изградения там храм, поради което се предполага, че е бил комит на Струмишката област, Струмица, Брегалнишката област или на комитат, граничещ при с. Наръш с Византия. 4. Комит Никола, живял през втората половина на X в., управлявал комитат в югозападните български земи, баща на комитопулите Мойсей, Давид, Арон и Самуил. Някои учени предполагат, че комит е бил и Домета – на областта Кутмичевица, където е изпратен заедно с Климент [886]. Смятам, че подобни тълкувания не почиват на сигурни факти, тъй като единственото споменаване на κόμης е свързано с даряването на Климент с три къщи в Девол, принадлежащи на комитския род, който род обаче по никакъв начин Теофилакт не свързва с Домета. Липсват данни сред комитите да е имало вътрешна йерархия (липсват двусъставни титли с κόμης/комитъ) и това обстоятелство вероятно отговаря на историческата реалност.

Таблицата по-долу обобщава известното за провинциалната администрация в ранносредновековна България:

Дата, владетел	**Таркани**	**Жупани**	**Комити**
822, Омуртаг		Шун (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος) жупан, носител на привилегията таркан, θρεπτὸς ἄνθροπος	
827–829, Омуртаг	Негабонаис (Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρκανος) наместник на владетеля в северна провинциална област, θρεπτὸς ἄνθροπος		
Омуртаг (?)		Анонимен ζουπανος, θρεπτὸς ἄνθροπος	
първа половина на IX в.		Анонимен главен жупан (πηλε ζωπαν)	
837, Персиан			Анонимен κόμης, комн

885–886 Борис-Михаил	Анонимен βορι ταρκανος владетелски наместник в голяма административна област (северозападна)		
Борис-Михаил		Сивин (Σηβην ζουπανος μεγας)	
Борис-Михаил			Таридин πρὸς Ταριδῆ να... τὸν κόμητα, провинциален управител на Брегалнишката област
904, Симеон	Θεοδωρος ολγου τρακανος военен и административен наместник на владетеля в голяма административна област (югозападна)		Дристър Δριστρου κομίτου, Δίστρος ὁ κόμης провинциален управител на Струмица, Струмишката или Брегалнишката област
943, Петър		Дѣвнмитрѣ... жупанѣ местен военен и административен управител (Северна Добруджа)	
втора половина на X в.			Никола λεγομένων κομήτων нарнцаемаго комн управител на югозападна област

За времето от началото на IX в. докъм втората половина на X в. и трите провинциални длъжности (таркани, жупани и комити) действат едновременно в институционалната система на ранносредновековна България. През първата половина на IX в. (с данни за кановете Омуртаг и Персиан) са се запазили известия за един таркан (Негабонаис), трима жупани (Шун и двама анонимни, единият главен) и един анонимен комит (от Добруджа). От времето на княз Борис-Михаил разполагаме с данни за един неизвестен по име таркан (със седалище Белград), за Сивин велик жупан и за комит Таридин, а от първите години на княз Симеон са известни Теодор олгу таркан и Дристър комит. С изключение на Теодор всички достигнали до нас поименни областни управители, независимо дали са таркани, жупани или комити, носят прабългарски имена. При цар Петър и след него имената са християнски – Димитър жупан и

комит Никола. Впечатлява фактът, че и тримата служители от провинциалната администрация на кан Омуртаг (един таркан и двама жупани) са негови приемни синове (θρεπτὸς ἄνθροπος). С цялата условност и случайност на оцелелите надписи, все пак може да се направи наблюдението, че доверени и сигурни хора на владетеля (негови храненици) са били назначавани за военно-административни управители на отдалечени от столицата области.

7. СЛУЖБИ С ПОДЧЕРТАНО ВОЕННИ ПРЕРОГАТИВИ

Преплитането на административни и военни функции на службите и от централната, и от провинциалната администрация е характерна особеност на институционалната система в ранносредновековна България. Тъй като не може да се направи последователно разграничаване на военните от гражданските длъжности, разглеждането на някои длъжности тук е съвсем условно. Може да се каже, че няма високопоставена служба в ранговата йерархия на Първата българска държава, която да не притежава военни функции. Известно е, че и в тюркските държави, които по същество са военни организации, едно и също лице е можело да изпълнява едновременно военна и гражданска служба (*Бешевлиев 1981а:33*). И във Византия най-важният белег, формиращ облика на имперската административна система, е съотношението между гражданската и военната власт – още в епохата на Юстиниан I [527–565] нейното първоначално разделяне започва да се нарушава, при император Ираклий I [610–641] този принцип е изцяло изоставен, а във времето на Сирийската династия [VIII в.] обединяването на двете власти се налага окончателно. Така съвместяването на гражданските и военните пълномощия в едно лице (особено в провинциалните структури) става характерна особеност на византийската администрация в продължение на векове (*Божилов 2008:163*).

Вероятно в институционалната система на ранносредновековна България е функционирало специално високопоставено военно лице, което е отговаряло за войсковия обоз и бойните машини с титла **Boγa tin*, предадена във византийските извори като Μαγοτῖνος, респ. Клоγатинъ в славянския превод. Титлата е hapax legomenon, което затруднява нейното изясняване. Μαγοτῖνος е член на българската делегация начело с Георги Сурсувул (чръгубиля), изпратена в Цариград да подпише мирното споразумение с Византия и да подготви сватбата на цар Петър с Мария [927]. И тъй като контекстът не предоставя никаква информация за тази длъжност, единствената възможност за това остава етимологията на титлата, в случая двусъставна. Доколкото първата част μαγο- може да се свърже с тюрк. **baγo/*maγo* < *boγa/moγa* (*buqa*, *buγa*) ‘бик (или бивол); самец едър рогат добитък’, тюрк. и перс. *baγa* ‘мъжко животно’, а втората част -τῖν- с тюрк. *tin* ‘повод, юлар, оглавник’, може да предположим, че става въпрос за длъжностно лице, чиито задължения са били свързани с

животинския впряг, т.е. с войсковия обоз – съвкупност от превозни средства и товарни животни за пренасяне на хранителни запаси и бойни машини. Без съмнение войсковият обоз и бойните машини са били от изключително значение по време на военни действия. Μαγοτῖνος, Клогатинъ [*Boγa tin] сигурно е бил висш военен от централната администрация с по-високи позиции в йерархията от висшия военен, отговарящ за границата (κρόνος, кронъ), и от пълководеца на кавалерията (μηνικος, мнинкъ), ако се доверим на изброяването у *Продължителя на Теофан*.

Вторият по ранг военачалник, участник в преговорите за мир, е κρόνος. Етимологията на тази титла отвежда към иран. **karana-* ‘край’, срперс. *karān, kanār* ‘бряг, край’, согд. *kerān* ‘страна, направление’, авест. *karana* ‘край, бряг’, сак. *kara-* ‘предел’, осет. *кæрон* ‘край, граница, предел’ и насочва към предположението, че носителят на тази титла е бил висш военен командир, отговарящ за границата и пограничните райони (най-малкото е имал задължението да охранява границата с Византия, щом е включен в делегация с цел подписване на мир). Свидетелство за голямото значение, което прабългарите са отдавали на охраняването на границите, е специалното запитване по този въпрос на княз Борис-Михаил към папа Николай I. Не е много ясно дали κρόνος е бил единствено високопоставено лице, отговарящо за всички погранични райони на България, или всеки граничен район е имал свой κρόνος. Като имаме предвид, че българското пратеничество в Цариград не само е трябвало да подготви предстоящата сватба на цар Петър, но преди всичко да сключи мирно споразумение с Византия, логично изглежда в делегацията да присъства висшият военен командир, отговарящ за охраната на границата.

В изброяването на *Продължителя на Теофан* последен е посочен миникът (ημνηκος, μηνικος, мнинкъ). Титлата е известна и от други византийски книжовни извори (някои от тях със славянски превод), визиращи: 1) изпращането на българска войска към Цариград [921] под предводителството на кавхана и миника; 2) изпращането на българска войска срещу сръбския княз Захарий [924] под предводителство на τοῦ Κνήνου καὶ τοῦ Ἡμνήκου καὶ τοῦ Ἡτζβόκλια. Сведенията от изворите, определението на Йоан Скилица за миника като „пръв коняр, пръв между конярите“, както и от сравнително ясната алтайска етимология, отвеждаща към тюрк. *emlig*, *imlig*, *emlik*, *imnik*, *emnik* ‘млад необязден кон’, монг. *emlik* ‘необязден кон’, калм. *emleg* ‘див, необуздан кон’ и др. под. помагат за изясняването на длъжността миник като висш командир на кавалерията. Известно е, че българската конница е била важен фактор по време на война. Съхранилите се исторически извори очертават две основни функции на миника: предводител на войската по време на война (заедно с кавхана [921] или с ичергубоила [924]) и участник в сключването на международни договори [927] заедно с ичергу боила, сампсиса, маготина и крона. Предполага се, че в мирно време ημνηκος/μηνικος/мнинкъ е имал важни отговорности за поддър-

жането на армейския резерв от нарочно обучени военни коне, но преди всичко той е бил висш военачалник и предводител на кавалерията. Като високопоставено лице във войската и централната администрация той е бил включен в българското пратеничество за мир с Византия. Макар да са оцелели исторически сведения за функционирането на разглежданата длъжност само през 30-те години на X в., няма съмнение, че тя е била действаща и преди това. В йерархията на централната администрация (съгласно оцелелите свидетелства) тя стои след кавхана, ичергу боила, сампсиса, маготина и крона.

Ето как хронологически се разполагат достигналите до нас сведения за μαγοτῖνος, κρόνος и μηνικος:

Дата, владетел	μαγοτῖνος	κρόνος	μηνικος
921, Симеон			Анонимен μηνικῷ, мнннкѡ, мнніака μινικὸν
924, Симеон			Анонимен Ἡμνήκου
927, Петър	Анонимен μαγοτῖνος, клогатнинъ	Анонимен κρόνος, кронъ	Анонимен μηνικὸς, мнникъ

Военни лица са били и багаините, юк боилът, омирът, чиготите, копанът, които йерархически (в низходящ ред) следват така:

σετητ βαγανος ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’. Имал на разположение 83 ризници и 70 шлема, т.е. като военно лице е стоял най-високо сред известните багаини. Титулът σετητ е с високо положение сред тюрките, което явно се е запазило и в България, щом σετητ βαγανος стои най-високо не само сред багаините, но с оглед на зачисленото му военно снаряжение стои по-високо и от υκ βοηλα.

βαγατουρ βαγαινος ‘предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’. Багатур багаин е бил Славнас (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος]), живял по времето на кан Омуртаг, негов хранен човек (θρεπτὸς ἄντροπος, т.е. приемен син), който впоследствие се разболял и умрял. Известен е и втори (анонимен) багатур багаин, който имал на разположение 53 ризници и 45 шлема. Снаряжението поставя βαγατουρ βαγαινος веднага след σετητ βαγανος.

υκ βοηλα ‘старши боил, предводител на неголямо войсково подразделение’. Неговото положение на командир личи от броя на поверените му ризници – 26. Единственият надпис (инвентарен), в който се чете тази длъжностна титла, не дава никакви други сведения.

υκ βαγανος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’ (може би в някое крило от българската войска: централно, ляво или дясно). Имал на разположение 22 ризници, без шлемове.

βηρη βαγανος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’, имал на разположение 22 ризници, без шлемове. Възможно е да е бил войскови командир в определено крило от българската войска. Доколкото съставката βηρη е сходна с тюрк. *biri* ‘южна страна, юг’, която за прабългарите е меродавната (главната, най-важната) посока, бихме могли да предположим, че βηρη βαγανος е някакъв ранг старши багаин, подобно на ⱁⱄ βαγανος, за което говори и еднаквото снаряжение.

ⱁⰿⱋⱃⱁⰸ ‘нисък военен чин, предводител на неголямо войсково подразделение’.

Титлата е hapax legomenon – запазена е единствено в инвентарния *Надпис от Мадара № 50*, според който ζη[тк?] ⱁⰿⱋⱃⱁⱆ има 17 ризници. Затова можем да приемем, че ζη[ρα?] ⱁⰿⱋⱃⱁⰸ обозначава сравнително нисък военен чин, командвал неголямо войсково подразделелление. Титлата *ãmir* е с арабски произход (*ãmir*, *amîrah* или *emir* ‘командир; главатар, водач на група, народ’ < араб. корен *amr*- ‘командвам, заповядвам’, и заемането ѝ може да е станало пряко от арабите (към средата на VII в. или в началото на VIII в., когато прабългарите са имали непосредствен допир с арабите) или косвено чрез гръцко посредничество.

ητζηργου βαγανος ‘военно лице, отговарящо за охраната в двореца’, разполагал с 12 ризници. Етимологията на съставката ητζιργου, извеждана от тюрк. *ičärigü*, *ičirgü*, *ičrägi*, *ičräki*, *ičrä*, *ičräk* ‘намиращ се във вътрешността’, показва, че става въпрос за ‘вътрешен (дворцов)’ служител, лице ‘от вътрешния стан, от двора на кана’, може би ‘началник на дворцовата стража’. Макар и отговарящ за малък брой войници, ичергу багаинът вероятно е имал по-специфични функции, свързани с владетелската охрана, и в този смисъл може би не е стоял толкова ниско във военната йерархия.

ꙗⱃьгъıѧ ‘войник от стражата на владетеля; гвардеец’. Длъжността ꙗⱃьгъıѧ е hapax legomenon – среща се само в *Житието на Иларион Велики*, където така е наречен войник от личната гвардия на император Константин Велики, по чин кандидат (κανδιδᾶτος γάρ τις αὐτοῦ τοῦ βασιλέως, Ὡς δὲ εἶδεν τὸν κανδιδᾶτον). Макар оцелелите преписи да са от XIV в., имаме основания да отнесем функционирането на военната длъжност ꙗⱃьгъıѧ по-рано, когато е бил осъществен първоначалният превод на житието, свързван с дейността на Преславското книжовно средище. Допълнителен аргумент в тази посока е преводаческото решение на славянския (българския) книжовник, предпочел да употреби прабългаризъм вместо да остави непреведен гърцизма κανδιδᾶτος, каквато е по-честата преводаческа практика по това време. Етимологията на ꙗⱃьгъıѧ е същата като в ητζιργου, запазена в посесивна употреба към титлите боил (ηζουργου βουληα, ητζιργου βοιλαν, ητζηργωυ βωυλε, Σουρσούβουλις, Σουρσουβούλη, Σουρσούβελι, ꙗⱃьгъвъıлıѧ, Zergobula, zerco boilas), багаин (ητζηργου βαγανου) и колобър (ιτζουργου κολοβρος). Тюркските паралели *ičärigü*, *ičirgü*, *ičrägi*, *ičräki*, *ičraki*, *ičrä*, *ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ насочват към семантиката на длъжността – „вътрешен“ войник,

войник от личната стража на владетеля. Гръцкото съответствие κανδιδᾶτον ‘кандидат [като военен чин], войник от кандидатския императорски корпус’ е в съзвучие с подобно значение, доколкото кандидатите са съставлявали личната гвардия на византийския император и са били негови „вътрешни хора“. Щом ητζηργου βαγαηνος е отговарял за охраната в двореца като началник на дворцовата стража, можем с голяма вероятност да допуснем, че редовият войник от тази владетелска стража е бил наричан ⱀꙋⱃьıгъıⱁ.

τζιγάτος, ⱀıготъ, мечоноша ‘личен телохранител на владетеля, носещ меч’. Свидетелствата за тази титла са както исторически (византийски хронографи), така и литературно-книжовни (старобългарски преводни патерични, агиографски и историко-апокалиптични съчинения). Поставена в техния контекст и с оглед на гръцкото съответствие σπαθάριος ‘дворцов сановник, който носи меч, сабя; член на императорската охрана’, длъжностната титла чигот придобива сравнително ясни функции като военно лице, което охранява владетеля и носи оръжие (меч). Чиготът несъмнено е бил особено приближен на владетеля, негов телохранител. Чиготите са били млади войници, доколкото етимологията свързва τζιγάτος ⱀıготъ с тюрк. *jigit* [**čig-at*], *jiγit*, *jihit*, *žigit*, *zigit*, *jygyt*, *či:t* ‘юноша, младеж’, от което впоследствие са се развили вторичните значения ‘храбрец, мъжествен, герой, воин’. С оглед на тези тюркски паралели чиготите най-вероятно са били млади мъжествени воини (юнаци), в състояние да защитят владетеля. Сравнително рано, още към X в., прабългарската титла е имала старобългарско (славянско) съответствие – мечоноша, образувано не по модела на прабълг. τζιγάτος (с първично значение ‘юноша, младеж’), а по модела на гр. σπαθάριος, производно от σπάθη ‘широк и дълъг меч’ и буквално означаващо ‘който носи меч’. Изоставянето на прабългарската институционална лексема и замяната ѝ със славянска, образувана по модела на византийския аналог, свидетелства за влияние на Византия при формирането на българската администрация към края на управлението на цар Симеон и през цялото управление на цар Петър.

Военни функции е имала и длъжността κοπανος, която носи Κορσης, храненик (θρεπτὸς ἄωθροπος) на Омуртаг, от рода Чакарар, който като отишъл във войската, се удавил в река Днепър. Можем да допуснем, че κοπανος е отговарял за стадата и имуществото, свързано с тях (без конете), независимо дали ще приемем индоиранската или алтайската (тюркска) хипотеза за произхода на κοπανος, които се припокриват в семантиката ‘говедо, добитък’. Предполагам, че службата на копана е включвала преди всичко задължения по отглеждането на стадата добитък, които по време на военни действия са служили за изхранване на войската. Несъмнено скотовъдството сред прабългарите е било силно развито, напр. в *Отговорите на папа Николай I до княз Борис* специални въпроси третират крадците на животни или даването в зестра на съпругите наред със злато и сребро също волове и коне. И византийски хронисти свидетелстват,

че унищожаване или заграбване на стада добитък често съпровожда военните действия на враждуващите страни. Не е ясно дали копан Корсис е отговарял за стадното имущество на цялата войска, или само на определена военна единица.

8. ПОЧЕТНИ ДОСТОЙНСТВА ЗА ПРИВИЛЕГИИ

Съхранилите се източници свидетелстват за функционирането на поне три достойнства, бележещи вид привилегии в България през IX–X в. (багатур, таркан и хранен човек на владетеля).

βαγατουρ

Достойнството βαγατουρ е известно от епиграфски, сфрагистични и книжовни източници със сравнително широки хронологически граници (първа половина на IX в. – 30-те години на X в.). С него са били удостоени:

1. Багаини, като Славнас (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος]) – храненик (θρεπτὸς ἄντροπος) на Омуртаг, и анонимния багаин, предвождал тежковъоръжено войсково подразделение (53 ризници и 45 шлема).

2. Колобри, като Чепа – боил на служба колобър (Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος), храненик (θρεπτὸς ἄντροπος) на Маламир, и анонимния βαγατουρ κο[λοβρος] от IX в.

3. Престолонаследници, като Михаил (Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαιλ βαγατουρ κανε ιρτχθ(ι)νος) и Йоан (Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα ηρτχθινω), идентифицирани от някои изследователи като синовете на цар Симеон, а от други като Йоан – бащата на Сондоке и багатур на престолонаследника на княз Борис Владимир-Расате, и Михаил – сина на Сондоке и багатур на престолонаследника на цар Симеон и негов първороден син Михаил. Както вече беше коментирано, езиковите данни по-скоро натежават в полза на тезата, че става въпрос за багатури престолонаследници (а не за багатури на престолонаследници), които на този етап, въпреки някои исторически трудности, се идентифицират със синовете на цар Симеон.

4. Владетели (?): „странното“ известие βαγατουρ βασιλεὺς е съхранено в печат, само частично запазен, което поражда различни прочити, тълкувания и идентификации. Според различните схващания печатът е на: 1) Йоан багатур [Симеоновия син], василевс на българите; 2) някой високопоставен държавен сановник, багатур на владетеля; 3) българския владетел, наречен багатур. Вече изразих аргументите си, че колкото и странно да изглежда съвместяването на βαγατουρ с βασι[λεὺς], допускам, че по-скоро става въпрос за владетел (βασι[λεὺς]), наречен βαγατουρ, който би могъл да е не само Петър (поради царската титла βασιλεὺς), но и Симеон, който в печати с надписи на гръцки също се титулува βασιλεὺς. Още повече, че подобно „странно“ съвместяване на византийски и прабългарски титул може да се види в едновременното съществуване на византийската владетелска титла на Симеон (ἄρχων,

βασιλεὺς) и на прабългарската престолонаследническа титла на неговите синове (καναρτικείνος, κανειρτχθινος).

5. Понякога почетното звание βαγατουρ следхожда не титла (владетелска, престолонаследническа, съсловна или длъжностна), а лично име, напр. Сондоке (Sundicus vaga[n]tur)[3] – член на българското пратеничество на X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор в Цариград [28 февруари 870]. Изворите не са запазили неговата длъжностна титла (ако изобщо е притежавал такава!), но за един период най-малко от 12 години [между 867–879] Сондоке е стоял високо в обществената йерархия по времето на княз Борис. Аргументите за това са категорични: 1) два пъти Сондоке е споменат непосредствено след ичергу боила – Стасис (Stasiszerco borlas nesundicus vagantur *Анастасий Библиотекар*) или Петър (Petro Cerbule et Sundice *Писмо на папа Йоан VIII*); 2) името му е изписано преди имената на il vestranna tabare, praestit zicunas campsis и Alexios Sampsi Huno; 3) посочен е неговият род, подобно на рода на владетеля Борис-Михаил (*приписка в Чивидалското евангелие*). Участието на Сондоке в различни дипломатически задгранични мисии и близостта му до владетеля може и да не се дължат на заемана от него високопоставена длъжност, а на личните му качества и заслуги, заради които е бил удостоен с почетното достойнство багатур.

Още факти свидетелстват, че βαγατουρ е било високо почетно отличие. Двама от удостоените с него са владетелски храненици, т.е. приемни синове на владетеля – багаин Славнас (на Омуртаг) и боил колобър Чепа (на Маламир). Анонимният багатур от първата половина на IX в. е бил само багаин (липсва първа съставка, която да посочва ранга му), но понеже е бил багатур, по снаряжение (53 ризници, 45 шлема) се нарежда веднага след най-високопоставения известен ни багаин – σετητ βαγαηνος. През втората половина на IX в. (70-те и 80-те години) званието βαγατουρ нарежда притежателя му Сондоке по достойнства след ичергу боила и преди сампсиса. Със званието са били удостоявани изключително влиятелни личности от държавната йерархия (владетел?, престолонаследници, колобри, багаини), които не са били, както обикновено се смята, само военни предводители. При съчетаването с титли и/или лични имена βαγατουρ е винаги в препозиция като определение, а когато е в съчетание едновременно и с име, и с титла, се следва тюркския словоред, напр. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος. Значението на βαγατουρ не ще да е било само ‘смел, храбър, силен, герой, юнак’, разбирано в тесен воински смисъл, но и ‘знатен, виден, славен’ (подобни вторични значения има в някои тюркски езици). Защото ако семантика ‘смел, герой и др. под.’ подхожда на военни лица като багаините, то за владетел, престолонаследници и колобри подобно определение звучи

[3] Известен още като Sondoke в *приписка в Чивидалското евангелие* [867] и Sundica в *Писмо на папа Йоан VIII* [879].

неестествено. Възможно е българското почетно звание багатур да е запазило нещо от древната индоиранска семантика, срв. стперс. *baga-*, авест. *baγa*, парт. *baγ* ‘господин’, иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’ < сриран. **bag* ‘господин, управник, господар’, стинд. **bhága*, *bhagah*, *bhágas* ‘благосъстояние, имущество’. Достойнството е битувало сравнително дълго в обществения живот на Първата българска държава, със сигурност от 870 г. до към 30-те години на X в.

ταρκανος

От изворите (домашни и византийски, книжовни и епиграфски) е известно и почетно звание за привилегии – ταρκανος. Това е същият титул, който, както видяхме, употребен при определени условия (предхождан от рангова съставка), играе ролята на длъжност (административен и военен наместник на владетеля в голяма провинциална област). При други условия обаче (предхождан от съставка-епитет или от съсловна/длъжностна титла) същият титул е обозначавал достойнство за привилегии. В тази му функция с него са били почетени:

1. Кълу таркан и сампсис Симеон (Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς/καλου τερκάνος/кълоу, клоу торокань καὶ Οὔσαμψος) – член на българската делегация, заминала за Цариград [927] да подготви споразумението за мир и династичния брак на цар Петър с Мария. Той явно е стоял високо в държавната йерархия, щом името му е споменато веднага след това на водача на пратеничеството Георги Сурсувул [чръгубиля]. Своеобразен ключ към разкриване съдържанието на израза Καλου τερκάνος (Κουλο τερκανὸς) е обстоятелството, че Симеон е заемал длъжността σαμψις ‘началник на двореца, съветник по протокола’, от което следва, че не би могъл да бъде и таркан в значение ‘административен и военен наместник на владетеля в определена провинциална област’. Защото трудно можем да си представим, че една и съща личност е съвместявала тези две служби, едната дворцова, а другата – провинциална. Съставката κουλου, кълоу (< тюрк. *külü(g)* ‘славен, известен, знаменит’)[4], заедно с τερκάνος е визирала достойнство за привилегии на споменатия сампсис, каквото други сампсиси не са притежавали.

2. Шун – жупан таркан (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος), храненик на Омуртаг, умрял във войската. В съчетанието ζουπαν ταρκανος първата съставка ζουπαν е длъжностна титла, която сочи служебния ранг (‘второстепенен служител в провинциалната йерархия’). Втората съставка ταρκανος не е рангова (подобно на βορι, ζερα, ολγου), а почетно достойнство, показващо принадлежност към тарканството като привилегирована прослойка.

3. Вторият син на владетеля, потенциалният престолонаследник, титулуван βοιλα ταρκανος във въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград според *Константин Багренородни*. *За церемониите*. Контекстът, в

[4] Използвано в аналогичен контекст в старотюркски и староуйгурски паметници (*Kül-Tegin*, *külüg xaγan*, *kül bilgä qaγan* ‘славният управляващ каган’, *Külüg* čur ‘именит čur (титла)’, *Külüg sanun* ‘славен пълководец’).

който Константин Багренородни употребява титула βουλίας ταρκάνος (след престолонаследника и преди синовете на владетеля), показва, че може би става въпрос за втория син на владетеля, който е боил с определени привилегии (вероятно заради своя произход), т.е. боил таркан.

За привилегированото положение на тарканите в държавната йерархия свидетелстват множество факти: 1. Това звание е носил вторият син на българския владетел (ὁ βουλίας ταρκάνος). 2. В оцелелите осем възпоменателни надписи на лица, особено приближени на Омуртаг и Маламир (θρεπτὸς ἄνθροπος), трима са били таркани. 3. Тарканите са произхождали от знатни родове – някои от тези родове изрично са посочени във възпоменателните надписи. Липсват преки данни за това дали тарканите са образували отделно съсловие, подобно на боилите и багаините. Регистрираното съчетание βουλίας ταρκάνος показва, че тарканите не са формирали отделна класа или съсловие – в противен случай ще трябва да приемем, че едно и също лице е принадлежало към две съсловия (боилско и тарканско). По-скоро тарканите са били прослойка от хора със специални привилегии, често заемащи високи административно-военни длъжности. Със сигурност званието е функционирало поне столетие (ок. 20-те години на IX в. докъм 30-те години на X в.) в българския обществен живот.

θρεπτὸς ἄνθρωπος

Изразът θρεπτὸς ἄνθρωπος ‘хранен човек’ се среща само във възпоменателните надписи на кановете Омуртаг и Маламир, затова неговото съдържание следва да се търси с оглед на модела, който тези надписи следват. Този модел е без аналог във византийските надгробни паметници, различава се и от структурата на по-късните тюркски епитафии, напр. на волжките българи от XIII–XIV в. Според изворите хранениците на владетеля са заемали различни длъжности: таркан (ὡ Νεγαβοναης ζερα ταρκανος, ὁ Χσουνος ζουπαν ταρκανος), жупан (ζουπανος, ὁ ζουπαν ταρκανος), колобър (ὁ κολοβρος [ὁ ι] ζουργου κολοβρος, βογοτορ βοηλα κουλουβρος), багаин (ὁ Σλαβνας βαγατουρ βαγαιν[ος]), копан (ὡ Κορσης κοπανος), кандидат (ὁ Τουρδατζις κανδίδατος). Привилегията θρεπτὸς ἄνθρωπος е независима от други почетни звания, напр. ταρκανος и βαγατουρ, с които е можела да се съчетава.

Изборът на дадено лице за θρεπτὸς ἄνθρωπος не е зависел от неговия произход (род) и етнос – то е можело и да не бъде от прабългарския етнос, напр. славянинът Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος и арменецът Τουρδατζις ὁ κανδίδατος (разбира се, прабългарите все пак са преобладавали). Хранениците на владетеля не са били само военни лица, както често се смята – такива са Славнас, Турдачис и Корсис, но останалите (Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρκανος, анонимният... ταρκανος, Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος, анонимният ζουπανος, Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος и анонимният ὁ ιζουργου κολοβρος) съчетават военни с административни функции. Хранените хора не са формирали и личната гвардия на владетеля, защото макар сред тях да има дворцови служители (ὁ ιζουργου

κολοβρος, Τουρδατζις ὁ κανδίδατος), по-голямата част все пак са провинциални длъжностни лица (Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρκανος, ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος).

Какви тогава са били θρεπτοὶ ἄνθρωποι? Важен факт е, че всички надгробни надписи на храненици, „подписани“ от името на самия владетел, са издигнати в един определен район на североизточна България около столицата Плиска, макар че служебните си задължения повечето храненици изпълнявали в провинциални области. Смятам, че в този район не само са били издигнати каменните некролози, но той е бил и районът, където са израснали и възмъжали, т.е. били са „отхранени“ хранените хора. За обичай да се дават за отглеждане и възпитаване лица в знатни семейства, близки до царския род и висшата аристокрация, съобщават някои надписи още от времето на Сасанидски Иран, напр. големият летописен надпис на Шапур I [240–270]. И сред тюрките е бил разпространен подобен обичай, наречен аталичество (от тюрк. *atalәg* ‘бащинство’, *ata* ‘баща’), съгласно който детето скоро след раждането си временно се отглежда и възпитава в чуждо семейство, след което се връща при своите биологични родители. Много по-дълбоко обаче обичаят е засвидетелстван сред кавказките народи, сред които са налице много близки отношения между аталика и възпитаника и техните семейства/родове, тъй като връзката на възпитаника с неговия приемен баща се е смятала за по-висша от тази с родното му семейство. Аналогичен на кавказкото аталичество обичай е съхранен и сред древните скандинавски народи и келтите, които доброволно давали младежи на възпитание в чужди семейства с цел възмъжаване и закаляване на характера и сдобиване със силно покровителство. По-различен аналог на хранените хора има през VI–VIII в. във франкското кралство в лицето на т.нар. nutriti „хранени“ – младите синове на висшите аристократи, изпращани в дворовете на Нейстрия и Австразия да изучават бъдещите си отговорности, подслонявани и издържани от „бащата осиновител“ – краля на франките, който поемал всичките задължения по тяхното отглеждане и обучение. Много вероятно е кан Омуртаг да е познавал тази практика, като имаме предвид, че през 30-те години на IX в. той е имал пряк сблъсък с войската на франкския император Людовик Благочестиви. Допускам, че обичай, аналогичен на кавказкото и тюркско аталичество и осиновяване, към VIII–IX в. е бил известен и на прабългарите, не само като спомен от древната им прародина, а и като действаща практика. Не случайно остатъци от подобен, макар и с нови варианти обичай, наричан храненичество, се намират векове по-късно в българското народно творчество, словното ни богатство, юридическите обичаи и гражданското семейно право.

Затова смятам, че гръцкият израз θρεπτοὶ ἄνθρωποι ‘хранени хора’ визира приемните синове на владетеля, млади хора, отгледани и възпитани в неговия двор, за които той е приемен баща и покровител. Към подобно тълкуване насочват и филологическите аргументи като семантиката на гр. θρεπτὸς, θρεπτή ‘отгледан в друг дом’, ‘роб/слуга, възпитан в семейството/дома на господаря’,

‘храненик, възпитаник’, ‘осиновено дете’. Ако приемем, че българският владетел гледа на θρεπτοὶ ἄνθρωποι като на свои приемни синове, тогава лесно може да си обясним силното му желание да увековечи тяхната памет със специални надписи (за други починали той не прави този жест!). Всъщност това е и единственото общо между хранениците – по всички останали характеристики (служба, етнос, род) те се различават. Терминът θρεπτὸς ἄνθρωπος, който напомня византийския термин οἰκεῖος ἄνθρωπος, издава форма на зависимост на номинирания спрямо владетеля – не случайно най-напред във възпоменателните надписи е посочено служебното положение на храненика и едва най-накрая е посочен неговият род. Зависимостта между κανα συβηγη и θρεπτὸς ἄνθρωπος не е робска, тя е зависимост на възпитател към възпитаник, на баща към син. Чрез системата на приемните синове кановете Омуртаг и Маламир са изграждали новата държавна администрация от предани към тях лица на различни служби, опирайки се не само на (пра)българския етнос и не само на потомци на знатни родове. Известно е, че засилените процеси на централизация и автократичност при Омуртаг започнали да подкопават позициите на родовата аристокрация. Именно с оглед на тази ситуация – да бъде по-малко уязвим от родовата аристокрация, Омуртаг е стъпил на един древен родов обичай, натоварвайки го обаче с по-различна обществено-политическа цел – изграждането на нова централна и провинциална администрация със строго определени функции и правомощия, пряко подчинена и предана на владетеля.

Известните ни данни за съществуването на почетни достойнства (звания) в ранносредновековна България могат да се представят така:

Дата, владетел	βαγατουρ	ταρκανος – като привилегия	θρεπτὸς ἄνθροπος	длъжност	други сведения
822, Омуртаг		ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος	θρεπτὸς ἄνθροπος	ζουπαν	δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυριγηρ, умря във войската
Омуртаг	ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ Βαγαινος		θρεπτὸς ἄνθροπος	βαγαινος	като се разболя, умря
Омуртаг			ὡ Κορσης ὁ κοπανος θρεπτὸς ἄνθροπος	κοπανος	δὲ γενεᾶς Τζακαραρης, като отиде във войската, удави се в Днепър
Омуртаг			ὡ Νεγαβοναης θρεπτὸς ἄνθροπος	ὁ ζερα ταρκανος	δὲ γενεᾶς Κουβιαρης, като отиде във войската, удави се в Тиса

Омуртаг			нечетящо се име, θρεπτὸς ἄνθροπος	нечетяща се	с посочен род δὲ γενεάς... δουαρης като отиде във войската, загина във войната
Омуртаг			ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος θρεπτὸς ἄνθροπος	κανδίδατος лична охрана на владетеля	умря вътре
Омуртаг			нечетящо се име θρεπτὸς ἄνθροπος	[ταρ]κανος	
Омуртаг			ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου κολοβρος θρεπτὸς ἄνθροπος	[ὁ ι]ζουργου κολοβρος	умря вътре
Омуртаг ?			нечетящо се име [...] ζουπανος θρεπτὸς ἄνθροπος	ζουπανος	δὲ γενεάς Ερμηαρης като се разболя, умря
Маламир	Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος		θρεπτὸς ἄνθροπος	βοηλα κουλουβρος	като се разболя, умря
първа половина на IX в.	Анонимен βαγατουρ κο[λοβρος]			κο[λοβρος]	
първа половина на IX в.	Анонимен βαγατουρ βαγαινος			βαγαινος	53 ризници, 45 шлема
870	nesundicus vagantur (vagantis, uagartur)				участник в задгранична мисия
927		Συμεὼν ὁ κουλου τερκάνος Семенъ Кълоу тфоканъ		самψης член на делегация за мирни преговори	
927	’Αλο γοβότουρ				
втора четвърт на X в.		ὁ βουλίας ταρκάνος			титул на втория син на владетеля
20–30-те години на X в. ?	β]αγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων			βασι[λεὺς] Симеон (?)	

30-те години на X в.	Μιχαιλ βαγατουρ κανε ιρτχθινος			κανε ιρτχθινος (престоло-наследник), син на цар Симеон (?)	
30-те години на X в.	Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα ηρτχθινω			κανα ηρτχθινω (престоло-наследник), син на цар Симеон (?)	

Въпреки степента на случайност при оцеляването на изворите, респ. на сведенията в тях, наличните източници позволяват някои наблюдения, напр. успоредното съществуване на двете достойнства – багатур и таркан – в продължение на повече от столетие (от времето на кан Омуртаг до 30-те години на X в.). Факт е, че макар и да са в ход по едно и също време, те никога не се съвместяват по отношение на едно лице. Тези две достойнства обаче поотделно се съчетават с θρεπτὸς ἄνθροπος – сред тях има и багатури (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος, Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος), и таркан като привилегирована прослойка (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος). Ако вземем предвид, че с привилегията таркан са удостоявани вторият син на владетеля, сампсиси и жупани, а достойнството багатур са носили евентуално владетелят, престолонаследникът, колобри и багаини, можем да предположим, че багатурството е било по-високо почетно достойнство. Иначе и двете звания са можели да получават боили (ὁ βουλίας ταρκάνος, Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος), а сред багаините е засвидетелствано и званието багатур. Пак при багатур е единственият случай, когато това достойнство придружава не съсловна или длъжностна титла, а само име, напр. Сондоке багатур. Това обстоятелство навява на мисълта, че багатурството не винаги е било обвързвано с конкретна титла от съсловната или служебната йерархия – понякога е налице по-скоро връзка с личностните качества на носителя (ако изхождаме от гледната точка, че високоуважаваният в обществената йерархия Сондоке не е притежавал и висока длъжност). Колкото до привилегията таркан, тя е била давана както на лица от централната администрация (сампсис), така и на лица от провинциалните служби (жупани). Докъм първата четвърт на X в. и с двете почетни достойнства (βαγατουρ и ταρκανος) са удостоявани предимно лица с прабългарски имена (Шун, Славнас, Чепа, Сондоке), а след това – лица с християнски (гръцки) имена (Симеон, Михаил, Йоан).

III. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ

В ранносредновековна България титулатурата е съществена съставка от владетелския култ и държавната политика, тя е органична част от институцията на върховния глава, защото рангът му е показател за ранга на неговата държава. За приблизително двете столетия (IX – началото на XI в.), които са обект на проучване в тази книга, нейните елементи се променят в синхрон със съответните промени в политиката, идеологията и религията на ранносредновековна България. Владетелската титулатура има голямо държавно-политическо значение, понякога заради промени в нея се стига дори до кръвопролития. Титулатурата е съществена част от идеологическата доктрина и императорската институция във Византия. През първите три века от нейната история господства римската традиция (с титулатурните елементи imperator, Caesar и augustus), а по-късно като обръщения (най-често неофициални) към императора и императрицата се налагат термините κύριος, δεσπότης, δέσποινα, αὔγουστος. Съществена промяна в титулатурата настъпва при император Ираклий I [610–641] – καῖσαρ престава да бъде императорска титла, αὔγουστος става обикновен епитет, а βασιλεὺς се превръща в единствената владетелска титла през следващите две столетия (по въпроса за титула на византийския император има значителна литература, тук ще посоча само *Острогорски 1935:97–121*; *Бакалов 1985 [1995:14–97]*; *Божилов 2008:140–148* и цит. лит.). Най-обстойното и цялостно изследване на владетелската титулатура през Първата и Втората българска държава е монографията на г. Бакалов (*Бакалов 1985 [1995]*). Отдавна са известни и проучвания на Златарски, Маркварт, Баласчев, Романски, Рънсиман, Острогорски, Дьолгер, Радославов, Дуйчев, Моравчик, Бешевлиев, които осветляват отделни страни на интересуващия ни въпрос и са цитирани тук на съответните места. Частично с владетелската титулатура в ранносредновековна България са свързани и редица публикации от последните десетилетия на Гюзелев, Божилов, Симеонов, Коларов, Рашев, Тотев, Добрев, Каймакамова, Билярски, Йорданов, Николов, Николов, Степанов, Гранберг, също използвани в настоящата книга.

1. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ ДО ПОКРЪСТВАНЕТО

1.1. ПРАБЪЛГАРСКАТА ТИТЛА НА ВЛАДЕТЕЛЯ ΚΑΝΑ ΣΥΒΗΓΗ

Официалната титла на владетеля в езическа България κανα συβηγη е засвидетелствана в прабългарските надписи на кановете Омуртаг [814–831] и Маламир [831–836], срв.:

Надпис на Омуртаг от Мадара № 6 [Κανα συβηγ]η Ομου[ρταγ]. *Надпис на Омуртаг от Велико Търново № 56* Κα(ν)α συβιγη Ωμορταγ ... τὸ δὲ ὄνομα

τῦ ἄρχοντός ἐστιν Ωμορταγ καννα συβιγη. *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57* Κανα συβιγη Ομουρταγ. *Надпис на Омуртаг от Провадия № 59* Κανα συβηγη Ωμουρταγ. *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60* Κανα συβηγη Ωμου[ρτ]αγ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61* Κανα συβιγι Ομυρταγ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 62* Κα[να συβηγη Ομ]ουρτ[αγ. *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64* Κανα [σ]υβιγι Ομουρταγ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65* Καν]α συβιγ[ι Ο]μουρταγ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 66* Κανα συβιγι Ομουρταγ. *Надпис на Омуртаг върху медальон № 86* CANE SŸBHГI ΩMOPTAГ. *Надпис на Маламир от Шумен № 58* Κανα συβηγη Μαλαμηρ. *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69* Κανε συβυγη Μαλαμηρ.

Така графичните варианти на титлата се свеждат до: Κανα συβιγη, Κανα συβηγη, Κανα συβιγι, Κανε συβυγη, CANE SŸBHГI. Със съставката κανα са образувани и някои съставни титли: 1) κανα ηρτχθηνος *Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник*/κανα ηρτχθινος *Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник*, καναρτικείνος *Константин Багренородни. За церемониите*, 2) κανα βοιλα κολοβρον *Надпис на Персиан от Филипи № 14*. Κανα (с варианти κάνιδας, κάνιν, κάνις, κάνῃ) се среща многократно в *Историята на Георги Пахимер*, но само като название на татарски хан.

Няма съмнение, че титлата κανα συβηγη е наследствена и съгласно принципите на престолонаследието в ранносредновековна България е можела да бъде наследена от брата или от сина на върховния владетел. След Маламир този титул не се среща в прабългарските надписи, срв. напр. титулуването на Персиан, Борис и Симеон: Τῶν πολῶν Βουλγάρον ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχον ὁ Περσιανος *Надпис на Персиан от Филипи № 14*, Ἐβαπτίσθη ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας Βορης *Надпис на Борис-Михаил от с. Балши № 15* или ἐπὶ Συμεὼν ἐκ θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων *Надпис на Симеон с. Наръш № 46*. Причината за това е неизвестна – може би титлата вече е загубила значението си (*Бешевлиев 1981:43*) или изоставянето ѝ се дължи на „укрепналите позиции на ханската власт, която не се нуждаела от нарочно отличаване“ (*Бакалов 1985 [1995:121]*).

За повече от век са изказани различни, дори напълно изключващи се етимологии за съставката κανα, дълго време схващана като κανασ (вж. библиография у *Николов 2005:107*). Най-напред Томашек (*Tomachek 1894:200*, цит. по *Бешевлиев 1979:65*) възприема върховната титла у прабългарите като κανασ υβιγη, където κανασ е гърцизирана форма на тюрк. *qan* със завършек -ας (така и *Фехер 1925:82*; *Moravcsik 1958*, *2:148–149*, който посочва κανασ като титла не само на български князе и знатни аристократи, но и на монголски ханове и османски султани). Вж. справедливите аргументи срещу подобно четене на *Бешевлиев 1979:65* и *Granberg [forthcoming]:Dictionary 111*, според които титлата е κανα συβιγι. Обикновено се приема, че прабълг. **qa:na* (орхон., уйг., каз., ног., кирг. *qan*, чув., алт. *хан* ‘управник, предводител, хан’, *Радлов 2:104–105*; *ДТС 1969:417*; *СИГТЯ 5:321*) е съкратена форма на титлата *qaγan* (авар.

qagan, чаг. *ka'an*, уйг. *хаγан*, стуйг., орхон. *qaγan*, кирг. *qaqan*, монг. *kagan*, *ДТС 1969:405*, *636*; *СИГТЯ 5:320–321*) с елизия на интервокално -γ- и сливане на вокалите (*qaγan* > *qa:n*); среща се и вариант *qaxan* с редуване *g/h*, характерно за заемките в старотюркски (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 74–75*). Според Клосон отношенията между почти синонимите *qa:n*/*xa:n* и *qaγan* са неясни – в тюркски двете форми не могат да се свържат морфологически, но може би са били алтернативни форми в езиците, от които са дошли в тюркски. Докато отначало *xa:n* е почти синоним на *хаγан*, впоследствие е използвана за означаване на подчинени владетели (*Clauson 1972:630*). В старотюркските рунически паметници *qan*, *xan* назовава 'управник, хан, вожд от федерацията', докато *qaγan*, *хаγан* е 'висш господар, върховен управник, главен хан', 'великият хан, върховният вожд на цялата федерация' (*Малов 1951:409*, *411*; *Малов 1959*; *Doerfer 3:393*). Тюркските *qan*/*qaγan* са с не съвсем ясна етимология – според някои изследователи тюрк. *qa:n* < **qa:n* 'кръв', а според други *qa:n* < кит. *ke kuan* или от езика жуан-жуан (*Ramstedt 1951*; *Шервашидзе 1990:83–84*; *Севортян 5:251*; *СИГТЯ 5:320–321*, *665–666*). Изписване *γ'γ'n* е налице и в согдийския надгробен надпис [последна четвърт на VI в.] от Бугута (Монголия), издигнат в чест на каганите от Първата тюркска династия [712–716] (*Кляшторный*, *Лившиц 1971:121–146*). Върховният владетел на хазарите също носи титлата *qaγan* (с варианти *xaqan*, *xakan*, **χαγάνος** в арабски, арменски, византийски, грузински, персийски и еврейски източници за историята на хазарите, *Golden 1980:197*). Несъмнено титулът *qaγan/хаγan*, с който тюрките са назовавали независимите владетели на дадено племе или народ, се отличава с дълбока древност, съществувал е и в предтюркско време. Неговото първо отбелязване в познатата форма е като владетелска титла на народа жуан-жуан [ок. 400 г.], откъдето според някои е станало заемането ѝ от тюрките (*Doerfer 3:141–179*; вж. още мнения у *Golden 1980:196* и *СИГТЯ 5:321*), а като старокитайска владетелска титла (*γwax-γwāγ*) е спомената във връзка със събития от края на I в. (*Clauson 1972:611*). Според Клосон в старотюркските паметници титлата *xa:n/qaγan* е всеобщо разпространена, обикновено използвана за назоваване на тюркските владетели, но също така и за назоваване на китайски императори и тибетски царе, както и на по-млади членове от владетелски фамилии. Сравнително рано тюрк. *xa:n/qaγan* е заето в монголски като *kaγan/ka<an*, рано то е било арабизирано като *xāqān* (*Clauson 1972:611*, *630*).

С оглед на прабълг. форма **κανα** е интересен паралелът с титлата *kanarang* 'пограничен владетел', засвидетелствана в ирански паметник от края на Сасанидската династия; същата титла *hanarang* 'пълководец, който управлява отдалечена персийска област, съседна на ефталитите' носи известният персиец Хусаназад, споменат от Прокопий Кесарийски (*Луконин 1987:138–139*, *250*, *бел. 145*). Следователно не е изключено прабълг. **κανα** да е свързано с ираноезични народи от Средна Азия и Кавказ, където към VI в. нахлули тюрките (повече

данни вж. у *Степанов 1999:80–81*). Възможни са и други, останали неизвестни на нас по-точни успоредици на прабълг. кана, за което е ясно, че в този си вид няма пълен аналог в тюркските форми. Затова Бешевлиев справедливо отбелязва, че „формите кана вм. кан... не могат да се тълкуват задоволително от гледище на тюркските езици“ (*Бешевлиев 1992:62*).

В старобългарски и среднобългарски съчинения (преводни и оригинални), запазени в по-късни славянски преписи, е засвидетелстван само вариантът гаганъ/хаганъ, каганъ (никога *кана, кана) със значения: 1) владетел у хазарите (ѡ̃ хазарїа кназа гаггана, до кназа хагарскаго гаггана *Кратко житие на Константин-Кирил*; τῶν χαζάρων ἀρχοντι χαγάνῳ ꙗко прнпраже себѣ хазарскаго кназа хагана Ѳеодѡрѫ̃ *Хроника на Константин Манасий*); 2) владетел у аварите (бѣше же хаганъ цр̃ь скнѳѡмъ полоу̯дньнынмъ, разꙁыарн са... каганъ *Хроника на Константин Манасий*, χαγάνος... δόλῳ Ῥωμαίων хагань воннствова на рнмлꙗны *Хроника на Йоан Зонара*). В *Тълкувание Даниилово* каган е наречен Борис-Михаил (въстанеть Мнханль каханъ въ бльгарѣхъ), а в *Българския апокрифен летопис* титулът е преосмислен като лично име на Петър Делян – син на Гаврил Радомир и внук на Самуил, срв. нꙁыде ннь цар̃ь нменем Гагаӓ рекло моу̯ Оделѣнь (асоциации с владетелския титул χαγάνος посочват *Иванов 1925:287*; *Дуйчев 1943:240* и др.). Същата реминисценция е налице и в историко-апокалиптичното *Сказание на пророк Исая за бъдните години и за царете, и за Антихриста* (Гагена цр̃а, цр̃ь нменемь Гагень н порѣкломь Ѡдолѣнь, вж. *Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996:150–160*). Титулът каган по отношение на Борис се среща и в два латински източника: 1) *Дуклянски летопис* (quem lingua sua cagan appellabant когото [Борис] българите наричали на своя език каган, *ЛИБИ 3:170*), 2) *Бертински анали* (Hludouuicus rex Germaniae hostiliter obviam Bulgarorum Cagano nomine... pergit Германският крал Людовик потеглил [864] срещу българския [княз], наричан каган, *ЛИБИ 2:286*). Единственото титулуване χαγάνος по отношение на български (?) владетел във византийски извор (Χαγάνον τὸν ἀρχοντα Βουλγαρίας, *Patria Constantinopoleos*) остава спорно (*Николов 2006:35*, *бел. 19*). Тази разнородна изворoведческа картина предизвиква различни тълкувания сред историците: че „Аспарух и неговите приемници не са носели хагански титул... и положението на прабългарския владетел не съответствало на хаганското достойнство“ (*Бакалов 1985 [1995:114]*) и „би трябвало да се отхвърли възможността българският владетел да е носил тюркския титул хаган/каган“ (*Степанов 1999:78*), че „народната титла на старите езически български господари... е била *хаган* или *хан*“ (*Баласчев 1909:80*), че употребата на каганъ в паметниците „е олицетворявала древния произход на българското държавно начало“ (*Каймакамова 1982:322*; *Каймакамова 1984:58*) или че „може да отразява една реално съществувала титулатурна практика и следва да стане обект на по-обстойно проучване“ (*Николов 2006:35–36*). Като имам предвид, че: 1) в домашните официални извори (епиграфски и сфрагис-

тични) титлата е само ⱄⰰⱀⰰ, 2) ⱈⰰⰳⰰⱀ�act, ⰽⰰⰳⰰⱀact се срещат само в апокрифни и историко-апокалиптични славянски съчинения, в които по принцип над историческия факт доминира идеализацията и митологизацията[1], съм по-склонна да мисля, че българският владетел не е носил титула каган/хаган, а ⱄⰰⱀⰰ, но при всички случаи въпросът не е окончателно изяснен (още за това дали каган в историко-апокрифните текстове е домашна титла или заемка вж. у *Йорданов 2004б:475–494*).

Втората съставка на прабългарската владетелска титла – ⱄⱆⰲⰹⰳⱏ, ⱄⱆⰲⰱⰳⱏ, ⱄⱆⰲⰹⰳⰹ, ⱄⱆⰲⱆⰳⱏ, SYBHΓI <**sübigi*, *sübügü* (в надписите винаги в съчетание с ⱄⰰⱀⰰ, ⱄⰰⱀⰵ) – се среща в иран., тохар., афган. *iapgu*, *yavuga* (*Altheim 1948:14–16*), сак. *yavuga* < *yam-* ‘предвождам, възглавявам’ (*Кляшторный 1964:111*) > кит. *siep-hu* (име на благородници) > сттюрк. *yabgu* (орхон., уйг., тюркски руни *yabγu*, *javγu*, огуз. *jafγu* ‘съветник, висш военно-административен чин след кагана’ (*Clauson 1972:873*). За (ⱄ)ⱆⰲⱱⰳⱏ съществуват различни, често пъти взаимно изключващи се етимологически тълкувания. Първоначално ⱆⰲⰹⰳⱏ се свързва с кумано-тюрк. *öweghü*, *öwghü*, *övägü*, *övgü* ‘възвишен, висш, велик, прославен’ (*Tomachek 1896:238*, цит. по *Бешевлиев 1979:65*; *Marquart 1898:40*; *Златарски 1898:134*; *Златарски I*, *1:299*, *325*, *445*; *Успенский 1905:193*; *Bury 1912:334*; *Runciman 1930 [1990:212]*; *Moravcsik 1958*, *2:330* < тюрк. *üvigi*). По-различна, но пак тюркска етимология на ⱄⱆⰲⰹⰳⰹ предлагат Менгес (*Menges 1958:442*) и Прицак (*Pritsak 1958*, цит. по *Бешевлиев 1979:66*), свързвайки я с тюрк. *sü-beg-i* ‘господар, началник на войската’. Мнението им е възприето и от Бешевлиев, който обяснява необходимостта българският владетел да се обяви за началник на цялата войска с отстраняването на боил кавхана като главнокомандващ на цялата войска (*Бешевлиев 1979:66–67*; *Бешевлиев 1981:42–43*). Днес това мнение не намира поддръжници.

Повечето учени признават успоредиците на ⱄⱆⰲⱱⰳⱏ с владетелската титла *yabghou*, характерна за западните (а може би и за източните) тюрки (*Малов 1951:405*), хазарите и волжките българи[2], където така се е титулувал върховният управник (*Дуйчев 1943:169*; *Дуйчев 1942–1943:126–127*; *Altheim 5:307–308*). Според други мнения *yabγu* се наричал предводителят само на една от множеството племенни федерации в тюркския хаганат (*Doerfer 2:394–395*). Титлата *yabγu* е чужда заемка в тюркски, характеризираща се с голяма древност (от предхристиянската ера) и отвеждаща към земите на Централна Азия.

[1] На тези жанрови особености ще трябва да се отдаде и царското титулуване на езическите владетели (Ⱄⰾⰰⰲ ⱌⰰⱃь, Ⱀⱄⱂⱁⱃь ⱌⰰⱃь, Ⱨⰵⱁⱏⱏⰰ ⱌⰰⱃⱑⰰ, ⱌⰰⱃь ⰶⰵ Ⱨⰵⱁⱏⱏ) – своеобразен израз на непрекъсността в развитието на българската държавна традиция (*Каймакамова 1982:321–322*). Следователно не трябва да се пренебрегва моментът на интерполация на съвременни за създателите на тази книжнина реалии.

[2] По свидетелство на Ибн Фадлан, посетил волжките българи през 921–922 г., владетелят на тюрките огузи се наричал йабгу: „всеки, който царства над това племе, се назовава с този титул“ (*Ковалевский 1956:128*).

При тюрките е давана от хагана обикновено на някой близък роднина, който често е имал и задължението да управлява част от териториите на хагана (*Clauson 1972:873*; *СИГТЯ 5:321–322*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 111*). Връзката на 𐰸𐰺𐰓𐰏 с *yabgu* се отрича от Прицак, според когото инициалната формула 𐰴𐰀𐰽 𐰸𐰺𐰓𐰏 (*qan* + *an sawig* + *i*) и името на владетеля означава „Съобщение (думи) на кана NN“ (*Pritsak 1986:595–601*).

Като алтайски елемент у тюрките възприема титлата 𐰸𐰺𐰓𐰏 Менгес (*Menges 1951:91–92*), който разглежда кумано-тюрк. *öweghü* като двусъставно с първа част *öv-*, *övi-*, аналогична не само на тюрк. *ögüt/övüt* ‘съветник’, *ögä* ‘мъдър, опитен по-възрастен мъж с ранг по-нисък от тигина’, но и на китайския титул *jü-jüä*, използван за означаване на висш сановник, стоящ след кагана в династията Лао. И според други (*Pulleyblank 1972:95*, *222–224*, *256–257*) прабълг. *sübügü* е заето от кит. *siep-hu (hiip-hu*, *his-hou)*. Обща хуно-монголска и тюркска етимология привежда Симеонов, който вижда в *ювиги/ивиги* две съставки: *ив-* (монг., калм. частица за усилване значението на следходното прилагателно = ‘*пре-*, *най-*, *все-*’) и *-иги/-иге* (тюрк., калм., чув. *igi*, *ikki*, *igid*, *igi*, *jigt* ‘силен, върховен, велик, добър’), т.е. цялото значение на 𐰴𐰀𐰽𐰀𐰸 𐰺𐰚𐰇𐰏 е ‘върховен, най-велик хан’. От друга страна, прабълг. 𐰸𐰺𐰓𐰏: **sübügü* наподобява титлата (все още е с неясен произход) *ibigi* при ефталитите (𐽆𐽁𐽐𐽂, 𐽆𐽀𐽐𐽅 в гръцка транскрипция, *Altheim 4:64–65*), чийто език не е идентичен нито с монголския, нито с тюркския, но е по-близък до първия, макар че някои отнасят ефталитския език към иранските езици (*Делева 1997:14–15*).

В същото време тюркската титла *ügä* е позната на хотански и согдийски (*uga*, *uha*, *auga*, *wk*, *wg*, *Bailey 1939:91*), има паралели с индоарийски (*Степанов 1999:81–82*) и тибетски (*Шервашидзе 1990:89*), но най-вече с тохарски (*Dorefer 4:124–136*). В тази посока прабълг. 𐰸𐰺𐰓𐰏 **sübügü/*sibigi* и тюрк. *yabgu* могат да се сравнят с иран. **subhagah*, авест. *hubaga-* ‘щастлив’, тохар., афган. *yavuga-*, ІАПГУ // ие. **su-* (*hu*) ‘добър’ + *bhaga-* ‘щастие’ (*Делева 1997:19*; вж. и перс. *бäхт* ‘съдба, щастие’, *ПРС 1959a:101*). Древните индоевропейски паралели сочат припокриване на значенията ‘бог, название на едно от божествата; господин, господар’ и ‘богатство, благо, щастие, участ’ в стинд. *bhagah*, *bhágas*, **bhága* ‘благосъстояние, щастие; божество, господ’ < ие. **bhág-o-* ‘участ, съдба’, авест. *baga*, *baγa* ‘участ, съдба; господин; бог’, парт. *baγ* ‘бог; господин’, стперс. *baga-*, согд. *bγ-*, скитско-сарматските лични имена Βάγης, Βάγιος (срв. стб. богъ, богатъ; *ЭССЯ 2:161–162*; *Фасмер 1:181–18*; *Трубачев 1967:26–31*; *БЕР 1:60–61*; *Степанов 1997:170–171*; *Степанов 2000:182*; *Растроргуева*, *Эдельман 2003:48–49*). Затова за 𐰸𐰺𐰓𐰏 е напълно допустимо и значение ‘богат, божествен, обожествен, [помазан] от Бога’ < ие. **su-* ‘добро, благо’, **baga-* ‘бог, богатство, благополучие’, тъждествени на иран. **su-baga-* (*Фехер 1925:82*; *Степанов 1997:56*; *Добрев 2005:65*). Така можем да приемем, че прабълг. 𐰸𐰺𐰓𐰏 има древно индоиранско потекло, но с настъпила и графич-

но отразена палатална хармония, характерна за тюркските езици. Към подобно потекло насочва и редуването на прабълг. *s-*, *š-* с тюрк. *y-* и в други ирански заемки, напр. σετητ: **šädit*, сттюрк. *šädapit* < иран., согд. *yšyd* (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 17*, *Phonology № 66*). Цялостното съчетание κανα συβηγη ще е означавало ‘щастливия, благополучния (с добра участ и съдба) кан, [поставен] от Бога, с божествен произход’ (вж. близкото тълкуване ‘владетел славен, светлейши, от Бога; с добра съдба/късмет’ у *Степанов 1999:46* или ‘честит цар, респ. царю честити, царю благополучни’ у *Добрев 2005:65*; *Добрев 2007:79–81*).

1.2. ТИТУЛУВАНЕ НА ВЛАДЕТЕЛЯ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИЗВОРИ

Различните номинации на езическите български владетели във византийските извори отдавна са привлекли вниманието на изследователите (*Златарски 1898a*; *Златарски 1908*; *Баласчев 1909:81–82*; *Коларов 1978:92*; *Бешевлиев 1979*; *Бакалов 1985 [1995:114–116]* и др.). Названията се свеждат до:

ὁ ἄρχων

В някои прабългарски надписи владетелят е назван едновременно κανα συβηγη и ἄρχων ‘владетел, вожд, управител, началник’, срв. [Κανα συβηγ] η Ομου[рταγ ὁ ἐκ Θεοῦ] ἄρχον *Надпис на Омуртаг от Мадара № 6*, Κανα συβηγη Μαλαμηρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον *Надпис на Маламир от Шумен № 58*, τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστιν Ωμορταγ κανα συβιγη *Надпис на Омуртаг от Велико Търново № 56*, Κανα συβιγη Ομουρταγ... ἐκ Θεοῦ ἄρχον ἐστιν *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57*. В повечето прабългарски епиграфски източници обаче византийската титла е единствена номинация за българския владетел в съответствие с официалната гръцка титулатура. Така са титулувани кановете Тервел [701–721] (ὁ Τερβελις ὁ ἄρχο[ν] *Надпис от Мадара №1 Ic*, Кормесий [721–738] (ὁ Κρουμεσις [ὁ] ἄ[ρ]χ[ον] *Надпис от Мадара №1 IIab*), Крум [796–814] (ὁ ἄρχον ὁ Κρο[ῦ]μος *Надпис от с. Хамбарли № 2*), Омуртаг [814–831] (ἐκ θεοῦ Ομ[ου]ρταγ ἄρχον *Надпис от Мадара №1 III*), Маламир [831–836] ([ὁ ἐκ Θε]οῦ ἄρχον, ὁ ἄρχον ὁ Μαλαμιρ *Надпис на Маламир от Шумен № 13*, ἐπὴ Μαλαμιρ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*; τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν *Надпис на Маламир от Шумен № 58*), Персиан [836–852] ([Τῶ]ν πολῶν Βουλγάρον [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχον ὁ Περσιανος *Надпис на Персиан от Филипи № 14*). Може да се каже, че архонтската титла (само ἄρχων или ἐκ θεοῦ ἄρχων) е характерна за летописните надписи и се среща вътре в текста, разказващ за определено историческо събитие, обикновено свързано с византийците и Византия, срв. *Надпис от Мадара № 1 Ic* (идването на Юстиниан II при Тервел, 705 г.), *Надпис от Мадара № 1 IIab* (събития при управлението на Кормесий), *Надпис от Мадара № 1 III* (събития при управлението на Омуртаг, вж. *Бешевлиев 1979:107–108*), *Надпис от с. Хамбарли № 2* (похода на

Крум през 811 г.), *Надпис на Маламир от Шумен № 13* (30-годишния мир на Омуртаг с Византия). Несъмнено това титулуване е отглас от официалната по това време (от началото на VIII до средата на IX в., а и по-нататък) византийска титулатура на българските владетели. Друга позиция на титлата ἐκ θεοῦ ἄρχων е в строителните надписи като част от акламациите за дълголетие към владетеля, срв. ὁ Θεὸς ἀξηόση ζίσιν τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν *Надпис на Маламир от Шумен № 58*, ὁ Θεὸς ἀξιόσι τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57*, възприети от византийския церемониал. Когато обаче архонтската титла е в самото начало на надписа (летописен или строителен), тя става част от пълния титул, който гласи Κανα συβηγη N. ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον (вж. [Κανα συβηγ]η Ομου[рταγ ὁ ἐκ Θεοῦ] ἄρχον *Надпис на Омуртаг от Мадара № 6*, Κανα συβιγη Ομουρταγ ... ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον ἐστίν *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57*, Κανα συβηγη Μαλαμηρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον *Надпис на Маламир от Шумен № 58*)[3], съчетавайки в тази представителна позиция прабългарската и византийската традиция. Тази титулатура е своеобразен символ на водещата за първата половина на IX в. политическа идея за владетеля като самостоятелен и равнопоставен на византийския император[4]. Във възпоменателните (надгробни) надписи обаче (*№№ 59*, *60*, *61*, *62*, *64*, *65*, *66*, *68*, *69*), дори и да е в инициална позиция, титлата е само в прабългарския вариант Κανα συβηγη N, вероятно защото тематиката им представя една по-затворена и по-частна проблематика. Те са съобщение или по-точно едикт на кана, приличат на съвременните некролози и се отличават от аналогичните византийски и латински надгробни надписи (*Бешевлиев 1979:36*), което обяснява отсъствието на титула ἄρχων. Липсват епиграфски свидетелства за употреба на титлата Κανα συβηγη N. ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον (Κανα συβηγη N.) преди Омуртаг. Оцелелите летописни надписи не са запазили титулите на Тервел, Кормесий или друг владетел до Крум в начална позиция, а само вътре в текста, и вероятно това е причината да липсва титулът Κανα συβηγη N. ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον (Κανα συβηγη N.) за предходниците на Омуртаг.

Във византийските исторически (хроники, хронографии, разкази) и агиографски (жития, месецослови) извори, съдържащи сведения за езическа България, титлата ἄρχων носят всички български владетели до Покръстването (а и след него, както ще се види по-нататък), срв.: Тервел (τὸν Βουλγάρων ἄρχοντα Τέρβελιν, Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων *История на Патри-*

[3] Само веднъж тази формула е засвидетелствана в края (τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστιν Ωμορταγ καννα συβιγη) в строителния *Надпис на Омуртаг от В. Търново № 56* преди акламацията.

[4] Подобна символика има и: 1) процедурата при сключването на 30-годишния мир между България и Византия [816], когато император Лъв V извършва български езически обреди, а пратениците на Омуртаг се заклеват в Евангелието (*Златарски I, 2:304*, *434–441*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:145]*); 2) златният медальон на Омуртаг, където той е изобразен с инсигниите на византийски император, но с титлата на своите предци (CANE SYBHГI).

арх Никифор, Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας *Хроника на Георги Кедрин*, Τέρβουλιν τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας *Обзорна хроника на Теодор Скутариот*, τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας *Хроника на Георги Амартол*, Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα τοῦ τῶν Βουλγάρων, Βουλγάρων ἄρχοντι *Хроника на Константин Манасий*); Паган (ἄρχων αὐτῶν ὀνομάζουσι Καμπαγάνον *История на Патриарх Никифор*); Телериг (ἄρχων Βουλγάρων Τέλθριχος *Хронография на Лъв Граматик = Хроника на Симеон Логотет*); Крум (Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων *Продължителя на Теофан*, ὁ Κροῦμος ἄρχων Βουλγαρία *Хронография на Лъв Граматик* = Κροῦμος ὁ ἄρχων Βουλγαρία *Хроника на Симеон Логотет*, Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων *Месецослов на Василий II*, τῶν Βουλγάρων ἄρχοντος *Житие на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт*, Κροῦμμος ἄρχων Βουλγαρίας *Продължителя на Георги Монах*, τοῦ Βουλγάρων ἀρχοντος ... Κρούμου *Хроника на Константин Манасий*), Маламир (ἄρχων Βουλγαρίας ὁ Βαλδίμερ *Хроника на Симеон Логотет*), Персиан (Πρεσιάμ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας *Константин Багренородни. За управлението на държавата*).

Във византийските извори обаче с титлата ἄρχων се обозначават и други лица извън върховния владетел на българите. Така напр. архонт на керамисийците (серимисини, сермисиани, сермицианци)[5] и българите е титулуван Мавър в *Надпис върху печат на Мавър*: Μαύρῳ πατρικίῳ καὶ ἄρχοντι τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων (*Zakos*, *Veglery 1972:№ 934*; *Бешевлиев 1979:230–231*; *Юрукова 1990:19–22*; *Йорданов 2001:13–15*). Повечето учени идентифицират Мавър от печата с Мавър – един от най-близките сподвижници на Кубер, изиграл ключова роля в плана за превземането на Солун [686–687], завършило неуспешно (*Чудеса на св. Димитър Солунски*, *Хронография на Теофан Изповедник*, *История на патриарх Никифор*). Съществуват различни тълкувания на термина ἄρχων в разглеждания печат: „архонт на самостоятелна етническа военна група“ (*Божилов 1995:328*), „вожд на сермисианите и българите“ (*Бешевлиев 1979:230*), „владетел или вожд на керамисийците и българите“ (*Юрукова 1990:22*), „собственикът на печата... е изпълнявал длъжността „архонт на серимисините и българите“ (*Йорданов 2001:13*), „владетел на сирмисианците и българите“ (*Гюзелев 2006:54*, *232*, *бел. 1* – „от титлата му личи, че той се е приобщил към византийската аристокрация и по всяка вероятност е станал федерат на императора”). В същото време в *Чудеса на св. Димитър Солунски* архонтска титла е приписана и на Кубер. Византийските хронисти наричат „архонти“ и българските боляри, срв. напр. фрагмента за оголения и посребрен череп на Никифор, от който Крум заповядал да пият на своите велможи (τοὺς ἄρχοντας τῶν Βουλγάρων *Хроника на Георги Амартол*, Βουλγάρων ἄρχοντας *Хронография на Лъв Граматик*). В титулуването на българските владетели с

[5] Под керамисийци в изворите се означава подвластното на Кубер население (ромеи и българи), което тук за първи път е разделено на два етноса (по-подробно за тях вж. *Бешевлиев 1979:230–231*; *Юрукова 1990:22*; *Божилов 1995:54–55, бел. 11*; *Йорданов 2001:14–15*).

ἄρχων, с което те се приравняват до местни управници, някои историци виждат зависимостта и подчинеността им от византийския император (*Златарски 1898а:25–26*) и дори презрителното отношение на Византия към България (*Радославов 1929:173*, според когото ἄρχων, ἀρχηγὸς, κύριος не представят владетелска титла, а означават само ‘началник, водител’). За други изследователи това е пресилено твърдение, тъй като във византийската дипломатика титулът ἄρχων постепенно загубва първоначалното си значение (‘имащ власт, управител, началник’) и придобива смисъл на ‘варварски владетел’ (*Бакалов 1985 [1995:115–116]*). Присъединявам се към мнението, че двояката семантика на ἄρχων се оказва удобно средство да се подчертае второстепенното положение на българските владетели спрямо византийския император, по отношение на когото те са вождове, първенци, но не и равнопоставени, защото в съзвучие с византийската политическа доктрина единствено василевсът е всемирен владетел и Божи избраник (*Бешевлиев 1979:70–71*; *Бешевлиев 1981а:35*).

В същия контекст трябва да се разглеждат и останалите номинации на български владетели от езическия период:

ὁ κύριος, ὁ κῦρις ‘господар, владетел, повелител’

Срв.: Тервел (Τέρβελιν τὸν κῦριν Βουλγαρίας *Хронография на Теофан Изповедник*, Τέρβελιν κῦριον...Βουλγάρων *История на Патриарх Никифор*), Паган (Πάγανος ὁ κῦρις Βουλγαρίας, κύριον ἑαυτῶν...Πάγανον *Хронография на Теофан Изповедник*, Παγάνου τοῦ κυρίου Βουλγάρων *Хроника на Георги Кедрин*), Кормесий (Κορμεσίου...κυρίου, Κορμέσιον...Κύριον Βουλγαρίας *Хронография на Теофан Изповедник*), Телериг (ὁ κῦρις Βουλγαρίας, Τελέριγος ὁ κῦρις Βουλγαρίας, ὁ τῶν Βυλγάρων κύριος *Хронография на Теофан Изповедник*), Кардам (Κάρδαμος ὁ κύριος Βουλγαρίας *Хронография на Лъв Граматик*, Καρδάμῳ τῷ κυρῷ Βουλγαρίας, Κάρδαμος ὁ κῦρις Βουλγαρίας *Хронография на Теофан Изповедник*, Καρδάμῃ τῷ κυρίῳ Βουλγάρων, Καρδάμης ὁ κύριος Βουλγάρων *Хроника на Георги Кедрин*), Омуртаг (Μορταγὼν ὁ κύριος Βουλγαρίας *История на Йосиф Генезий*).

ὁ ἀρχηγός ‘предводител, върховен вожд, началник’

Срв.: Тервел (Τέρβελις ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς *Лексикон на Свидас*), Кардам (Βουλγάρων ἐγνώρισεν ἀρχηγόν *Хроника на Йоан Зонара*), Крум (Κρῦμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, τοῦ Βουλγάρων ἀρχηγοῦ Κρούμμου *Хронография на Теофан Изповедник*, τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμνου *Хроника на Георги Амартол = Хроника на Симеон Логотет*, Κρούμμου τοῦ ἀρχηγοῦ Βουλγάρων, τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμμου, Βουλγάρων τοῦ ἀρχηγοῦ *История на Йосиф Генезий*, Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς *Хронография на Лъв Граматик = Хроника на Симеон Логотет*, τοῦ Κρούμου δὲ τῶν Βουλγάρων ... ἀρχηγός *Хроника на Йоан Зонара*, Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς Κροῦμος *Хроника на Георги Кедрин*, Κροῦμος Βουλγάρων ἀρχηγός *Хроника на Симеон Логотет*), Омуртаг (τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς *Продължителя на Теофан*).

По-рядко византийските източници назовават българския езически владетел ὁ ἡγεμών ‘водач, предводител, вожд, владетел’ (ἡγεμόνα ... καθιστᾶσι Τελέσσιον *История на Патриарх Никифор*, Κρούμνου τοῦ τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνος *Продължителя на Теофан*), ὁ πρῶτος ‘първият, най-високо стоящият’ (τοῦ πρώτου τῆς Βουλγαρίας ὀνόματι Κρούμου *Анонимен ватикански разказ*), ὁ βασιλεύς ‘цар, господар, владетел’ (Μορτάγων ὁ [Омуртаг] τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς *Продължителя на Теофан*)[6], ὁ ἀρχός ‘вожд, началник’ (ἕτερος τῆς ἄρχῆς τῶν Βουλγάρων [Омуртаг] *Хроника на Йоан Зонара*, Οὔμαρον τῆς ἀρχῆς, τῆς ἀρχῆς μεταστῆσαι ... Τόκτον *История на Патриарх Никифор*), ὁ κρατοῦντος ‘владетел, господар’ (τοῦ δὲ κρατοῦντος Βουλγάρου *История на Йосиф Генезий*).

Може да се каже, че с малки изключения (*Хронография на Теофан Изповедник*, *Лексикон на Свидас*, *Хроника на Йоан Зонара*, *История на Йосиф Генезий*) най-често езическите български владетели се титулуват архонти – титлата ἄρχων е засвидетелствана във всички привлечени източници, различни по жанр и писани в широк хронологически диапазон [IX–XIII в.], като за някои е единствената (*Месецослов на Василий II*, *Житие на Тивериуполските мъченици*, *Продължителя на Георги Монах*, *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*, *Хроника на Константин Манасий*, *Обзорна хроника на Теодор Скутариот*). В историческите и хронографските съчинения ἄρχων се конкурира с κύριος, κῦρις, ἀρχηγός, ἀρχός, ἡγεμών – най-голямо е разнообразието в *История на Патриарх Никифор* (ἄρχων, κύριος, κῦρις, ἀρχός, ἡγεμών), *Продължителя на Теофан* (ἄρχων, ἀρχηγός, ἡγεμών, βασιλεύς), *Хронография на Лъв Граматик*, *Хроника на Симеон Логотет*, *Хроника на Георги Кедрин* (ἄρχων, κύριος, ἀρχηγός) и сравнително по-малко в *Хронография на Теофан Изповедник* (κύριος, ἀρχηγός), *Хроника на Георги Амартол* (ἄρχων, ἀρχηγός), *Хроника на Йоан Зонара* (ἀρχηγός, ἀρχός). Трябва да се има предвид фактът, че еднаквите титли в различните гръцки извори понякога се дължат на заимстването на текстови пасажи помежду им или на използването на по-архаичен общ източник. Срв. напр. похода на Крум срещу християните в *Хронография на Лъв Граматик* (ὁ Κρῦμος ἄρχων Βουλγαρίας) и у *Продължителя на Георги Монах* (Κροῦμμος ἄρχων Βουλγαρίας). Отдавна са коментирани (*Златарски 1908*) общите пасажи за събития от българската история в *Хрониката на Симеон Логотет*, *Хрониката на Героги Амартол* и *Хронографията на Лъв Граматик*. С този факт ще се обясни използването на определени места на титлите ὁ ἀρχηγός и ὁ κύριος (наред с преобладаващото ὁ ἄρχων), срв. напр. пасажите за: 1) похода на император Никифор Геник срещу българите и изгарянето на аула на Крум в *Хрониката на Симеон Логотет* (τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμνου) и в

[6] Според някои в тази титла има ретроспективно пренасяне върху Омуртаг на признатата чрез българо-византийския договор [927] царска титла на българския владетел (*ГИБИ 5:114*), а според други това очевидно отклонение от практиката е допуснато поради големите заслуги на Омуртаг при потушаване бунта на Тома Славянина (*Бакалов 1985 [1995:116]*).

Хрониката на Георги Амартол (τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμνου); 2) писмото на Крум до император Михаил Рангаве в *Хрониката на Симеон Логотет* (Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός) и в *Хронографията на Лъв Граматик* (Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς); 3) писмото на Кардам до император Константин в *Хрониката на Симеон Логотет* (Κάρδαμος ὁ κύριος Βουλγάρων) и в *Хронографията на Лъв Граматик* (Κάρδαμος ὁ κύριος Βουλγαρίας); 4) писмото на Телериг до император Константин V Копроним в *Хрониката на Симеон Логотет* (ἄρχων Βουλγάρων Τέλθριχος) и в *Хронографията на Лъв Граматик* (ἄρχων Βουλγάρων Τέλθριχος). Известно е също така, че *Хрониката на Георги Кедрин* е компилация от по-стари хроники, като за събитията до 811 г. директно е използвана *Хронографията на Теофан Изповедник* (*ГИБИ 6:198*). Оттук идват и общите титули на българските канове, срв. напр. пасажа за превземането на Сердика от Крум в *Хронографията на Теофан Изповедник* (Κρῦμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός) и в *Хрониката на Георги Кедрин* (Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς). Титлата ὁ κύριος се среща само в онези места в текста на *Хронографията на Теофан Изповедник* и в *Историята на Патриарх Никифор*, които са заети от техен по-стар общ извор (*Златарски 1898а:21*; *Бешевлиев 1979:70*), срв. напр. фрагмента за изпращането на Стефан при кан Тервел (Τέρβελιν τὸν κῦριν Βουλγαρίας *Хронография на Теофан Изповедник* и Τέρβελιν κῦριον... Βουλγάρων *История на Патриарх Никифор*). Така в стремежа си да не титулуват българския владетел βασιλεύς византийските хронисти използват различни номинации, затруднявайки се „как да предадат точно истинската му титла“ (*Златарски 1898а:21*, вж. там за разликата между ἄρχων, ἄρχοντες и κύριος). Ясно е, че във византийската традиция не е била възприета определена норма при назоваването на българските владетели преди Покръстването.

ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων

Указание за божествения характер на властта е титлата ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων, засвидетелствана в прабългарските надписи (летописни и строителни) на Омуртаг (ἐκ θεοῦ Ομ[ου]рταγ ἄρχον *Надпис от Мадара № 1 III*, Κανα συβηγ]η Ομου[рταγ ὁ ἐκ Θεοῦ] ἄρχον *Надпис на Омуртаг от Мадара № 6*, Κανα συβιγη Ομουρταγ...ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον, τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57*), Маламир ([ὁ ἐκ Θε]οῦ ἄρχον *Надпис на Маламир от Шумен № 13*, Κανα συβηγη Μαλαμηρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον *Надпис на Маламир от Шумен № 58*, ἐπὴ Μαλαμιρ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*) и Персиан ([Τῶ]ν πολῶν Βουλγάρον [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχον *Надпис на Персиан от Филипи № 14*). Налице е политически контекст за появата на формулата ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων – именно при Омуртаг (особено след разгрома на византийците през 811 г.) България се превръща в силен противник на Византия и българският владетел, титулуван не случайно κανα συβηγη, придобива ново политическо самочувствие. Настъпили са изменения в монархическия институт на българското канство (ограничаване функциите на кавхана) и става узако-

нявaнето на канската власт в широки етнически граници. В *Надпис от Мадара № 1 (Ic*, *IIab)* и *Надпис от с. Хамбарли № 2* архонтските титли на Тервел, Кормесий и Крум са без израза ἐκ Θεοῦ; той липсва и във възпоменателните надписи, които, както вече стана въпрос, са имали по-лична употреба; липсва обаче неочаквано в строителния *Надпис на Омуртаг от В. Търново № 56*. Не се използва от византийските хронисти, когато пишат за българските владетели от езическо време (във Византия формулата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων е призната официално след Покръстването, вж. по-нататък). Съществува предположение, че тази формула е използвана само тогава, когато българските владетели са били в състояние на война с Византия (*Василевски 1997a:22*). Според повечето изследователи формулата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων има византийски произход, образувана е по подобие на ὁ ἐκ θεοῦ βασιλεύς и е свързана с представата за богоизбрания и богопоставен император (*Дуйчев 1943:72*; *Бешевлиев 1979:70–72*), заимствана е от Византия, но отразява точно прабългарската концепция за ханската власт (*Андреев 1974:25*). Заета е обаче само формата, а не самата идея за божествения произход на властта (*Бешевлиев 1981:43*), която кореспондира с древнотюркските политически идеи (*Бакалов 1994:17*) и присъства в тюркско-алтайския имперски модел и представата за кана (хагана) като наместник на небесния господар Тангра (*Василевски 1997:20–21*; *Николов 2006:36–37, бел. 22* с цит. лит.). Според Маркварт (*Marquart 1898:40*) е възможно титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων да представя превод на старотюркската титла tängridä bolmyš quan ‘станал чрез небето кан’, tängri jaratmyš quan ‘поставения от небето кан’ (вж. лингвистичните аргументи срещу това мнение у *Бешевлиев 1979:71–72*; *Бешевлиев 1981:43*). Аналогични на горните формули има и в старотюркските рунически надписи на Китлуг, Кюл тегин и Могилян от VII–VIII в. и сред номадите от Азия. На това обръща внимание Бакалов, който приема, че въпреки гръцкия си правопис титулатурната формула ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων е само парафраза на тюркската формула ‘поставеният от небето [владетел]’, с която българският кан подчертава, че властта му е „от Бога“, а не по волята на византийския василевс (*Бакалов 1981:70–72*; *Бакалов 1985 [1995:124–128]* и цит. лит.; *Бешевлиев 1981:42–43*). В тази връзка ще припомня вече коментираната семантика на κανα συβηγη като ‘благополучния (с добра участ и съдба) кан, [поставен] от Бога, с божествен произход’ (вж. и *Степанов 1999:83–84*, според когото не е изключено византийският вариант ἐκ Θεοῦ ἄρχων да е гръцки превод на домашния титул κανα συβηγη с корени в древен Туран).

Така появата на израза ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων в официалната владетелска титулатура се тълкува различно от историците: като укрепване на самодържавието и ролята на владетеля – „абсолютен и неограничен разпоредител със съдбините на държавата“ (*Ангелов 1973:160*); като влияние от страна на Византия и стремеж за запазване на старите традиции и отграничаване от византийската традиция (*Бакалов 1994:17*), като опит за независимост от византийския им-

ператор (*Андреев 1968–1969:35*) и за „модернизиране“ на България (*Степанов 2000:53–56*, *83*), като резултат от взаимодействието между политическите идеологии на Византия и България, израз на противопоставяне и на стремеж за равнопоставеност с политическия съперник – Византийската империя – чрез съзнателно присвояване и използване на елементи от титлата на императора „от бога василевс“ (*Бешевлиев 1969:97*; *Бешевлиев 1981a:131–133*; *Рашев 1996:43*; *Степанов 1997:172*; *Николов 2005:108*), като символ на отколешно владетелско достойнство и свидетелство „за високото самочувствие на българските владетели, които са готови да *възприемат чуждото*, *без да се отказват от своето*“ (*Николов 2006:33*). В крайна сметка не бива да се абсолютизира нито една гледна точка, защото разглежданият титул е и израз на изконна прабългарска традиция (с древноирански и алтайски корени), и имитиране на византийски модели и форми. Вече бяха отбелязани подобни знаци-симбиози между „свое“ и „чуждо“ при изграждането на българската политическа доктрина през първата половина на IX в., напр. кръстният знак пред титлата на кана в надписите, медальонът на Омуртаг (с прабългарска титла, но и с инсигнии на византийски император), процедурата по сключването на 30-годишния мир между България и Византия [816] (с езически обреди от страна на византийците, но и със заклеване в Евангелието от страна на българите), двойното датиране (прабългарско и византийско) в *Надписа на Омуртаг от с. Чаталар № 57* и т.н. Такъв политически знак-симбиоза е и официалната титулатурна формула Κανα συβηγη ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων – тя несъмнено е заимствана от Византия, но концепцията за божествения произход на владетелската власт е характерна не само за Византия, а и за предците на прабългарите.

ὁ ἄρχων τῶν πολλῶν Βουλγάρων, ὁ ἄρχων Βουλγάρων/Βουλγαρίας

Прави впечатление фактът, че след Маламир титулатурната формула от Κανα συβηγη N. ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων (Κανα συβηγη N.) се променя в Τῶν (πολλῶν) Βουλγάρων ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων N., срв. титулатурата на Персиан в *Надписа на Персиан от Филипи № 14 [837]* [Τῶ]ν πολῶν Βουλγάρον [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχον ὁ Περσιανος[7]; вж. и *Надписа на Омуртаг от Чаталар № 57*, където изразът „многото българи“ присъства, но не като част от титула, а като част от акламацията (... τοὺς πολοὺς Βούλγαρις ἐπέχον[τα ...ζίσιν ἔτι ἑκατόν). Добавката τῶν πολλῶν Βουλγάρων е отражение на все по-очертаващото се споряване на различните племена в един нов народ. Има и мнение, че фразата Τῶν πολῶν Βουλγάρον ἐκ θεοῦ ἄρχων отразява разграничението между „многото“ българи от ханството на Долни Дунав и съплеменниците им в Македония, потомци на Куберовите българи (*Николов 1997*; *Николов 2005:108*). Изразът τῶν Βουλγάρων не трябва да се разглежда само като сляпа имитация на византий-

[7] Според П. Георгиев изразът [Τῶ]ν πολῶν Βουλγάρον не е елемент от владетелската титулатура, а клише, използвано от българската държавна канцелария, което може би се отнася към загубен текст от началото на надписа (*Георгиев 1990a*).

ската титла βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων (така започнал редовно да се нарича император Михаил I Рангаве), но и като политически израз на нарастващата българска мощ (*Бешевлиев 1979:72–73*, *134–135*)[8]. Според мен далечни остават аналогиите с някои изрази от старотюркските орхонски надписи, приведени от Бешевлиев (*Бешевлиев 1979:134–135*; *Бешевлиев 1981:44*).

Във византийската дипломатика (официални и полуофициални документи) владетелят е титулуван единствено ἄρχων Βουλγαρίας, което го свежда само до управител на България и омаловажава неговия ранг. Във византийските историографски и агиографски извори българските владетели преди Покръстването се титулуват както ἄρχων Βουλγαρίας (κῦρις Βουλγαρίας)[9], така и ἄρχων τῶν Βουλγάρων (κῦρις, ἀρχηγὸς, ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων)[10].

1.3. ТИТУЛУВАНЕ НА ВЛАДЕТЕЛЯ В СТАРОБЪЛГАРСКИ ПРЕВОДНИ И ОРИГИНАЛНИ ПАМЕТНИЦИ

В славянските (старобългарските) преводи на Хрониките на Георги Амартол, Симеон Логотет и Константин Манасий срещу гр. ἄρχων, κύριος, ἀρχηγὸς стои

---

[8] Изричното отбелязване πολλῶν е разграничителен белег от византийската формула и израз на значителното нарастване на броя на поданиците при Омуртаг; споменаването на *многото българи* е в съзвучие със средновековното схващане, че мощта на даден владетел зависи не толкова от овладените територии, колкото от войните (хората), които вървят след него (*Степанов 1999:70*, *84*; *Степанов 2000:184*, *209*).

[9] Само етнонимът Βουλγαρίας е засвидетелстван в: *Хроника на Георги Амартол* (τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας), *Продължителя на Георги Монах* (Κροῦμμος ἄρχων Βουλγαρίας), *Константин Багренородни. За управлението на държавата* (Πρεσιάμ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας), *Анонимен ватикански разказ* (τοῦ πρώτου τῆς Βουλγαρίας ὀνόματι Κρούμου), *Обзорна хроника на Теодор Скутариот* (Τέρβουλιν τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας). Преобладаващо е Βουλγαρίας в *Хронография на Теофан Изповедник* (Τέρβελιν τὸν κῦριν Βουλγαρίας, Πάγανος ὁ κῦρις Βουλγαρίας, κύριον ἑαυτῶν ... Πάγανον, ὁ κῦρις Βουλγαρίας, Τελέριγος ὁ κῦρις Βουλγαρίας, Καρδάμῳ τῷ κυρῷ Βουλγαρίας, Κάρδαμος ὁ κῦρις Βουλγαρίας), където само веднъж е употребено τῶν Βουλγάρων (ὁ τῶν Βυλγάρων κύριος).

[10] Само етнонимът τῶν Βουλγάρων е засвидетелстван в: *История на Патриарх Никифор* (τὸν Βουλγάρων ἄρχοντα Τέρβελιν, Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων, Τέρβελιν κῦριον ... Βουλγάρων), *Продължителя на Теофан* (Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων, τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς, Κρούμνου τοῦ τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνος, Μορτάγων ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς), *Месецослов на Василий II* (Κρῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων), *Житие на Тивериуполските мъченици* (τῶν Βουλγάρων ἄρχοντος), *Хроника на Йоан Зонара* (τοῦ Κρούμου δὲ τῶν Βουλγάρων ... ἀρχηγός, ἕτερος τῆς ἀρχῆς τῶν Βουλγάρων [Омуртаг]), *Хроника на Константин Манасий* (Βουλγάρων ἄρχοντι, ἄρχοντα τοῦ τῶν Βουλγάρων). Преобладаващо е τῶν Βουλγάρων в *Хроника на Георги Кедрин* (Κροῦμου τε τοῦ Βουλγάρων ἄρχοντος, Παγάνου τοῦ κυρίυ Βουλγάρων, Καρδάμῃ τῷ κυρίῳ Βουλγάρων, Καρδάμης ὁ κύριος Βουλγάρων, Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς Κροῦμος), в която има само еднократна употреба на Βουλγαρίας (Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας). Едновременна употреба на τῶν Βουλγάρων и на Βουλγαρίας има в *Хронография на Лъв Граматик* (ἄρχων Βουλγάρων Τέλθριχος, Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς, Κάρδαμος ὁ κύριος Βουλγαρίας, ὁ Κρῦμος ἄρχων Βουλγαρίας) и *Хроника на Симеон Логотет* (Κροῦμος ὁ ἄρχων Βουλγαρίας, Κροῦμος Βουλγάρων ἀρχηγός = *Хронография на Лъв Граматик*, ἄρχων Βουλγαρίας ὁ Βαλδίμερ).

винаги къназь, срв. нзбѣгшоу къ кнзю блъгарскомоу πρὸς τὸν ἄρχοντα Βουλγαρία, ꙗко и гламаго двора кнза и Аптокроумла τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμνου (*Хроника на Георги Амартол*), дары мнѡгы Тервелю давь τῷ Τέρβελι, Тервелѣ Блъгарскаго кназа τὸν Τέρβελιν, кназа и Кроума τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμνου, Кроум же блъгарскын кназь Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, Крв блъгарскын кназь ὁ Κροῦμος ἄρχων Βουλγαρία, Новын же Сенархн блъгарскын кназь ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, бѣ же кназь блъгаромь тогда Владимирь ἄρχων Βουλγαρία, Кардам же кназь Блъгарскын ὁ κύριος Βουλγάρων, Кназь же Блъгарскын Телорн ἄρχων Βουλγάρων Τέλθριχος (*Хроника на Симеон Логотет*), Тервелѣ блъгарскаго кнаꙁа Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα τοῦ τῶν Βουλγάρων, блъгаръскомѣ бѡ кнасоу Βουλγάρων ἄρχοντι, блъгаръскомоу кнасоу тогда Кроумѣ τοῦ Βουλγάρων ἀρχοντος ... Κρούμου (*Хроника на Константин Манасий*). Изключение от тази практика е *Хрониката на Йоан Зонара*, където ἀρχηγὸς и ἀρχός, както и причастието ἀρχηγετοῦντος, се превеждат единствено с началникъ, срв. нꙁьшьдшоу же началникоу блъгарскомоу Кроумоу τοῦ Κρούμου δὲ τῶν Βουλγάρων... ἀρχηγός, началника глаголемаго Кардамонъ τοῦ Καρδάμου ... ἀρχηγετοῦντος, началникь же блъгарскын Кардамь Βουλγάρων ἀρχηγετοῦντος, началникоу же блъгарскомоу Βουλγάρων ἐγνώρισεν ἀρχηγόν, Кроумоу бысть началникь дроугы блъгарскын ἕτερος τῆς ἀρχῆς τῶν Βουλγάρων. Това преводаческо решение издава механичен и пословичен подход, при който директно се предава гръцкото значение ‘началник, предводител’, без началникъ да се схваща като титла. За разлика от книжовниците, превели *Хрониката на Симеон Логотет* и *Хрониката на Константин Манасий*, преводачът на *Хрониката на Йоан Зонара* показва непознаване на канската (царската) титулатурна традиция. От своя страна, славянският преводач на *Хрониката на Симеон Логотет* често сам добавя титлата къназь, макар тя да липсва в гръцкия текст, срв. посла кь Тервелю Блъгарскомѣ кнасю πρὸς Τέρβελον τὸν Βούλγαρον, Тервелѣ Блъгарскаго кназа τὸν Τέρβελιν.

Титулът къназь по отношение на българските владетели преди Покръстването е засвидетелстван и в оригинални среднобългарски ръкописи от XIV–XVI в., срв. *Надписите към миниатюрите в Манасиевата хроника* (Ватикански препис от 1344–1345 г., л. 145аб) крмъ кназъ вхватн ннкнфора цр҃ь и ѡ҃тъ҃ѵе главѫ его, крь кназъ окова главѫ ннкнфора цр҃ь, рат крмъ кназа (*Дуйчев 1962*; рядко липсва титулуване, напр. л. 148б львь арменнъ разбн крмъ) или *Именника на българските канове* (нспернхъ къназъ, снн же кназь [Кормисош] нꙁмѣнн родъ довловъ). Явно тази практика се дължи на сравнително късните по време преписи, както и на аналогията на преводачите с тяхното съвремие, напр.в *Шестоднева* Йоан Екзарх нарича българския владетел от най-ранно време княз (н въ блъгарѣхъ нспрьва родꙋ бꙋваѭтъ къназн· снъ въ о҃ца мѣсто н братръ въ брата мѣсто) по подобие на княз Симеон. В книжнината и други славянски нехристиянски владетели са наречени князе, срв. Растнслава кнѣза велнкїе Моравн, Коцель кнѣзь Лѣшкн *Кратко житие на Константин-Кирил*; кназь моравьскын *Кратко*

житие на Методий; рѣскомоу кнаѕю Сѵ̑ѧславоу ἄρχοντα Ῥωσίας *Хроника на Симеон Логотет*.

1.4. ТИТУЛУВАНЕ НА ВЛАДЕТЕЛЯ В ЛАТИНСКИТЕ ИЗВОРИ

Западните хронисти [VIII–XII в.] титулуват българските владетели преди покръстването с rex Bulgarorum[11], срв. сведенията относно: 1) Юстиниановото възвръщане на престола [705] с помощта на Тервел (Terbelli regis Vulgarorum, Terbelli Vulgarorum regis, Terbellem regem Bulgarum *Беда Преподобни. За хронологията*, *История на лонгобардите на Павел Дякон*, *Ведастинска хроника*, *Анастасий Библиотекар*. *Животоописания на римските папи*, *Венецианска хроника на Йоан Дякон*, *Хроника на Херман Аугийски*, *Хроника на Екехард*, *Ептернакски летопис*, *Хроника на Зигеберт*); 2) приближаването до Константинопол [813] на Крум (Crumas rex Bulgarorum *Летопис на Айнхард, Ведастинска хроника*); 3) изпращането на пратеници при император Людовик [824] от страна на Омуртаг (rex Bulgarorum Omortag, rex Vulgarorum Omartag *Летопис на Айнхард*, *Фулденски летописи*, *Хроника на Херман Аугийски*). Вж. и двете баварски хроники от XV–XVI в., където първият владетел на България Аспарух (погрешно отбелязан като Батий < Батбаян), е наречен rex (*Гюзелев 2002*). Изключение от тази практика е *Хронографията на Анастасий Бибиотекар*, където Тервел, Кормесий, Паган и Телериг са титулувани dominus ‘господар, господин, владетел, повелител’ (Terbellin dominum Vulgariae, Comersii ... domini sui, Cormesio, qui per illud tempus Vulgariae dominus habebatur, dominum Paganum nomine, Paganus dominius Vulgariae, Telerigus dominus Vulgariae), а Крум – dux ‘водач, вожд, началник, господар’ (Crummus Vulgarum dux, [Крум] Vulgarum dux). Като се има предвид, че *Хронографията на Анастасий Бибиотекар* е съставена по *Хрониката на патриарх Никифор* и *Хронографията на Теофан Изповедник* (*ЛИБИ 2:182*), явно гр. ὁ κύριος, ὁ κῦρις са предадени с dominus поради общата им семантика ‘господар, владетел, повелител’. В *Хронографията на Теофан Изповедник* Крум често е назоваван ἀρχηγός, за което Анастасий Библиотекар използва dux (и двете със значения ‘вожд, предводител’). Инцидентни са номинациите само по име без титул (Thelericus Bulgar, Chrumnus *Хроника на Зигеберт*).

2. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ СЛЕД ПОКРЪСТВАНЕТО

2.1. ТИТУЛАТУРА НА БОРИС-МИХАИЛ
ἄρχων Βουλγαρίας, ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας, кънаѕь блъгарьскъı

До акта на Покръстването византийските автори титулуват българския владетел Борис-Михаил като:

[11] Лат. rex е със значения ‘принц; повелител, властелин’.

ἄρχων – ἄρχων Βουλγαρίας, τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας *Продължителя на Теофан*; Βογόρις ὁ ἄρχων Βουλγαρίας, Γόβορι ἄρχοντι Βουλγάρων *Хронография на Псевдо-Симеон*; Μιχαὴλ ἄρχοντος Βουλγαρίας *Хронография на Лъв Граматик*; Μιχαὴλ ἄρχοντος Βουλγαρίας *Продължителя на Георги Монах*; Μιχαὴλ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας, Βουλγαρίας ἄρχων Μιχαὴλ ὁ Βορίσης *Константин Багренородни. За управлението на държавата*; τοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, ἄρχοντα αὐτῶν *Хроника на Симеон Логотет* (*Хроника на Георги Амартол*); ἄρχων, Μιχαὴλ κατονομαθέντος τοῦ ἄρχοντος *Хроника на Йоан Скилица*; τῶν Βουλγάρων ἄρχων, τοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας, τῶν Βουλγάρων ἄρχοντος *Хроника на Йоан Зонара*

ἀρχηγὸς – ἀρχηγὸς Βουλγαρίας, ἀρχηγὸν, τῷ ἀρχηγῷ Βουλγάρων *История на Йосиф Генезий*, Βόγορις δὲ ὁ Βουλγάρων ἀρχηγός *Хроника на Йоан Скилица*; ἀρχηγός, ἀρχηγοῦ *Хроника на Зонара*

καθηγεμών – ὁ καθηγεμὼν Βουλγάρων *История на Йосиф Генезий*

Вижда се, че до Покръстването с малки изключения (*История на Йосиф Генезий*, *Хроника на Йоан Скилица*, *Хроника на Йоан Зонара*)[12] изворите определят българския владетел Борис-Михаил като ἄρχων. Посесивното определение обикновено е Βουλγαρίας и по-рядко τῶν Βουλγάρων (*Хронография на Псевдо-Симеон*, *Хроника на Симеон Логотет [Хроника на Георги Амартол]*, *Хроника на Йоан Зонара*, *Хроника на Йоан Скилица*, *История на Йосиф Генезий*)[13]. В славянския превод на византийските хроники гр. ἄρχων се предава с кънязь, срв. на кнѩзь болгарскын тоу ἄρχοντος Βουλγάρων, кнѩзѣ и҃ крътнвъ ἄρχοντα αὐτῶν *Хроника на Георги Амартол*, на Мнханла кнаsа блъгарскаго τοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, кнаsа и҃ крътнвъ ἄρχοντα αὐτῶν *Хроника на Симеон Логотет*. Изключение прави по-късната *Хроника на Йоан Зонара* (от първата половина на XII в. със славянски превод от XIV в.), където както ἄρχων, така и ἀρχηγὸς, се превеждат с началникъ (вж. тази практика и по отношение на езическите владетели Кардам и Крум).

Актът на Покръстването и следващите години на владетеля Борис-Михаил са отразени в множество домашни (оригинални и преводни) и чужди (византийски, латински) епиграфски, сфрагистични и книжовни източници, които съобщават и владетелския титул. В *Надписа от Червен*[14] от 870 г. Борис-Михаил е ἄρχων, срв. ἐπί Μιχαηλ εὐκλεους καὶ φιλοχριστου ἄρχωντος (*Златарски I*,

[12] За някои от тях обяснение може да се потърси в сравнително голямата им отдалеченост от реалните събития, напр. *Хрониката на Йоан Скилица* датира от XI в., а *Хрониката на Йоан Зонара* – от XII в.

[13] Най-голям разнобой в титулатурата е налице в *Историята на Йосиф Генезий* (ἀρχηγὸς, καθηγεμών, Βουλγαρίας, Βουλγάρων) и в *Хрониката на Йоан Зонара* (ἄρχοντος, ἀρχηγός, τῶν Βουλγάρων, Βουλγαρίας).

[14] Според Йорданов информацията, че надписът е намерен в Червен, е погрешна (*Йорданов 1994: 99*), а според Гюзелев надписът е намерен в Силистра (*Гюзелев 2006:57*, *233*, *бел. 3*).

2:213–214, *бел. 3*, *Grégoire 1939* и цит. лит., *Йорданов 1994:99*)[15]. Вероятно ἄρχων е бил титулът на владетеля и в прабългарския *Надпис на Борис-Михаил от с. Балши № 15* [865–866], чието начало обаче не е запазено, а само реконструирано, срв. [Ἐβαπτίσθη ὁ ἐκ Θ(εο)ῦ ἄρχων Βουλγ]αρίας Βορης ὁ μετονομασθεὶς Μιχαὴλ[16].

В *надписите на гръцки върху печати* на Борис-Михаил титулът също е ἄρχων Βουλγαρίας. В една група печати на лицевата страна е изобразен бюст на Христос с нимб, с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие, а между два зрънчести кръга е изписано: Χριστέ (респ. Κύριε) βοήθει Μιχαὴλ ἄρχοντα Βουλγαρίας Господи, помагай на Михаил, архонт на България. На гърба на печата е изобразен бюст на Богородица с нимб, с разтворени ръце за молитва, а между два зрънчести кръга има надпис: Θεοτόκε βοήθει Μιχαὴλ ἄρχοντα Βουλγαρίας Богородице, помагай на Михаил, архонт на България (*Мушмов 1924:157*; *Мушмов 1928/1929:225–230*; *Юрукова 1990:24–28*; *Йорданов 1994:100*; *Йорданов 2001:31–34* със сведения за първите публикации и библиография; *Йорданов 2004а:123–124*; *Йорданов 2008:42–43*; *Иванов 2008*; за топографското разпространение на печатите вж. *Жекова 2006*; *Жекова 2008*). Печатът, запазен в повече от 25 екземпляра, намерени в различни селища на България, се датира най-общо при управлението на Борис след Покръстването [между 864–889] и в частност през първите години на периода (*Мушмов 1928/1929:229*). Днес е преодоляно мнението на някои изследователи, че Михаил от надписа не е българският владетел Борис-Михаил, а византийски управител на тема България от X–XI в. с архонтска титла ἄρχων Βουλγαρίας. В полза на идентификацията с българския владетел е аналогията с *Надписа на Борис-Михаил от с. Балши № 15*, където Борис-Михаил също е архонт, както и иконографски паралели с византийски монети на кръстника на Борис император Михаил III [842–867] и с печати на патриарсите Игнатий [847–858, 867–877] и Фотий [858–867, 877–886]. Надписите върху разглеждания печат се отличават от византийския шаблон, а двукратното отбелязване на името и титлата на владетеля, което няма аналог във византийската сфрагистика, се явява компенсация за липсата на изображение на Борис (*Юрукова 1990:27*). Същият титул ἄρχων Βουλγαρίας се чете и в *Писмо на патриарх Фотий до Бо-*

[15] В българския превод на Златарски надписът гласи: „[Гроб на ... станал] монах при Октиваута, архидякон на епископа Никола; той почина в лято 6379 [870], индиктион 4, месец октомврий срещу 6 ден, при благочестивия и христолюбив Михаила“. Гюзелев, който следва прочита и френския превод на *Gregoire 1939:229*, превежда надписа така: „[Тук почива...], монах и архидякон на епископ Николай, който бе негов чичо; той почина през 6379 г., индикт 4, на 5 октомври, петък, по времето на прочутия и христолюбив владетел Михаил“ (*Гюзелев 2006:57*). Византийският епископ Николай е бил ръкоположен за църковен глава на Дръстърската епископия (*Гюзелев 2006:233*, *бел. 4*).

[16] В превод на съвременен български език реконструираният надпис гласи: „[Покръсти се от Бога архонтът] на България Борис, преименуван Михаил, заедно с дадения му от Бога народ в лято 6374 [865/866]“.

рис-Михаил с адрес Μιχαὴλ ϒΑρχοντι Βουλγαρίας[17]. По-късни житийни извори също титулуват Борис-Михаил ἄρχων (Βουλγαρίας или τῶν Βουλγάρων), срв. τῶν Βουλγάρων ἄρχοντα Βορίσην, ἄρχοντα δὲ τούτων Βορίσην, πρὸς ἄρχοντα Βουλγαρίας Βορίσην, ὁ θεοφιλὴς ἐκεῖνος ἄρχων, τῷ ἡγιασμένῳ Βουλγαρίας ἄρχοντι *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*; ἄρχοντα δὲ τούτων Βορίσην *Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан*[18]. Само в *Житието на Тивериуполските мъченици на Теофилакт Охридски* Борис-Михаил е наречен цар (τοῦ βασιλέως Βουλγάρων Μηχαὴλ), което може да се дължи на факта, че единственият оцелял гръцки препис е късен – от XVI в.

До нас е достигнал и друг *печат* на българския владетел, запазен в два екземпляра. На лицевата му страна има бюстово изображение на Богородица с нимб, която държи пред гърдите си медальон с лика на Младенеца; на лицето и на гърба на печата има надпис: Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὴλ μοναχῷ γεγονοτος ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας Богородице, помагай на своя раб Михаил монах, от Бога поставен архонт на България (*Коев 2000*; *Йорданов 2001:34–36*; *Йорданов 2008:43–44*; за топографското разпространение на печатите вж. *Жекова 2006*; *Жекова 2008*). Йорданов обръща внимание на няколко обстоятелства, които за първи път именно при този печат се срещат в българската сфрагистика: 1) съчетаването на монашеския сан с владетелското достойнство, 2) употребата на израза ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας, 3) употребата на словосъчетанието γεγονοτος ἐκ Θεοῦ. Датировката на печата е между 889–907 г., като е твърде възможно по-конкретно печатът да отразява времето след преврата [893], когато в ролята си на владетел Борис-Михаил свиква народен събор (*Йорданов 2001:36*). Според някои изследователи позицията му на владетел-монах вероятно е била запазена до края на живота му (*Рашев 2006:382*), което поражда и тълкувания относно статута на Владимир-Расате и Симеон като съвладетелски (*Тодоров 2003:240–241*). Вж. титула ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας и във второ *Писмо на патриарх Фотий до Борис-Михаил* с адрес Μιχαὴλ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας[19]. Съставката ἐκ Θεοῦ се открива и в две агиографски творби: 1) *Житие на Власий Аморийски*, рано преведено на старобългарски,

[17] Обикновено се приема, че писмото е писано през 865–866 г., защото в него липсва всякакво споменаване на дейността на папските мисионери в България, пристигнали в края на 866 г. (*Симеон, митрополит 1917:22, 25–27*; *ГИБИ 4:103* и цит. лит.). Има и мнение обаче, че писмото датира от втория Фотиев патриархат [877–887] (*Гюзелев 2006:31*, *48*, *бел. 56*, където цитира *Grumel 1936*, *1:123*).

[18] Житието, известно като Охридска легенда, е написано на гръцки до 1234 г. (най-ранният препис е от XIII в.), впоследствие е преведено на славянски (най-ранният препис е от XV в., където се чете кнеѕь же нхь Бѡрнша). Случаите, когато Борис е наречен цар (прьвїн цр҃ь нарече се, цр҃а бльгарѡмь мнѧнла), се дължат на гръцкото съответствие βασιλεὺς, βασιλέα (*Иванов 1931 [1970:319]*).

[19] В това писмо, издадено от *Laurdas 1954* (цит. по *ГИБИ 4:104–105*), Фотий съобщава за смъртта на император Василий I на 29 август 886 г. Следователно писмото се датира след след тази дата и преди детронирането на Фотий (началото на декември 886 г.), т.е. към септември 886 г. (*ГИБИ 4:104–106*).

което разказва как няколко години след Покръстването Власий[20] станал известен и на първия поставен от Бога княз [Борис-Михаил] τῷ πρώτῳ αὐτῶν ἐκ θεοῦ ἄρχοντι вѣдомъ н самомоу прѣвомоу ѡ҃ бл҃· кнлзю болгарьскѧ, бил приет от него, обграден с грижи и изпроводен за Рим (*Леонид 1887:11*); 2) *Проложно житие на Методий*[21], срв. а бльгаромь ѡ҃ бл҃ кнлзь борысь. От особено значение за изясняване титулатурата на Борис-Михаил е *Посланието на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил*[22] с адрес в оцелелите гръцки ръкописи πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς (без съставката ἐκ Θεοῦ). Още митрополит Симеон, опирайки се и на предходни издатели на *Посланието*, обръща внимание, че „съдържанието на писмото показва колко неверен е надписът на писмото“ (*Симеон*, *митр*. *1917:28*). По-категоричен е Златарски, според когото действителният наслов с титула е запазен в славянския превод на *Посланието*[23]: Пресвѣтлѣншемѹ і обозрителномѹ н возлюбленномѹ дх҃вномѹ нашемѹ сн҃ѹ Мнхаилѹ ѡ҃ бг҃а кнѧю болгарскомѹ· радоватн сѧ (*Златарски 1917*). Аргументите му се свеждат до: 1) буквалния характер на славянския превод, което „дава възможност да ревизираме самия гръцки текст на посланието, който е дошъл до нас в не съвсем изправни преписи“ (*Златарски 1917:8*) и 2) употребата на „такива епитети към българския княз Борис-Михаила, с каквито сам Фотий лично се обръща към него, като περιφανέστατος ‘пресветлейший’ и ἠγαπημένος ‘возлюбленный’ (в §1), πνευματικός ‘духовный’ (в §20) и περίβλεπτος ‘обозрительный’ (в §114)“ (*Златарски 1917:9*). Затова ученият, опирайки се на славянския превод, „който, очевидно, е направен по пълен и добре запазен гръцки текст“, възстановява истинския наслов с титула така: Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ

[20] Византийският монах Власий (Василий) Аморийски е живял през втората половина на IX–първото десетилетие на X в. През 879 г. е придружавал българския пратеник в Рим Сондоке багатур, който предал на папа Йоан VIII подаръците на Борис-Михаил (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:190]*). За *Житието на Власий Аморийски* като извор за българската история вж. *Гюзелев 1981:51–60*.

[21] Интересуващият ни пасаж гласи: „[Методий] превел всичките 60 книги на Стария и Новия завет от гръцки на славянски в 6393 г. [885] ... когато цар на гърците беше Василий, а на българите – от Бога княз Борис“.

[22] Посланието се датира непосредствено след Покръстването към 865–866 г. и по-конкретно към средата на 866 г. (*Златарски I*, *2:71–72*, *бел. 2*), към 865 г. (*Photii Epistulae 1*, *1983:1*), „преди избухването и потушаването на антихристиянския бунт в България, т.е. преди 28 март 866 г.“ (*Гюзелев 2006:30*, *48*); вж. още мнения у цитираните автори. Текстът е издаден от *Симеон*, *митр*. *1917* и преиздаден в *ГИБИ 4: 58–100* и *Посланието 1994*. По-ранните издания са посочени у *Симеон*, *митр*. *1917:28–29*.

[23] Запазени са 8 руски и един сръбски препис от XV–XVI в. (*Златарски 1917:6–7*; *Синицына 1965:96–101*), по два от тях е издаден от цитираните автори. Липсва както критическо издание на текста, така и специално изследване с оглед датирането на превода, който се отнася или към края на XIV – началото на XV в. (*Златарски 1917:8*), или към края на IX – началото на X в. (*Гюзелев 1969:317*, *бел. 45*; *Божилов, Гюзелев 1999 [2006:194*, *бел. 24]*). Вж. *Николов 2006:219*, *бел. 293*, където славянският превод на *Посланието на Фотий до Борис-Михаил* се датира около началото на X в., заедно с други поучителни произведения.

περιβλέπτῳ καὶ ἠγαπημένῳ πνευματικῷ ἡμῶν υἱῷ Μιχαήλ, τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας. Така е възстановена титулната формула и в критическото издание на *Посланието на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил*, срв.: Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἠγαπημένῳ ἐν κυρίῳ πνευματικῷ υἱῷ Μιχαὴλ τῷ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας (*Photii Epistulae 1, 1983:2*)[24]. Следователно може да се обобщи, че във византийските извори, както и в домашните, писани с гръцки букви, Борис-Михаил е наречен ἄρχων (по-често Βουλγαρίας и по-рядко τῶν Βουλγάρων)[25] независимо дали става въпрос за времето преди или след 865–866 г. (изключението ἀρχηγὸς е характерно главно за по-късните *Хроника на Йоан Скилица* и *Хроника на Йоан Зонара*). С оглед на византийската икуменическа доктрина ἄρχων е титул на чуждестранен владетел, неприет във византийската йерархия, който управлява своя народ от името на василевса. Титулът е бил компромис, удовлетворяващ и Византия, и България (*Йорданов 1994:100*). В латинските извори Борис е титулуван rex (Bulgarorum), срв.: cum rege Vulgarorum Michahelem, quia regem Vilgarum Michahelem *Писмо на папа Николай I по запитванията на германския крал Людовик*; ad gloriosum regem, rex vester *Отговори на папа Николай I по допитванията на българите*; Michaheli regi Bulgariae, Michaheli regi Vulgarum, Michaelem regem Bulgarorum, Dilecto filio Michaheli regi Vulgarorum, Dilectp filio Michaheli regi Vulgarorum, Dilecto filio nostro Michaeli glorioso regi, Dilecto ac spiritali filio Michaheli glorioso regi Vulgarorum, Michaheli regi Vulgarum *Писма на папа Йоан VIII до Борис-Михаил [872–882]*; Boris rex Bulgarorum, nomine Michaelis Bulgarici regis *Анастасий Библиотекар. Животоописания на римските папи*; rex Bulgarorum *Бертински анали*; ferunt autem de huius gentis rege *Хроника на Регино*; rex Bulgarum *Хроника на Зигеберт*; rex Bulgarum *Саксонски аналист*. Същият титул стои и в *маргиналните бележки към Чивидалското евангелие* с имената на българските пратеници, пребивавали в манастира край Аквилея през декември 867 г.: inprimis rex illorum Mihahel (*Moravcsik 1958*, *2:356*).

Кога на българския владетел е бил признат титулът ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας? Със сигурност признаването е било факт към септември 886 г., както сочи *Писмо на патриарх Фотий до българския княз Борис* от тази година, а също и след 889 г. (около 893 г.), както свидетелства една група *печати* на владетеля[26]. Според някои изследователи актът на признаването е станал по-

[24] Изказвам сърдечната си благодарност на А. Николов за възможността да ползвам тази книга.

[25] „Прави впечатление, че в титлата на Борис I етническият елемент (българите) е заменен с държавно-териториалния (България). Това очевидно е станало под влияние на византийската традиция. Във византийските извори по-често се споменава „владетелят на България“, вместо „владетелят на българите“ (*Николов 2005:109*).

[26] В тях обаче има и вариант ἄρχων Βουλγαρίας. Този факт би могъл да се разглежда като свидетелство за съществуването на някои наложени от Византия условности и ограничения при употребата на титлата ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων, за които в достигналите писмени извори липсват сведения (*Николов 2006:45*, *бел. 8*).

рано – през 869/870 г. – тогава франките започнали да титулуват Борис-Михаил rex (neque principem Vulgarum, set regem vel dominum Vulgarum) като реакция на признаването от страна на Византия на титлата ἐκ Θεοῦ ἄρχων и създаването на автокефално архиепископство в България (*Василевски 1997:24–30*). Всъщност, доверявайки се на такъв официален документ като *Посланието на патриарх Фотий до Борис [865–866]*, включително и на славянския му превод, може да се допусне, че титулната формула ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας е била призната на българския владетел непосредствено след Покръстването (вж. подобно мнение у *Николов 2006:44–45*; „след приемането на християнството“ *Бешевлиев 1979:72*). Формулата ἐκ Θεοῦ ἄρχων е била присъща и на предците на Борис-Михаил[27] и в този смисъл тя е формално наследена, но след Покръстването придобива нов християнски смисъл, твърде различен от предишния езически контекст. Признаването на титлата ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας от страна на Византия се тълкува като добре пресметнат жест с цел укрепване положението на Борис-Михаил в тежката му мисия да убеди българите и особено родовата аристокрация да приемат християнството от византийските духовници, славещи не само християнския Бог, но и създадения от него византийски таксис и неговия земен наместник – императора на ромеите (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:230]*; *Николов 2006:44–45*). Извън официалните документи (*печат на Борис-Михаил*, *Послание и Писмо на патриарх Фотий до Борис-Михаил*) в останалите източници, писани на гръцки, титулът ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας е отразен частично (ἄρχοντα, ἄρχων, τῶν Βουλγάρων ἄρχοντα, Βουλγαρίας ἄρχοντι, ἐκ θεοῦ ἄρχοντι), независимо дали става въпрос за агиографски (*Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*, *Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан*, *Житие на Власий Аморийски*) или епиграфски (*Надпис от Червен*) извори, което може да се обясни с жанровите специфики на житията и на възпоменателните надписи.

В старобългарските преводни и непреводни паметници Борис-Михаил е къназь, къназь блъгарьскъ или къназь блъгаромъ, като понякога в оригиналните творби титулът му е придружен с различни епитети, срв.: Борисъ къназъ блъгарьска *Черноризец Храбър. За буквите*; великын и ѵ҃тнын и благовѣрнъıн гь на кнаꙁ бльгарскы именем борн крѣтьıное же има емꙋ имѧхѫ (*Vaillant 1954:8*)[28]

[27] Титлата ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων като указание за божествения характер на властта е засвидетелствана в прабългарските надписи на Омуртаг (ἐκ θεοῦ Ομ[ου]ρταγ ἄρχον *Надпис от Мадара №1 III*, Κανα συβηγ]η Ομου[ρταγ ὁ ἐκ Θεοῦ] ἄρχον *Надпис от Мадара № 6*, Κανα συβιγη Ομουρταγ...ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον, τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν *Надпис от с. Чаталар № 57*), Маламир ([Μαλαμιρ] [ὁ ἐκ Θε]οῦ ἄρχον *Надпис от Шумен № 13*, Κανα συβηγη Μαλαμηρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον *Надпис от Шумен № 58*, ἐπὴ Μαλαμιρ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*) и Персиан ([Τῶ]ν πολῶν Βουλγάρον [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχον *Надпис от Филипи № 14*).

[28] В съвременен превод приписката гласи: „...Същата година почина божият раб, бащата на този княз... великият, честният и благоверният наш господар български княз на име Борис, чието християнско име бе Михаил“.

Приписка на Тодор Дуксов в „Четири слова срещу арианите“ в превод на Константин Преславски [907]; Прн бгговѣрнѣмь кнезѣ Мнханлѣ *Климент Охридски. Похвално слово за Кирил Философ*; борнс҃ кнеземъ ··· во крщенїи мнханлъ (*Калоянов*, *Спасова*, *Моллов 2007:178*, *197*) *Сказание за железния кръст* (*IV-то чудо. За кръста и за българина*)[29], кнезь боугарьскаа Мнханла *Месецослов в Апостол-Евангелие от XIII–XIV в.*[30], Борнса кназъ блъгарскын *Повест за латините*[31] (*Nikolov 2003:113*). Царска титла за Борис се появява само в късните преписи на *Второто житие на Наум* (благоучьстнваго цара блъгарскаго Мїханла Борнша н сына его Сумеwна цара)[32] и на *Бориловия синодик* (Борвсв прьвомв цр҃в бльгарскомв)[33], както и в *Дюканжовия списък на българските архиепископи* [34]. Според една от хипотезите Борис е заменил прабългарския титул кан със славянския кънязь поради религиозни съображения, но и поради политиката на славянизация на държавата, като княжеската титла, макар и неравностойна с ханската, в политическата терминология на ранните славянските езици единствено се доближавала до идеята за върховна власт (*Бакалов 1985 [1995:141–142]*). Изказано е обаче и становище, че българските владетели Борис и Симеон са запазили канската си титулатура до обявяването на Симеон за цар, „а присъствието на княжеската титла в някои извори се обяснява с факта, че така е бил преведен прабългарският термин „хан“ на славянски език в България след Покръстването ... Просто терминът е бил най-подходящ да преведе тюркското „хан“ (*Билярски 2008:187*). В тази посока е и мнението, че не е възможно кънязь да е заменило използваната до Борис владетелска титла, тъй като в Първата българска държава кънязь не е имал значението на титла, а само на термин със семантика: 1) владетел в най-общ смисъл – собствен или чужд независи-

[29] Интересуващият ни пасаж гласи: „Аз... съм от новопокръстения български народ, когото Бог просвети чрез Светото кръщение по наше време със своя избраник княз Борис, наречен при кръщението Михаил“.

[30] Сръбски ръкопис от сбирката на РАН № 680, където на л. 263 има памет (28 март) за победата на Борис-Михаил над бунта на боилите, вж. *Турилов 1999:18–19*.

[31] Старобългарски превод на неоцелял византийски образец от XI–XII в. с антилатинска насоченост. Макар и съхранен в преписи от XIV–XVII в., преводът е извършен столетия по-рано, тъй като е бил използван при съставянето на *Българския апокрифен летопис [XI–XII в.]*, *Повесть временных лет [ок. 1111–1117]* и в добавка към среднобългарския превод на *Хрониката на Константин Манасий* (*Nikolov 2003*).

[32] Преписът е от XVI в., а титлата „е прибавена от неук писател или преписвач“ (*Дуйчев 1943: 203*).

[33] Дриновският препис е от XVI в. (НБКМ № 432). Според друго обяснение книжовниците от Втората българска държава отличават с царски титул и Борис, тъй като княжеският титул бил адресиран само към езическите владетели (*Бакалов 1985 [1995:145]*). В противоречие с изворите е мнението на Бобчев, че „относително титлата на самия Борис най-правилно би било да се нарича той хакан, хан или крал (гех) ... най-уместно е наедно с народната терминология да се титулува Борис – цар български“ (*Бобчев 1907:318*).

[34] Според него по повеля на българския цар Борис (παρὰ Βορίσου βασιλέως Βουλγάρων) Климент е натоварен да надзирава и третата част от българското царство (*Иванов 1931 [1970:564–569]*; *Бърлиева 2000*).

мо от етническата и верската принадлежност, 2) общо означение за управник, господар, началник, приближен на владетеля, без да се посочва конкретната длъжност на съответното лице (*Михайлов 2005*). Действително в класическите старобългарски паметници кънѧзь[35] освен ‘суверенен господар, владетел на дадена държава (в т.ч. и България)’ има и значения ‘управник, властник; началник; велможа; префект (градски или военен началник)’ (*Slovník 16:94–95*; *CC 1999: 301*; *CP 1:775–776*). Всъщност и в други държави първоначално титлата не е имала смисъл на владетелско достойнство и още по-малко нейна степен, а само е назовавала службата на нейния носител, напр. rex е означавало изобщо управник (лице, което управлява), dux е посочвало службата воевода, а в елинския период βασιλεύς е имало значение като лат. rex. С времето обаче поради своята важност службата е придобила изключително значение, превръщайки се от служба в достойнство, а нейният носител от изпълнител на служба (чиновник) станал господар (*Радославов 1929:159–161*). Следователно, въпреки полисемантичността на кънѧзь в определен момент (след християнизацията) лексемата е влязла в ролята на владетелски титул за Борис-Михаил (кънѧзь е била единствената титла за него като владетел). Именно като такъв със значение ‘суверенен господар, владетел на държава’ терминът кънѧзь вероятно най-плътно се е доближавал и семантично припокривал с ἄρχων, макар че в старобългарската книжнина (т.е. в книжовния старобългарски език) както кънѧзь, така и ἄρχων са имали и други славянски (воєвода, владѣика, властєль) или гръцки (ἡγεμών, τύραννος, βασιλεύς, κόμης, μεγίστας, δήμιος) аналози. В същото време именно ἄρχων е предпочитаното назоваване на българския владетел в официалните документи на Византия. Налагането на славянския термин кънѧзь като титул на българския владетел след Покръстването може би е свързано и със стремежа за обединяване на етносите в държавата, за да могат и славяните да идентифицират владетеля за свой.

С оглед на жанровата специфика на източниците най-голяма вариативност на владетелския титул на Борис след Покръстването е налице в житията, независимо дали са писани на гръцки, или на старобългарски, срв. ἄρχων *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*, *Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан*; ἄρχων Βουλγαρίας, ἄρχων τῶν Βουλγάρων *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*; ἐκ Θεοῦ ἄρχων *Житие на Власий Аморийски* (ѡ҃ бѫ҃ кнѧзю болгарьскѣ); блъгаромъ ѡ҃ бѫ҃ кънѧзь *Проложно житие на Методий*; цр҃ь блъгарьскъı *Второ житие на Наум*; τοῦ βασιλέως Βουλγάρων *Житие на Тивериуполските мъченици на Теофилакт Ох-*

[35] Етимологията на кънѧзь е достатъчно ясна – германският ѝ произход се свързва с прагерм. **kuning, *kuninga-* ‘племенен вожд, началник на род’ или гот. **kuniggs*, ствис.нем. *kuning*, *chuning*, нем. König, англ. king (*Фасмер 2:266*; *ЭССЯ 13:200–201*), рано заети от славяните, както личи от явленията в резултат на праславянските тенденции към възходяща звучност (осъществена назализация) и към палаталност (осъществена трета палатализация).

ридски. Това обстоятелство се дължи преди всичко на широкия диапазон на житийния жанр (с черти на художествена проза, идеализация и условност на повествованието), но несъмнено влияние оказва и сравнително големият брой оцелели жития, което предоставя и по-голяма възможност за анализ (за разлика от надписите, от които с титул на Борис-Михаил до нас е дошъл само *Надписът от Червен*). Официалните византийски и български (с гръцки букви) документи представят два варианта на Борисовата титулатура във и извън България – ἄρχων Βουλγαρίας *Печат на Борис-Михаил [865–889]*, *Писмо на патриарх Фотий до Борис-Михаил [865–866]* и ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας *Послание на патриарх Фотий до Борис-Михаил [865]*, *Печат на Борис-Михаил [889–907]*, *Писмо на патриарх Фотий до Борис-Михаил [886]*, който е бил пълният титул. В оригиналните старобългарски паметници, независимо дали става въпрос за ораторски похвални, или полемични творби, приписки, месецослови, най-често владетелят е назован кънѧзь блъгарьскъ/кънѧзь блъгаромъ *Черноризец Храбър*. *За буквите*, *Приписка на Тодор Дуксов в „Четири слова срещу арианите“ в превод на Константин Преславски [907]*, *Месецослов в Апостол-Евангелие от XIII–XIV в.* или само кънѧзь *Климент Охридски*. *Похвално слово за Кирил Философ*, *Сказание за железния кръст*.

Борис е възприеман преди всичко като Покръстител и затова не случайно най-често срещаните епитети в книжнината за него са благовѣрьнъ и благочьстнвъ (велнкын н ѿтнын н бл҃говѣрнън гь҃ на҃ кнѧзь бльгарскы нменем борн крѫтыѧное же нма емѹ мнхаил *Приписка в „Четири слова срещу арианите“ на Константин Преславски*, Прн бл҃говѣрнѣмь кнезѣ Мнхаилѣ *Климент Охридски*. *Похвално слово за Кирил Философ*, сынь его Борнсь н бы благочьстнвь н благовѣрнь сѣло *Български апокрифен летопис*, благочьстнваго царя блъгарскаго Мїханла Борнша *Второ житие на Наум*), както и φιλόχριστος ‘христолюбив, благочестив’ (ἐπὶ Μιχαηλ εὐκλεους καὶ φιλοχριστου ἄρχοντος *Надпис от Червен*) и θεοφιλής ‘боголюбив’ (ὁ θεοφιλὴς ἐκεῖνος ἄρχων *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*). Като аргумент за възможна канонизация на Борис-Михаил може да се тълкува надписът ст҃ъı Борнсъ към портрета му в *Учителното евангелие* на Константин Преславски (руски препис от втората половина на XII в., ГИМ, Син. 262), макар че въпросът за неговото църковно почитане остава все още дискусионен, тъй като липсват други (химнографски, агиографски, календарни) данни за това (вж. *Чешмеджиев 1999:161–162*; *Стойкова 2008:303* и цит. лит.)[36].

[36] На титулатурата на Владимир-Расате тук няма да се обръща специално внимание, тъй като за нея има сведения само в латинските извори, където титлата е rex, вж. *Фулденските летописи*, според които Арнулф изпратил [892] свои пратеници при българите и техния княз Владимир (ad Bulgarios et regem Laodomur), и *Хрониката на Регино*, разказваща как Борис поставил на своето място за княз по-големия си син [Владимир] (in suo loco in regem filio suo maiore, *ЛИБИ 2:306*).

2.2. ТИТУЛАТУРА НА СИМЕОН
ἄρχων Βουλγαρίας, ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας (τῶν Βυλγάρων), кънѧзь блъгарьскъı

Всички оцелели извори свидетелстват, че в началото на своето управление Симеон е носил титула ἄρχων. Така е титулуван в официалните домашни извори, писани с гръцко писмо – в рамките на формулата ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας (Βυλγάρων) или ἄρχων Βουλγαρίας. Първият вариант е налице в *Надписа на Симеон от с. Наръш № 46 [903–904]*, който споменава за граница на ромеи и българи ἐπὶ Συμεὼν ἐκ θ[εο]ῦ ἄρχ[οντος] Βυλγάρ[ων] (*Бешевлиев 1979:№ 46*). Вторият вариант се чете в *гръцки надпис върху печат на Симеон*. На лицевата му част е изобразен Христос във фас с нимб, облечен в хитон и химатион; с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Между два зрънчести кръга има надпис[37]: Χριστὲ βοήθει Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρίας Христе, помагай на Симеон, владетеля на България. На гърба на печата е представен бюст на Богородица с нимб и мантия във фас, ръцете ѝ са пред гърдите в оранс. Между два зрънчести кръга има надпис: Θεοτόκε βοήθει Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρίας Богородице, помагай на Симеон, владетеля на България (*Юрукова 1990:28–29*; *Йорданов 2001:40–43*, където са представени първите публикации и библиография). Запазени са единадесет екземпляра от различни селища на България, в които липсва изображение на владетеля[38]. Печатът показва голяма иконографска, стилова и епиграфска близост с моливдовулите на Борис-Михаил, повтаря техния иконографски сюжет и наследения титул архонт на България, ареалът му на разпространение донякъде се покрива с печатите на Борис (*Юрукова 1990:28*; *Георгиев 1990:103*; *Йорданов 1994:101*; *Йорданов 2001:42*). Свързва се с първите политически изяви на Симеон и държавническата му дейност в началния период [между 893–913] и свидетелства за продължаване на политическата линия на Борис-Михаил. Налице са опити датировката на печата да се конкретизира в по-тесни рамки – напр. по отношение на екземпляра от Равна (№ 33 у *Йорданов 2001*) за долна граница се приема датата на освещаване на манастирската църква – 23 април 897 г., а за горна – 913 г., когато Симеон се провъзгласява за цар (*Георгиев 1990:103*). От друга страна, архонтската титла на Симеон в *Надписа от с. Наръш* може да се приеме за terminus ante quem за моливдовулите, „които са най-ранните сфрагистични паметници на цар Си-

[37] Всички оцелели печати на Симеон са писани на гръцки. За запазването на гръцкия език в официалните държавни документи в двора на Симеон вж. *Рашев 2006:382*.

[38] Днес е ревизирана интерпретацията на Герасимов, че един от тези екземпляри – този от Силистра (№ 32 у *Йорданов 2001:41*), е модерен фалшификат заради необичайните изображения на Христос и Богородица, липсата на изображение на владетеля и характера на надписите, издаващи ръката на модерен майстор, използвал за образец печата на Михаил – архонт на България (*Герасимов 1970:32–33*). Екземплярът от Силистра изцяло възпроизвежда типа на най-ранните Симеонови печати и ако наистина е по-късна изработка, то за първообраз е послужил оригинален моливдовул на архонта на България Симеон (*Юрукова 1990:29*; *Йорданов 2001:41*).

меон“ (*Юрукова 1990:29*). Титулът ἄρχων Βουλγαρίας явно е удовлетворявал българския владетел през първите десетилетия след 893 г., когато усилията му били насочени към утвърждаване на общохристиянските ценности и укрепване на Църквата (*Йорданов 1994:101*; *Йорданов 2001:42*).

Какво показва официалната кореспонденция на гръцки език между Симеон и Лъв Хиросфакт, патриарх Николай Мистик и Роман Лакапин? От *Преписката с Лъв Хиросфакт* са запазени четиринадесет писма от 895–896 г., когато той като пратеник на византийския император е затворен в крепостта Мундрага. В три писма на Симеон самият той се титулува Συμεών ἄρχων Βυλγαρίας, а Лъв Магистър адресира единадесет свои писма до ἄρχοντι Βουλγαρίας / Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας, като ἄρχων го нарича и в текста на писмата (“най-човеколюбиви от ἀρχόντων“, „най-велики от ἀρχόντων“, „най-дивни от ἀρχόντων“, „най-справедливи от ἀρχόντων”). Аналогична е картината и в *Писмата на патриарх Николай Мистик* до Симеон[39]: адресът е до Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας, а в самите писма Николай Мистик използва титула ἄρχων и формулата ἐκ θεοῦ ἄρχων, срв. „ὡς ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων, ... τῶν Βουλγάρων κεφαλὴν καὶ ἄρχοντα“, ... αὐτὸς δὲ χάριτι θεοῦ ἄρχων, ... ἐκ θεοῦ ἄρχοντα?“ [писмо от юли 913] (*ГИБИ 4:192*, *194*). В писмо от втората половина на 924 г. Николай Мистик нарича Симеон ἐξουσιάζοντος ‘владетел, властник, повелител’[40]. Така титулува българския владетел и Роман Лакапин в адреса на свое писмо до него от началото на 925 г.[41] наред с адреса Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας в писма от март–април 925 г.[42] Формулата ἄρχων Βυλγαρίας използва и *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*, срв. Συμεὼν ὁ ἄρχων Βυλγαρίας [895], Συμεὼν τοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας [917 ?], Συμεὼν τῷ Βουλγάρων ἄρχοντι... [917 ?], ὁ τῆς Βυλγαρίας ἄρχων Μιχαὴλ ὁ Βορίσης.

Ситуацията във византийските хроники не е по-различна – в тях Симеон е ὁ ἄρχων Βυλγαρίας (рядко τῶν Βουλγάρων) независимо дали се визират военните действия срещу Византия от 894–899 г. (ὁ ἄρχων Συμεὼν Βυλγαρίας *Продължителя на Теофан*, Συμεὼν ὁ ἄρχων Βυλγαρίας, ὁ ἄρχων Βυλγαρίας Συμεὼν *Хронография на Лъв Граматик*, Συμεὼν ὁ ἄρχων Βυλγαρίας *Хронография на Псевдо-Симеон*, ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Συμεὼν *Продължителя на Георги Монах*, Τοῦ Βουλγάρων δὲ ἄρχοντος Συμεὼν, Συμεὼν ὁ Βυλγαρίας ἄρχων, *Хроника на Йоан Скилица*), от 913–914 г. (Συμεὼν ὁ Βυλγαρίας ἄρχων

[39] Запазени са двадесет и шест писма, датирани през първата четвърт на X в. [ок. 913–924]. Първото писмо е писано след май 912 г., когато Николай Мистик е заел патриаршеския престол (най-вероятно към края на 912 – началото на 913 г.), а второто писмо е от началото на юли 913 г.

[40] “Може би бог заради вашето дълготърпение ще трогне сърцето на българския владетел τοῦ τῶν Βουλγάρων ἐξουσιάζοντος...“ (*ГИБИ 4:295*, писмо № 28).

[41] Писмото е адресирано до Συμεὼν ἐξουσιαστῇ Βουλγάρων (*Златарски 1896:300*).

[42] Според Бакалов „в интитулацията от писмото на Симеон до Роман Лакапин, доколкото може да се възстанови текстът ретроспективно, българският владетел се подписал като βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων, което целяло да затрудни преговорите“ (*Бакалов 1985 [1995:165]*).

Продължителя на Теофан, Συμεὼν ὁ Βυλγαρίας ἄρχων *Хронография на Лъв Граматик*, Συμεὼν δὲ ὁ τὼν Βουλγάρων ἄρχων *Хроника на Йоан Скилица*), от 920 г. (Συμεὼν ὁ ἄρχων Βυλγάρων *Стратегикон на Кекавмен*), от 924 г. (ὁ ἄρχων Βυλγαρίας Συμεὼν *Хроника на Йоан Скилица*), войната срещу хърватите [926] (Συμεὼν ἄρχων Βυλγαρίας *Продължителя на Теофан*, Βουλγάρων ἄρχων Συμεὼν *Хронография на Псевдо-Симеон*, Συμεὼν ὁ τῆς Βυλγαρίας ἄρχων *Хроника на Йоан Скилица*) или смъртта на Симеон (Συμεὼν ὁ ἄρχων Βουλγαρίας *Хронография на Псевдо-Симеон*). И *Житието на Мария Нова* титулува Симеон ὁ ἄρχων Βυλγαρίας срв. τῶν Βυλγάρων ἄρχων Συμεὼν, Συμεὼν ὁ ἄρχων Βυλγαρίας; вж. и *Житие на св. Лука Нови*: Συμεὼν γὰρ ὁ τοῦ Σκυθικοῦ ἔθνους ἄρχων. Инцидентно някои византийски хронисти назовават българския владетел ἀρχηγός (Συμεὼν ὁ τῶν Μυςῶν ἀρχηγός *История на Лъв Дякон*, τὸν Συμεὼν... ἀρχηγὸν *Летопис на Михаил Глика*, ὁ δὲ τὼν Βουλγάρων ἀρχηγὸς Συμεὼν) или ἐξηγούμενος (ὁ τῶν Βουλγάρων δ᾽ἐξηγούμενος Συμεὼν *Хроника на Йоан Зонара*). Същата е картината и в онези византийски хроники, които имат славянски превод и в които ἄρχων винаги се предава с кънazь, вж. епизодите, когато Симеон изпраща пратеници при Александър за мир [912–913][43], излиза на поход срещу гърците [913][44], с войска тръгва срещу Константинопол [924][45], започва война срещу хърватите [926][46] и умира[47]. В *Хрониката на Зонара* отново ἄρχων се предава с началникь, срв. ἄρχοντι Συμεὼν началникь блъгарскын снмеонь.

В оригинални старобългарски творби от различни жанрове Симеон е титулуван кънazь, срв. ... повелѣнiем кнaZа нашего болгарска нменем Сїмеона преложн нх епнскоп Константин··· В се же вбо лѣто всѣпе рaб божїн сего кн҃zа оць *Приписка на Тодор Дуксов в "Четири слова срещу арианите" в превод на Константин Преславски [907]*; ты г н мон кнaже славынын сумewне х҃любуе, господн мон н кънaже велнкъын х҃ртолюбьуе Сумеоне *Шестоднев на Йоан Екзарх*, прн к нzн блъгарстѣмъ Снмеоне с не Боргншн Гргоріемъ презвнтеромъ мннхомъ··· повелѣніемъ того кнноголюбца к нzа Семїона, нстїннѣ рѣцнн в олюбца *Приписка на презвитер Григорий в Архивския хронограф*, оу҃долѣетъ семїwнъ кн҃zь врагомъ свонмъ снлою х҃вою *Сказание за железния кръст, IX-о чудо. За Климент, когото св. Георги избави на война* (*Калоянов*, *Спасова*, *Моллов 2007:187*, *207* и *75–76*, където се уточнява, че времето на действие е май 896 г.). И в някои *химнографски творби на Климент Охридски* се отправят молитви за победа над враговете на „на-

[43] Семewнъ кн҃zь блъгарскын ὁ ἄρχων Συμεὼν Βουλγαρίας *Хроника на Георги Амартол*; кн҃zь же болгарскын Семewнъ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Συμεὼν *Хроника на Георги Амартол* = Снмеонь кнaзь блъгарскын Συμεὼν ὁ ἄρχων Βυλγαρίας *Хроника на Симеон Логотет*.

[44] Семewнъ болгарскын кн҃zь Συμεὼν ὁ Βουλγαρίας ἄρχων *Хроника на Георги Амартол* = кнaзь блъгарскын Снмewнь ὁ ἄρχων Βυλγαρίας Συμεὼν *Хроника на Симеон Логотет*.

[45] Семewнъ кн҃zь блъгарскын Συμεὼν ὁ ἄρχων Βουλγαρίας *Хроника на Георги Амартол*.

[46] Семенъ кн҃zь болгарскын Συμεὼν ἄρχων Βουλγαρίας *Хроника на Георги Амартол*.

[47] Снмewнь кнaзь блъгарскын сконча ся Συμεὼν ὁ ἄρχων Βυλγαρίας *Хроника на Симеон Логотет*.

шия княз“, вж. *Служба за отец*, шеста песен (н побѣдоу нзвѣстьноу податн на соупостатъı кнаzю нашемоу *Станчев*, *Попов 1988:199* „да даде трайна победа на нашия княз над враговете“, *Св. Климент Охридски 2008:405*).

βασιλεύς, цѣсарь

Известно е, че най-напред титулът βασιλεὺς е носил византийският император Ираклий I [610–641] след победата на Византия над Персия [629] (за значението на βασιλεὺς преди да стане императорска титла вж. *Радославов 1929: 163–167*). Впоследствие титулът се явява върху монети и печати при Лъв III [720–741], а през VIII в. навлиза трайно в живота на Империята, като израз на монархическата идея. След коронясването на Карл Велики за римски император [800] задължително в титулната формула се включва и етнонимът ромеи и титлата на византийския император придобива вида N. ἐκ Θεοῦ βασιλεὺς Ῥωμαίων (*Острогорски 1935:98–100*; *Йорданов 1994:102–103*).

В началото на X в. българският владетел Симеон, дотогава с княжеска (архонтска) титла, решава да наруши установения византийски икуменически ред и да получи титул, равностоен на ромейския василевс[48]. Свидетелство за тези му действия са *надписите на гръцки върху оловен печат*. На лицевата му страна има бюст на Богородица във фас с нимб и химатион, която държи медальон с лика на Младенеца. Около изображението има кръгов надпис: Ἐρινοπυὸς βασιλέος πολὰ τὰ ἔτη, Εἰρινοποιὸς βασιλεὺς πολὰ τὰ ἔτη На миротвореца василевс – многая лета. На гърба на печата е представен бюст на владетеля във фас със стема, дивитисион и лорос[49], с дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст, а в лявата – лабарум. Около изображението има надпис: Συμεὸν βασιλεὺς πολὰ αὔξι τὰ ἔτη. Συμεὸν βασιλεὺς πολὰ αὔξι τὰ ἔτη На Симеон василевс – многая лета. Оцелели са осем екземпляра от печата, намерени в Преслав, Варненско и Добричко (*Йорданов 1993*; *Йорданов 2001:46–48*, където са представени първите обнародвания и библиография). Съществуват различни прочити и тълкувания на надписите (преглед вж. у *Тотев 1999:107*; *Тотев 2006:220–222*). Най-напред с няколко екземпляра от този печат се занимава Герасимов, който разчита надписите като **ΣΥΜΕΩΝ [ΒΑΣΙΛΕ]ΥΣ** (*Герасимов 1938:254–357*, с подробен коментар на изображението на владетеля) или като **ΣΥΜΕΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥ[Σ] ΠΟΛΑΥΣΟΤ** и **ΣΥΜΕΩΝ ΥΟΣ ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΠΟΛΑΥ** (*Герасимов 1976:126–129*). Друга линия в прочита представят Дуйчев

[48] „На Симеон му се струвало, и то с основание, че вече било недостойно да го зоват *архонт на българите* и да го третират като син на византийския василевс (степента на родство, получена от баща му). Тези чувства намерили израз в основателния стремеж за промяна на статута на владетеля (Симеон добре знаел какво е било мястото на архонта във византийските рангови таблици), т.е. положението му сред останалите владетели, което означавало и промяна на положението на неговата държава сред останалите държави“ (*Божилов 2008:406*).

[49] Изображението следва инсигниите на византийския дворцов церемониал от X в. (*Тотев 1999: 110*).

и Бешевлиев, според които става въпрос за пожелание за многолетие на цар Симеон (вж. цит. лит. у *Йорданов 2001:47*). Именно това становище за надписа като вид акламация (полихрония) с политическо съдържание впоследствие се налага в науката (*Божилов 1983:113–117*; *Йорданов 1993:9–12*, *15–30*; *Йорданов 2001:46–48*; *Тотев 2006*). По-особено е мнението на Михайлов, който вижда в надписа на лицевата страна една латинска дума (Συμεὸν βασιλεὺ[ς] πολὰ v(i)cit цар Симеон победи много [врагове] или изтръгна много победи), а на гърба на печата чете полихронията Εἰρινοποιὸς βασιλέος πολλὰ (ἔ)τ(έι) За много години на царя миротворец (*Михайлов 1990*)[50]. В опита си да датират печата изследователите го обвързват със:

1) събитията в Константинопол през 913 г. и афиширането на нов ред (pax Symeonica) в православната християнска общност (*Божилов 1983:113–115*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:254]*); *Божилов 2008:382–383, 408–409*[51]) и на Симеон като бляскав и миротворен владетел, прокламиращ мир за Византия и по границите ѝ[52], представяйки се пред своите настоящи и бъдещи поданици като един василевс-миротворец в буквалния смисъл на думата (*Shepard 1991:32–33*);

2) 914–919 г., откогато датират отсечените моливдовули на Константин и Зоя с аналогичен бюст на Богородица;

3) 915 г. и сведението на Лъв Дякон, че тогава Симеон заповядал на ромеите да го именуват автократор (*Юрукова 1990:30*);

4) 920–921 г., откогато са медните монети на Роман Лакапин, върху които е изобразена аналогична на Симеоновата полусферична корона (*Герасимов 1938:355–357*);

5) август 917 – 17 декември 920 г. и с амбициите на Симеон да наложи Pax Simeonica и господството си в Контантинопол, покровителстван от Богородица. Към този исторически довод се добавя и сходството между изображенията на Симеон и императорските изображения върху намерените в Преслав печати на Роман I, Христофор и Константин VII, датирани в периода 921–931 г. (*Тотев 1999:109*). Обръща се внимание и на самото изображение на владетеля – с гъста брада и мустаци, за разлика от по-късните му печати с титулатура „василевс на ромеите“, където е представен като възрастен мъж с много дълга брада (*Атанасов 1997:21–22*).

Така най-общо изследователите вписват изработването на печата в хроно-

[50] Самоосъзнаването на Симеон като миротворен василевс следва определена мода във византийския двор през втората половина на IX в. (*Рашев 2006:383–384*).

[51] Според Божилов легендата на този печат „е следствие от сключения брачен договор и установения здрав мир между България и Византия“ (*Божилов 2008:408*). „Необичайната за българската действителност – а и не само за нея – формула „василевс-миротворец“ е имала временен характер и тържествено звучене; тя е била демонстрация на новия таксис, който е трябвало да настъпи след сватбата на царствените деца“ (*Божилов 2008:409*).

[52] Мнение на Дуйчев, който обръща внимание на изображението на Богородица – покровителката на Константинопол (цит. по *Йорданов 2001:48*).

логическия диапазон 913–921 г.[53], като едва ли е приемливо свалянето на долната граница до 896 г. и сключения тогава мирен договор с Византия (*Михайлов 1990*).

Титлата василевс (също без етноним) се чете и във втори *печат на Симеон*, от който е оцелял един екземпляр, открит в с. Черенча, Шуменско (*Йорданов 1999*). На лицевата му страна има изображение на Исус Христос Вседържител с нимб и химатион, седнал върху трон, с дясната ръка благославя, а в лявата държи книга. Около изображението се чете надпис: Ἰησοῦς Χριστός Rex Regnantium Исус Христос, Цар на царете. На гърба е представен владетелят, прав, облечен в дивитисион, с корона и пропендули; в дясната ръка държи голям процесионален кръст, а в лявата – кълбо, увенчано с кръст. Има кръгов надпис Συμεὼν βασιλεύς. Иконографията на печата е аналогична на тази от печата на Симеон с титул „василевс на ромеите“ (вж. по-нататък), но надписите се различават както по едновременната употреба на гръцки и латински букви, така и по универсалното си съдържание, визиращо не миротворен или победоносен, а традиционен василевс (*Йорданов 2001:52*). Възможни са поне две датировки: 1) от 913 г., когато на Симеон е бил признат титулът василевс без етноним (за това загатва изображението на Христос Пантократор на лировиден трон – символ на Македонската династия, с която Симеон е предвиждал да се сроди); 2) след 917 г., когато вече са съществували печатите с титул „василевс на ромеите“ (*Йорданов 2001:51–54*). За Божилов първото предположение е по-възможно (*Божилов, Гюзелев 1999 [2006:253]*, *Божилов 2008:408*, според когото този печат „е отсечен веднага след тържествения акт във Влахерните“ от август 913 г.).

Кога Симеон е започнал да се титулува βασιλεύς, респ. цѣсарь? С оглед на историческите обстоятелства повечето историци приемат, че това най-вероятно е станало през 913 г. или през следващите няколко години, защото реализацията на идеята му за нов ред сред православните християни, в т.ч. и получаването на равностоен на ромейския василевс титул, е свързана най-вече с обсадата на Константинопол и последвалото сключване на мирен договор с Византия [август 913]. Всъщност кореспонденцията му с патриарх Николай Мистик ясно показва, че намерението на Симеон (а може би и някаква негова реализация) да се окичи с царска титла е било вече факт в началото на юли 913 г.[54] В тази връзка в българската историческа наука все още е дискусионен

[53] Вж. още мнения относно датировката у *Николов 2006:142*, *бел. 80*, който отнася печата след 917 г.

[54] Вж. писмо от тази дата на патриарх Николай Мистик с думите към българския владетел: „Каква змия е съскала в ушите на моето чедо? ... Нима ние не се страхуваме да замислим грабването на онази власт, която Христос е възвеличил на земята, ... желанието да грабнеш царската власт ἁρπάσαι βασιλείαν, която няма никакво отношение към твоя род, е отхвърляне на великото име“ (*Златарски 1894*, *10: 403–404*; *ГИБИ 4:194*, *197*). Според Златарски още преди първия си поход срещу Цариград Симеон е водил преговори за признаване на царското му достойнство (*Зла-*

въпросът дали Симеон при срещата си с патриарх Николай Мистик е бил коронясан, или не[55]. Потвърждение, че след 913 г., но най-късно до към 919–920 г.[56] той е бил наричан цѣсарь, е *Похвалата* за него в *Изборника от 1073 г.*, в която владетелят е велнкын въ цр҃ихъ Сумеwнъ (Кирило-Белозерски препис), велнкын въ цр҃ьхъ Снмеонъ (Синодален препис). Тук може би за първи път в старобългарски паметник, макар и оцелял в староруски препис, се дава титлата цѣсарь на Симеон (*Дуйчев 1943:216*; *Добрев 1980*). В същата *Похвала* Симеон е наречен и дрьжалнвъын владъıка „държавен владетел“, но това не е официална титла, а поетическо венцехваление (*Добрев 2007а:475*)[57]. Своеобразен аналог на модела на владетелска похвала е и *Прилогът към Златоструй*, поръчан или дори съставен от самия Симеон, носител на царска титла както в заглавието (прнлогъ самого хр҃столюбнваго ц҃ра семнwна), така и в самия текст на *Прилога* (вса книгы ветхыа н новыа внѣшнаа н въноутренаа бгговѣрнын ц҃рь сумнwнъ ··· всїа еднны сложн книгы ѣже н прозва златострыа[58], цит. по ръкопис от МДА № 43 от 1474 г., вж. *Срезневский 1867:3–4*; *Димитров 1980*). За съжаление липсват данни за по-конкретно датиране на *Златоструя*, макар че съществуват опити в тази насока (след 921 г. според *Димитров 1993а: 208*, *22–213*). При всички случаи обаче и *Похвалата на Симеон* в *Изборника от 1073 г.*, и *Прилогът към Златоструй* са възникнали приживе на Симеон, т.е. до 927 г., и отразяват реалности в неговата титулатура, още повече, че става въпрос за произведения на официалната дворцова книжнина. Други оригинални старобългарски текстове, съхранили царска титла на Симеон, се свързват с десетилетията след 927 г., напр. *Надписът на Мостич* (сьде лежнтъ мостнчь урьгоубъıла бъıвнъı при сумеонѣ ц҃рн н прн петрѣ ц҃рн) и *Първото житие на Наум*[59] (бгговѣрнїн ц҃рь сїмеонъ). Но и по-къс-

тарски I, *2:356–357*, *бел. 1*). Още аргументи в полза на тезата, че Симеон се е самопровъзгласил за василевс в навечерието на похода срещу Константинопол [913], вж. у *Николов 2006:132–134*.

[55] Сред привържениците на тезата за извършена коронация са Златарски, според когото е била извършена кесарска коронация (*Златарски I*, *2:367–374*), Оболенски (*Obolensky 1971 [2001:147–149]*), Острогорски (*Острогорски 1935:125–127*), Божилов (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:252–253]*; *Божилов 2008:407*), Каждан, Хризос, Шепард и др. (вж. цит. лит. у *Георгиев 2001*, според когото е имало съкратена церемония по коронация и признаване на титлата „василевс и архонт на българите“), а сред отрицателите на тезата са Баласчев, Снегаров, Войнов, Бакалов, Ангелов (вж. цит. лит. у *Бакалов 1985 [1995:150–159]*; *Бакалов 2005*; *Николов 2006:131*, *134–138*); хронологична и семантична диференциация на титлите цѣсарь, царь и кесарь вж. у *Романски 1929*.

[56] От това време ще да датира неоцелелият старобългарски протограф на Изборника от 1073 г., който завършва с *Летописец вкратце* и началните години от царуването на Константин Багренородни и неговата майка регентката Зоя [913–919].

[57] Обикновено в изследователската традиция дрьжалнвъын владъıка се превежда като „(все) мощният владетел“ или „могъщият владетел“ (преглед на преводите и литература по въпроса вж. у *Спасова 1998*).

[58] „Благоверният цар Симеон изучи всички книги, стари и нови, вътрешния и външния смисъл на Свещеното предание... и избра от творбите му [на Йоан Златоуст] всички слова и ги нареди в една книга, която нарече Златоструй“.

[59] Възникването на житието се отнася „около 940 г., но не по-късно от 969 г.“ (*Иванова 1995:*

ните по време (понякога с векове) книжовни извори безапелационно титулуват Симеон цар, срв. *Второ житие на Наум*[60] (сына его Сумеѡна цара), *Български апокрифен летопис*[61] (црь Сумеонь; внегда царь Сумеонь царьствоваше), *Българските глоси* в *Хрониката на Константин Манасий* (сън лъв цр҃ь вѫгры нзвеⷣе по пнзмѣ на сїмеѡ҃н цр҃ъ бл҃гарѡм, снмеѡн же пакы воевавъ на вѫгры, сїмеѡнъ црь бл҃гарскын вынⷣе по мнрѡу въ цр҃нград, бл҃гарскын цр҃ь сїмеѡн многаждн до самого цр҃нграда плѣнн) и *Надписите към миниатюри* в *Хрониката на Константин Манасий* (л. 174 снмеѡ҃н цр҃ь бл҃гаро҃ запалн н пнгнж, л. 175 зⷣе вмр҃ѣ снмеѡ҃н црь бл҃гаро҃, *Дуйчев 1962*). Отзвук от царската титла на Симеон може да се види и в по-късните по време домашни агиографски съчинения, писани на гръцки, като *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски [XI–XII в.]* (Συμεὼν ὃς καὶ βασιλεὺς πρῶτος ... Βουλγάρων, Συμεὼν βασιλέως Βουλγάρων) и *Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан [XIII в., до 1234 г.]* (н потѣмъ егова сн҃а Мнханла нже прьвїн цр҃ь нареⷱе се бльгаромъ υἱὸν Μιχαήλ ὃς καὶ πρῶτος βασιλεὺς ἀνηγορεύθη Βουλγάρων)[62]. Изключение от практиката старобългарските паметници, възникнали след 913 г., да титулуват Симеон цѣсарь, е *Приписката на презвитер Григорий* в *Архивския хронограф*, където владетелят е кнзн блъгарстѣмъ Снмеоне. Хронографът е запазен само в късни руски преписи от XV–XVII в., но се предполага, че неоцелелият старобългарски протограф е възникнал към началото на 921 г., тъй като включеният в състава му списък на византийските императори завършва с коронацията на Роман Лакапин и жена му Теодора [17 декември 920], но не включва коронацията на сина им Христофор [май 921]. Защо тогава вместо очакваната царска титла на Симеон стои княжеска, което би отнесло *приписката на Григорий* във времето преди 913 г.? Важно в случая е да се знае, че тази приписка, наричана също заглавие или предисловие, стои след книгите от *Осмокнижието* и по-конкретно Книга *Рут* и преди V–VII книга на *Хрониката на Йоан Малала*, книги *Царства*, *Юдейската война на Йосиф Флавий*. Съществуват различни мнения за това към кой текст (кои текстове) се отнася приписката, респ. какво точно е превел Григорий (преглед на мненията у *Славова 2008:251–253*, *292–294* и цит. лит.). Затова докато липсва критическо издание и детайлно текстологическо изследване на всички съставни части на *Архивския хронограф*, този въпрос ще остане открит. Не е изключено да се окаже, че приписката въвежда порано преведен (редактиран?) текст (масив от текстове), който впоследствие (около 921 г.) е бил само комплектуван с останалите по-късни по време текстови масиви.

---

176), както и „скоро след 916 г.“ (*Иванова 2003:196*).

[60] Времето на съставяне на житието не е установено. Запазено е само по един препис от XVI в.

[61] Апокрифният летопис е възникнал вероятно към края на XI – началото на XII в. и е запазен само по един късен препис от XVII в.

[62] Михаил вм. Симеон.

Етимологията на цѣсарь отвежда към лат. caesar, заето от славяните пряко, или пък косвено през германски, тъй като лат. caesar е заето и в готски като kaisar. При навлизането в славянския лексикален фонд латинизмът е подложен на характерните за славянските наречия още от предписмения период явления монофтонгизация на дифтонгите и втора палатализация. В класическите старобългарски паметници цѣсарь означава освен ‘цар, император (на Рим и Византия) като господар на държава’ и изобщо ‘господар, повелител, управник’, както и ‘Господ Бог, небесния цар Исус Христос’ с гръцки съответствия βασιλεύς, ἄρχων, ἀρχηγός, κύριος, αὐτοκράτωρ, δεσπότης, σεβαστός, τύραννος (*Slovník 49:840–841*; *CC 1999:774*; *CP 2:1180–1181*; за етимологията на цѣсарь вж. *Романски 1929*; *Радославов 1929:174–182*; *Фасмер 4:290–291* и цит. лит.). В ранносредновековна България царската титла е схващана като еднаква с византийската βασιλεύς – напр. българите са наричали цѣсарь и императора на Византия, както свидетелства *Хрониката на Йоан Скилица* по повод нападение на Василий II срещу българския стан и бягството на войниците с думите „βεζεῖτε, βεζεῖτε, Τζάσαρ“, явно предаващи „бѣжнте бѣжнте цѣсарь“ (за титула цар в контекста на гръцката и латинската традиции вж. *Билярски 2008:188–190*).

В латинските извори Симеон е rex Bulgarorum, срв. Vulgarico regi Simeone *Венецианска хроника на Йоан Дякон*, Symeonem Bulgarum regem *Хроника на Зигеберт*, filium iuniorem regem *Хроника на Регино*, rex Bulgarorum *Пархийски летопис*. Както вече стана въпрос, византийските хронисти титулуват Симеон ὁ ἄρχων Βυλγαρίας (по-рядко τῶν Βουλγάρων). Често го наричат и само по име (без титла)[63] или „българина Симеон“ (без титла)[64]. Единствено по повод срещата му с Роман Лакапин във Влахерните византийските хронисти титулуват двамата τῶν βασιλέων (*Хронография на Лъв Граматик*, *Продължителя на Георги Монах*, *Хроника на Йоан Скилица*). Обикновено славянските преводачи на византийски хроники следват своите гръцки образци, но понякога добавят от себе си княжеска или царска титла на Симеон, липсваща в образеца, напр. кнзъ Семеѡнъ Συμεὼν по повод събития в Солун от 904 г. в *Хрониката на Георги Амартол*. Преводачът на *Хрониката на Симеон Логотет* дописва ту царска (Снмеѡнъ воевавь блъгарскын цр҃ъ на гр҃ькы Συμεὼν ὁ βούλγαρος, блъгарскомоу же цр҃ю Снмеѡнѣ τοῦ δε Βουλγάρου Συμεὼν), ту княжеска (блъгарскын кназь Снмеѡнь Συμεὼν ὁ Βούλγαρος, Снмеѡн кназь блъгарскын Συμεὼν ὁ Βούλγαρος) титла на владетеля[65].

[63] Вж. *Хроника на Георги Амартол* (Ссемеѡноу Συμεὼν, Семеѡ҃ Συμεὼν, Семеѡнъ Συμεὼν и т.н.), *Хроника на Симеон Логотет* (къ Снмеѡнѣ Συμεὼν, Снмеѡнь Συμεὼν, Снмеона τὸν Συμεὼν, Снмеонѣ τῷ Συμεὼν, Снмеонь Συμεὼν, ѡ҃ Снмеона Συμεὼν, на Снмеона Συμεὼν, Снмеонѣ Συμεὼν, Снмеона Συμεὼν, съ Снмеономь Συμεὼν, Сѵмеонь Συμεὼν, Снмеона Συμεὼν, Снмеонѣ Συμεὼν и т.н.). Само семеѡнъ и в *Българския апокрифен летопис* (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:125*).

[64] Вж. *Хроника на Георги Амартол* (блъгарѣ҃ же Семеѡнъ ὁ Βούλγαρος Συμεὼν, Семеѡноу Болгарнноу Βουλγάρου Συμεὼν), *Хронография на Псевдо-Симеон* (Συμεὼν ὁ Βούλγαρος).

[65] Царската титла е за събития от август 913 (началото на похода срещу Цариград) и 914 г.

В каква формула е влизал титулът βασιλεύς, респ. цѣсарь? И по този въпрос в историческата наука има различни предположения:

1) Още преди похода към Константинопол [913] или след неговата обсада и сключения мир с Византия Симеон се провъзгласява за василевс без етноним (*Радославов 1929:167–168*; *Божилов, Гюзелев 1999 [2006:252–253]*; *Божилов 2008:77*, *382–383*[66]) или с етноним „на ромеи", което обяснява отсъствието на коронация във Влахерните (*Бакалов 1985 [1995:150]*). Допуска се възможност Византия да е признала именно титула василевс (без етноним), както при Карл Велики (*Йорданов 1994:105–106*) – вж. и други привърженици на това мнение у *Николов 2006:133*, *бел. 57*.

2) Симеон тръгва към Константинопол [913] като архонт, а се завръща като василевс на българите (*Радославов 1929:169–172*; *Божилов 1983:105–116*; βασιλεὺς Βουλγαρίας у *Острогорски 1935:129*; *Obolensky 1971 [2001:147–149]*). Този предполагаем титул е удовлетворявал както българския владетел, постигнал обещание за царствен брак на дъщеря си с малолетния Константин Багренородни, откриваща му възможността да стане василеопатор, така и Византия. Хипотезата обаче няма реално потвърждение в печатите на Симеон, тъй като до този момент не е открит печат с титула василевс на българите (*Йорданов 1994:104–105*).

3) През 913 г. Симеон си присвоява царска титла във вида βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων, докато титулът, реално признат му от Византия чрез коронацията от същата година, е βασιλεὺς Βουλγαρίας (*Острогорски 1935:121–138*).

4) През 913 г. Симеон е василевс и архонт на българите според тълкуването (*Георгиев 2001:9–19*) на *Писмо на Роман Лакапин* [март–април 925] с думите: „ти произведе съблазън, като провъзгласи себе си за цар не само на собствения си народ..." (*ГИБИ 4:307*).

5) Към 913 г. Симеон иска с писмо регентството или сенатът да му признае царско достойнство и в потвърждение на тези си намерения стига под стените на Константинопол, претендирайки за титула василевс на българи и ромеи (*Бакалов 1994:22*)[67]. Това се превръща в аргумент през 913 г. да му бъде отказана

(похода в Тракия). Тълкуване на тази царска титла като „изразител на българското средновековно виждане през XIV в. за времето, когато се извършва фактическата промяна в титулатурата на българския владетел" вж. у *Каймакамова 1990:187*. Странното е, че не само за предхождащи 913 г., но и за последвали събития от 921 и 924 г. е добавена княжеска титла.

[66] На друго място в книгата си Божилов явно допуска възможността царският титул на Симеон да е включвал етнонима „на българите", срв. „Симеон напуснал Влахернския дворец като βασιλεὺς – цар [на българите], но не се задоволил с тази титла" (*Божилов 2008:407*).

[67] Това предположение се основава на *писмо на Николай Мистик до Симеон* (от началото на юли 913 г.), от което личи, че още преди похода от 913 г. Симеон обявил намеренията си („Не е ли по-добре да се наречеш архонт (княз) от Бога, отколкото тиранин?... а също така и желанието да грабнеш царската власт..." (*ГИБИ 4:194*, *197*).

всякаква коронация (*Бакалов 2005:172*). Според Бакалов българският владетел се провъзгласява за цар през 915 г. с титла цр҃ь всѣмъ блъгаромъ, а по-късно през 918 г. след битката при Ахелой и издигането на Преславската архиепископия в патриаршия за него е осветена титлата цѣсарь въсѣмъ блъгарwмъ н гръкwмъ (*Бакалов 1985 [1995:161]*).

6) „...в 913 г. Симеон се върнал от Цариград в Преслав не като византийски кесар, а като цѣсарь Блъгарwмъ“ (*Златарски I, 2:374*), към 915 г. самоволно се обявил за царь н самодръжьць въсѣмъ блъгаромъ[68] (*Златарски I, 2:381*), след 918 г. (Ахелойската битка и създаването на българската патриаршия) е бил коронясан от новопосветения български патриарх за царь н самодръжьць въсѣмъ блъгаромъ и така се изравнил с ромейския βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ (*Златарски I, 2:381, 401*), а „през първата половина на 925 г., може би веднага след смъртта на патриарх Николай, се прогласил за цар и самодържец на всички българи и ромеи“ (*Златарски I, 2:486*).

7) През или около 919 г., след като Роман Лакапин си присвоява императорската титла и омъжва една от дъщерите си за Константин VII, Симеон се провъзгласява за цар (василевс) на българи и гърци (*Бобчев 1907:317*; *Цухлев 1910:385–388*; *Dölger 1935:61–64*; *Ostrogorsky 1936:285*; *Добрев 2007a:310*). Според Оболенски за „император на българи и ромеи“ Симеон се обявява през зимата на 924–925 г. (*Obolensky 1971 [2001:147–149]*).

„На българи“ или „на българи и ромеи“ е бил етнонимът на царската му титла, присвоена през 913 г., и изобщо имало ли е етноним? Загатване, че поскоро етнонимът „на ромеи“ не е бил включен в царския титул, може да се намери в *писмо на Николай Мистик* от юли–август 914 г., в което патриархът моли Симеон да възстанови добрите отношения между ромеи и българи и да сложи край на военните действия в Тракия и на обсадата на Одрин [февруари 914]. Към подобни размисли насочва и друго *писмо на Николай Мистик* [края на август 917 г.], с което той, узнавайки за византийското поражение при Ахелой [20.08.917], иска да спре по-нататъшно настъпление на Симеон[69]. В писмото обаче няма ни най-малък намек за това Симеон да се е нарекъл цар на ромеите – ако подобен слух или действие бяха достигнали до патриарха, той едва ли щеше да ги отмине с мълчание. Точно това е направил патриархът в следващото си писмо от 918 г. (или от есента на 917 г.)[70]. Затова най-веро-

[68] Въз основа на известието на Лъв Дякон, че Симеон заповядал да го наричат автократор.

[69] Срв: „нека дотук се прекратят бедствията, нека ... помислим, че ние сме наследници на Христа и ако и да се различаваме по произхождение, обаче ние по вярата съставяме едно цяло..., ти няма да помислиш да нанесеш вреда и да наченеш война срещу духовния си баща и срещу боговенчания император“ и т.н. (*Златарски 1894, 11:6–12*; *ГИБИ 4:207–216*).

[70] Срв.: „Постъпваш зле и необмислено, като приписваш победата на собственото си желание и като предполагаш, че станалото поражение [при Ахелой – б. а., Т. С.], което постигна ромейския народ, е станало за това, щото ти да завладееш властта над ромеите... задоволи се с властта, която си наследил от предците си, не пожелавай да господарстваш над ония, от които ти си се научил

ятно изглежда преположението, че именно след победата при Ахелой Симеон е заявил претенциите си и към престола на Византия, включвайки етнонима „на ромеи“ в царския си титул. И по-късно Николай Мистик неколкократно свидетелства за тези претенции, срв. неговите *писма до Симеон* от края на август – 24 септември 920 г.[71], от началото на лятото на 921 г. (или от януари 921 г.)[72], от лятото на 921 г. (или от януари – пролетта? на 921 г.)[73], от втората половина на 921 г. – 922 г. (или първа половина на 920 г.)[74], от първата половина на 923 г.[75], от средата на 923 г.[76] . Че и през 924/925 г. Симеон се е титулувал и „василевс на ромеи“, свидетелстват две *писма на Роман Лакапин* – едното от началото на 925 г. (βασιλέα Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων)[77], а

да познаваш господаря на всичко! Никой, който е бил някому роб, а след това е бил освободен от робията от другиго и е разумен, не ще поска да стане господар на тогози, който го е освободил от робство... Не помисляйте да станете властители на ония, чрез които вие се удостоихте със свобода“ (*Златарски 1894*, *11:6–12*; *ГИБИ 4:216–218*). Според Златарски писмото вероятно е от 918 г., а според *Николов 2006:141* то е писано през есента на 917 г.

[71] Срв.: „ако още носиш в себе си първоначалните помисли за ромейското царство“ (*Златарски 1894*, *11:39–42*; *ГИБИ 4:235*).

[72] Срв.: „даваш да се разбере, че онзи [Роман Лакапин – б. а., Т. С.], който вече е възведен на претола на империята, трябва да слезе оттам... И тъй остави това искане и не мисли, че то може да бъде изпълнено, защото съвсем е невъзможно това да стане... и не пиши... за свалянето от висотата на царската власт на онзи, който е от бог възкачен там... сърцето ти е обзето от мисълта да седнеш на престола на ромейското царство“ (*Златарски 1895*, *12:125*; *ГИБИ 4:246–248*). Според Златарски писмото е от началото на лятото на 921 г., а според Николов 2006:143 то е писано през януари 921 г.

[73] Срв.: „Не казвай „нека остави царството онзи, който вече се е възкачил на царския престол“... недей писа управителите на ромейското царство и народът да те признаят за император и господар, защото това не може да стане“ (*Златарски 1895*, *12:127*; *ГИБИ 4:*249). Според Златарски писмото е от лятото на 921 г., а според *Николов 2006:143* то е писано през януари – пролетта? на 921 г.

[74] Срв.: „Целта на дявола е една: той иска твоето стремление да не се ограничава със собствените ти владения, ... но да навлезеш в чужди владения... да се стремиш към привилегиите на онази царска власт, която е поставяла всеки народ под краката си... Но ти казваш, че бог желае вие да завземете властта над ромеите“ (*Златарски 1895*, *12:136–148*; *ГИБИ 4:258*, *261*). Приемам корекцията на Николов: „Да, – казваш ти, – но Божия воля е аз да взема властта над ромеите“ (*Николов 2006:216*). Първата датировка е на Златарски, а втората – на *Николов 2006:142*.

[75] Срв.: „да се съперничи изобщо, за да се заграби чужда власт – да станеш господар на цял народ и държава, – това е едно от най-тежките дела, а спрямо ромейското царство е и съвсем невъзможно“ (*Златарски 1895*, *12:164–168*; *ГИБИ 4:277*).

[76] Срв.: „Нито влизането ти в столицата е приемливо, нито другото, за което ти говориш, тъй като целият Запад се намира под ромейска власт“ (*Златарски 1895*, *12:172–181*; *ГИБИ 4:283*).

[77] Срв.: „Кажи ми, какво предимство има за тебе в това, че ти се пишеш цар на българи и ромеи βασιλέα Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων... ако желаеш да се наричаш цар на ромеите βασιλεὺς Ῥωμαίων, нищо не ти се бърка да се провъзгласиш, ако искаш, и за господар на цялата земя... Недей мисли..., че ти, като си разорил целия Запад и си взел в плен жителите му, можеш поради това да се наричаш цар на ромеите βασιλεὺς Ῥωμαίων“ (*Златарски 1896*, *13:282–288*; *ГИБИ 4:299–300*, *бел. 3*, където изразът „разорил целия Запад“ се тълкува като завладяване на византийски земи, което дало известно право на Симеон да се нарече цар на българи и ромеи. Всъщност години преди това (след победата при Ахелой) Симеон си е присвоил този титул. Според Златарски (*Златарски I*,

другото от март–април 925 г.[78] (според Дьолгер 1939 още от 913 г. Симеон се домогва и узурпира титлата „василевс на ромеите").

„Василевс на ромеи" е титулуван българският владетел в *надпис на гръцки върху трети печат на Симеон*, от който са оцелели единадесет екземпляра, намерени в Североизточна България предимно в района на Преслав (вж. *Йорданов 2001:46–51* и цит. лит.). На лицевата страна на печата има изображение на Христос Пантократор с нимб, хитон и химатион, седнал върху трон, с десницата си благославя, а в лявата ръка държи евангелие. Около изображението има огледален и непълен надпис, което поражда различни прочити: ... ἐκ Θεοῦ πιστοῦ βασιλέος πολὰ τὰ ἔτη (Beševliev 1963: 331), Νικοπυους[79] βασιλυος πολὰ τὰ ἔτη На правещия победата василевс многая лета (*Йорданов 1994:108*), Νικοπυου Συμεονι πυος πολὰ τὰ ἔτη На победотвореца Симеон (?) многая лета (*Йорданов 2001:48*), На многопобедния василевс – многая лета (*Гюзелев 2006:55*). На гърба е изобразен Симеон в цял ръст, прав, с корона (стема) и пропендулии, с лявата ръка държи кълбо с кръст, а с дясната – голям процесионален кръст. Около изображението има кръгов надпис: Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ρομέων Симеон, в Христа василевс на ромеите (*Герасимов 1934*; *Йорданов 2001:48*). Явно е, че Симеон е представен като пълновластен автократор с всички знаци на властта. Тържествената му поза, надписът и избирането на Христос-Вседържател за негов закрилник, съчетани с определението „правещ победата", имат за цел да покажат един истински василевс на ромеите в пълния му блясък (*Йорданов 1994:108*). Специалистите датират този печат в широки граници, между 913–927 г., срв.: 1) към (след?) 925 г., когато Симеон се самопровъзгласява за василевс на ромеите (*Runciman 1930 [1990:173]*; *Божилов 1983:144*); 2) след 919 г. (*Юрукова 1990:31*); 3) след 921 г., когато след интронизацията на Роман Лакапин [920] единствена възможност за Симеон остава обсадата и завземането на Цариград (*Тотев 1999:111*); 4) след 917 г. и битката при Ахелой, довела до политически последствия във Византия (*Йорданов 2001:51*; *Рашев 2006:386*); 5) към 913 г. след уреждането на брака на Симеоновата дъщеря и Константин VII, когато Симеон „вече се е виждал в едно близко бъдеще симвасилевс или още по-добре – василевс на ромеите" (*Божилов 2008:409*).

Съставката ἐν Χριστῷ като част от владетелската титулатура от последния *печат* на Симеон (ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ρομέων) посочва, че владетелят упра-

2:486–487) Симеон се е нарекъл цар „на българи и ромеи", за да спечели време и проточи преговорите за мир, знаейки, че Византия никога няма да сключи мир с така титулуван владетел.

[78] Срв.: „като провъзгласи себе си за цар не само на собствения си народ ... ние писахме не за това изобщо да не се наричаш цар, а за това, че се пишеш цар на ромеите, тъй като в твоето отечество можеш да правиш каквото искаш. Обаче ако трябва право да говорим, то и там не [можеш]. Понеже откъде би ти се дало такова име? ... А и с какви ромеи ти ще се помиряваш, като се наричаш цар на ромеите, когато те са едни и същи? Понеже никой не сключва мир с тези, на които е господар" (*Златарски 1896*, *13:300–301*; *ГИБИ 4:307–308*).

[79] За епитета νικοποιός в официалната титулатура на Василий I вж. *Николов 2006: 91*, *бел. 147*.

влява в името на Христос. Божественият произход на императорската власт във Византия е основен акцент във византийската политическа пропаганда, според която авторитетът на василевса се гради върху безспорния факт, че властта му идва от царя на царете Христос. Василевсът е наследник на римските императори, но и Божи избраник на земята, чрез когото Бог управлява не само небесния, но и земния град (*Божилов 2008:116–127*). Извън *печата на Симеон* върху официални домашни и византийски документи (печати, надписи, писма и послания), писани на гръцки и отнасящи се до различни български владетели (Омуртаг, Маламир, Персиан, Борис-Михаил, Симеон), титулната формула е със съставката ἐκ Θεοῦ ἄρχων. Именно „От Бога (ἐκ Θεοῦ) владетел“ е най-често срещаната формула за означаване на божествения произход на владетелската власт. Изразът ἐν Χριστῷ в *печата на Симеон*[80] показва, че Симеон е християнски владетел. Той не се употребява в оловните печати на византийските императори, съвременници на Симеон и Петър – за първи път върху печати се среща при Йоан Цимисхий [969–976]. Обаче редовно се открива в монетите на Лъв VI [886–912] до Константин VII Багренородни [945–959] (Герасимов 1976: 130), откъдето би могло да се търси и евентуално влияние. В титулатурата от печата на Симеон липсва съставката ἐν Θεῷ, която е част от пълния подпис на ромейския василевс ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ[81] и говори за власт, дадена от Бога; самостоятелно се среща в генитивус ἐκ Θεοῦ и то твърде рядко (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:301*, *бел. 25]* и цит. лит.).

Прави впечатление, че във всички автентични източници от времето на Симеон – книжовни, епиграфски и сфрагистични, писани на гръцки и старобългарски, различни и по жанр (*Похвала за Симеон* в *Изборника от 1073 г.*, *Прилог към Златоструй*, *Надпис на Мостич*, *Първо житие на Наум*, *печати*) липсва етноним „на българи“ към титула βασιλεύς, респ. цѣсарь. Може би това не е случайно, още повече, че голямата част от изворите се свързват с владетелската канцелария или с владетелски книжовни кръгове и скриптории. Това обстоятелство изпъква още по-ясно в контекста на другия Симеонов титул ἄρχων/ къназь, който винаги е придружен с етнонима Βουλγαρίας (τῶν Βυλγάρων), респ. блъгарьскъ[82]. Етнонимът блъгарьскъ (към цѣсарь) отсъства и в *Българския апокрифен летопис* от края на XI в. Появява се (τῶν Βυλγάρων към βασιλεύς) в агиографски текстове от XII–XIII в., писани на гръцки (*Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*, *Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан*), и става постоянен (блъгарьскъ, блъгаромъ към цѣсарь) през XIV в. (*Българските глоси* и *Надписите към миниатюри* в *Хрониката на Константин Манасий*), където може да е и по-късно влияние. Горните факти насочват към предположението, че царският титул, присвоен от Симеон през 913 г., по-

[80] Той се среща още в грамота на император Ираклий I от 629 г.

[81] За първи път регистриран в акт на Никифор II Фока [963–969].

[82] Единствените изключения са *Шестоднев на Йоан Екзарх* и *Сказание за железния кръст*.

скоро е бил без етноним. Именно в този вид българският владетел най-вероятно е отстоявал царското си достойнство поне в рамките на България, защото за Византия подобна формула е била неприемлива. Можем да разглеждаме такъв „универсален“ титул като компромисен за амбициите на Симеон – в подобен титул прозира идеята, че той не е само цар на българите, което би ограничило достойнството му териториално и етнически. Като косвено свидетелство в тази насока може да се тълкува и пасажът от *Словото за мира с българите*: „...да му бъде оказвано поклонение като на василевс, въпреки че не е позволено на неромеец да управлява ромеите“.

В оригиналните старобългарски съчинения Симеон е определен като славьнъ и велнкъ хрьстолюбьць (славьнын сѵмеѡне х҃любѵе, велнкъын хр҃толюбьѵе Сѵмеоне *Шестоднев на Йоан Екзарх*), хрьстолюбнвъ[83] и благовѣрьнъ (хр҃столюбнваго цр҃а семнѡна, бл҃говѣрнын цр҃ь сѵмнѡнъ *Прилог към Златоструй*, бл҃говѣрнїн цр҃ь сїмеонъ *Първо житие на Наум*), кннголюбьць и боголюбьць (кннголюбца кнz҃а Семїона, нстїннѣ рѣцнн болюбца *Приписка на презвитер Григорий в Архивския хронограф*), велнкын въ цр҃ѣхъ Сѵмеѡнъ (*Похвала* в *Изборника от 1073 г.*). Така епитетите за българския владетел, съхранени в съвременните му домашни книжовни извори, подчертават неговото христолюбие (боголюбие), благоверие и книголюбие, без да споменават нищо за военните му подвизи. Този странен факт е коментиран отдавна в българската историко-филологическа наука от различни гледни точки: като неодобрение и дори опозиция на книжовниците на българската войнствена политика, като нарочен техен акт за обезсилване на възможна критика срещу Симеоновото управление, като победа на съзидателното начало у Симеон (съзиждането на една цивилизация), даващо облика на неговото управление (*Божилов 1983:165–166*), като последица от действителното миролюбие на владетеля и от господстващото в края на IX – началото на X в. източноправославно схващане за християнския владетел като миротворец. Именно εἰρηνοποιός ‘миротворец’ е наречен Симеон в една група *печати* – този епитет напоследък се обвързва с действителното миролюбие на владетеля, който през 913 г. бил принуден да наложи военен натиск за потвърждение на мирния договор и да получи полагащото му се по право владение над Византия, което не трябва да се извоюва със сила (*Shepard 1991:13–33*). Формулата „василевс миротворец“ се среща и в титулатурата на Карл Велики, където означава не просто един обикновен мир или лице, творящо мир, а човек, съзиждащ нова империя с нов ред – pax Romana, pax Christiana (*Божилов 1983:113–114*). В друга група *печати*, датиращи след 917 г., Симеон е νικοποιός ‘победотворец’ (за εἰρηνοποιός и νικοποιός в официалната титулатура на Василий I вж. *Николов 2006:91*, *бел. 146* и цит. лит.).

[83] За „христолюбивата душа“ на Симеон вж. и *Похвалата* за него в *Изборника от 1073 г.* (л. 2 бж҃дн христолюбнвѣн д҃шн твоен, л. 264а бж҃дн хрнстолюбнвѣн его д҃шн).

Бил ли е Симеон αὐτοκράτωρ, т.е. самодрьжьць? Някои изследователи смятат, че макар и несъхранена в старобългарски книжовни паметници, титлата самодрьжьць е съществувала в Симеоново време (*Златарски I, 2:381*; *Радославов 1929:167*; *Ангелов 1973:162*; *Добрев 1980*; *Бакалов 1983:41*; *Смядовски 1993:63–64*). Възможен аргумент за това е *писмо на Лъв Дякон* от 915 г., според което след смъртта на Лъв Философ и брат му Александър българският владетел заповядал на ромеите да го наричат автократор (Συμεὼν, ὁ τῶν Μυσῶν ἀρχηγὸς ... αὐτοκράτορα ἑαυτὸν ἀνακηρύττειν Ῥωμαίοις ἐκέλευεν). Според Златарски към 915 г. Симеон самоволно се е обявил за цαрь н самодрьжьць въсѣмъ блъгαрwмъ и е пожелал официалното признаване на титлата от Византия (споделяне на това мнение, но без съставката въсѣмъ вж. у *Добрев 2007а:301*). Тъй като точно в този си вид титулната формула е непозната на писмените извори от Симеоново време, някои изследователи приемат, че през първите десетилетия на X в. тя още не е съществувала (*Острогорски 1935:134–138*; *Бакалов 1985 [1995:155]*). В израза дрьжαлнвъин влαдъıкα от *Похвалата в Изборника от 1073 г.* Добрев вижда равната по сан на византийския император титла „владетел на държава“, избрана като подходящ синоним за автократор (самодържец) съобразно стихотворния размер на художествената творба (*Добрев 1980*).

2.3. ТИТУЛАТУРА НА ПЕТЪР
ἄρχων Βουλγαρίας, ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας (τῶν Βυλγάρων)

Известно е, че до подписването на договора с Византия и брачната церемония [октомври 927] българският владетел Петър е носил титула ἄρχων (Βουλγαρίας). Така го титулуват византийските хронисти, срв. напр. сведението, че българският цар Симеон починал, след като поставил за княз своя син Петър (Πέτρου...ἄρχοντα Петра с҃на своего поставлъ кнαsа *Хроника на Симеон Логотет*; ἄρχοντα *Хронография на Псевдо-Симеон*) или известието как князът на България Петър (Πέτρος τε ὁ ἄρχων Βυλγαρίας *Хроника на Йоан Скилица*) и Георги Сурсувул изпратили във Византия един монах с писмо за мир и брачен договор. Наравно с това хронистите наричат наследника на Симеон и само Петър или Петър Българина, срв. пристигането на Петър във Влахерните за среща с император Роман Лакапин (Πέτρῳ *Хроника на Симеон Логотет* [84]; Βούλγαρου οὖν Πέτρου *Хронография на Лъв Граматик*) или обяда на Петър с Роман Лакапин, Константин и Христофор (Πέτρῳ Βουλγάρῳ wбѣдова Романь съ Петр҃ѡ Блъгαрнномь *Хроника на Симеон Логотет*, Πέτρῳ Βουλγάρῳ *Продължителя на Теофан*, Βούλγαρου οὖν Πέτρου блъгαрнноу оубо Петроу *Хроника на Георги Амартол*)[85]. У *Константин Багренородни. За управлението на държа-*

[84] Българският преводач обаче титулува владетеля с княз: прнше҃шоу блъгαрскомоу же кнαsю Петроу.
[85] Само петрь и в *Българския апокрифен летопис* (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:125*).

вата четем как император Роман се сродил с българите, като дал внучката си на „господин Петър Българина“ (τῷ κυρῷ Πέτρῳ τῷ Βουλγάρῳ).

Βασιλεὺς Βουλγαρίας (τῶν Βυλγάρων), βασιλεὺς
цѣсарь блъгаромъ, цѣсарь блъгарьскъ, цѣсарь

Адреса в изпращаните писма до българския владетел, когато той е бил архонт/княз (според *Константин Багренородни*. *За церемониите*), Златарски коментира така: „писало се: „во име Отца и Сина и св. Духа, единия и едничкия Бог наш. Константин и Роман, верни в същия Бог царе ромейски, до възлюбленото и духовно наше чедо и от Бога княз на най-християнския народ български“; а след признанието на царската титла се пишело: „Константин и Роман в Христа Бога благочестиви самодържци, царе ромейски, до възлюбленото и духовно наше чедо господин еди-кой си цар на България. Разликата в тия две формули се заключава в това, че докато в първата българският господар се нарича „от Бога княз на най-християнския български народ“, т. е. че той бил поставен от Бога..., във втората пък формула той се нарича просто βασιλέα на България, т. е. че той е поставен не от Бога цар, а по волята на императорите ромейски, които са пред него „в Христа Бога благочестиви самодържавни“, – качества, каквито българският цар не може да притежава и поради това той не е равен на ромейския император нито по власт, нито по значение, макар и да носи еднаква с тях титла βασιλεύς... Това неравенство още по-ясно е изразено в това, че българският цар си остава в същото духовно синовство спрямо ромейския василевс, както и българският княз“ (*Златарски I*, *2:527–528*). Така според Златарски византийците отстъпили от своите правила и признали царското достойнство на българския господар, но едновременно с това изтъквали неговото неравенство с ромейския василевс още преди да бъде сключен договорът от 927 г.

Признаването на титлата βασιλεύς на българския владетел най-вероятно е било в рамките на българския етнос, т.е. компромисът между двете държави е бил в етнонима на българите (*Йорданов 1994:109*; *Бакалов 1985 [1995:170*]; *Obolensky 1971 [2001:157]*). Косвено свидетелството за този етноним има у *Продължителя на Теофан*, според когото Мария „се радвала, понеже се свързала с мъж цар βασιλεῖ и била провъзгласена за господарка на българите δέσποινα Βουλγάρων“[86], откъдето би следвало, че титулът на Петър е цар на българите.

Пряко свидетелство за наличието на етнонима на българите в титулатурата на Петър е *надпис върху печат на Петър и Мария*, датиран в периода 927–945 г.[87] На лицевата му страна има бюстово изображение на Христос с

[86] Вж. този пасаж и в други византийски хроники, включително и в славянските преводи на някои от тях (*Николов 2006:236*, *бел. 11*).

[87] Броят на печатите на цар Петър, съхранявани в различни колекции (обществени и частни), вече надхвърля сто – подобно количество печати е непознато за нито един друг средновековен

нимб (с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие) и надпис Ἰησοῦς Χριστός. На гърба са представени бюстови изображения на Петър и Мария във фас – и двамата са със стеми и държат помежду си двойно пресечен патриаршески кръст. Около изображението се чете надпис Πέτρος κὲ Μαρίας βασιλεῖς Βουλγάρων Петър и Мария, василевси на българите. Известни са десетина екземпляра, намерени в Преслав, с. Черенча, Шуменско и с. Трапище, Разградско (*Йорданов 2001:58–59* и цит. лит.; *Жекова 2007:731–732*). Неравнопоставеността на българската царска титла спрямо тази на византийския василевс личи по отсъствието на израза ἐν Χριστῷ, ἐν Θεῷ, което би трябвало да покаже, че българският владетел не е получил титлата си от Бога, а чрез посредничеството на императора. Според една от тезите изображението на Мария подсказва, че тя е съвладетелка, а не само съпруга на владетеля (*Йорданов 1993а:203–204*; *Йорданов 1994:109*; *Йорданов 2001:59*). Като аргумент в полза на позицията ѝ на съуправител се привежда изображението, в което тя държи владетелския кръст заедно с Петър – друг подобен случай върху официални паметници не е познат не само в България и във Византия[88], но и в останалите християнски страни (*Атанасов 1997:26*). Изтъква се и друг аргумент, подкрепящ изобразяването на Петър като съимператор, а именно неговите инсигнии – стема, дивитасион и хламида, но не и лорос (*Тодоров 2008:105–106*). Тълкуването на Мария като съуправителка обаче има и своите противници, „защото теорията за властта на василевса не допуска, не позволява подобно съвместяване“ – печатът е по-скоро мемориален, в него изображението на Петър и Мария олицетворява техния брак като символ и гаранция за мира от 927 г. (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:276]*). Присъствието на царицата край Петър в образ и текст подсказва влиянието на Константинопол, то е по-скоро демонстрация на новия ред, отколкото рефлексия на реална власт (*Божилов 2008:387*). Според трета гледна точка този, както и следващият печат, са имали за цел да популяризират царица Мария-Ирина, приета с неохота от българското болярство като проводник на влиянието на цариградския императорски двор (*Гюзелев 2006:232*, *бел. 9*).

Царска титулатура, но без етноним, е налице във втори оловен *печат на Петър и Мария*. На лицевата му страна има бюстово изображение на Христос с кръгов надпис Ἰησοῦς Χριστός. На гърба изображението е както при предходния печат, макар и с малки различия. Интересуващият ни надпис гласи: Πέτρος βασιλεύς εὐσεβής Петър благочестив василевс (*Герасимов 1938:360–363*; *Йорданов 1993а:205*; *Йорданов 2001:60–63* и цит. лит.; *Жекова 2007*). Оцелели са около четиридесет екземпляра, намерени предимно в района на Преслав и частично в средновековната крепост до Перник и в села от Шуменско и Тър-

владетел (български, византийски или който и да е друг) (*Йорданов 2007б:727*).

[88] Във византийската сфрагистика не е познато подобно иконографско изображение на действащ император със съпруга – императрица: в легендите на византийските печати императриците присъстват само като майки (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:276]*; *Божилов 2008:386*).

говищко. Необичайното в печата е, че надписът се отнася само до Петър, а изображенията са на Петър и Мария – подобни аналози липсват както в българската, така и във византийската сфрагистика. Според едно тълкуване „името на царицата и титулатурата ѝ не са отбелязани, макар тя да е изобразена в този тип печати, понеже вече не е била между живите“ (*Гюзелев 2005:27*; *Тодоров 2008:101–102*), а това отнася печата след 962–963 г. По-често обаче печатът се датира към средата на X в. (terminus ante quem, *Юрукова 1990:34*) и по-конкретно към 40/50-те год. на X в., когато във Византия Лакапините са отстранени от управлението, в резултат на което най-напред от държавния знак (печата) е отпаднало името на Мария, а впоследствие (вж. по-долу) и нейният образ (*Йорданов 1994:110*; *Йорданов 2001:63*). Понякога титлата βασιλεὺς εὐσεβής се възприема като „незначителна... повече почетна, отколкото реална“ (*Бешевлиев 1979:74*), но това едва ли е обосновано, доколкото „благочестив владетел“ възпроизвежда един характерен за византийското монетосечене израз, който се среща в надписите върху милиарезиите на Лъв VI и Константин VII [най-късно между 945–959], а не отразява конкретно отношение на българския владетел към светската власт (*Юрукова 1990:34*). По-скоро титлата βασιλεὺς εὐσεβής е „отзвук на станалата у цар Петър вътрешна промяна със склонност към благочестие и отстъпване от активна държавническа дейност“ (*Герасимов 1938:360*). Още в началото на своето управление той поставя в основата на владетелската си пропаганда идеята за своето благочестие като висш покровител на християнската Църква и вяра. Представата за царското благочестие се превръща в официална политическа програма, продължение на религиозно-политическите концепции на Борис-Михаил и на идеала за царя-философ, култивиран в обкръжението на Симеон. Не случайно Лъв Дякон нарича Петър „мъж боголюбив и благочестив“, а константинополският патриарх Теофилакт [933–956] – „вярна и боголюбива душа“ (*Николов 2006:250–252*). Не е случайно и че в средновековната книжнина наследникът на Симеон е определян преди всичко като благочьстивъ (*Блгчьстивѡмѹ и самодръжцѣ блъгарскагѡ скѵптра цр҃ю Петрѹ*, *Блгчьстивѡмѹ бѡ тогда цр҃ю Петрѹ Житие на Иван Рилски от Патриарх Евтимий*, *ѡ̃ цр҃ѣ бг҃очьстиваго Петра Второ проложно житие на Иван Рилски*), хрьстолюбивъ (*х҃олюбиваго Петра цр҃ѣ блъгарскаго Първо проложно житие на Иван Рилски*) и правовѣрьнъ (*в лѣта правовѣрнаго цр҃а петра Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*).

Етнонимът на българите липсва и в трети *оловен печат на Петър*, запазен в два екземпляра. На лицевата му страна е изобразен бюст на Христос с нимб, хитон и химатион, с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. На гърба на печата има бюст на владетеля във фас със стема и пропендулии, в дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст. Около това изображение стои надпис Πέτρος βασιλεὺς. (*Йорданов 2001:63–64* и цит. лит.). Според Попконстантинов печатът се свързва с първите години от управлението на Петър (*Попконстан-*

тинов 1979:20), но според Юрукова тази хронология противоречи на иконографските особености на Христовия образ и на сиглите в надписа, което датира печата след смъртта на Мария [862/863], т.е. към последните години от царуването на Петър [963–970] (*Юрукова 1990:39*). Пак в края на Петровото управление, когато Петър е едноличен владетел, но в по-широка хронологическа рамка [945–969], поставят печата Йорданов (*Йорданов 1993:34*, *Йорданов 2001:63*) и в. Гюзелев (*Гюзелев 2006:56*).

За разлика от Симеон, чиято царска титла е запазена само в надписи на гръцки върху негови печати, царската титла на наследника му Петър е съхранена и в *кирилски надпис върху образец на бронзова матрица за печат*, намерена в Плиска. На гърба е изобразен владетелят във фас, на главата с корона (стема) и пропендулии, в дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст. Около изображението има огледално обърнат надпис Петр[ъ] цр҃ъ блъг[аромъ] (*Мушмов 1928/1929:230–239*), П[є]тр[ъ] цр҃ь бл[ъ]га[ромъ] (*Йорданов 1993:35*; *Йорданов 1994:11*; *Йорданов 2001:65–66*). Наскоро е намерен и втори екземпляр – *същински печат* (от колекцията на Dumbarton Oaks) със същото изображение и кирилски надпис на обратната страна, от който се вижда лигатура на буквите п, т, р (името петръ) и буквите ц и ъ под титла (*Йорданов 2007б*)[89]. Това е единственият кирилски печат на ранносредновековен български владетел, който е свидетелство за въвеждането на кирилицата в държавните знаци и в царската канцелария. Изказано е мнение, че печатът е модерен фалшификат, доколкото надписът противоречи на всичко познато: разположен е не вляво от фигурата, а вдясно; буквите са неавтентично изписани; всички предходни печати на Петър са винаги на гръцки (*Герасимов 1970:33–35*). Днес това мнение е преодоляно (аргументи за автентичността на матрицата изказва още *Мушмов 1928/1929*) и гравираната бронзова матрица се възприема като автентичен паметник от последните години на цар Петър (*Юрукова 1990:39–40*). Според Йорданов печатът е изготвен във време, когато българският владетел вече не се е нуждаел от признание в илюзорната рангова йерархия в семейството на владетелите, а усилията му били насочени към вътрешното консолидиране на държавата и въвеждането на славянския език и в държавните знаци (*Йорданов 1994:112*).

В оригиналните старобългарски паметници (епиграфски и книжовни, различни по жанр), съвременни на Петър или не много отдалечени от неговото време, титулът е предимно цѣсарь, по-рядко цѣсарь блъгарьскъı/блъгаромъ и веднъж w҃ ба цѣсарь блъгарьскъ. Срв. сьде лежитъ мостичь чрьгоубъıлıа бъıвъıн прн сумеонѣ цр҃н и прн петрѣ цр҃н... *Надпис на Мостич*; сълоучи са въ болгарстїн zемлн в лѣта правовѣрнааго цр҃а петра *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*; петре цр҃ю прѣ҃ченын, петре цр҃ю, wѵе блаженъı петре цр҃ю, петре цр҃ю прѣ҃блжены

[89] В бележка под линия Йорданов съобщава за намирането на трети екземпляр от печата във Велики Преслав през лятото на 2007 г. (*Йорданов 2007б:729*, *бел. 4*).

ѡ҃ѵе, петра ннокааго бывшаго ц҃рѣ блъгаромъ *Служба на цар Петър* (Драганов миней от XIII в., Зограф № 85.1.8); петра мнѫха да въꙁхваλнмь бъ҃вша ѡ҃ ба ц҃рѣ бльгарьска, с҃тго петра бывшаго ц҃рѣ бльгарьска *Служба на цар Петър* (миней от XIII–XIV в., НБС № 434 [139]); петра ц҃рѣ бльгарьска тр҃о г҃л҃·д҃· *Отпустителен тропар от вечерния дял*[90]; петръ ц҃рь, ц҃рь петръ *Анонимно житие на Иван Рилски*. В по-късни средновековни български извори от XI в.[91] и от XIII–XIV в.[92] титулатурата на Петър е преди всичко ц҃ѣсарь блъгарьскъ или само ц҃ѣсарь.

Редица химнографски източници съдържат данни не само за титула, но и за канонизацията на цар Петър (вероятно скоро след смъртта му) – в тях той е сватъı ц҃ѣсарь, сватъı отьць, сватъı петръ, срв. петре ц҃рю с҃тын, с҃тго ѡц҃а н҃шего петра ннокааго бывшаго ц҃рѣ блъгаромъ, ѵестнꙁын ѡ҃ѵе нш҃ъ петре ц҃рю с҃тын *Служба на цар Петър* (Драганов миней от XIII в., Зограф № 85.1.8); с҃тго петра бывшаго ц҃рѣ бльгарьска *Служба на цар Петър* (миней от XIII–XIV в., НБС № 434 [139]); ѡ҃ѵе петре с҃те, прѣпо̑бне петре *Отпустителен тропар от вечерния дял*. Като цар Петър е обозначен на девет места в *Службата* ("бившият от Бога цар на българите", „Петър цар български", „цар пречестен", „цар български", „Петър цар", „цар Петър", *Николова 2009:74*) [93]. Като цар и светец е споменат той и в различни по жанр нехимнографски творби: *Български апокрифен летопис* (светаго петра цара блгарскаго моужа свеⷮа и праведна, светаго петра цара҃ бльгарьскаго), *Борилов синодик* (*Дриновски препис* петрꙋ ц҃рꙋ с҃т҃мꙋ внꙋкꙋ его), *Разказ за зографските мъченици* (петра г҃лѧ с҃тго ц҃рѣ), *Виргинска грамота на цар Константин Асен* (с҃таго петра ц). За характера на култа му са изказани различни тези – че е монашески, владетелски, политически или невписващ се изцяло в нито една от традиционните схеми, вж. по-подробно *Билярски*

---

[90] Тропарът е засвидетелстван в пролози от XIII–XIV в. (*Павлова 1994:24–26*).

[91] Вж. Петрь царь бльгарьскы праведень моужь *Български апокрифен летопис*. Пак там е налице и единственият случай, когато Петър е титулуван цар на българи и гърци (сынь его царь Петрь н҃ бы҃ царь бльгаромь еште же грькомь), резултат от представата за близостта между България и Византия, респ. между българския владетел и император Константин Багренородни, скрепена от византийското признание за царската титла на Петър (*Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996:72*, *196*; *Николов 2006:238–239*, *бел. 21* и цит. лит.).

[92] Вж. Попъ бг҃ѡмила҃ нже прн петрѣ ц҃рн блъгарстѣмь *Борилов синодик [1211]* (*Палаузовски препис*), Блгѡѵъстнѣѡмꙋ и самодръжцꙋ блъгарскагѡ скѵптра ц҃рю Петрꙋ, Блгѡѵъстнѣѡмꙋ ѡѡ тѡгда ц҃рю Петрꙋ блъгарскагѡ ц҃рва хѡржгвн дръжжцꙋ *Житие на Иван Рилски от Патриарх Евтимий*, х҃олюбнваго Петра ц҃рѣ блъгарскаго *Първо проложно житие на Иван Рилски*, ѡ҃ ц҃рѣ бгоѵъстнваго Петра, Петра ц҃рѣ *Второ проложно житие на Иван Рилски*, петръ ц҃рь бл҃гарскын вмр҃ѣт, романом сына петра царѣ *Хроника на Константин Манасий – български глоси*; памꙗ҃ прѣпо̑внаго оца петра ц҃рѣ бльгарскаго [30 януари] *месецослов на Банишкото четириевангелие от XIII в.* (*Дограмаджиева*, *Райков 1981:23*); петрь ц҃рь бльгарскын [30 януари] *месецослов на четириевангелие*, Зографски манастир № 43 (*Иванов 1931 [1970]:383*; *Павлова 1994:26*) и в още две други евангелия от XIII–XIV в. (*Чешмеджиев 2003:27*, *бел. 25*, *26*).

[93] За спора дали той е единственият български владетел, обявен за светец още през Средновековието, вж. *Билярски 2001:33*, *бел. 4*.

2001; *Чешмеджиев 2003*; *Билярски*, *Йовчева 2006*; *Стойкова 2008:303–305*; *Николова 2009* и цит. лит.

Византийските извори, които споменават Петър по повод събития след 927 г., го титулуват βασιλεὺς τῶν Βυλγάρων (Πέτρος δὲ ὁ τῶν Βυλγάρων βασιλεὺς[94], ὁ Πέτρου μὲν βασιλέως τῶν Βουλγάρων υἱὸς[95] *Хроника на Йоан Скилица*), βασιλεὺς Βουλγαρίας (Πέτρῳ Βουλγαρίας βασιλεῖ *Адрес в Посланието на цариградския патриарх Теофилакт до Петър [933–956]*, Πέτρου βασιλέως Βουλγαρίας Цр҃ъ же блъгарскаго Петра женъ оумершн[96] *Хроника на Симеон Логотет*) или само βασιλεὺς (Πετροῦ τοῦ βασιλέως *Грамота на император Василий II [1020]*). Изключение от това правило са някои византийски хронисти, които дори и по повод на събития, станали след мира и династичния брак от 927 г., респ. след признаването на Петровата царска титла, продължават да наричат българския владетел ἄρχων, ἀρχηγέτης или ἄρξας. Срв. ὑμῶν ἄρχοντι *История на Лъв Дякон [992]*[97], τῷ Βουλγαρίας ἄρχοντι[98], Πέτρου τοῦ ἄρξαντος τῶν Βουλγάρων[99] *Хроника на Симеон Логотет*; Πέτρῳ δὲ τῷ Βυλγάρων ἄρχοντι[100] *Хроника на Йоан Скилица*; Ῥωμάνου τοῦ υἱοῦ Πέτρου τοῦ ἄρξαντος τῶν Βουλγάρων[101], ὁ τῶν Βυλγάρων ἀρχηγετῶν Πέτρος[102], τῷ Βουλγαρίας... ἄρχοντι [103] *Хроника на Йоан Зонара*. Понякога владетелят е само Петър Българина, срв. Πέτρῳ δὲ τῷ Βουλγάρῳ петра же блъгарнна сложн сѧ оубнтн его бра̀ его нна̀ [928] *Хроника на Георги Амартол*. Както вече беше коментирано, никъде в старобългарски или среднобългарски текстове (преводни или оригинални) Петър не е титулуван кънязь – той е единствено цѣсарь. Дори когато царската титла липсва в гръцкия текст, славянският преводач я добавя – така обичайно постъпва преводачът на *Хрониката на Симеон Логотет*, срв. Πέτρῳ δε τῷ Βουλγάρῳ на Петра же блъгарскаго царѣ[104], τοῦ Πέτρου Петра цр҃ъ[105].

В латинските извори Петър е imperator (Bulgarorum imperator Petrus *Дуклянски летопис*) или vasilieus (Petrus Bulgarorum vasilieus *Лиутпранд*).

---

[94] По повод възобновяването на мира след смъртта на Мария-Ирина и сключването на договор с императорите Роман и Константин.

[95] По повод предаването на Скопие на византийците от Роман, сина на българския цар Петър.

[96] По повод смъртта на Мария-Ирина.

[97] По повод отказа на Никифор Фока да плаща данък на българите [966].

[98] Среднобългарският преводач на *Хрониката* обаче титулува Петър цар, срв. блъгарскомь цр҃евн.

[99] По повод предаването на Скопие на византийците от страна на Роман. И тук в среднобългарския превод е добавена царска титла за Петър: Петра цр҃ъ Блъгарскаго.

[100] По повод бунта на Иван и други Симеонови велможи [928] срещу Петър.

[101] По повод завземането на Скопие [ок. 1003–1004], предадено на Василий II от Роман. В славянския превод стои обичайното начелникъ (Романь сынь Петра бывшаго начелника блъгарскаго).

[102] Визира се времето след смъртта Мария-Ирина, когато Петър подновил договора с ромеите.

[103] По повод писмо на Никифор [963] до Петър да не оставя маджарите да преминават Дунава.

[104] По повод бунта на Иван и други Симеонови велможи срещу Петър [928].

[105] По повод предаването на властта на четиримата комитопули Давид, Мойсей, Арон и Самуил.

αὐτοκράτωρ, αὔγουστος ?

Нов вариант на царската титулатура на Петър се чете в надпис на гръцки върху оловен *печат на Петър и Мария*, запазен в седем екземпляра, намерени предимно в района на Преслав. На лицевата му страна има бюстово изображение на Христос Пантократор с нимб (с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие) и кръгов надпис Ἰησοῦς Χριστός. На гърба са представени бюстови изображения на Петър и Мария във фас, а около тях има надпис, който е разчитан различно: ΠΕΤΡΟΣ ΒΑ[ΣΙΛΕΥΣ] [ΒΟΥ]ΛΓΑΡ[ΩΝ] (*Герасимов 1938:359–360*), Πέτρος καὶ Μαρίας ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορες Βουλγάρων Петър и Мария, в Христа самодръжци на българите (*Герасимов 1976:129–130*; *Тотев 1984*; *Йорданов 1993:№ 19–20*; *Йорданов 1994:110*; *Йорданов 2001:59–60*) или Πέτρος καὶ Μαρίας ἐν Χριστῷ αὔγουστοι βασιλεῖς Петър и Мария, в Христа августи и василевси (*Shepard 1995:142*; *Йорданов 2001:59–60*). Причината за различните прочити е нечетящият се изцяло надпис, от който реално се виждат само буквите ΠΕΤΡΟC ΜΑΡΙ Ν Χω ATb. Разчитането се затруднява и поради факта, че върху византийските монети и печати от това време (с повече от един владетел) липсва подобно изписване. В тях краят на надписа AYb се развързва като α(ὔ)γ(ουστοι) β(ασιλεῖς), което дава основание да се допусне подобно четене и при печата на Петър (*Йорданов 2001:60*; *Тодоров 2008:100–101*). Той се датира: 1) „към първите години от царуването цар Петър“ (*Герасимов 1938:360*), 2) към 927 г. (*Тодоров 2008:101*) или най-често 3) към 40-те години на X в. (*Йорданов 1993а:204*; *Йорданов 2001:59–60*) и по-конкретно след 945 г., когато титлата αὐτοκράτωρ е въведена в надпис от златен печат на Константин VII Багренородни (*Юрукова 1990:35*) и в надписи върху монети при същия император (*Герасимов 1976:130*). Формулата ἐν Χριστῷ и титулът αὐτοκράτορες свидетелстват за промяна в ранга на Петър (*Йорданов 1993:13–14*), но няма пълно изравняване с ромейската царска титла, тъй като липсва определението ἐν Θεῷ, което говори за власт, дадена от Бога. Изразът ἐν Χριστῷ означава, че Петър е християнски владетел, но не и това, че властта му е дадена от Бога, а добавката αὐτοκράτορες в титлата е станала след възцаряването на Константин Багренородни [945], когато мирният договор навярно е бил подновен и когато Петър и Мария управляват не поради роднинството си с византийския императорски двор, както е било дотогава (*Добрев 2007:66–68*). Срещу идеята за съвместяване на царската власт от Петър и Мария се обявява Божилов поради: 1) несигурното четене на αὐτοκράτορες, 2) липсата на подобна необичайна практика – върху византийските печати и монети с повече от един владетел липсва подобно изписване, 3) обявяването на царствената съпружеска двойка за автократори противоречи на същността и идеологическата натовареност на самата титла (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:276]*). Наистина, докато в определен период от време може да има повече от един василевс, автократорът е единствен и върховен василевс, който властва сам, както сочи етимологията

на титлата (αὐτος ‘сам, лично’ + κρατέω ‘властвам, управлявам’). Във Византия към VII–X в. титлата αὐτοκράτωρ, дълго време еквивалент на imperator, е сравнително рядко употребявана – най-често като синоним на βασιλεύς или в съчетанието αὐτοκράτωρ βασιλεύς или βασιλεύς αὐτοκράτωρ. През този период титлата придобива значението ‘владетел, който властва сам’, той е един (μόνος βασιλεύς) и ако в определен момент е имало повече от един василевс, само единият от тях е μέγας βασιλεύς с право на титлата автократор, за разлика от другия василевс, наречен μικρὸς βασιλεύς. Още в средата на IX в. промяната започнала да се усеща, а през X в. била вече категорично изразена – в хрисовул на Никифор II Фока [964] формулата е βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ (*Острогорски 1935:106–111*; *Божилов 2008:147*). Славянското съответствие на αὐτοκράτωρ – самодръжьць – е засвидетелствано в титулатурата на Петър само веднъж и то сравнително късно в *Бориловия синодик [1211]* (Бл҃гов҃ѣрнꙋю и самодръжцꙋ блъгарскаго скꙋптра ц҃рю Петрꙋ *Палаузовски препис*). Така все още остава открит въпросът дали цар Петър официално се е наричал и самодържец.

δεσπότης

Титлата δεσπότης е засвидетелствана в надпис върху оловен *печат на Петър*, запазен в осем екземпляра от Преслав и с. Завет, Русенско. На лицевата му страна е изобразен бюст на Христос с нимб и мантия (с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие), а от двете страни е изписано І҃С Х҃С. На гърба на печата има бюст на владетеля във фас, облечен в дивитисион, с корона и пропендулии, в лявата (или дясната) ръка държи скиптър, завършващ с двойно пресечен патриаршески кръст. Около владетелския образ се чете огледално обърнат надпис Πέτρος δεσπότης (*Йорданов 1993:№ 35*, *35б*; *Василев 1996*; *Йорданов 2001:64–65*). Откривателят на екземпляра обръща внимание на иконографското сходство с печатите на Πέτρος βασιλεὺς (*Василев 1996*). Необичайната за български владетел титла δεσπότης е причина Герасимов да приеме, че печатът би могъл да е на византийския император Теофил [829–843] (*Герасимов 1976:131*). Във Византия титлата е позната още през VI в., първоначално се е носела само от императора, но след като той бил удостоен с титула василевс, достойнството οἱ δεσποται станало присъщо на съимператорите (*Константин Багренородни*. *За церемониите*). За първи път се появява върху монета след 750 г. (при император Константин V), а върху златна монета – няколко десетилетия по-късно при Константин VI (*Божилов 1997:31*). Като титул на императора влиза в обръщение през втората половина на X в. – върху монетите и печатите на Никифор Фока [963–969] и Йоан Цимисхий [969–976], следователно е възможно титулът δεσπότης да е бил възприет в България като израз на равенството на българския пълновластен и суверенен владетел с византийския (*Йорданов 2001:65*). Косвено доказателство, че печатите са именно на българския цар Петър, наречен δεσπότης, е цитираното вече сведение за Мария като

δέσποινα Βουλγάρων *Продължителя на Теофан*[106]. Печатът може да се свърже с края на Петровото царуване, тъй като показва иконографска близост с монетите на Роман [959–963] и Никифор Фока [963–969] (*Василев 1996:108*); датировка 963–969 вж. и у *Йорданов 2001:65*. Като изхожда от обстоятелството, че във Византия от 40-те години на IX в. до 70-те години на X в. титулът δεσπότης е почти изцяло запазен за съимператорите (регенти, настойници и реални управници на Империята), докато техните малолетни съвладетели обикновено са титулувани βασιλεύς, Тодоров търси подобна натовареност на титула δεσπότης и в печатите на цар Петър (*Тодоров 2003а*).

2.4. ТИТУЛАТУРА НА БОРИС II

Наследникът на цар Петър – Борис II – продължил да носи титула βασιλεὺς (цѣсарь) според разказа на византийските хронисти за превземането на Преслав [971], срв. ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεύς ὁ Βορίσης блъгарскын цр҃ь Борись а҃ть бы *Хроника на Симеон Логотет*, ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς ὁ Βορίσης *Хроника на Йоан Зонара*, Βορίσης ὁ βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων *Хроника на Йоан Скилица*, Βορὴν ... τῶν Μυσῶν βασιλέα, τῶν Μυσῶν βασιλέυς Βορὴν[107] *История на Лъв Дякон*. Когато те разказват как русите подчинили българския народ, наричат наследниците на трона Борис и Роман ‘предводители’, срв. τοὺς ἡγεμόνας ... τὸν Βορίσην καὶ τὸν Ῥωμανον *Хроника на Симеон Логотет* (но в славянския превод те са царе: цр҃ъ и҃ Борисл и Романа покорившє), ἡγεμόνας τοῦ ἔθνους τόν Βορίσην τε καὶ τὸν Ῥωμανον *Хроника на Йоан Зонара*.

2.5. ТИТУЛАТУРА НА САМУИЛ

Информацията за титулатурата на Самуил в отдавна известните и влезли в научно обръщение епиграфски паметници е доста оскъдна. Сведението, че Самуил се е титулувал самодържец, личи от съставката самодрѫжавьнъ (макар и отчасти запазена) в *Битолския надпис на цар Иван Владислав [1015–1016]*, където за Иван Владислав се казва, че е сънь арона с[амонла] ж[е брата сѫца цр҃ъ самодр]ьжавьнаго син на Арон, който е брат на Самуил царя самодържец (*Заимов 1970:33*)[108]. В *Самуиловия надпис от Герман [992–993]* липсва всякаква титла на Самуил – там той е само самонлъ рабъ бж҃їн[109]. Причината за това

[106] Вж. славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол* (владычьница блъгарѣ) и славянския превод на *Хрониката на Симеон Логотет* (царица блъгаромъ).

[107] Във втория случай става въпрос как след превземането на Преслав Йоан Цимисхий завел със себе си в Цариград Борис, цар на мизите, и му заповядал да свали знаците на царската власт.

[108] СѪІНЪ АРОНА С[амонла Же братанъ (или братанець) цр҃ъ самодр]ЬЖАВЬНАГО „син на Арон и братанец на Самуил, (само)държавния цар“ според реконструкцията на Добрев *2007а:477*.

[109] Надписът гласи: в[ъ] нма wтьца н сънна н ст҃аго доуха аѯъ самоѝ рабъ бж҃[н] полагаѫ памать [wтьц]в н матєрн н брат[в н]а кръстѣхъ сн[хъ· се] нмена оу҆сѣпъш[нхъ нн]кола рабъ бж҃н [рнѱнмн]

според Златарски е, че „в 993 г., както и преди тая дата, той не е бил цар, иначе не би пропуснал да изтъкне по един или друг начин царското си положение“ (*Златарски I*, *2:700*), за Дуйчев Самуил се назовава „служител на Бога“ в израз на голямо смирение (*Дуйчев 1940а:86*), а за Бакалов причината е „преданост към Борисовата династия и воден от висши държавни интереси, Самуил не се възползвал от пленяването на Роман в 991 г., за да заеме престола във време, когато България останала без нито един законен наследник на короната“ (*Бакалов 1985 [1995:174]*)[110].

Наскоро Добрев изказа мнение за автентичността на *Воденския надпис на цар Самуил от 988/989 г.* с начало: въ водень градъ самодрьжавнаго азъ самоиль въ хр҃а вѣр цр бльгаромь ї рнмѣномь бг҃ом въздвиженын самодрьжьць всѣмь странамь отъ рашка долнїа до макѣдониа тесалиа ї хѣлада ... Във Воден, града на самодържавния (владетел), аз, Самуил, в Христа верен цар на българите и римляните (ромеите), от Бога въздигнат самодържец на всички страни от Долна Рашка до Македония, Тесалия и Елада... (*Добрев 2007а:9–441*). Според Добрев в горната формула е калкиран един от най-често срещаните варианти на византийската императорска титла Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ, като Самуил се обявява за автократор не по отношение на Византийската империя, а в системата на българската държавна приемственост, и то докато наследственият цар Роман е жив в пределите на българската държава, но като евнух не е можел да бъде провъзгласен за цар (*Добрев 2007а:272–273*, *305*). Титулатурата в този надпис не е чисто византийска разновидност на императорската титла, защото върху нея има и източноадриатическо (западно) влияние, което личи в израза самодрьжьць всѣмь странамь отъ рашка долнїа до макѣдониа тесалиа ї хѣлада. От него се вижда, че суверенитетът на върховния управител пряко се простира върху държавната територия и едва косвено, чрез земята, и върху хората (обратно е във Византия, респ. България, където суверенитетът се осъществява над хората) (*Добрев 2007а:298*, *314–318*). Именно във *Воденския надпис* титлата самодрьжьць за първи път е засвидетелствана в славянския си вариант.

Титлата „верен цар и самодържец на българите“ се чете в наскоро откритията и обнародван като автентичен *Надпис на Самуил от с. Скрът от 1014 г.*: самꙋнл[ъ] вѣренъ цръ н само[дрьже]ць в[с]ѣ̈ блгарѡ̑ (*Добрев 2007а:443–500*). Тази Самуилова титла съвпада (след замяната на Ῥωμαίων с блгарѡ̑) с втората част на титлата на византийските императори от X в. Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων – вж. хрисовул на император Никифор Фока [964] и хрисовул на императорите Василий II и Константин [978]. Според Добрев титлата на Самуил „владетел на всички българи“ включва и българи-

---

ѣ дав[ъı]дъ· напнса [же са въ] лѣто отъ сътво[ренна мно]ꙋ ,ѕ҃ ф҃а҃ нндн[кта ѕ҃.] (*Иванов 1931 [1970:25]*).

[110] Друго обяснение на въпроса защо Самуил е без царска титла в *Надписа от Германската плоча* вж. у *Добрев 2007а:404–423*.

те в западните части, които все още били свободни, и българите в източните краища, вече под властта на император Василий II. Фразата в[с]ѣ блгарѡ свидетелства за Цар-Самуиловия стремеж отново да обедини всички българи под скиптъра си (*Добрев 2007а:474–475*).

Оцелелите оригинални български книжовни източници, датиращи от края на XI и от XIV в., представят Самуил като цѣсарь или цѣсарь блъгаромъ, срв. *Български апокрифен летопис*, където тримата братя Мойсей, Арон и Самуил са споменати като царе (обрѣтѐ цр҃ь трїи бра҃ wть вьдовницѧ пр҃рчнца мwѕсен и аронь самонль) и *Българските глоси* в *Хрониката на Константин Манасий* (л. 119 *Синодален препис* сѫн васнлїе цр҃ь разби самонла цр҃ѣ блъгаром··· тамо бо бѣ далъ емѹ самонлъ цр҃ь владатн, л. 120 *Синодален препис* сѫн цр҃ь васнлїе···разбнвъ самонла цр҃ѣ···н ѡсла нх҃ къ Самонлѧ) и *Надписите към миниатюрите* в същата хроница (л. 183б васнлие цр҃ь разбн самонла цр҃ѣ блгарѡ, н вндѣвъ самонлъ цр҃ъ ослѣпеныхъ і ѡ҃ ѣада вмрѣтъ).

Във византийските извори (официални и наративни) царското достойнство на Самуил се споменава както еднолично (εἰς βασιλέα τοῖς βαρβάροις *Хроника на Симеон Логотет*, τῶν βασιλέως Βουλγάρων Σαμουήλ[111], εἰς τὸν βασιλέα Βουλγάρων τὸν Σαμουήλ[112] *История на Никифор Вриений*, βασιλεύς *Анна Комнина*. *Алексиада*), така и съвместно с други царе (Πέτρου τῶν βασιλέων καὶ τοῦ Σαμυὴλ *Грамота на Василий II [1020]*, τῶν βασυλέων ἵδρυντο Βουλγαρίας *Хроника на Йоан Скилица*). Най-често обаче византийските автори наричат Самуил с общите термини за върховен вожд и предводител ἀρχηγός (ὁ ἀρχηγὸς τῶν βαρβάρων *Продължителя на Георги Монах*, ἀρχηγόν *Хроника на Симеон Логотет*, πρὸς τὸν σφέτερον ἀρχηγόν *Хроника на Йоан Зонара*, Σαμουὴλ ὃς αὐτῶν ἀρχηγὸς *Хроника на Йоан Скилица*), ἄρξας (Σαμουὴλ τοῦ ἄρξαντος τοῦ ἔθνους *Хроника на Симеон Логотет*, Σαμουὴλ τοῦ ἄρξάντος τοῦ ἔθνους *Хроника на Йоан Зонара*, καὶ ὁ τοῦ βουλγαρικοῦ ἔθνους ἄρξας Σαμουὴλ *Житие на Никон Метаноите*), ἄρχων (τὸν μὲν ἄρχοντα τούτων Σαμουὴλ *История на Михаил Аталиат*) и ἔξαρχος (Σαμουὴλ δὲ τοῦ τῶν Βουλγάρων ἐξάρχοντος *Хроника на Йоан Зонара*), както и по-рядко използват термините τύραννος (ὁ τύραννος Βούλγαρος Σαμουὴλ *Кекавмен*. *Стратегикон*) и βασιλεύσαντας – за Самуил и Аарон (εἰς τὸν Σαμουὴλ ... Ἀαρὼν... τοῦ παντὸς γένους ἀρξαντάς τε καὶ βασιλεύσαντας Самуил... и брат му Аарон... до неотдавна владеели и царували *Хронография на Михаил Псел*). Затова едва ли може да се каже, че във византийските източници „царското достойнство на Самуил не се поставя под съмнение. Един от най-осведомените автори на епохата Йоан Скилица почти навсякъде в своето съчинение говори за „българските царе“, за „двор-

[111] По повод брака на Исак I Комнин [1057–1059] с по-голямата дъщеря на Иван Владислав Екатерина – тук тя погрешно е посочена като дъщеря на българския цар Самуил.

[112] По повод съпругата на кесар Йоан Дука, която водела своя род по бащина линия от българския цар Самуил.

ците на българските царе (τῶν βασυλέων ἵδρυντο Βουλγαρίας)“ (*Бакалов 1985 [1995:175–176]*). Всъщност това са единствените употреби на βασιλεύς от страна на Скилица и както се вижда, те не се отнасят лично до Самуил. Нито за Борис, нито за Симеон, нито за Петър византийските автори не използват такъв разнообразен терминологичен набор от средства за титулуване. Защото въпреки че за българите Самуил е бил цр҃ь и самодрьжьць, за Византия той не е бил легитимният претендент за царската власт, не е бил духовният син на византийския император, а е бил просто предводител, нещо повече – бил е ἀποστάτης ‘узурпатор’ според *Стратегикона на Кекавмен*.

Среднобългарският преводач на *Хрониката на Симеон Логотет* обикновено следва гръцкия си първоизточник, напр. предава ἀρχηγός с къназь (ἀρχηγὸν κъ своемоу кназю)[113], но в редица случаи „поправя“ с царска титла споменаването на „вожда“ Самуил (Σαμουὴλ τοῦ ἄρξαντος τοῦ ἔθνους нже бѣ Самоилоу Блъгарскомоу цр҃ю братъ)[114]. Преводачът на *Хрониката на Йоан Зонара* обичайно нарича Самуил началникъ, подобно на другите български владетели, независимо от гръцкото съответствие, срв. Σαμουὴλ началникъ же блъгарскын Самоуилъ[115], Σαμουὴλ Самоуилоу началникоу блъгарскомоу[116], Σαμουὴλ δὲ τοῦ τῶν Βουλγάρων ἐξάρχοντος блъгарскы же началникъ Самоуилъ[117], Σαμουὴλ началникъ же ихъ Самоуилъ[118]. Много рядко нарушава тази практика, както в случая, когато Василий II избол очите на 15 000 пленници и така ги изпратил къ господиноу ихъ къ самоуилоу (πρὸς τὸν σφέτερον ἀρχηγόν). В *Хрониката на Скилица* Самуил е споменат 46 пъти без титул и само веднъж е наречен μόναρχος, резултат от отношението на Византия към комитопулите, извършили узурпация, опитвайки се да отрекат властта на императора и да отхвърлят акта от 971 г., символизиращ края на Българското царство (*Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:317]*).

В латинските извори Самуил е титулуван както rex (Samuel rex *Хроника на Лупус протоспатарий [кр. XI в.]*), така и imperator (Samuel Bulgarinorum imperator, imperator Samuel, Samuel, qui se imperatorem vocari *Дуклянски летопис*). Златарски допуска, че Самуил, подобно на Симеон, е потърсил признание за титула си от римския папа, опирайки се на *писмо на цар Калоян до папа Иникентий III* от 1202 г., в което царят искал от римската църква корона и почест, които старите български царе имали – Петър, Самуил и други, които ги предхождали във властта, както било написано в книгите (coronam et honorem…

[113] Когато император Василий II избол очите на пленените българи, на брой 15 000, и им заповядал да отидат при своя вожд.

[114] По повод Арон – брат на българския цар Самуил.

[115] По повод похода на Василий II срещу Сердика.

[116] По повод на това, че Василий II е оставил в Солун войска, за да се съпротивлява на българския цар Самуил [ок. 989–990].

[117] Когато Самуил плячкосвал не само Тракия и Македония, но и Елада и Пелопонес [996].

[118] По повод нападенията на Василий II срещу българите [1014] и невъзможността на техния предводител Самуил да се противопостави на гърците.

Unus fuit Petrus, alius fuit Samuel et alii, qui eos in impero praeasserunt sicut in libris nostris invenimus esse scriptim). Но дори и да е влязъл в преговори с папата по този въпрос, резултат едва ли е имало, защото обратното искане вероятно е било българският архиепископ да признае върховната власт на римския първосвещеник (*Златарски I, 2:703–704*).

2.6. ТИТУЛАТУРА НА ПРИЕМНИЦИТЕ НА САМУИЛ

ГАВРИЛ РАДОМИР [1014–1015]

Единственият оцелял византийски извор със сведения за Самуиловия син Гаврил Радомир (Роман) – *Хрониката на Йоан Скилица*, не предоставя никакви данни за титулатурата на българския владетел. Хронистът го нарича само поименно (Радомир Роман, Гаврил Роман, Радомир или Самуиловия син)[119]. Оскъдни са и българските писмени свидетелства. Липсват титулатурни обозначения за Гаврил Радомир в разказа за неговата смърт, поместен между *Чудесата на св. Димитър Солунски* в Панигирика на Владислав Граматик [1479] (*Златарски I, 2:751–753, 850–853*). В историко-апокрифната книжнина Гаврил Радомир носи царска титла, но такава е титлата на всички български владетели там, включително и на тези, които никога не са били царе. Твърде е възможно изразът и потомъ въстъ цр҃ь нн именѐ рома̀··· и пр҃вѐ ц҃рство бльгарьское от *Българския апокрифен летопис* да се отнася именно до Гаврил Радомир, наричан още Роман, макар че има и други идентификации[120] (*Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996:206*). В друга историко-апокалиптична творба – *Видение на пророка Даниил за царете и последните дни* – в духа на този род книжнина се смесват личности от византийската и българската история, в случая в лицето на сина на Самуил (Гаврил Радомир) и сина на Никифор I (Ставракий), срв. ѡ̀ сѣмене его моу̀ гаврилъ· маловрѣменьнь паче всѣхъ (*Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996:113, 131, бел. 21*; *Николов 2005:128*)[121]. Така, отделяйки легендарното от реалното, можем да предположим, че Гаврил Радомир е бил цѣсарь или цѣсарь (блъгаромъ).

---

[119] В *Хрониката на Скилица* името на Гаврил Радомир се среща 11 пъти, а във Виенския препис на Хрониката (с добавките на Михаил Деволски) има 13 споменавания на името – само като Гаврил и Радомир (*Божилов 1971: 96–97*).

[120] Според Иречек става въпрос за византийския император Роман III Аргир [1028–1034], но това противоречи на сведението от Летописа, че споменатият владетел „воюва с двама царе... и се върна от изток в Преслав". Сведението обаче противоречи и на идентификацията със Самуиловия син Роман, за когото остава неясно какво е правил в Преслав. „Затова... и тук правилният отговор би бил, ако се приеме, че действително става дума първоначално за Гаврил Радомир, но че и към неговия образ са прибавени черти от други. Името Роман, свързано с Преслав, напомня за Петровия син Роман" (*Иванов 1925:286, бел. 7*; *Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996:83*).

[121] Името Гаврил се чете в преписите от Драголовия сборник (XIII в.) и от ръкопис от сбирката на НЦСВП „Иван Дуйчев" № 17 (първа половина на XVIII в.).

ИВАН ВЛАДИСЛАВ [1015–1018]

Със сигурност цар Иван Владислав се е титулувал самодрьжьць блъгаромъ, както показва *Битолският надпис* (...и дълаемъ їѡанѡм самодрьжъцемъ блъгарьско[мь])[122]. За византийските автори обаче българският цар Иван Владислав е ἄρχων (ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων ὁ Ἰωάννης καὶ Βλαδισθλάβος *Хроника на Симеон Логотет*, ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων *Хроника на Йоан Зонара*)[123] или ἡγεμών (πρὸς τὸν τῶν Σκυθῶν ἡγεμόνα *Михаил Псел. Надгробно слово за кесариса Ирина*)[124], а Скилица го назовава само поименно – Иван Владислав, Владислав, но най-вече Иван (ὁ Ἰωάννης). В духа на вече познатото среднобългарският преводач на *Хрониката на Симеон Логотет* титулува българския владетел ц҃рь (влъгарскын же ц҃рь владиславь), а славянският преводач на *Хрониката на Йоан Зонара* го нарича начальникъ (владиславъ же началникъ бльгарскын). Освен в *Битолския надпис* името на Иван Владислав се споменава само още веднъж в оригинален български книжовен паметник – *Видение на пророка Даниил за царете и последните дни*, срв. дрогыи рогь въстанеть· име а҃гглово владиславь· имѣе прѣстоль его (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:118–124*)[125].

[122] Вж. *Заимов 1970*, *Добрев 2007а:512–515*, както и *Божилов 1971:84–87*, който справедливо оспорва реконструкцията на Мошин (їѡанѡм самодрьжъцемъ блъгарьско[го] [ц҃рства]) и мнението му, че титлата на Иван Владислав е била „Йоан самодържец на българското царство“ (*Мошин 1966*).

[123] По повод известието как Иван Владислав се отправил към Драч.

[124] Тук Михаил Псел погрешно нарича „предводител на скитите“ Арон вм. Иван Владислав.

[125] Цитира се по препис от първата половина на XVIII в. (сб. на НЦСВП „Иван Дуйчев“ № 17). В другите преписи името Владислав липсва (*Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996: 113*).

IV. ТИТУЛЪТ НА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА ΚΑΝΑΡΤΙΚΕΙΝΟΣ, ΚΑΝΑΗΡΤΧΘΗΝΟΣ

Прабългарската титла за престолонаследник е съхранена в два различни източника – единия книжовен, а другия сфрагистичен, срв.: ὁ καναρτικείνος *Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец*, Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα ηρτχθιθυηνω, ηρτχ(ι)θ(υ)ηνω, ηρτχθηνω *Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник*, Μιχαιλ βαγατουρ κανε ιρτχθ(ι)νος, ηρτχθ(ι)[θυ]νο[ς], ηρτχθ(ι)θυ(ι)νος *Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник*.

Според *Константин Багренородни*. *За церемониите* един от въпросите на логотета към приетите в Цариград български пратеници е: „πῶς ἔχουσιν ὁ Καναρτι κείνος, καὶ ὁ Βουλίας ταρκάνος, οἱ υἱοὶ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας Как са канартикинът, боил тарканът, синовете на поставения от Бога владетел на България и останалите му чеда?“ (*ГИБИ 5:222*; във втори препис на съчинението вм. ὁ Καναρτι κείνος стои καναρτικείνο(ς), *Mango*, *Ševčenko 1960:247–249*). Титлата καναρτικείνος, разчитана и като κανὰρ τικεῖνος, е коментирана многократно, най-често извеждана от тюрк. *ganar-tigin*, *gan-tegin* (*Moravcsik 1958*, *2:148*) и почти единодушно приемана със значение ‘престолонаследник’ (с изключение на Томашек, който я свързва с турския глагол *qana*- ‘проливам кръв’, откъдето извежда и семантиката ‘съдия при смъртни наказания, човек, който пролива кръв; палач’, цит. по *Фехер 1928:104*). Изразените различия засягат предимно етимологиите на двете съставки на титлата. По отношение на първата съставка καναρ Микола (*Mikkola 1925:131–133*) привежда паралели с монг. *akanar*, *okanar* ‘по-голям, най-голям брат’ и с други сходни форми в източноалтайски езици (мнението му е възприето от *Симеонов 1981*, *3:66–67*; *Бешевлиев 1981:45*; вж. и καναρ като титул на благородство по кръв у *Иванов 1931 [1970:4]*). За Фехер (*Фехер 1928:102–106*) καναρ е служебна титла, чиято етимология идва от глагола *qana* ‘пускам кръв’, но не означава ‘палач’, а длъжностно лице, което в съзвучие с тюркските обичаи е играело важна роля (като върховен съдия или дипломат) при сключване на договори, свързани с кръвопускане, т.е. жертвоприношения. „Договарящите пускали кръвта си в един съд и я изпивали, а някои народи (българи, маджари) в известни случаи замествали това с проливане кръвта на някое животно (вълк или куче)“ (Фехер *1928:106*). Тази теза по-късно е доразвита от Менгес (*Menges 1951:100*). Най-често обаче етимологията на καναρ справедливо се свързва с владетелския титул κανα (*Beševliev 1932*, според когото първоначално е стояло κανάς, погрешно заменено от преписвача с κανάρ поради близките начертания на ρ и ς; впоследствие *Бешевлиев 1981:45* се отказва от тази реконструкция; вж. и *Granberg [forthcoming]:Phonology №№ 37–38*, *44–48*, *61*, *75*,

77, *84*, *Morphology №№ 4*, *13*, *Dictionary 74–75*). Втората съставка τικεῖνος на титула κανὰρτικεῖνος почти всички изследователи свързват с тюрк. *tegin*, *tigin*, *tikin* ‘принц’ (*Mikkola 1932:132*; *Бешевлиев 1981:45*; *Симеонов 1981*) и по-рядко ‘херцог’ (*Фехер 1928:102*), ‘млад герой’ (*Beševliev 1932:15*), ‘най-големият син на кана’ (*Menges 1951: 100–101*).

Сфрагистичните източници, в които е регистрирана прабългарската титла за престолонаследник, са два печата, съхранени в девет езкземпляра. Пръв Панченко обнародва намерен в Цариград оловен печат (според него от X в., днес с неизвестно местонахождение; *Йорданов 2001:69*) с надпис Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατοὺρ καὶ [β]αὴν τ(ῷ) Χω[τι]νῷ Господи, помагай на своя раб Йоан Хотин, багатур и багаин (*Панченко 1905:555–557*). В тълкуването на Панченко Йоан Хотин е византиец на българска служба. Почти половин век по-късно Герасимов публикува втори екземпляр от същия печат, намерен във Варна (днес Исторически музей – Русе № 584), чийто край (на гърба на печата) разчита съвсем различно: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατοὺρ κανα Ηρτχιθυήνω Господи, помагай на твоя раб Йоан Иртхитюен, кански багатур (*Герасимов 1951*). Така Герасимов схваща Ηρτχιθυηνω като прабългарско фамилно име на неизвестен Йоан – длъжностно лице при княз Борис (като цяло това четене и приблизително същото или близко тълкуване е възприето впоследствие от *Гюзелев 1969:262*; *Бешевлиев 1979:233*; *Венедиков 1979:51–52*). Специално внимание заслужава наблюдението на Герасимов, че в думата Ηρτχιθυηνω буквите ιθυ (последни в четвъртия ред на печата) „едва личат“, че само при ниско странично осветление се виждат „едва личащи очертания“ и че същите букви „са повредени и върху екземпляра, обнародван от Панченко“, който на това място е видял само една буква – ω (*Герасимов 1951:74*). Ново четене и тълкуване на надписа от двата екземпляра на печата предлага Ив. Йорданов: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα ηρτχηνω Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур и канаиртхин (*Йорданов 1989:393–394*; *Йорданов 1993:36*; *Йорданов 1997*; *Йорданов 2001:69*)[1]. Според него не става въпрос за родово или фамилно име, а за втора съставка на длъжността или титлата κανα ηρτχηνω, наподобяваща титлата ὁ καναρτικείνος у *Константин Багренородни*. *За церемониите*. Авторът идентифицира Йоан със сина на цар Симеон, който би могъл да бъде престолонаследник на брат си Петър за времето от възцаряването му през 927 г. до раждането на децата му или по-късно[2]. Приемам тезата на Йорданов и отново обръщам внимание на прочита му ηρτχηνω, а не ηρτχιθυηνω, тъй като според него между буквите χ (край на

[1] Вж. варианта „Господи, помагай на своя раб Йоан, багатур кана-иртхитуин“ у *Гюзелев 2006: 56*.

[2] Идентификация на Йоан от печата с едноименния баща на Сондоке вж. у *Попконстантинов 2008*, според когото Йоан е бил багатур на престолонаследника – в случая на Владимир-Расате, престолонаследник на княз Борис.

четвъртия ред) и η (начало на петия ред) и при двата екземпляра на печата не се виждат ясни знаци, а в празното поле след χ не биха могли да се вместят три букви (ιθυ), както допуска Герасимов, а евентуално само един знак, от който в най-добрия случай могат да се видят следи от контури на закръглена буква, най-вероятно Θ (*Йорданов 1989:392–393*). Може би затова в по-късна своя публикация Йорданов разчита титлата като ηρτχ(ι)θ(υ)ηνω (*Йорданов 1993:36*), но впоследствие отново се връща към четенето ηρτχηνω (*Йорданов 2001:69*)[3].

През 1984 г. при разкопки в манастирския комплекс в Равна са намерени четири частично запазени екземпляра от друг оловен печат с гръцки надпис, идентичен на надписа от печата на Йоан, като разликата е само в името на притежателя на печата – Михаил. Ето и разчетения текст само на интересуващата ни обратната страна (на първо място е прочитът на *Георгиев 1990*, а на второ – прочитът на *Йорданов 1993: табл. IV*, *№ 17–20*):

1. Исторически музей – Провадия № 276: ...ηλ β[αγατ]ουρ κ[ανα] ηρτχ(ι) [θυ]νο[ς] – ...ιλ [βαγατ]ουρ κ[ανα] ιρτχ...νο[ς].

2. Исторически музей – Провадия № 277: ...ηλ [αγατ]ουρ κ[ανα] ηρτχ(ι) [θυ] νος – ...ιλ β[αγατ]ουρ ... ιρτ...νο[ς].

3. Исторически музей – Провадия № 278: ... [κ]αν[α] [ηρ]τχ(ι) θυ[ι]νος – ...αν[α]...χθ...ος.

4. Исторически музей – Провадия № 336: ... νος – ...ιρτχ...νο[ς].

През 1996 г. в землището на гр. Смядово е намерен пети екземпляр от същия печат (Национален исторически музей – София № 31815), публикуван от Йорданов, който разчита интересуващата ни част от надписа като Μιχαιλ βαγατουρ κανε ιρτχ(ι)νος Господи, помагай на своя раб Михаил, багатур и канаиртхин[4] и идентифицира Михаил с първородния син на цар Симеон[5] (*Йорданов 1997:354–362*; *Йорданов 2001:73–74*). Георгиев предлага следната етимология на реконструираната от него трисъставна титла κανα ηρτχ(ι) θυ(ι) νος: κανα 'хан, владетел'+ ηρτχ(ι) ~ тюрк. *epme*, *irpme*, чув. *ir*, *irxin* 'рано, ранен, утрешен' + θυ(ι)νος < тюрк. основа *tun* 'пръв, първенец, първороден', т.е. смисълът на титлата е „утрешен (бъдещ) хан и първороден (син)" (*Георгиев 1990*; *Георгиев 1992*). Йорданов оспорва третата съставка θυ(ι)νος поради нейната несигурност, защото „наличието на буквите там, както бе посочено и в предишните публикации, е само едно предположение" (*Йорданов 1997:357*; *Йорданов 2001:74*).

[3] Не приемам прочита и тълкуването на надписа от страна на Ст. Михайлов (*Михайлов 1992*), възражение вж. у *Йорданов 2001:70–71*.

[4] Вж. варианта „Господи, помагай на своя раб Михаил, багатур кана-иртхитуин" у *Гюзелев 2006:56*, който споделя тезата, че Михаил е първородният Симеонов син, лишен от престола и замонашен в един от манастирите в югозападните български земи (*Гюзелев 2006:232*, *бел. 8*).

[5] Идентификациите на престолонаследниците Михаил и Йоан със синове на цар Симеон се натъкват на някои трудности, свързани с престолонаследието при цар Симеон, вж. *Георгиев 1992*; *Николов 1996*; *Тодоров 2007*.

Наскоро в манастира при Равна бяха открити още два екземпляра от печата на Μιχαιλ βαγατουρ, като последният (седми по ред) е отлично запазен и с изцяло и ясно четящ се надпис: Κ(ύρι)ε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ (лице) Μηχαήλ βαγατουρ κανε ηρτχθηνος (гръб)[6]. Така новооткритият екземпляр слага край на споровете около изписването на прабългарската престолонаследническа титла.

Наличието на два различни графични варианта на прабългарската титла за престолонаследник (в съчинението на Константин Багренородни и в двата печата) предоставя възможност за тяхното съпоставително разглеждане, което ще направя по-нататък, придържайки се към следното:

1. И двете форми (книжовна и сфрагистична) съдържат запис с гръцки букви на една и съща титла (подобно предположение вж. и у *Йорданов 1989:394*; *Йорданов 2001:74*; *Георгиев 1992*; *Божилов*, *Гюзелев 1999 [2006:272]*). В противен случай ще трябва да допуснем, че по едно и също време (второ–трето десетилетие на X в.) са съществували две различни прабългарски титли за назоваване на престолонаследника, което едва ли е възможно.

2. В *печата на Михаил* тя е κανε ηρτχθηνος, а в *печата на Йоан* – κανα ηρτχ(ι)θ(υ)ηνω или ηρτχηνω (с различия поради недоброто състояние на екземплярите), но най-вероятно κανα ηρτχθηνω. Следователно и в двата печата титлата е еднаква (κανα ηρτχθηνος) с изключение на окончанията.

3. Логично е титлата в печатите като домашен извор да отразява по-автентичен запис спрямо записа на титлата у *Константин Багренородни*. *За церемониите*.

В резултат на съпоставянето на книжовната и сфрагистичната форма на прабългарската титла за престолонаследник предлагам следната трикомпонентна структура: κανα ‘владетел, хан’ + ηρ, ιρ (само ρ у Константин Багренородни) ‘утрешен, т.е. бъдещ’ + τικεινος, τχθηνος, τχθινος ‘дн. принц, син на владетел’, т.е. значението на титлата е ‘утрешен кан, син на владетеля’, откъдето ’бъдещ наследник на кана’ (καναηρτχθηνος). По отношение на втория елемент ηρ, ιρ приемам тълкуването на Георгиев (*Георгиев 1990:107*; *Георгиев 1992:5*) за паралели с тюркската основа на прилагателното *ir* (а не *erte*, *irte*) в значение ‘рано, утре, утрешен’ (т.е. ‘бъдещ’), като най-близки са успоредиците с чув., туркм., чаг. и узб. диал. *ir* в посочените значения (*Севортян 1:369–371*, *302–304*; *ЧРС 1982:115*; *РТС 1956:633*), с които етимологически съотносими са и алтайски форми като монг. **er* в *erte* ‘рано, ранен’, мандж., тунг. *erte* (*Севортян 1:370*), калм. *иргч* ‘бъдещ, предстоящ’ (*КРС 1977:272*). Третият елемент на титлата за престолонаследник (τικεινος – τχθηνος, τχθινος) се свързва с тюрк. *tegin*, *tigin*, *tikin* ‘принц’. В старотюркските рунически паметници от VII–VIII в. *tegin*, *tigin*, *täggin* е титул, прибавян към имената на младите члено-

[6] Този екземпляр на печата е обнародван, разчетен и коментиран от *Попконстантинов 2008*.

ве на ханското семейство, напр. Тонга тегин, Йолуг тегин в паметника на хан Могилян [683–735], Кюл тегин [ум. 736] от едноименния орхонски паметник (*Малов 1951*; *Малов 1959*) и др. (*Радлов 3:1034*, *1038*; *СИГТЯ 5:710*). У тюрките тигинът е заместникът на хана, неговият син или по-млад брат, който често се нарича *kül tegin* 'великият наследствен принц' (*Doerfer 2:395–396*). Клосон (*Clauson 1972:483*) отбелязва, че през тюркския период титлата *tegin* 'принц' означава 'син, внук на господстващия хаган', а след този период тя е употребявана с понижено значение. В старотюркските паметници и във всички съвременни тюркски езици думата се изписва като *tegin*, *tigin*, *tikin*, *tekin*, *takkin*, *tägin*, *täggin*, *täkin* (*СИГТЯ 5:322*, *663–664*; *Левин 2001:177*), т.е. винаги с гласна в коренната сричка. Как да си обясним тогава, че във формата от печатите (τχθηνος, τχθινος) тази гласна липсва и така отдалечава прабългарската форма от тюркската? Обикновено се допуска, че записът καναρτικεῖνος е погрешно изписана и изопачена прабългарска титла, явление обичайно за византийските паметници (*Йорданов 1989:39*; *Георгиев 1992:4*). Според мен обаче в записа καναρτικεῖνος (=κανα-ρ-τικεῖνος) едва ли можем да търсим наслоени грешки от страна на византийските преписвачи, защото той сравнително точно отразява тюркската форма, особено по отношение на последната съставка τικεῖνος = тюрк. *tikin*. Не подлежи на съмнение фактът, че титулът е много древен – макар и да се среща в старотюркските рунически паметници, той е зает от ранен предтюркски източник, както сочи нетюркската форма за мн. ч. *tegit* (*Clauson 1972:483*). По мнението на някои изследователи (*Menges 1951:99–101*) титлата *tegin*, *tigin*, *tikin* няма тюркски, а алтайски (хуно-монголски) произход поради наличието на съответни монголски и китайски форми със същото значение. Често тюрк. *tegin* се свързва с хунския титул *túqi*, сткит. **dā-gí* (*Pulleyblank 1962*) или с кит. *dàchén* 'висок ранг чиновник' < китайски прототип **dāj-gin* (*Шервашидзе 1990:85*). Приема се, че и в езика на ефталитите-авари, условно отнасян към иранските езици, *tegin* не е тюркска заемка, а автохтонна част от домашния (алтайски) лексикален фонд, срв. хун., ефтал. *thakkana* като название на владетеля (*Делева 1997:14–15*, *17*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 12*). Като се има предвид обаче, че под властта на ефталитите са били големи ираноезични маси, напълно естествено е в техния език да присъства иранска лексика. С такъв произход би могла да е и титлата *tegin*, която има аналог в хотански, пехлеви и согдийски (*digjina*, *dagjini*, *dagjajna*, *tjkjn*, *Bailey 1939:91*; срперс. *dēhkān Altheim 1:48–51*; *digyina*, в брахми текстове *tigina Малов 1951:430*). Хотанският език, наричан още сакски, е езикът на сакските племена, които през II в. завладяват областите (сред тях и Бактрия) по горното течение на Амударя. Согдийският също принадлежи към средноиранската езикова група. Особено интересни и най-близки до прабългарската форма τχθηνος (τχθινος) се оказват паралелните форми *tgjn*, *tqjn*, *tkjn* без гласна в корена, засвидетелствани върху индийски монети и в Mahrnamag – пехлеви (средноперсийски) текст от

IX в. от Източен Туркестан (*Müller 1913:10*; *Bailey 1939:91*; *Menges 1951:101*; *Кляшторный 1964:31*). Тези съответствия може и да не са случайни и тогава не е изключено да се окаже, че формата τχθηνος (τχθινος) пази следа от най-общо казано нечисто тюркско произношение. Можем да предполагаме, че макар и свързана с тюрките и тяхната владетелска терминология, титлата за престолонаследник (особено в съставката τχθηνος, τχθινος) е запазила някогашното си изконно (вероятно индоиранско) звучене сред Аспаруховите българи[7]. С иранско потекло е и синтактичната връзка между трите съставки на титлата, в която определението (ηρτχθηνος) следхожда определяемото (κανα)[8], вж. същото по тип словосъчетаване и при двукомпонентната титла за върховния владетел κανα συβηγη 'кан благополучен (с добра участ и съдба)'. Колкото до предаването на тюркското *-k-*/*-q-*/*-g-* в средисловие (а и в начална позиция) с прабълг. *-h-* (в гръцка и кирилска транскрипция), книжовните и епиграфските извори предоставят достатъчно примери за това, срв. Авнтοχολъ, -οχολъ (*Именник на българските канове*) : **oxlu*, сттюрк. *oγul*; Испернхъ (*Именник на българските канове*) : **Asparug* < **aspa* 'кон' + *-rux* < *rauka* 'светъл, бял'; блъχчн 'занаятчия' (*Шестоднев на Йоан Екзарх*): сттюрк. **bilgüči*; αλχαση 'шлем' (*Надпис от Преслав № 53)* : сттюрк. **alqači*; τωυλσχη 'нагръдник (на щит)' (*Надпис от Преслав № 53)* : сттюрк. **töülski*; χωυμσχη 'обработена кожа' (*Надпис от Преслав № 53)* : сттюрк. **köümski*; χλωυβρην 'халка' (*Надпис от Преслав № 53)* : сттюрк.**qloubrin*, *qalbuz* (*Granberg [forthcoming]:Phonology №№ 37–38*, *44–48*, *61*, *75*, *84*, *Morphology №№ 4*, *13*, *Dictionary: 10–17*, *44*, *45–47*, *114*, *116–117*).

[7] Иранско езиково влияние върху прабългарски е установено в редица лексеми, напр. χρъzанъ, Аспарухъ, Местичъ, βαγατουρ, βαγαιν, συβηγη, σητητ (*Бешевлиев 1967*; *Делева 1997:13*). С иранско потекло са и имената Кубер и Кубрат (*Добрев 2005:65–66*).

[8] Това е т.нар. „персийски изафет", различаващ се от тюркския синтаксис, при който определението предхожда определяемото, срв. двукомпонентните титли от прабългарските надписи ηζουργου βουλα, υκ βαγαηνου, ητζηργου βαγαηνου, βηρη βαγαηνου, σετητ βαγαηνου, ζερα ταρκανος, βορι ταρκανος, ολγου τρακανος и др.

V. ТИТЛИТЕ ОТ ГЛЕДИЩЕ НА ТЕХНИЯ ПРОИЗХОД

Повечето титли, разгледани тук (владетелски, престолонаследническа, съсловни и длъжностни), в изследователската традиция имат по няколко етимологии, понякога напълно противоположни и взаимно изключващи се. В тези случаи приемам за научно издържана тази, за която има достатъчно сериозни лингвистични аргументи и която е релевантна на историческия контекст в изворите. С малки изключения длъжностните и съсловните титли, както и почетните достойнства в ранносредновековна България, са с прабългарски произход, поради което техните корени трябва да се търсят в рамките на алтайските (в частност на тюркските) езици. Извън изконно алтайските (тюркските) по потекло титли има и титли-заемки в тези езици, съществували още в предтюркско време. В опита да се установи откъде точно те са попаднали у тюрките, се опирам на специализирани изследвания, привеждащи етимологически паралели обикновено с индоирански езици и китайски източници и по-рядко с езика жуан-жуан или с езика на ефталитите. В този смисъл предлаганата по-долу систематизация на ранносредновековните български титли и длъжности с оглед на техния произход е в известна степен условна, тъй като рефлектират сложни и продължителни етнолингвистични контакти.

1. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ С АЛТАЙСКО (ТЮРКСКО) ПОТЕКЛО

1.1. ТЮРКСКИ ТИТЛИ ИЛИ СЪСТАВКИ ОТ ТИТЛИ

Редица (пра)български съсловни и длъжностни титли или съставки от титли имат аналози само в тюркските езици и затова могат да се определят като изконно тюркски[1]. Сред тях са:

βοηλα/βοιλα

Тюркското потекло на съсловния титул боил (βοιλα, βοηλας, βοϊλᾶν, βοϊλαδας, Βολιαδες, Βουλιαν, βουληα, βωυλε, βελι, βουλις, βουλη, βοκλια, Βουηλα, вълиѣ, borlas, bule, bula, Bohiladis, Boilam), засвидетелстван най-рано в старотюркски и уйгурски текстове от VIII–IX в., обикновено се приема за безспорно. Като паралели се привеждат тюрк. *bo:d*, *bo:y* ‘ръст на мъж, човешко тяло; род, племе’, *boyla* ‘добре построен, създаден’, *bojlu* ‘висок’, *bolja* ‘издигам се’, *boila* ‘раста, увеличавам (се), удължавам се’, *boily* ‘с висок ръст; голям’, каракирг. *buila, buily* ‘имам ръст’. Първичното значение ‘висок’ във физически смисъл впоследствие се е разширило и в социален аспект, откъдето се

[1] Условно към тюркските езици се причислява и хунският език поради лингвистични съвпадения с по-късните тюркски езици.

е получило вторичното значение ‘велик, могъщ’. Има обаче и изследователи (*Clauson 1972:385*; *Кляшторный 1964:104*), които не изключват възможността прабълг. и тюрк. *boyla:* да е заемка в тюркски, древна предтюркска дума, може би свързана с източните хуни, макар че няма запазени реални следи от нея в китайски текстове, отнасящи се до този народ.

ητζιργου/ηζουργου (съставка към βουλα, κολοβρος, βαγαηνος); ꙗꙋрыгъıѧ

Почти всички етимологии извеждат първата съставка ητζιργου (ηζουργου, ητζηργωυ, Σουρσου, Сеρсоу/Сърсоу, ꙗрыгоу, zergo/zerco) на двусъставните длъжностни титли ητζιργου βουλα, ιζουργου κολοβρος, ητζηργου βαγαηνος от тюрк. *ičärigü*, *ičirgü* ‘вътрешен’, *ičrägi*, *ičräki*, *ičraki*, *ičrä*, *ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ < пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’. Успоредици на ητζιργου има в орхоноенисейските и уйгурските надписи и в други тюркски писмени паметници, като съчетанията, в които се срещат, означават ‘вътрешни служители; дворцови служители’. Аналогично значение имат и прабългарските титли ητζιργου βουλα, ιζουργου κολοβρος, ητζηργου βαγαηνος. Същата етимология има и ꙗꙋрыгъıѧ – „вътрешен“ войник, войник от стражата на владетеля, което се потвърждава и от неговото гръцко съответствие в изворите κανδιδᾶτος.

σαμψῆς, самъунн ‘управител на двореца и съветник на владетеля по дипломатическия церемониал’; sunas campsis = *suna samči* = сънѧ самъунн ‘сампсис на крепостта с кулите’

Тюркски произход има и титлата, засвидетелствана в изворите с гръцка, кирилска и латинска графика като σαμψὴς, οὔσαμψις (вм. ὁ σαμψις), Οὔσαμψος (вм. ὁ σαμψος), Оусапсъ, самъунн, campsis/sampsi, срв. уйг., чаг., тат., кипч., казах. *sa:n* ‘число, брой, количество, оценка’, чув. *sum*, *sam* ‘изчисление’, севтюрк. *sanamak* ‘броя, почитам’, *san-*, *sa:n-* ‘броя, преброявам, смятам’, ‘оценявам, пресмятам’. На старотюркските рунически паметници на Могилян и Тонюкук и на уйгурски паметници от VIII в. са познати глаголите *san*, *sana* ‘броя, смятам’ и произв. *sansyz* ‘безброй’. Тъй като обичайните тюркски форми са преобладаващо с коренно *n*, е възможно коренното м в самъунн да е вторично, последица от асимилационни процеси пред суфиксния африкат ч. В гръцкия запис σαμψῆς африкатът *č* (ч) е бил заменен с беззвучния съскав фрикатив σ, допълнен с предходна епентеза на π и в крайна сметка изписан като ψ. В рамките на тюркската (алтайската) етимология са предлагани и други паралели за σαμψις, *samъčii*, свързани с: 1) тюрк. **sab-čy*, *sav-čy* (> волжко-бълг. **sam-čy* с начален аблаут *b/m*) и орх., уйг. *sab*, *saw*, кашуб. *sav* ‘реч, слово, пословица, известие, зов, (въз)хвала’, *sab-čy*, *sav-čy* ‘пратеник, куриер; преводач’; 2) древноалтайски форми *сам*, *самъ*, *сиз*, *сис*, *сизмак* ‘знак, символ, буква; гадая; чертая, пиша’, откъдето сампсисът се определя като дворцов летописец. Последните две етимологии, както вече беше коментирано, не могат да се обвържат с контекста на изворите и с гръцките съответствия на самъунн ‘управител’ в библейски и небиблейски паметници, срв. самъннь ἐπίτροπος *Житие на Иларион Велики*, самъунн ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας *Книга Битие*,

ѕамъүн οἰκονόμος *Книга на пророк Исая*. В съставната титла *sunas campsis*, който е носил Прастич, първата съставка *suna* също отвежда към старотюркска глаголна основа: *sun-* ‘простирам (се), разтягам (се), протягам (ръка, крак)’, която лежи в основата на прабългаризма ѕынъ/ѕоүнъ ‘кула’, ѕынынъ ‘кулов, куловиден’ срещу гр. πύργος ‘кула, крепостна стена; крепост’ и гр. βᾶρις ‘голяма къща, кула; замък, крепост’. Коренната гласна в *suna*, предавана с латинско *u*, кирилско ъı/оү и тюрк. *y*, е била редуцирана, задна, висока и нелабиална [ə], което обяснява написанието ѕоүнъ (освен ѕынъ) в старобългарските паметници.

μαγοτῖνος, кλогатнинъ [**Boγa tin*] ‘висш военачалник, отговарящ за войсковия обоз и бойните машини’

Сред високопоставените длъжности от централната администрация е била μαγοτῖνος (кλогатнинъ), за която са предлагани алтайски и хуно-монголски паралели със значения: 1) ‘прославен; този, който ще прослави; маг; певец’ (*сттюрк. *maγ*, чув. *moxta, muxta* ‘слава, хвала’, кум., чаг. *maxta* ‘хваля, възхвалявам’, калм. *маг-тал* ‘възхвала’, *маг-талта* ‘прославен’, *маг-тъхъ* ‘славя, хваля’), 2) ‘име на тотемно животно’ (якут. *моготой* ‘вид белка’, сттюрк. *magha*, калм. *моха* ‘змия’, тюрк. *boγu*/*moγu* ‘бик, вол’), 3) ‘добър, честен, справедлив; смел, храбър’ (уйг., куман. *maγat*, *maγat-ta*, монг. *maghad*). Както вече коментирах, според мен става въпрос за двусъставна длъжностна титла. Първата ѝ част може да се свърже с тюрк. **baγo/*maγo*, а с оглед на славянския запис кλогатнинъ (с коренно о) – и с лексемата *boγa/moγa* ‘бик’, запазена във всички тюркски езици като *buqa*, *buγa*, *boγa*, *boqa*, *puγa* ‘бик, бивол’. Лексемата се среща в старотюркски и уйгурски паметници от VIII в. и в съставни лични имена (*Er buγa*, *Ara buqa*, *Bars buγa*, *Buqa qan*, *Aq boγa*, *Qutluγ buqa*, *Arslan boγa*). Редуването *p/b* : *m* е обичайно за тюркските езици, както и предаването на тюрк. *b* с гр. μ във византийските източници. Втората част на μαγοτῖνος -τῖν- може да се свърже с тюрк. *tin* ‘повод, юлар, оглавник; юзди’, запазено в уйгурски текстове от VIII в. (*tinin* ‘държа, дърпам юздите на коня’).

τζιγάτος, чнготъ ‘личен телохранител на владетеля’

С тюркски успоредици се свързва и длъжността τζιγάτος чнготъ, срв. тюрк. форми *jigit*, *jiγit*, *jihit*, *žigit*, *zigit*, *jygyt*, *či:t*, *t’šigə*. Първичното и основно значение на *jigit* във всички тюркски езици, включително и в старотюркските рунически паметници, е ‘юноша, млад човек от мъжки пол’ (срв. и *čigit* ‘момче; семка, зрънце’), от което впоследствие са се развили вторичните значения ‘храбрец, мъжествен, герой, воин’.

βηρη (съставка към βαγαηνος)

Ранговата съставка βηρη се етимологизира от тюрк. *biri* ‘южна, дясна страна’, *biriä*, *bärija*, *däridänjän* ‘на юг, надясно’, *bärijaki* ‘южен’.

ζερα (съставка към ταρκανος)

Съставката ζερα отвежда към сттюрк. *yiri*, *yir* ‘север, северен’, *yirtin*, *yirya*, *jyrjaqy*, *jyrjaru* ‘северен, в северна посока, [наляво]’, уйг. *ir*, *yir* ‘север’. Нейната

прабългарската форма може да се реконструира като **ži-ri* (*-ri* е ок. на падежа за насока на движението) > *ži-ra* > *že-ra* с редуване на коренната гласна *i* > *e* поради предходния палатал [*ži* : *že*] и с начално *ž-* (гр. ζ-) срещу начално сттюрк. *j-/y-*. Привеждани са и паралели за ζερα с калм. *зер(г)* ‘звание, ранг’, ‘чин, титул’, *зер-* (*зер-зев* ‘оръжие, въоръжение’, *зер-зевин* ‘оръжейник’), откъдето се обобщава, че ζερα ταρκανος е бил нещо като оръжейник, снабдител с оръжие.

ολγου (съставка към ταρκανος)

Ολγου е първа съставка на двусъставната длъжностна титла ολγου τρακανος ‘велик таркан’. Етимологията на ολγου (с метатеза *uγ* > *γu*) се извежда от тюрк. *uluγ*, *uluq*, *ulu* ‘велик, голям’ в буквален и преносен смисъл, запазени във всички тюркски езици, като в някои е със семантика ‘известен, знаменит’, ‘старши’ ‘висока особа’, ‘почтен, уважителен’, ‘важен, знатен’.

κουλου, καλου, кълоу (съставка към ταρκανος)

Съставката κουλου, кълоу предхожда титула таркан в съчетанието κουλου τερκανος/καλου τερκανος/кълоу (клоу) тоуканъ, с което се бележи достойнство за привилегия. Κουλου, кълоу < тюрк. посесивно име *külü(g)* ‘славен, известен, знаменит’, използвано в аналогичен контекст в старотюркски и староуйгурски паметници (*Kül-Tegin*, *külüg xaγan*, *kül bilgä qaγan*, *Külüg čur*, *Külüg sanun*).

1.2. АЛТАЙСКИ ТИТЛИ ИЛИ СЪСТАВКИ ОТ ТИТЛИ

Друга част от (пра)българските длъжностни титли може да се постави в контекста на алтайските езици[2], срв.:

υκ (съставка към βοηλα, βαγαηνος)

С алтайски произход е първата съставка υκ на двукомпонентните длъжностни титли υκ βοηλα и υκ βαγαηνος, срв. тюрк. **jüq* от основа **jü-* ‘нараствам, ставам висок’, *jük-sä-k* ‘висок’, *jük-sä-l* ‘издигнат’, *jokaji, jokkapi*, *јокар*, *јокары*, *јокурт*, *јокуш*, *јокарі* ‘горна част, горен, (на)горе, нависоко, висок, по-висок’, калм. *ик/юк* ‘висш, върховен, старши’. Оттук и тълкуването на υκ βοηλα и υκ βαγαηνος като ‘старши боил’, ‘старши багаин’.

ημνηκος, μηνικος, мннкъ ‘висш военен командир на кавалерията’

Етимологията на Ἡμνῆκος/μηνικός/мннкъ отвежда към лексемата нма ‘кон’ *Именник на българските ханове* и тюрк. *emlig*, *imlig*, *emlik*, *imnik*, *emnik* (последните две с назална асимилация) ‘младо същество, което още бозае > млад необязден кон’, монг. *emlik*, калм. *emleg* ‘див, необуздан кон’; срв. и сттюрк. *kädimlig* ‘оседлан кон’, тюрк. **bin-*, *min-* ‘яздя (кон)’, чаг. *ämäl* ‘седло’, хун. *Emmedzur* <**emä-čur* ‘коняр’. Въпреки че някои изследователи приемат монголските форми за тюркски заемки, фактът, че те се срещат и в източните, и в западните алтайски езици, по-скоро говори за изключително архаична

[2] Алтайското езиково семейство включва тюркска, монголска и тунгусо-манджурска група.

общоалтайска (срв. и евенк. *емники,* мандж. *элмин*, *элмен*, бурят. *эмник*, калм. *эмнег* ‘див необязден кон’) и хуно-монг. лексема *емилик*, *емлик*, *емник*, *имник* ‘конче, жребец’.

ꙗьванькꙗнн ‘виночерпец на владетеля’

Виночерпецът на владетеля от ранносредновековна България, вероятно наречен ꙗьванькꙗнн, е с мотивираща лексема ꙗьванъ ‘съд, чаша, кана’, отвеждаща към татар., казан. *čujen*, чаг. *čüjün* ‘чугун, лято желязо, сурово желязо’ < пратюрк. **čügün*. За първи път *čoδyn* ‘бронз’ е регистрирано в караханидско-уйгурски, впоследствие в чаг. *čojyn* (вторична форма с *-j-* вм. *-δ-*) ‘непретопено желязо’ и в Kodex Cumanikus *čojun* ‘бронз’, а днес е познато главно на кипчакските езици и на езиците от Сибир като *čojun*, *čujyn*, *šojun*, *čojγon*, *čojgön*, *čojyn*, *čöj(g)ün* ‘чугун; метално котле; чайник’. Предполага се, че в тюркските езици от сибирския ареал и в ойратския монголски е била заета от ср.кит. *žəw* ‘лят метал’ във вида *čoj* (*čöj*, *soj*, *šoj*) ‘чугун’. Преминаването на интервокално *-γ-* в интервокално *-w-* се наблюдава в тюркски, когато интервокалното *-γ-* е неустойчиво. Първоначално тюрк. *čod(g)un* не е назовавало метал, а съд (котле, менче, бака), за което говорят и формите в п.монг. *čodugar*, *čožugar*, *coъgor* ‘с форма на гарафа, шише, кана, стомна’, и едва по-късно *čod(g)un* започва да означава ‘чугун’. С първичното алтайско значение кореспондира и прабълг. ꙗьванъ, ꙗьваньць, ако имаме предвид: 1. Гръцките му съответствия ξέστης, καψάκης ‘съд, чаша, кана, шише, стомна, гърне’ без значение от какъв материал са направени. 2. Синонимите кръꙗгъ, -ѧ и кръꙗажьць ‘глинен съд, кана, стомна, гърне; паница; делва, бъчва’ и никога ‘метал’. 3. По-късните съответствия на ꙗьванъ, ꙗьваньць в славянските писмени паметници и в съвременните славянски езици и диалекти и техните значения ‘кана, чаша, канче, стомна’, без задължително те да са направени от метал.

пηλε (съставка към ζωπαν)

Съставката пηλε, с която се формира двусъставната титла пηλε ζωπαν ‘главен жупан’, отвежда към тюрк. *baš*, *ba:š*, *paš* ‘глава, главен, старши, началник, ръководител’ с отразени явления: 1) начално прабълг. *p-* : тюрк. *b-*, чув. *p-*; 2) средисловно прабълг. *-i-* : тюрк. **-a:-*, което може да се обясни или с диалектни различия, или с аналогичната в чувашки език тенденция към стесняване на широките гласни и по-конкретно преход *a* > *i* ако гласната е кратка; 3) ламбдацизъм (прабълг., чув. *l*: тюрк. *š*) – архаична алтайска черта в суфиксни морфеми.

ηρ, ιρ (съставка в καναρτικείνος, καναιρτχθινος, καναηρτχθηνος)

Престолонаследническата титла (καναρτικείνος/καναιρτχθινος/καναηρτχθηνος) е формирана като трикомпонентна структура: κανα ‘кан’ + ηρ, ιρ (само ρ у *Константин Багренородни*) ‘утрешен, бъдещ’ + τικείνος, τχθηνος, τχθινος ‘принц, син на владетел’, откъдето и значението на титлата е ‘бъдещ наследник на кана’. Вторият елемент ηρ, ιρ има ясни паралели в тюрк. (чув., туркм., чаг. и узб. диал.) *ir* ‘рано, утре, утрешен’ (‘бъдещ’), монг. **er/erte* ‘рано, ранен’, мандж., тунг. *erte*, калм. *ирґч* ‘бъдещ, предстоящ’.

il (несигурна съставка към tabare)

Ако съставката il от израза ilvestrannatabare ‘(Вестрана?), началник на владетелската канцелария’ не е грешен запис, тя отвежда към тюрк. *il, äl el* ‘племе, племенен съюз, народ, страна, държава’ (среща се още в орхонските рунически паметници). Тюрк. *il, äl el* ‘глава, главен, старши, началник’ се съпоставя с монголски и други алтайски съответствия, срв. калм. *el* ‘мир, съгласие; съплеменник, не враг’, монг. *el* ‘мир’, тунг. *elke* ‘тишина’, евенк. *ilel* ‘народ, хора’.

Алтайски (хуно-монголски) успоредици са възможни и за титлите κολοβρος/κουλουβρος; καυχανος/καυκανος/кавханъ; κοπανος; κρονος/крунъ (вж. по-нататък).

2. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ-ЗАЕМКИ В ТЮРКСКИ

Редица прабългарски титли с алтайски или тюркски паралели се отличават с дълбока древност, тъй като са съществували и в предтюркско време и могат да се разглеждат като заемки в алтайските езици. Подобни титули не се етимологизират на тюркска почва, но по въпроса от какъв език (източник) са преминали в тюркските (алтайските) езици са изказвани различни и дори напълно противоречиви мнения. Най-общо за такива старотюркски титули се търсят ирански и китайски паралели и по-рядко паралели от езика жуан-жуан или от езика на ефталитите. Тюркско-иранските езикови взаимоотношения възхождат към дълбока древност [I–VI в.], когато номадски тюркски племена живеят в съседство с уседнало ираноезично население в Средна Азия. Първите писмени свидетелства са от VI в., но началните контакти на тюрките (ашините) с индоевропейското население на Източен Туркестан и Западен Китай възхождат към III в. – 460 г., когато предците на ашините обитавали територии с преобладаващи ирански и тохарски[3] езици. Оттам е началото и на самото племе ашин, чието етническо смесване с автохтонното население от района е отбелязано и в китайската историография, и в тюркските генеалогически легенди[4]. Така много преди завоюването на Средна Азия от тюрките са били установени тесни контакти между тях и индоевропейското население на Източен Туркестан, в т.ч. и согдийците, контакти, които в този период са били по-непосредствени от тюркско-китайските взаимоотношения (*Кляшторный 1964:111, 113*). Последица от сложните лингвистични връзки между тюркски (алтайски) и ирански езици в района на Средна Азия и прилежащите ѝ области е наличието на мно-

[3] Изчезнал индоевропейски език в две разновидности, разпространен ок. VI в. в Средна Азия в района на пътя на копринатa (дн. Синдзян-уйгурския автономен регион в Китай).

[4] Напоследък все по-често се говори за наличието на индоевропейски етнолингвистични и културни влияния в генезиса на първите тюрки – лансира се идеята, че не само династичният род Ашина (A-shi-na), формирал ядрото на тюрк[ют]ите (T'u-küe, T'u-chüe) и смятан от китайските хронисти за клон на източните хуни (Hsiung-nu), но и самото название Türk навярно са имали стар ирански произход (*Стоянов 2004:493*).

жество ирански заемки в тюркските езици. Затова в (пра)българската владетелска и административна система се откриват и титли с предполагаемо иранско и тохарско потекло, а някои са познати и на китайски източници, доколкото китайската цивилизация е повлияла на народите от Алтай.

2.1. ТИТЛИ-ЗАЕМКИ С ИНДОИРАНСКИ ПАРАЛЕЛИ

καναι συβηγη

Първата съставка **καναι** (прабълг. **qa:na*) на владетелската титла **καναι συβηγη** няма пълен аналог в алтайските форми (*qan*, *xan*, *qaγan/xaγan/qaqan*), в които най-вероятно е съкращение от *qaγan/xaγan* ‘върховен управник, главен хан; независим владетел на племе’. Макар тюркската титла *qan*/*qaγan* да е с не съвсем ясна етимология (тюрк. *qa:n* < от пратюрк. **qa:n* ‘кръв’, от кит. *ke kuan* или от езика жуан-жуан), тя се отличава с дълбока древност, тъй като е съществувала и в предтюркско време. Най-рано е засвидетелствана като владетелска титла у народа жуан-жуан, откъдето може би е заета от тюрките, а като старокитайска владетелска титла е спомената в края на I в. Сравнително рано тюрк. *xa:n/qaγan* е заето в монголски като *kaγan/ka<an*. Налице е паралел на **καναι** с *kanarang* ‘пограничен владетел’ в иранския паметник от края на Сасанидската династия и с *hanarang* ‘пълководец, който управлява персийска област, съседна на ефталитите’. Затова не е изключено прабълг. **καναι** да е свързано с ираноговорящи народи от Средна Азия и Кавказ, където към VI в. нахлуват тюрките.

По-ясно е индоиранското потекло на съставката **συβιγη** (**συβηγη**, **συβιγι**, **συβυγη**, SYBHГI) <**sübigi*, *sübügü*, отразено в иран., тохар., афган. *iapgu*, *yavuga*, сак. *yavuga* < *yam-* ‘предвождам, възглавявам’ > кит. *siep-hu* > сттюрк. *yabgu* (орхон., уйг., тюркски руни *yabγu*, *javγu*, огуз. *jafγu* ‘съветник, висш военно-административен чин след кагана’). Почти единодушно се признават успоредиците на **συβηγη** с титлата на върховния управник *yabghou/yabγu* у тюрките, хазарите и волжките българи, която е чужда заемка в тюркски и отвежда към земите на Централна Азия (вж. титлата *ibigi* при ефталитите). И прабълг. **sübügü/*sibigi*, и тюрк. *yabgu* могат да се сравнят с иран. **subhagah*, авест. *hubaga-* ‘щастлив’, *baga*, *baγa* ‘участ, съдба; господин; бог’, тохар., афган. *yavuga-*, IAПГУ // ие. **su-* (*hu*) ‘добър’ + *bhaga-* ‘щастие’, стинд. *bhagah*, *bhágas*, **bhága* ‘благосъстояние, щастие; божество, господ’ < ие. **bhág-o-* ‘участ, съдба’, парт. *baγ* ‘бог; господин’, т.е. индоевропейските паралели сочат припокриване на значенията ‘бог, божество; господин, господар’ и ‘богатство, благо, щастие, участ’, откъдето и семантиката на **καναι συβηγη** като ‘щастливия, благополучния (с добра участ и съдба) кан, [поставен] от Бога’. Така най-вероятно прабълг. **συβηγη** има индоиранско потекло, но с отразена тюркска палатална хармония и с редуване на прабълг. *s-*, *š-* с тюрк. *y-*, подобно на други ирански заемки, напр. **σετητ**: **šädit*, сттюрк. *šädapit* < иран., согд. *yšyd*. С иранско поте-

кло е и синтактичната връзка между двете съставки на титлата, в която определението (συβηγη) следхожда определяемото (κανα). Това е т.нар. „персийски изафет“, различаващ се от тюркския синтаксис, при който определението предхожда определяемото, както е при двукомпонентните титли от прабългарските надписи ηζουργου βουλα, υκ βαγαηνου, ητζηργου βαγαηνου, βηρη βαγαηνου, σετητ βαγαηνου, ζερα ταρκανος, βορι ταρκανος, ολγου τρακανος и др.

βαγαινος/БОГОIN

В орхонските рунически надписи *baγa* е титул на тюркски владетели и пълководци и влиза в състава на сложните титли *bojla baγa tarqan* и *cutluq baγa tarqan*. По-рано [VI в.] титулът *βγγ* ‘господин’ е засвидетелстван в согдийски надпис от Бугута, Монголия. Почти единодушно коренът *bag-* се свързва със стинд. **bhága* ‘благосъстояние, щастие; божество, господ’ < ие. **bhág-o-* ‘участ, съдба’, авест. *baga* ‘участ, съдба; господин; бог’, парт. *baγ* ‘бог; господин’, скит. *baga* ‘бог’, стперс. *baga-*, иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’, сриан. **bag* ‘господин, управник, господар’, откъдето е заето в сттюрк. *bag-a** <*bäg*. Във вида βαγαινος/БОГОIN титлата не се среща никъде другаде.

σετητ (съставка към βαγαηνος)

Σετητ [*šedit*, *šädit*] от титлата σετητ βαγαηνος ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’ се етимологизира от пратюрк. *šädapit*, заето от согд. *yšyδ* ‘цар’ < ст.иран. *Xšaθra-* ‘древно божество на ирански племена с военна функция в трифункционалната структура на върховните богове на индоевропейците’; сходни са сак. *Šao* и перс. *ṣāh* <стперс. *xšāyaθiya*. В старотюркските паметници *šad*, *šadapyt* е висш титул на първия човек след хана. Заемането от ирански ‘*yšyd* > *šädapit* > *šädit* се осъществява чрез характерните за алтайските езици фонетични явления: 1) палатална хармония, рефлектираща върху коренната гласна (прабълг. *-ä-* [*e*, *i*] : тюрк. *-ä-*); 2) редуциране и изпадане на гласни в средисловие (в неударена сричка) и опростяване на съчетания от две съгласни чрез редукция на първата (**šäd-ap-it* > *šäd-av-it* > *šädvit* > *šädit*); 3) предаване на инициално иран. *y-* с прабълг. (тюрк.) *š-*. Прабълг. σετητ има аналог в орхон. *šad* ‘вицекрал’ (< согд. *xšyδ*) като една от висшите военно-административни титли в Тюркския и Уйгурския хаганат, трета в йерархията след *qaγan* и *jabγu*, обикновено давана от хагана на някой близък роднина.

βαγατουρ

Коренът *bag-* в βαγατουρ е същият като в βαγαινος. Обикновено тюрк. *ba:tur* (*ba:tir*, *pa:tir*, *batir*, *patir*, *padir*, *batur*, *bahadur*, *bahidur*, *bahadir* ‘герой, храбрец; решителен, мъжествен, смел, доблестен’) се разглежда като иранска заемка в сттюрк., срв. авест. *baχtar*, перс. *bahādur*, съвр. перс. *behader*, санскр. *b’aktr-*. По-рядко се извежда хунски, хуно-монголски и общоалтайски произход или етимологията се определя като неясна, а понякога се свързва с езика жуан-жуан. При всички случаи обаче думата е чужда заемка в тюркски и има древни предтюркски корени. Появата ѝ в тюркски през средновековния пери-

од е главно чрез форми със средисловно *-h-*, което предполага непосредствен персийски източник.

ⰴⱃⱁⱆⰳⱏ ‘болярин, велможа’

Лексемата-титул ⰴⱃⱁⱆⰳⱏ, за чието институционално значение липсват категорични данни, има аналог в редица алтайски езици, където се среща *дарүга*, *darga* ‘който стои начело, ръководител; старейшина; човек с по-висок статус’, срв. п.монг. *daruγa* ‘началник’, *daruγala-* ‘стоя начело’, евенк. *дарүгā*, *дарүhā* ‘старейшина; лице за събиране на данъци’, монг. *дарга* ‘началник, ръководител; старейшина’, бурят. *дарга* ‘началник, командир; човек с по-висок статус’, калм. *дарһ* [*дарһъ*], *darγa* ‘старейшина или предводител на племе, отряд’. В стуйг. и в тунгусо-манджурските езици *daruγa* е заемка от монголски, а в монголски – от персийски, вж. перс. *dārogā*, *darova*, *dâruγa* ‘началник на окръг; длъжностно лице, отговорно за реколтата’. Персийско-алтайският титул *dārogā*, *дарүга* ‘който стои начело, старейшина’ ще да е бил донесен от прабългарите и впоследствие възприет от славяните като ⰴⱃⱁⱆⰳⱏ. Персийските форми са с коренно *ā*, което за разлика от краткото *ă* се определя като много различно от славянското *а*, тъй като се произнася силно назад в устната кухина и с лабиализация. Може би този звук за славянското ухо е наподобявал произношението на голям ер (ъ), също заден вокал, макар и нелабиален, но вероятно произнасян като *ŏ* или *й*, по принцип лабиали. Впоследствие перс. *ā*, предавано като ъ в слаба позиция, е престанал да се отбелязва и така вероятно се е стигнало до формата ⰴⱃⱁⱆⰳⱏ.

tabare ‘началник на владетелската канцелария’

За tabare съществуват ирански паралели, срв. срперс. *dbyr* [dibīr] ‘канцелярист’ < ст.иран. **dipī-vara-*, *dapir* (с възможно согдийско посредничество), както и ср.кит. **γiet-li-pɷət*, предаващо тюркското звучене **äl-tibär* или **äl-tipär*. Може би тюрк. *täbär* е персийска заемка (от ст.иран.), попаднала най-напред [II–III в.] в средноазиатските български езици, а после и в останалите тюркски езици. В стари персийски текстове се споменава *Dibir* ‘писар, секретар’, срв. и елам. *teppir* ‘главен писар’, авар. *dibir* ‘свещеник, преписвач, познавач на Свещеното писание’, перс. [*дäбир*] ‘секретар, който води кореспонденцията на управител, ръководител; учител; писател, литератор’. Писарите от края на древноперсийската династия на Ахеменидите [VII–IV в. пр. Хр.] се назовавали с еламската заемка **дипивара*, срперс. *дибир* < стакад. *дипи* ‘писмо, запис’, а обучението се извършвало в училища, наречени *дибирестан* ‘помещение на писарите’. По времето на Сасанидите [III–VII в.] писарите са формирали специално съсловие в обществото, а сасанидските традиции се запазили в Средна Азия и след арабското нашествие [VIII–IX в.], вж. напр. тадж. *дабир* ‘личен секретар’.

ⰲⱁⱃⱏ (съставка към ⱅⰰⱃⰽⰰⱀⱁⰸ)

Като изхождам от схващането, че съставката ⰲⱁⱃⱐ от титлата ⰲⱁⱃⱏ ⱅⰰⱃⰽⰰⱀⱁⰸ е различна от ⰲⱏⱃⱏ < тюрк. *biri* ‘южна, дясна страна’, смятам, че ⰲⱁⱃⱐ отразява

тюрк. *böri*, *büre*, *buri* ‘вълк’, регистрирани в орхонските рунически надписи и в староуйгурски текстове. Според някои изследователи лексемата е образувана на тюркска почва, но по-разпространена е иранската версия за произхода й, срв. осет. *berägʏ*, *birägʏ* < иран. **bairaka* ‘страшен’, хот.-сак. *birgga*, иран. **birūka*, согд. *wyrka*, авест. *vəhrka*, стперс. *vəhrka-*, *vrkāna* ‘вълк, вълчица’. Други индоирански паралели свързват тюрк. *böri* не с форми със семантика ‘вълк’, а с форми със значение ‘град, крепост, крепостна стена, ограда’. Като отчитам участието на *bö:ri* ‘вълк’ в аналогични тюркски съсловни титули, за по-възможно приемам тълкуването на длъжностната титла βορη ταρκανος като ‘вълк таркан’, с която се е обозначавал военно-административният наместник на българския владетел в дадена провинциална област. Известно е голямото значение на вълка като символ за тюрките през VI в., напр. митологическата му роля като древен тотем, култът към вълчицата като легендарна прародителка на редица тюркски племена, култът към сивия вълк като родоначалник на монголските ханове.

τικείνος, τχθινος, τχθηνος (съставка от καναρτικείνος, καναιρτχθινος, καναηρτχθηνος)

Третият компонент τικείνος/τχθηνος/τχθινος от престолонаследническата титла (καναρτικείνος/καναιρτχθινος/καναηρτχθηνος) се свързва с тюркския титул *tegin*, *tigin*, *tikin* ‘принц’. Той е много древен, зает е от ранен предтюркски източник, който според някои етимолози е от индоирански произход, срв. сак., пехл., согд. *digjina*, *dagjini*, *dagjajna*, *tjkjn*; срперс. *dēhkān*. Тюркските форми (*tegin*, *tigin*, *tikin*, *tekin*, *takkin*, *tägin*, *täggin*, *täkin*) са винаги с гласна в коренната сричка, докато във формата от българските печати (τχθηνος, τχθινος) такава гласна липсва. Аналогични форми *tgjn*, *tqjn*, *tkjn* са засвидетелствани върху индийски монети и в Mahrnamag – средноперсийски текст от IX в. от Източен Туркестан. Затова е възможно съставката τχθηνος (τχθινος) да пази следа от най-общо казано нечисто тюркско произношение, от някогашното си изконно (вероятно индоиранско) звучене сред Аспаруховите българи. С иранско потекло е и синтактичната връзка между трите съставки на титлата, в която определението (ηρτχθηνος) следхожда определяемото (κανα).

κρονος/кроунъ ‘висш военен командир, отговарящ за границата’

Възможни са индоирански паралели, срв. иран. **karana*- ‘край’, срперс. *karān*, *kanār* ‘бряг, край’, пехл. *kanār*, согд. *kerān* ‘страна, направление’, авест. *karana* ‘край, бряг’, сак. *kara*- ‘предел’, осет. *кæрон* [с коренна гласна между *а* и ъ, близка до неударено *а*, която лесно може да не бъде чута] ‘край, граница, предел’. Друга етимология отвежда към хуно-монолските и алтайските езици, срв. монг. *хорон* (*хороон*)< *корон* [с нечуто и незаписано коренно кратко *о*] ‘полк, район’, ‘командир на полк’, ‘командир на район’.

Индоирански успоредици са възможни и за титлите κολοβρος/κουλουβρος; καυχανος/καυκανος/кавхаиъ; κοπανος (вж. по-нататък).

2.2. ТИТЛИ-ЗАЕМКИ С КИТАЙСКИ ПАРАЛЕЛИ

В (пра)българската йерархична система има и известен брой тюркизирани китайски титули, напр.:

ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωπαν

Титлата ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωπαν се свързва с тюрк. *čub* (hapax legomenon) ‘област’, калка от кит. *čiu*, *chou* ‘област, район, окръг’, както и с тюрк. (хак.) *čupan/čoban/čopon* ‘второстепенен служител, селски вожд’, ‘помощник селски кмет’. Според някои изследователи тюрк. *čupan* е заето от китайски (*čopan* : *žopan* : *župan* : *jopan* < кит. *tsou-pan* ‘секретар, канцлер’). Не са малко обаче привържениците на тезата за нейното славянско потекло (като производно от жупа) – тази хипотеза обаче се натъква на редица трудности: 1. Като название на административна единица жоупа е засвидетелствано късно (към XI в.), което е трудно обяснимо при наличието на данни за жупани още през VIII–IX в. 2. Ако жоупанъ е производно от слав. жоупа (<*корен *žup-* + суфикс *-an*), необяснимо остава агентивното значение на суфикса *-an*, по принцип с адиективно значение, според което жупанът би трябвало да притежава качества, присъщи на жупата – такова тълкуване обаче противоречи на известното от изворите за жупана. Затова е по-възможно жоупа в значение на административна единица да е вторично получена от жоупанъ. 3. Връзката на тюрк. *čupan* ‘второстепенен служител, селски вожд’ с перс. *çūpān* (*šabān*, *šubān*) ‘овчар, пастир’ (а оттам и със индоиран. **gou-pan* ‘пастир, началник на пастирите’ и др. под. форми) трябва да се отхвърли, защото перс. *çūpān* ‘овчар’ е по-късна заемка в тюркските езици. 4. Връзката между южнослав. **župan* и индоиранските форми със значение ‘овчар, пастир, пазач на добитък > стопанин, господар’ е съмнителна и поради факта, че никъде сред индоевропейските названия на едър рогат добитък и производните им не е засвидетелствана отгласната степен **geu̯-*, от която единствено би се получила формата **župan*. 5. Никъде в източниците прабълг. ζοαπαν/слав. жоупанъ и тюрк. *čupan*, *čub* нямат значение ‘овчар, пастир, стопанин на животни’. Затова най-възможна изглежда тезата за много ранно заемане на ζοαπαν от прабългарски (или чрез прабългарски) в праславянски, резултат от славяно-алтайските лингвистични контакти. Не може обаче да се изключи и хипотезата за съществуването на омонимични прабългарски (алтайски, **županъ* жоупанъ, унг. *išpān*) и славянски (**гърапъ*, *гърапъ*, прототип на стчеш. *hpán* и изтслав. *pán*) форми, които с течение на времето са контаминирали и са сближили значенията си.

ταρκανος, τρακανος, τερκανος

У тюрките *tarqan*, *tarxan* е засвидетелстван като титул (на владетел, велможа, високо звание, достойнство) и като част от лични имена и прозвища. Първично е значението ‘ковач’, заето от монг. *darqan* > *darxan* ‘занаятчия; лице, освободено от данъчно облагане’, а по-късна е семантиката ‘човек, освободен от данъци и повинности; привилегировано съсловие; освободен от

данъци’. Титлата е съхранена в китайски източници от предтюркско време – така (*shan-yü*, сткит. **dān-γwaγ*, кит. *dágān*, *ta-kan*, *ta-kuan*, сино-кор. *tar-kwan* ‘благороден’) се е титулувал върховният владетел или второто по ранг длъжностно лице в племенното подразделение *da-gan/dargan, da-la-gan*). Титлата се среща и у хазарите, хуните, аварите и ефталитските владетели от Афанистан (без тюркско посредничество). Съществуват и други хипотези за произхода ѝ: тюркски, предтюркски, хуно-монголски (монг., бурят., якут., калм. *tarxan, darxan* ‘ковач, изкусен майстор, умен, почтен; свободно от повинности лице, любимец на хана, привилегирован човек’), индоирански (стинд. *tarkana-* ‘съждение, предположение’, скит. **tarxān* ‘съдия; освободено от налози привилегировано лице’, осет. *tærxon* ‘съдебно решение, съд’, сак. *ttarkana-*, согд. **tarxan* (*pγ’ trx’n*), хотан. *ttarkani*, *ttarkana*, срперс. *trx’n*). Въпреки тези разнопосочни етимологии категорично може да се каже, че в тюркски *tarqan*, *tarxan* е чужда заемка, титла с дълбока древност и широко разпространение още от предтюркско време.

τικείνος, τχθινος, τχθηνος (съставка в καναρτικείνος, καναιρτχθινος, καναηρτχθηνος)

Третият компонент на престолонаследническата титла (καναρτικείνος, καναιρτχθινος) е τικείνος, τχθηνος, τχθινος и се свързва с тюркския титул *tegin*, *tigin*, *tikin* ‘принц’. Той е много древен, зает от предтюркски източник, който според някои етимолози е китайски, срв. сткит. **dā-gí* > кит. *dàchén* ‘висок ранг чиновник’.

Паралели с китайски източници се привеждат и за тюркската титла *qan*/*qaγan*, която не е точен аналог на прабълг. κανα. Като старокитайска владетелска титла (кит. *ke kuan*) е спомената в края на I в.

2.3. ТИТЛИ-ЗАЕМКИ ОТ ДРУГИ ЕЗИЦИ

Според някои етимолози тюрките са могли да заимстват титли и от езика на жуан-жуан, на които известно време тюрките са били подчинени. Не се изключва обаче и обратната възможност – жуан-жуан да са заимствали от езика на тюрките, както и възможността и тюрките, и жуан-жуан да са заимствали от трети общ източник. Сред най-често цитираните тюркски титли, вероятно заети от езика жуан-жуан, са *ältäbär* (прабълг. iltabare), *šäd* (прабълг. σετητ), *ba:tur*/*ba:tir*/*batir* (прабълг. βαγατουρ), *tegin*/*tigin*/*tikin* (прабълг. καναρτικείνος/καναιρτχθινος/καναηρτχθηνος), *tarqan*/*tarxan* (прабълг. ταρκανος). Паралели с езика жуан-жуан се привеждат и за тюркския титул *qan*/*qaγan* (различен аналог на прабълг. κανα) – именно у жуан-жуан той е най-рано засвидетелстван, откъдето може и да е бил зает от тюрките. Някои изследователи свързват езика на жуан-жуан с езика на аварите – номадско племе, появило се в Европа към VI в. Други учени обаче отнасят езика на аварите, макар и условно, към

тюркските (алтайските)[5] езици или към езика на ефталитите от Средна Азия. Както вече беше коментирано, ефталитите са познавали титлите *ibigi* (прабълг. συβηγη, съставка от владетелската титла κανα συβηγη) и *tegin* (прабълг. τικεῖνος/τχθινος, съставка от престолонаследническата титла καναρτικεῖνος/καναιρτχθινος/καναηρτχθηνος).

3. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ С ПОВЕЧЕ ОТ ЕДНА ВЪЗМОЖНА ЕТИМОЛОГИЯ

За няколко длъжностни титли в ранносредновековна България е трудно да се изведе една общоприета (или приета от повечето изследователи) етимология. Затова на този етап от проучванията са еднакво възможни две или повече хипотези относно техния произход. Става въпрос за следните титули:

καυχανος, καυκανος/κавχанъ, кавьганъ

Опитите да се установи етимологията на прабълг. καυχανος/καυκανος/κавχанъ/кавьганъ очертават няколко посоки, като почти всички изследователи акцентират върху неясната етимология на титула. Някои от тях извеждат алтайски (тюркски) произход, други привеждат китайски паралели, а трети – ирански успоредици. Трудностите при етимологизирането засягат първата съставка на титлата, чийто домашен прабългарски (славянски) вариант ще да е бил καυχανος/καυκανος/κа(в)χанъ/кавьганъ, докато единичните форми κοπχάνος, καμπαγάνος са по-скоро вторични. Титулът καυχανος, кавχанъ няма точни аналози в други езици (у аварите *kapkhan/capcanus/captanus*, в старотюркски *qaγan* и еднократно *Qapaγan* като лично име). Съставката **kau*-, **qau*-, **qav*- изследователската традиция свързва: 1) със сттюрк. *qav/qavl* ‘силен, мощен’, сттюрк. *qap* = καυ- ‘близък, кръвен родственик’, със сттюрк. *qap(a)γan* ‘избор’, **qap*- ‘ловя, хващам’, откъдето се извежда значението ‘изборен владетел’; 2) с иран. *qaw* ‘княз’ = перс. диал. *kavay, kay,* като първичната заета от ирански сттюрк. форма е *kav kavan* > *kavakan* ‘шах на шаховете, цар на царете’, което противоречи на функциите на кавхана; 3) с кит. *kap-kuan, ke-kuan*, в които *kap* е ‘първият, от първи ранг’, *ke* –‘велик’, а *kuan* ‘служител, управител’, т.е. значението е ‘първият (великият) служител на кана’. Допускам и друга възможност – в прабълг. καυ-, кав- да се крие незасвидетелстваният сттюрк. глагол **qav*-, означаващ извършване на съвместно действие, запазен в *qavir*- ‘нося, доставям заедно (с някого), събирам’, *qaviš*- ‘свързвам се, обединявам се, събирам се, заедно (с някого) достигам до, идвам заедно (с някого)’, *qaviši*γ, *qavišmaq* ‘съединение, обединение’. В такъв случай в καυχανος, кавχанъ бихме могли да видим лице, което управлява заедно с кана, т.е. той е

[5] По-конкретно към огурските тюркски езици, но има и хипотези, които обвързват езика на аварите с монголския или с тунгусо-манджурските езици.

съуправител, съвладетел в съзвучие с тюркската доктрина за двойните владетели.

κολοβρος, κουλουβρος

Етимологическият паралел на прабълг. **κολοβρος, κουλουβρος** отвежда към тюрк. *qolauz*, *qolavuz*, *qolaγuz*, *qylavuz*, *qulaγyz*, *kulavuz*, *kulaguz*, *qulabuz* ‘водач, предводител’ < *qol–a–γuz* ‘който води с ръка’. Според някои тюрк. *kula:wuz* е заемка от ирански, в частност хорезмийски. Друго схващане обаче намира паралели само в рамките на алтайски и хуно-монголски (бурят., якут. форми със семантика ‘далновиден; ясновидец, предсказател и жрец; жертва, принасям жертва’; широнг.[6] *холовыр*).

κοπανος

Титлата **κοπανος** ‘военно лице, отговарящо за стадата на армията (без конете)’ е hapax legomenon и това затруднява нейното тълкуване. На този етап са възможни две хипотези: индоиранска и алтайска. Според първата **κοπανος** се състои от две части: 1) **κο-** < зап.иран. *gau/gou* [> *gō*] ‘добитък’ и 2) **-πανος, -παν-** < ие. **pana* ‘стопанин, господин; защитник, пазач’, т.е. *gō-pan* е ‘пазач на добитък, пастир’ (вж. стинд. *go-, gāu-, gav-* ‘едър рогат добитък; крава’, стинд. *gopá*, *gōpas* ‘пастир’, *gōpayati* ‘пазя’, афган. *γoba*, *γobə* ‘пастир, пазач’, перс., срперс. *gāu*, *gō* ‘крава’, афган. γw*ā*, согд. **γā*w ‘едър рогат добитък’, хорезм. *γōk* ‘крава’, авест. *gau-* ‘едър добитък’, осет. *qūg*, *gog* ‘крава’). Втора възможна хипотеза отвежда към алтайски успоредици. Единият ѝ вариант би могъл да свърже **κοπανος** с тюрк. *ka:pan*, *qaban*, *qapan* ‘глиган, дива свиня; общо название за мъжко животно’ с вторични метафорични значения ‘здравеняк, герой, храбрец; велик, силен, голям’. Неин недостатък е късната фиксация на лексемата в тюркските езици, затова се допуска заемане от монг., калм. *xawn*, *xabang*, *xaban* ‘дива свиня; герой’. Проблематична в тази етимология е и коренната гласна – *o* в прабълг. форма срещу *a* в преобладаващите тюркски и монголски форми, освен ако не се допусне вторична славянизация в коренното *o*. За **κο-** от прабълг. **κοπανος** не е изключена и друга възможна алтайска етимология, обвързана с тюрк. *qoj*, *koĭ*, *qoĭ*, *qoⁿ*, *qojïn*, *qojun*, *qojyn*, *qojn*, *qon* ‘овца; година на овцата; овен’, преминали в монголски и в тунгусо-манджурските езици. Тук проблематично обаче е обстоятелството, че обикновено като първични се определят формите с назал (**qoni* > *qoⁿ* > *qon* > *qojn* > *qojun*; *qoⁿ* > *qoj*). Въпреки наличието на конкуренция между двете етимологии – индоиранската (за мен по-възможната) и алтайската с двете ѝ разновидности, в крайна сметка всички те се припокриват в семантиката ‘говедо, добитък’, откъдето може да се изведе значението на титлата ‘военен, отговарящ стадата на армията’.

[6] Езикът на широнголите в основата си е монголски, но с много китайски заемки.

4. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ТИТЛИ

Така с цялата условност при етимологизирането на (пра)българските титли може да се обобщи, че е налице една сложна и неоднозначна етнолингвистична картина. С оглед на произхода имат приоритет, макар и не особено категоричен, титлите или съставките от титли, наследени от алтайската (тюркската) титулна практика (шестнадесет на брой)[7]. Ранните предтюркски (индоирански, китайски) титули, заети от тюрките, са тринадесет. Най-високата титла, етимологизирана на алтайска почва, визира третото по ранг лице в държавата (ιζουργου βοηλα). Следват управителят на двореца и съветник на владетеля по дипломатическия церемониал (σαμψῆς/ѕамъѵнн, sunas sampsis), военачалникът, отговарящ за войсковия обоз (μαγοτῖνος/клогатнинъ [*Boya tin]), висшият военен командир на кавалерията (ημνηκος/μηνικος/мнннкъ), ик βοηλα, както и двама от придворните на владетеля – личният му телохранител (τζιγάτος/ѵнготъ) и виночерпецът (ѵьваньѵнн). Няколко двусъставни длъжностни титли включват рангова съставка с алтайско (тюркско) потекло – ζερα (таркανος), ολγου (таркανος), κουλου (теркανος), βηρη (βαγαηνος), πηλε (ζωπαν), il (tabare), вж. и втората съставка ιρ в трисъставната престолонаследническа титла καναρτικείνος/καναιρτχθινος. Предтюркските титли-заемки с паралели в индоирански езици и китайски източници назовават върховния владетел (κανα συβηγη), престолонаследника (καναρτικείνος/καναιρτχθινος, без съставката ιρ), второто съсловие у прабългарите (βαγαηνος) и най-високопоставения багаин, предвождащ тежковъоръжено войсково подразделение (σετητ βαγαηνος), багатурите (βαγατουρ), дрѵгове-те, началника на владетелската канцелария ([il] tabare), тарканите (таркανος и в частност βορη таркανος), висшия военен командир, отговарящ за границата (κρονος/крънъ).

Във вида, в който са познати от изворите за българската история, повечето (пра)български съсловни и длъжностни титли не се срещат в други езици и паметници. Изключения правят само следните титули, които са засвидетелствани в старотюркски и староуйгурски паметници: *Boyla* (*Toñukuk Boyla Bαγa Tarkan*, *Boyla Kutluγ Yarγan*), *Qapaγan*, *qaγan* (*Qapaγan qaγan*, *Bilga qaγan*, *Bögü qaγan*, *Bumyn qaγan*, *Kül bilga qaγan*), *baγa* (титул на тюркски владетели и пълководци, обикновено като част от сложните титли *bojla baγa tarqan* и *cutluq baγa tarqan*), *Baγatur*, *Batur* (лични имена, вж. и *bahadur*, *bahidur*, *bahadir*, *ba:tir*, *patir*, *padir*, *batur*), *tarqan* (титул на владетел, велможа, високо звание, достойнство и компонент на старотюркски лични имена и прозвища *Alp tarxan*, *Apa tarqan*, *Kutluγ baγa tarqan*, *Taman tarqan*, *boila baγa tarqan*), *tegin*, *tigin*, *täggin* (заместник на хана, неговият син или по-млад брат, който

[7] От тази статистика са извадени трите титли (καυχανος/καυκανος/кавχанъ/кавьганъ и κολοβρος/κουλουβρος, κοπανος), за които е еднакво възможен както тюркско-алтайски, така и предтюркски (индоирански, китайски) произход.

често се нарича *kül tegin* ‘великият наследствен принц’). Последните четири титула са заемки в старотюркски, а *baγa* и *Qa(pa)γan* са в по-различен вариант от прабългарския. Дори такива (пра)български длъжностни титли, които изцяло се етимологизират на алтайска (тюркска) почва, не са засвитеделствани в същия вид в (старо)тюркски паметници, напр. ιζουργου βοηλα, υκ βοηλα, ημνηκος/μηνικος/мнинкъ, μαγοτῖνος/клогатинъ, σαμψῆς/самъчинн, чьваньчинн. В старотюркските паметници не са запазени и редица (пра)български титли, частично етимологизирани на алтайска (тюркска) почва, напр. ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος, ιζουργου κολοβρος, ζερα ταρκανος, ολγου ταρκανος, κουλου τερκανος. В същото време са налице и българо-хунски лексикални паралели, срв.: 1) съкратената форма zerco bula (<ητζηργου βοηλα) и прозвището (титла?) Ζέρκων на скита-шут на хунския владетел Бледа; 2) титлата κολοβρος и прозвището Βουκολαβρᾶς на шамана от скитско (хунско) племе в аварския двор; 3) общите титли таркан и тегин. Общи с аварите са титулите *tarqan* (известен също на хазарите и ефталитите), *kapkhan* (*capcanus*, *captanus*), ζωπαν, вероятно резултат от съвместното съжителство с българите в рамките на Аварския хаганат [след 60-те год. на VI в.]. Така в титулната практика на предците ни се очертават различни езикови наслоения, едновременно присъстват тюркски, алтайски, индоирански (вкл. и тохарски), китайски по произход титли. Този многопластов характер отразява етническа нееднородност, в която се преплитат различни традиции и културни влияния. В титлите се оглеждат процеси на миграции, сложни етнически взаимодействия и смесвания, разнородни езикови контакти в някогашните племенни конфедерации. Впечатлява големият брой самобитни титли, характерни само за ранносредновековна България, може би заради стремежа на владетелите да отстоят организирането на една нова държава.

Преплитането на различните езикови влияния, довели до формирането на разнородни по потекло лингвистични пластове в титулната практика на древните българи, личи особено ясно при многосъставните владетелски и длъжностни титли. Много често техните съставки (в рамките на една и съща титла) са с етимологии, отвеждащи към различни езикови семейства и групи (тюркски, алтайски, индоирански, както и съответствия в китайски или в езика на жуан-жуан, ефталитите, аварите, хуните). Вж. напр. структурата на следните трисъставни титли: καναρτικείνος, καναιρτχθινος, καναηρτχθηνος – престолонаследническата титла е формирана от три компонента с различен произход: владетелската титла κανα (без пълен аналог в тюрк. *qan*, *xan*, предтюркска заемка) + ηρ, ιρ (с алтайски произход) + τικείνος, τχθηνος, τχθινος (предтюркска заемка от китайски или ирански източник); κανα βοιλα κολοβρος – този титул, визиращ родствено свързан с кана боил колобър, включва следните по потекло съставки: владетелската титла κανα (без пълен аналог в тюрк. *qan*, *xan*, предтюркска заемка) + съсловната титла βοιλα (тюркска) + длъжността κολοβρος (с

възможни алтайска и иранска етимологии); βογοτορ βοηλα κουλουβρος – съчетанието от достойнството багатур, съсловната титла боил и длъжността колобър се формира от три компонента с различно потекло: βογοτορ (с индоирански паралели) + βοηλα (тюркска) + κουλουβρος (с възможни алтайска и иранска етимологии).

Четирисъставното съчетание βαγατουρ κανειρτχθινος/βαγατουρ καναηρτχθινος има следния произход: βαγατουρ (с индоирански паралели) + κανα (предтюркска заемка без пълен аналог в тюркски) + ηρ, ιρ (с алтайски произход) + τικείνος, τχθηνος, τχθινος (предтюркска заемка от китайски или ирански източник).

Няколко длъжностни двусъставни титли са със структура: първа съставка, етимологизирана на алтайска (тюркска) почва, и втора съставка с паралели в индоирански езици, напр. il tabare, ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος. Още толкова длъжности са формирани от първа съставка с алтайски (тюркски) произход и втора съставка предтюркска заемка, засвидетелствана в китайски източници, напр. ζερα ταρκανος, ολγου ταρκανος, κουλου τερκανὸς/καλου τερκάνος/кълоу торкань, βοιλα ταρκανος, πηλε ζωπαν. Няколко са и длъжностните титли или съчетанията от съсловна и длъжностна титла, структурирани с първа съставка с тюркска етимология и втора съставка с няколко възможни етимологии (алтайска или тюрска, китайска, индоиранска), напр. βοιλα κουλουβρος, ιζουργου κολοβρος, βοηλα καυχανος. По-рядко и двете съставки на длъжността се етимологизират като заемки (индоирански, китайски) в тюркските езици, напр. βορη ταρκανος.

Прави впечатление, че при двусъставните титли (не само длъжностни, но и съставени от длъжност и достойнство) първата съставка е преобладаващо алтайска (тюркска), докато втората е с успоредици в иранските езици (il tabare, ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος), в китайски (ζερα ταρκανος, ολγου ταρκανος, κουλου τερκανος, βοιλα ταρκανος, πηλε ζωπαν), а има и случаи, когато за нея са възможни повече от една етимологии (βοιλα κουλουβρος, ιζουργου κολοβρος, βοηλα καυχανος). Почти наполовина са случаите, когато и двете съставки на титлата или съчетанието от титла и достойнство могат да се етимологизират в рамките на едно езиково семейство: тюркско (алтайско) (ιζουργου βοηλα, υκ βοηλα, sunas sampsis), китайско (ζωπαν ταρκανος) или индоиранско (σετητ βαγαηνος, βαγατουρ βαγαινος). Следователно най-често срещаната и в този смисъл обичайна титулна практика на длъжностите в ранносредновековна България е изградена на принципа: първата съставка, която е рангова или уточняваща (il, ητζηργου, υκ, βηρη, ζερα, ολγου, κουλου, πηλε), е с тюркско (алтайско) потекло, а втората съставка, която е основна и назовава службата, е ранна предтюркска заемка (tabare, βαγαηνος, ταρκανος, ζωπαν, κολοβρος). Тюркска е първата съставка-атрибут и при длъжностите ιζουργου βοηλα, υκ βοηλα, sunas sampsis, но тук и втората съставка е тюркска. Изклю-

чение от това правило първата уточняваща и в този смисъл второстепенна съставка да е тюркска (алтайска) е σετητ βαγαηνος, при която и двете съставки са ранни предтюркски заемки. Така се оказва, че докато в количествено отношение лек превес имат титлите или съставките от титли, наследени от алтайските езици, по отношение на високопоставеността на титулите, които изразяват, и на ролята им като компонент в структурата на многосъставните титли доминират изконно нетюркските титли (индоирански, китайски).

5. ГРЪЦКИ И АРАБСКИ ТИТЛИ

Единствената реално функционираща гръцка титла в ранговата йерархия на ранносредновековна България е κόμης/комитъ, с която се обозначава провинциален управител. Функционирането на други гръцки титли е под въпрос, тъй като липсват сериозни доказателства за това. Има няколко титли, познати от византийски книжовни и български сфрагистични източници, които вероятно предават български длъжности от IX–X в.:

λογοθέτης – титлата носи високопоставеното лице, с което при обсадата на Цариград [813] кан Крум тръгва за преговори с Византия. Обикновено се приема, че λογοθέτης предава прабългарската титла кавхан, но доколкото участието в задгранични мирни преговори влиза не само във функциите на кавхана, а и на (и дори по-често) на ичергу боила, именно тази длъжност би могла да е предадена с λογοθέτης.

μάγιστρος – така са титулувани Теодор, когото цар Симеон изпраща да уговори условията на мирното споразумение с Византия [913], и Григорий, притежател на печат от X в. Функцията на Теодор е същата, както на неизвестния Крумов логотет, затова и тук зад μάγιστρος може би се крият титлите кавхан или ичергу боил.

κουράτωρ – така е наречен великият куратор на българите (на България?) Петър според негов печат от последната четвърт на IX в. Доколкото във Византия великият куратор е отговарял за двореца (дворците) на владетеля и е управлявал неговите владения, в тази длъжност бихме могли да видим българския еквивалент сампсис (σαμπσης, самъчии), ако не става въпрос за служба от българската рангова йерархия.

От друга страна, на служба в ранносредновековна България са пребивавали и чужденци с византийски титли, напр. кандидатът Турдачис (арменец, храненик на Омуртаг) и византийските стратези Леон (помощник на брата на кан Крум), Вардан и Йоан [Яни] (помощници на ичергу боила Тук), Кордилий и Григора (помощници на кавхан Иратаис). Запазвайки своите титли κανδίδατος и στρατηγός, те реално са се вписали в българската йерархична административна система, без обаче византийските им титли да са станали част от нея.

На трето място, в периода от 681 г. до падането на България под византийска власт с византийски титли са удостоявани българи, без да са заемали византийски служби. Най-високата сред тях е καῖσαρ, получена от кан Тервел, която обаче остава изолиран случай в българската държавническа практика. Останалите византийски отличия, с които са почитани българи, са свързани със завладяването на България от Византия, най-напред на изток, а после и на запад. С най-високия сан за придворна дама – ζωστὴ πατρικία, са удостоени Самуиловата дъщеря Мирослава, съпруга на Ашот Таронит, и Мария, последната българска владетелка и съпруга на цар Иван Владислав. Със следващата в ранговата йерархия титла μάγιστρος – най-високата, давана на лица извън императорското семейство, се сдобиват един детрониран български цар (Борис II) и един престолонаследник (Прусиан – най-големият син на Иван Владислав), при които България губи независимостта си. Титлата получава и управителят на Драчката област Ашот Таронит заради предаването на Драч, но вероятно и заради своето потекло като син на солунския стратег Григорий Таронит. Със сан πατρίκιοι са удостоени от император Василий II предимно управители на големи български крепости (поне дванадесет), когато се подчиняват на Византия [1001–1018], а именно Роман – по-малкият син на цар Петър (?) и управител на Скопие, Николица – командир на гарнизона на крепостта Сервия, Никола и Теодор Хрисилий – синове на управителя на Драч Йоан Хрисилий, Алусиан и Арон – вторият и третият син на цар Иван Владислав, Кракра – началник на крепостта Перник, Драгомъж – управител на Струмица, Богдан – топарх на вътрешните крепости при цар Иван Владислав, Елемаг (управител на крепостта Белград, дн. Берат) и Гавра, Димитър Полемарх – военачалник на цар Самуил на област около границата с Византия. Измежду всички, получили патрицианското достойнство, най-високо стои Роман, който станал πατρίκιος καὶ πραιπόσιτος – титла, която се съгласува с факта, че Роман е бил евнух. За предаването на крепостта Верия титлата ἀνθύπατος получава нейният управител и военачалник Добромир. Високото отличие сигурно е било провокирано както от предателството на Самуиловия родственик, така и от стратегическото положение на град Верия в Южна Македония. Пръв спатарий (πρωτοσπαθάριος) на длъжност стратег става Николица-младши, предал Скопие на Василий II. В тези последователни действия на Византия прозира стремежът ѝ потомците на българските царе и представителите на българската аристокрация да бъдат отдалечени от корените си и приобщени към византийския елит със съответните привилегии.

Единствената длъжностна титла с арабско потекло е ομηρος ‘нисък военен чин, предводител на неголямо войсково подразделение’, запазена в инвентарен прабългарски надпис. Този hapax legomenon може да се свърже с араб. титла *ãmir*, *amîrah* или *emir* ‘командир; водач на група, народ’ (от араб. корен *amr*- ‘командвам, заповядвам’), макар че впоследствие в арабския свят и в някои

тюркски държави *ămir* се установява като владетелска/управническа титла, включително и със значение ‘принц’. Заемането ѝ може да се обвърже с арабско-мюсюлманската експанзия [636 – нач. на VIII в.]. В два случая прабългарите влизат в непосредствен контакт с арабите – при Кубрат в средата на VII в. и при Тервел и отблъскването на арабската обсада на Константинопол [717–718]. Затова е възможно пряко заемане на титлата ομηρος/*ămir* от арабите (без персийско посредничество поради липса на начална гласна в персийски). С начална гласна (ἀμηρᾶς, ἀμηραῖος, ἀμηρεύω) титлата е засвидетелствана и в гръцки, чрез което посредничество военната длъжност също би могла да попадне в българската военна йерархия.

6. ПРОЦЕСИ НА СЛАВЯНИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ДЛЪЖНОСТНИ ТИТЛИ И ДОСТОЙНСТВА

(Пра)българските длъжностни титли са претърпели процес на адаптация в славяноезичната среда, в която реално са функционирали. Тези промени, наблюдаващи се преди всичко на фонетично ниво, са напълно естествени при възприемането им в старобългарския речников фонд. Тук ще отбележа някои черти на славянизация в титлите.

1. Славянско широко *о* срещу чуждоезично затворено **ă*:

1.1. βογοτορ *Надпис на Маламир с. Насърлие № 69*, Ἀλογοβότουρ *Константин Багренородни. За управлението на държавата*. Тези форми с *-о-* в корена показват обичайния славянски развой **ă>о*, запазен в богатырь и в рус. *богатырь*, укр. *богатир*, брус. *богатыр*, пол. *bohater*, *bohatyr*, може би свързани с богатъ. Срв. с останалите фиксации βαγατουρ *Надпис от Плиска № 9*, βαγατουρ *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64*, βαγατουρ *Надпис от с. Шабла № 48*, βαγατουρ *Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник. Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник. Надпис върху печати на N, багатур цар на българите*, vagantur (vagantis, uagartur) *Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор*. Коренът *bag-* е един и същ в βαγαινος и βαγατουρ. Привежданите паралелни форми са с гласна *а*, срв. тюрк. *ba:tir*, *pa:tir*, *batir*, *patir*, *padir*, *batur*, *bahadur*, *bahidur*, *bahadir* ‘герой, храбрец; решителен, мъжествен, смел, доблестен’; стуйг. *Bαγatur*, *Batur* (собствени имена); авест. *baχtar*, перс. *bahādur*, съвременен перс. *behader*, санскр. *b'aktr-*; монг. *bagatur* ‘герой, лидер’, калм. *bátr*; осет. *baegataer, baegatyr* ‘храбър, храбрец, богат, безстрашен’.

1.2. ⰱⰁⰂⰁⰍ *Шуменски багаинов надпис № 70* – славянизирана форма на βαγαινος с характерното широко Ⰱ < **ā*. Срв. останалите употреби βαγαινου *Надпис от с. Шабла № 48*, βαγαηνου *Надпис от местността Селище при Преслав № 49*, βαγαηνος *Надпис от Мадара № 50*, βαγαινους *Надпис на Маламир от Шумен № 58*, βαγαιν[ος] *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64*. Коренът *bag-* е същият като в βαγατουρ.

1.3. ѵнготъ (само с широко *о*) в славянските книжовни източници, различни по жанр, срв. еднѣ҃ѣ ѿ ѵнготъ его, еднѣного же нѣкакого своѣ҃ ѵнготъ *Римски патерик*, ѵноты *Мъчение на св. Арета*, вь wбразѣ ѵноцѣ *Чудеса на мъченик Мина*, ѵнотѣ, ѵнота, ѵнготъ *Житие на Григорий Акрагантски*, ѿ ѵнготъ *Надгробно слово за Никита*, ѵноуѣ *Сказание на пророк Исая за бъдните години и за царете, и за Антихриста*. Византийските и латинските извори представят формата τζιγάτον *Хронография на Теофан Изповедник*, tzigaton *Анастасий Библиотекар*. *Хронография* в синхрон с тюрк. *jigit* [**čigat*] с варианти *jiγit*, *jihit*, *žigit*, *zigit*, *jygyt*, *či:t* и др.

1.4. Началното *о*- в ομηρος ‘нисък военен чин, предводител на неголямо войсково подразделение’ също може да се дължи на славянизация, тъй като и в арабски, и в гръцки титлата е с начално *а*-, срв. араб. *ãmir*, *amîrah*, *emir* ‘командир; главатар, водач на група, народ’, араб. корен *amr*- ‘командвам, заповядвам’, ἀμηρᾶς, ἀμηραῖος, ἀμηρεύω *Константин Багренородни*. *За церемониите*.

1.5. Средисловното -*о*- в κολοβρος *Надпис на Омуртаг Плиска № 65*, κολοβρον *Надпис на Персиан от Филипи № 14* би могло да отразява широко славянско *о* срещу чуждо *а*. Срв. паралелните форми Βουκολαβρᾶς, осм.-тур. *qolaghuz* (*qylayyz*), севтюрк. диал. *qolabur*, чаг. *qolauz*, *qolavuz*, уйг. *qolaγuz*, *qulaγuz*, осм. *qylaγuz*, *qylavuz*, *qulaγγz*, *kulavuz*, *kulaguz*, кашуб. *qulabuz*, *qulavuz*, *кулавуз*, *кылавуз*, *кθлауз*, кипч. *kula:gu:z*.

1.6. За коренното -*о*- в κοπανος ‘военно лице, отговарящо за стадата на армията (без конете)’ също може да се допусне славянизация срещу *а* в преобладаващите алтайски форми, срв. тюрк. *ka:pan*, *qaban*, *qapan*, монг., калм. *xawn*, *xabang*, *xaban* (само чаг. *копан*, *купан*).

2. Славянска метатеза.

2.1. Във формата τρακανου *Надпис на Симеон от с. Наръш № 46* е налице ликвидна метатеза, резултат от праславянската тенденция към възходяща звучност в рамките на сричката. Срв. τρα- срещу ταρ- в останалите употреби на ταρκανος *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60*, *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61*, *Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец*, Κουλουτερκάνος *Хроника на Георги Амартол (Продължителя на Георги Монах)*, Καλουτερκάνος *Продължителя на Теофан* в съзвучие с тюрк. *tarxan*, *tarqan*, монг., бурят., якут., калм. *darqan*, *tarxan*, *darxan*, кит. *dágān/dargan*, *da-la-gan*, сино-кор. *tar-kwan*, скит. **tarxān*, согд. **tarxan*, хотан. *ttarkani*, *ttarkana*. Съвсем естествено руските преписвачи предават титлата с пълногласие (Кълоуторокань *Хроника на Георги Амартол*, Клоуторокань *Елински летописец*).

2.2. Титлата μηνικός, мнинкъ е с реализирана метатеза [*im*->*mi*-, **imä-nik* >**mi:n-ik*] във византийските хроники (някои със славянски превод), независимо дали е изписана с гръцко или кирилско писмо, срв. μηνικῷ мнїѣка *Хроника на Симеон Логотет* (< *Продължителя на Георги Монах*). Μηνικῷ Мнинкѡ҃,

Μηνικὸς Мнинкъ *Хроника на Георги Амартол* [*Продължителя на Георги Монах*]. Μηνικὸς *Продължителя на Теофан* (> *Продължителя на Георги Монах*) > *Хроника на Скилица* Μινικὸν. Нететатизиран вариант Ἡμνήκου се среща само у *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата* в съзвучие с прабълг. нма ‘кон’ *Именник на българските канове*, тюрк. *emlig*, *imlig*, *emlik*, *imnik*, *emnik*, монг. *emlik*, калм. *emleg*, евенк. *емники*, мандж. *элмин*, *элмен*, бурят. *эмник*, калм. *эмнег*, осет., чечен., ингуш. *emlyk* < **emellek*.

3. Славянска сонантизация.

3.1. В титлата ѵрьгоѵъѣылꙗ *Надпис на Мостич* сричкотворното ръ в първата съставка ѵрьгоѵ издава славянския процес за отваряне на сричката спрямо тюркските рефлекси -ıр-, -ηр- (ητζιργου, ητζηργωυ), -er- (zerco, Zergo-, Cer-), -ουρ- (ηζουργου, Σουρσου-).

3.2. Същият процес наблюдаваме и в титлата от същия корен ѵрьгъıꙗ ‘войник от стражата на владетеля, негова лична охрана’ *Житие на Иларион Велики*.

4. Славянизация на лексикално ниво.

С нарастване ролята на книжовния старобългарски език като официален някои прабългарски титли се заменят със славянски съответствия, без да имаме основания да смятаме, че всички славянски аналози са имали институционално значение. Вж. примерите:

4.1. В книжовните паметници прабългаризмът ъıлꙗ постепенно и повсеместно се измества от славянското название болѣре > болꙗринъ, получено от мн. ч. на тюрк. **bojla:-r* > *boylar* > *bolyar*. В ранните български преводни паметници ъıлꙗ се среща все още, макар и рядко (ъıлꙗ *Супрасълски сборник*, ъıлл *Хроника на Георги Амартол*, ъıволл вм. ъıлл *Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски*), докато болꙗринъ е с повсеместна употреба, включително и в оригинални български текстове (болѣръı *Шестоднев на Йоан Екзарх*, болары *Похвала на цар Симеон в Изборника от 1073 г.*, боларе *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*, болѣрѣхъ *Енински апостол,* болѣре *Слова на Климент Охридски, Петър Черноризец*, болꙗромъ болѣрьскъ, болѣрьскл съвѣта *Супрасълски сборник*, боларъ, боларъ *Хроника на Йоан Малала*, болѣринъ, болѣрьскъ съборъ, болѣрьскъ ѵнинъ *Хроника на Георги Амартол*, болары *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*, болꙗриноѵ *13 слова на Григорий Богослов*, боларъ *Житие на Власий Аморийски*).

4.2. Още към X в. прабългарската титла ѵнготъ е имала старобългарско (славянско) съответствие – меѵоноша, формирано не по модела на прабългарската титла τζιγάτος ‘юноша, млад воин’, а според структурата на съответната византийска титла σπαθάριος ‘който носи меч’ < σπάθη ‘широк, дълъг меч’. Най-вероятно X в. е времето, когато терминът меѵоноша е съжителствал с ѵнготъ – по-точно хронологизиране засега е невъзможно, тъй като *пръстенът-печат от Пазарджишко* се датира най-общо към X в., а другите фиксации на меѵоноша са в паметници от и след XIV в.

4.3. Постепенно е изчезнал титулът с алтайско-персийски произход дрогъ ‘болярин, велможа’, оставяйки следа само в отделни средновековни славянски паметници (*библейски книги [Изх 14:5*, *8*; *Иона 3:7*; *Иер 37:14*; *1Мак 9:37], Григоровичев* и *Захариински паримейници*, *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*, *Мъчение на Климент*, *папа Римски*) и в стчеш. форма *druh*. Той е бил известен от близките по семантика славянски или славянизирани титули вельможа и болѣринъ, тъй като е станал неясен за славянските книжовници. В някои случаи те са „поправяли“ дрогъ на дрѫгъ, проявявайки свръхстарателност, а в други случаи са етимологизирали и преосмисляли дрогъ по славянския корен дрьг-/дрьж-, доколкото той се свързва със сила и власт, срв. дрьжава ‘сила, власт, могъщество; държава’, дрьжавьнъ ‘могъщ, силен; който има власт; държавен’, дрьжатель ‘властник, управник’, дрьжати ‘владея, управлявам’, дрьжавьнъ ‘държавнически’.

4.4. Титлата чьваньчии (< чьванъ + -чии, букв. ‘който си служи с чаша, кана’, т.е. ‘виночерпец’) е изградена изцяло като прабългарска морфемна структура. В книжовни паметници от края на IX и X в., макар и запазени в по-късни преписи (*Римски патерик*, *Паренесис на Ефрем Сирин*, *Златоструй*, *Хронографска Александрия*), виночерпецът (вкл. и владетелският виночерпец) се назовава още чрьпъчии (славянски корен + прабълг. суфикс -чии) и чрьпьць (славянски корен + славянски суфикс -ьць), които едва ли са имали институционално значение. Те постепенно изместват чьваньчии, доближавайки се до модела на гръцките си съответствия οἰνοχόος, ἀρχιοινοχόος ‘който налива вино’ < οἶνος ‘вино’ и χέω ‘наливам’ и ἐπικέρνης ‘който смесва [вино с вода], налива размесено вино’.

5. Морфологична адаптация в славянска среда.

Като съществителни имена титлите с прабългарски произход са претърпели славянска морфологична адаптация, вливайки се преди всичко в праславянските *-*o*- и *-*ja*- именни склонения за имена от м. р.

5.1. Към праслав. *-*o*- склонение, м. р. са преминали титлите:

жоупанъ – прн дѣнмнтрѣ ... жупанѣ *Добруджански надпис*, довлѣѥть бо жюпаномъ, жюпанн соуть *Закон за съдене на хората*, жоупанъı н сановнтъı, множьствомъ воєводъ н кадьницъ н жоупанъ, сановнтнї н жоупанн *Супрасълски сборник*. Номинативното окончание -ъ се съгласува с гръцкото номинативно окончание -ος (ζουπανος), макар че се срещат и форми на титлата без окончание (ζουπαν, ζοαπαν, ζωπαν).

болѣринъ – подобно на други съществителни от м. р. със суфикс -ин-, означаващи религиозна, национална, социална принадлежност (граждании, крьстиании, поганинъ, словѣнинъ, самарѣнинъ и др. под.), и болѣринъ се вписва в ед. ч. в *-*o*- склонение, а в мн. ч. след изпадане на наставката -ин- получава предимно окончания по консонантното сколонение, срв. *Instr.sg*. съ болѩриномъ *Житие на Анин* (*Супрасълски сборник*); *Nom.pl*. боларе, болѣре *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*, *Климент Охридски*. *Слово за св. Захарий и зачатието на*

Йоан Кръстител, *Климент Охридски*. *Похвала за св. Димитър Солунски*, *Петър Черноризец*. *Слово за временен живот*; *Ac.pl*. болѣры *Шестоднев на Йоан Екзарх*; *Instr.pl*. болары *Похвала на цар Симеон в Изборника от 1073 г.*; *Gen.Pl*. боларъ *Сказание за железния кръст*.

дроугъ – преда... дергомъ, дерг҃в и еоупатїю сы, повелѣ дроугѡ҃ *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*; ѡ҃ славны дроугь *Мъчение на Климент*, *папа Римски*; прѣвратн сѧ ср҃це фараоново· и дроугомъ его *Изх 14:5 Захариински паримейник*. В много случаи обаче дроугъ получава окончания и по праслав. *-*й*- склонение, срв. ѡ҃ хнаньскы х҃ дѣ҃ровъ, ѡ҃ дръговъ, дер҃гове бг҃омь поутоша, дръгове (дрѫгове) и бг҃омъ нарекоша, ѡ҃ сна ѡ҃гнаша и дер҃гове *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*; ѡ҃ дрьговъ (дреговъ, дрѣговъ, дрѫговъ) *Книга на пророк Иона 3:7*; мноꙁн дрьговн (дроугове) ... кь господоу обратнше се *Мъчение на Климент*, *папа Римски*; прѣвратн сѧ ср҃це фараоново· и дроугговъ его (*Изх 14:5 Григоровичев паримейник*), wжестн г҃ъ с҃рце фараwново... и дроугговъ его (*Изх 14:8 Григоровичев паримейник*).

тарканъ – семенъ кълоутороканъ Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς [Καλουτερκάνος] *Хроника на Георги Амартол* (в гръцки само ταρκανος, τερκάνος с ок. за *Nom. sg*. -ος).

мнннкъ/ημνηκος, μηνικος (в гръцки с ок. за *Nom.sg*. -ος) – послань коупно с Кахан҃ѡ и Мннк҃ѡ *Хроника на Георги Амартол* [*Продължителя на Георги Монах*], и послань кавхана и мнїака *Хроника на Симеон Логотет*, к снм же възлюбленнкъ его Стефанъ... и Мннкъ.

богоннъ – ОСТРО БОГО|N *Шуменски багаинов надпис № 70*, гръцките записи на титлата са винаги с ок. -ος за *Nom.sg*. (βαγαηνος, βαγαινος).

крόνος, кронъ *Продължителя на Теофан* и *Хроника на Георги Амартол*.

μαγοτῖνος, клогатннъ *Продължителя на Теофан* и *Хроника на Георги Амартол*.

ѵнготъ – ѡ҃ ѵнготъ, еднного же нѣкакого свон҃ ѵнготъ първи превод на *Римския патерик*, носен нагы мьчем... рекомн ѵнготн *Липлянски чети-миней (HAZU IIIc2)*, царь поустнвь... марькнана ѵнгота своего, повелѣ ѵнготъ в темннцн ꙁатворнтн, кнеꙁн и ѵнготн *Житие на Григорий Акрагантски*, поустнль ѵнгота *Чудеса на мъченик Мина*. Вж. и τζιγάτον *Ac.sg*., предполагащо ок. за *Nom.sg*. -ος.

кавханъ, кавьганъ, καυχανος – кавхана и мнїака *Хроника на Георги Амартол*, вьнѣкь же шншманѣ стараго кавьганѣ *Воденски надпис на цар Самуил [988–989]*; в гръцки винаги с ок. за *Nom.sg*. -ος.

копанос (доколкото гръцките имена от м. р. с номинативно окончание -ος са се влели в праславянското *-*о*- склонение, м. р.)

5.2. Към праслав. *-*ja*- склонение, м. р., са преминали следните титли:

бъилꙗ – бъилꙗ *Супрасълски сборник*, *Житие на Артемий*, бъила, оубїенъ бы҃ бъилїн҃ свонмн *Хроника на Георги Амартол*, бъивола (вм. бъила) ὕπαρχοι *Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски*, [ѵрьгоу]бъилꙗ *Надпис на Мостич*.

ичрьгъиꙗ – (оуздрѣ ичрьгъию *Житие на Иларион Велики*) следва един ранен и не особено продуктивен модел на съществителни имена като въиꙗ, гроборъиꙗ ‘който копае/краде гробове’, роукомъиꙗ ‘чаша, съд за измиване на ръце’, кръторъиꙗ ‘къртица’.

самъунн и ꙗьваньунн с прабългарския суфикс -унн за *Nomina agentis*. Съществителните от м. р. с този завършек (бльхунн, кръунн, къннгъунн, шаръунн, сокаунн и др.) са се влели в праслав. *-ja-* склонение, така както е станало и с част от гръцките имена от м. р., завършващи в *Nom.sg*. на -ης, подобно на длъжността σαμψης (срв. Μανάσσης манасин, Μωσῆς мосин, Πετεφρής петефрин), изписвана с гръцка и латинска графика още като οὔσαμψις (вм. ὁ σαμψις), Οὔσαμψος (вм. ὁ σαμψος), campsis/sampsi.

къльврин – (не тъчию акы къльврїи пр҃ѣ нимь гредоущен, не точию ѣкоже хожахѹ колоувриⷩ предъ нимъ *Житие на Йоан Златоуст*) със суфикс -ин < *ьjь за *Nomina agentis* (вѣтин, балин, сѫдин), въпреки че гръцкият запис е само с ок. –ος за *Nom.sg*. (κολοβρος).

Следователно, функционирайки в славяноезична среда, повечето длъжностни титли с прабългарско потекло са претърпели съответни морфонологични и семантични промени. Най-многобройни са следите от славянското влияние на фонетично ниво и предимно при предаване на чуждоезично затворено **ă* със славянско широко *о* (βογοτορ, Ἀλογοβότουρ, БОГОІN, ομηρος, κολοβρος, κοπανος). Подобни славянизирани форми са характерни не само за славянските книжовни и епиграфски извори (БОГОІN, чиготъ), но и за прабългарските надписи (βογοτορ, ομηρος, κολοβρος, κοπανος), както и за византийски извори (Ἀλογοβότουρ). Този факт подсказва ранна хронологизация на един напреднал процес, документиран през първата половина на IX в., но явно настъпил порано. Отразени са и явленията метатеза и поява на сричкотворно **r̥*, резултат от праславянската фонетична тенденция към възходяща звучност. Метатеза е засвидетелствана в: 1) длъжностната титла μηνικός, мининкъ [*im->mi-*] в текста на византийски хроники, някои със славянски превод (неметатизиран вариант Ἡμνήκου само у *Константин Багренородни*. *За управлението на държавата*) и 2) длъжностната титла τρακανου *Надпис на Симеон от с*. *Наръш № 46* (срещу ταρκανος в *прабългарските надписи*, *Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец*, *Продължителя на Георги Монах*, *Продължителя на Теофан*, *Хроника на Георги Амартол*). Сричкотворно **r̥* е налице в първата съставка на титлата чрьгоубъилꙗ *Надпис на Мостич* и в титлата от същия корен ичрьгъиꙗ *Житие на Иларион Велики*, където рь предава тюркските рефлекси -ир-, -ир- (ητζιργου, ητζηργωυ), -er- (zerco, Zergo-, Cer-), -ουρ- (ηζουργου, Σουρσου-). Очаквано е праславянските процеси метатеза и сонантизация да са засвидетелствани предимно в славянски (старобългарски) извори, както епиграфски (*Надпис на Симеон от с*. *Наръш № 46*, *Надпис на Мостич*), така и книжовни (*Житие на Иларион Велики*, *Хроника на Георги*

Амартол). Процес на славянизация е протекъл и на ниво лексика. Напр. в старобългарската книжнина вълѧ се среща рядко, като постепенно и повсеместно се измества от славянизираното название болѣре > болѧринъ > мн. ч. на тюрк. **bojla:-r* > *boylar* > *bolyar*. С болѣринъ, както и с вельможа, е бил заменян и алтайско-персийският титул дроугъ, „поправян“ на дружъ или етимологизиран по славянския корен дръг-/дръж- със значение ‘сила, власт’. През X в. славянско съответствие получава и длъжностната титла унготъ в лицето на меѥноша ‘който носи меч’, образувано по модела на гр. σπαθάριος < σπάθη ‘широк, дълъг меч’. В книжовни паметници от края на IX и X в., запазени в по-късни преписи, и прабългарският титул ѫваньѫнн се измества от славянските лексеми ѫрьпъѫнн и ѫрьпьць, близки до модела на гръцките си съответствия οἰνοχόος, ἀρχιοινοχόος ‘който налива вино’ и ἐπικέρνης ‘който смесва [вино с вода], налива размесено вино’, т.е. ‘виночерпец’. Битувайки в славянска среда, титлите с прабългарски произход са се адаптирали и на ниво морфология, вливайки се преди всичко в едни от най-продуктивните вокални праславянски склонения *-*o*- (11 титли) и *-*ja*- (5 титли) при имената от м. р. Много от разгледаните тук длъжностни титли са hapax legomena[8] или с рядка употреба и не образуват производни в книжовния старобългарски език. Само няколко титли са оставили деривати в книжнината, напр. [ѫрьгоу]бъльство (<[ѫрьгоу]бъларѧ), болѣрьскъ, болѣрьство, болѣрька (< болѣринъ) и унгоуць, унгоуннъ (< унготъ). Не е изключено някои суфикси в прабългарските титли да се обвържат със славянско влияние и композиране в славяноезична среда. Напр. различни коментари предизвиква суфиксът -ιν в βαγα-ιν, характерен за тюркски лични имена (Ογγα-ννς, Μαρμα-ιν-ημ), но също и за славянски народностни имена и *Nomina agentis* (-нинъ). Възможно е титлата Ἡμνῆκος [*im-nik*] да е славянизиран вариант на прабълг. *imä* [нма ‘кон’] със славянския суфикс за *Nomina agentis –nik* < сттюрк. *-lik*, ако обаче не става въпрос за назална асимилация в тюркски, вж. тюрк. *emlig*, *imlig*, *emlik*, но и *imnik*, *emnik*.

Въпреки това славянско влияние факт е, че славянски по произход административни титли почти[9] не се срещат в държавното устройство не само на

[8] υκ βοηλα, ητζηργου βαγαηνος, βηρη βαγαηνος, ομηρος *Надпис от Мадара № 50*, σετητ βαγαηνος *Надпис от местността Селище при Преслав № 49*, βορη ταρκανος *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*, ζερα ταρκανος *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60*, ολγου ταρκανος, κουλου τερκανὸς *Продължителя на Теофан*, *Хроника на Георги Амартол*, πηλε ζωπαν *Надпис от Преслав № 53*, ζουπανος μεγας *Надпис върху сребърна чаша*, κοπανος *Надпис на Омуртаг от Провадия № 59*, κρόνος, κροηϛ, Μαγοτῖνος, Κλογατηηϛ *Продължителя на Теофан*, *Хроника на Георги Амартол*, tabare *Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор*, ηчьгъıа *Житие на Иларион Велики*, κανδίδατος *Надпис на Омуртаг от Плиска № 66*.

[9] Свидетелството [1040], че на езика на българите стратегът се казва челник (ὁ δὲ στρατηγὸς τῇ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ τζελνίκος λέγεται) *Кекавмен. Стратегикон*, излиза извън хронологическите рамки на настоящата книга. От специално изследване и аргументация се нуждае въпросът, дали славянски термини като воєводда ‘военачалник’, кънѧзь ‘местен управител’ и др. са

езическа, но и на християнска България от IX–X в. Названията на институциите до началото на XI в. са преобладаващо с прабългарско потекло – изворите сочат, че повечето от тях са действащи не само при управлението на цар Симеон (μηνικος/мнникъ, κρονος/кронъ, μαγοτινος/клогатникъ, ολγου ταρκανος), но и при цар Петър докъм края на Първото българско царство (чрьгоубъиля, саμψης, жоупанъ), като споменът за някои (καυκανος) е жив и през първите десетилетия на следващото столетие. Поне докъм 30-те години на X в. [втора четвърт на X в.] престолонаследникът се е наричал καναηρτχθινος, вторият син на владетеля е носил титула βουλίας ταρκανος, функционирали са и почетните достойнства за привилегии κουλου τερκανος и βαγατουρ. Така въпреки християнизацията на държавата прабългарската титулна практика е продължила да действа и през X в. независимо от „езическото“ си (алтайско и индоиранско) потекло.

имали институционално значение в Първата българска държава.

ИЗТОЧНИЦИ

I. СЛАВЯНСКИ ИЗВОРИ

I.1. ОРИГИНАЛНИ (НЕПРЕВОДНИ) БЪЛГАРСКИ КНИЖОВНИ ИЗВОРИ

I.1.1. ПРИПИСКИ, ПРЕДИСЛОВИЯ, ПОХВАЛИ, ГЛОСИ

Приписка на Тодор Дуксов в „Четири слова срещу арианите“ в превод на Константин Преславски [907] (*Vaillant 1954:8*)[10]

Приписка на презвитер Григорий в Архивския хронограф (*Грашева 1985*)

Похвала за цар Симеон в Изборника от 1073 г. (*Симеонов сборник 1991*, л. 2б, 263б–264а)

Прилог към Златоструй (*Срезневский 1867:3–4*; *Димитров 1980*)

Български глоси в Хрониката на Константин Манасий (*Иванов 1931 [1970:618–623]*)

I.1.2. СЛОВА, БЕСЕДИ

Черноризец Храбър. „За буквите“ (*Куев 1967*)

Шесто слово в Шестоднев на Йоан Екзарх (*Aitzetmüller 6*)

Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите (*Попруженко 1936*)

Климент Охридски. Слово за св. Захарий и зачатието на Йоан Кръстител (*Св. Климент Охридски 2008:230–231*)

Климент Охридски. Похвално слово за Кирил Философ (*Иванов 1931 [1970:327–333]*)

Климент Охридски. Похвала за св. Димитър Солунски (*Св. Климент Охридски 2008:274–275*)

Климент Охридски. Похвално слово за Кирил и Методий (*Св. Климент Охридски 2008:342–343*)

Климент Охридски. Похвално слово за св. Троица (*Св. Климент Охридски 2008:174–175*)

43 беседа от „Учително евангелие“ на Константин Преславски (*Антоний 1885*)

Петър Черноризец. Слово за временен живот (*Павлова 1994:344–369*, *416–418*)

I.1.3. ИСТОРИКО-АПОКАЛИПТИЧНИ ТВОРБИ, АПОКРИФИ, РАЗКАЗИ

Български апокрифен летопис (Сказание на пророк Исая как бе възнесен от ангел до седмото небе) (*Иванов 1925:280–287*; *Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:195–198*)

Сказание на пророк Исая за бъдните години и за царете, и за Антихриста (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:150–154*)

Видение на пророк Исая (*Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996:232–236*)

---

[10] В скоби е посочено използваното тук издание. То невинаги е първото или последното, а в повечето случаи най-достъпното, което е достатъчно за целите на настоящото проучване. Библиографски сведения за други издания, включително и най-новите (особено за византийските извори), могат да се намерят у *Николов 2005:13–18*; *Николов 2006:297–304*; *Божилов 2008:360–44*.

Видение на пророка Даниил за царете и последните дни (*Тъпкова-Заимова*, *Милтенова 1996:118–124*)

Разказ за Зографските мъченици (*Иванов 1931[1970:437–440]*)

Тълкувание Даниилово (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:125–127*)

I.1.4. ХИМНОГРАФСКИ ТВОРБИ

Климент Охридски. Служба за отец (*Св. Климент Охридски 2008:399–409*)

Служба на цар Петър (*Иванов 1931 [1970:387–393]*)

Отпустителен тропар от вечерния дял (*Павлова 1994:24–26*)

I.1.5.А. КИРИЛСКИ АГИОГРАФСКИ ТВОРБИ

Пространно житие на Кирил (*Климент Охридски 3:89–119*)

Кратко житие на Константин-Кирил (Успение Кирилово) (*Иванов 1931 [1970:283–288]*)

Пространно житие на Методий (*Климент Охридски 3:185–195*)

Проложно житие на Методий (Успение Методиево) (*Иванова 1999*)

Проложно житие на Методий (*Иванов 1931 [1970:288–290]*)

Първо житие на Наум (*Иванов 1931 [1970:305–311]*)

Второ житие на Наум (*Златарски 1925*; *Иванов 1931[1970:311–313]*)

Житие на Иван Рилски от патриарх Евтимий (*Иванов 1931 [1970:369–383]*)

Първо проложно житие на Иван Рилски (*Иванов 1936:52–58*)

Второ проложно житие на Иван Рилски (*Иванов 1936:52–58*)

Анонимно житие на Иван Рилски (*Иванов 1936:4–8, 28–37*)

Сказание за железния кръст (*Иванов 1935:213–215*; *Калоянов, Спасова, Моллов 2007*)

I.1.5.Б. ГРЪЦКИ АГИОГРАФСКИ ТВОРБИ

Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан (Охридска легенда) (*Иванов 1931 [1970:316–321]*; *Милев 1966:175–186*)

Житие на Тивериуполските мъченици от Теофилакт, архиепископ Охридски (*Симеон, митр. 1931:239–269*; *ГИБИ 9*, *2:42–79*)

Пространно житие на Климент от Теофилакт, архиепископ Охридски (*Милев 1966*)

I.1.6. ИСТОРИЧЕСКИ СЪЧИНЕНИЯ

Именник на българските канове (*Москов 1988*)

I.1.7. ГРАМОТИ

Виргинска грамота на цар Константин Асен (*Иванов 1931 [1970:578–586]*

Влахобългарски грамоти (*Венелин 1840*)

I.2. ПРЕВОДНИ СЛАВЯНСКИ КНИЖОВНИ ИЗВОРИ

I.2.1. АГИОГРАФСКИ ТВОРБИ

Житие на Йоан Златоуст (*Hansack 1975*; *ВЧМ 1899*)

Житие на Артемий, Супрасълски сборник (*Заимов*, *Капалдо 1:220–236*)

Житие на Исакий, Супрасълски сборник (*Заимов*, *Капалдо 1:185–208*)

Житие на 42-та аморийски мъченици, Супрасълски сборник (*Заимов, Капалдо 1:54–67*)

Житие на Йоан Мълчаливи, Супрасълски сборник (*Заимов*, *Капалдо 2:278–302*)

Житие на Анин, Супрасълски сборник (*Заимов, Капалдо 2:543–579*; с неустановен гръцки текст)

Житие на Георги Победоносец, Германов сборник (*Мирчева 2006:794–805*)

Житие на Власий Аморийски (*Леонид 1887*; *ГИБИ 5:14–17*)

Житие на Иларион Велики (чети-минеи: НБКМ 1039, XIV в.; Цет20, XIV в.; Деч94, XIV в.; HAZU IIIc24, XIV в.; Драг700, XV в.; Рс59, 1614–1625 г.; *Strout 1943*)

Житие на Симеон Юродиви (*Лалева 2004:14–15*, *81–139*)

Мъчение на Климент, папа Римски (чети-минеи: HAZU IIIc24, XIV в.; Хилендар 441, 1624 г.; Зограф 94, XIV в.)

Мъчение на Арета (ръкопис НБКМ 1039, XIV в.)

Чудеса на мъченик Мина (ръкопис НБКМ 1039, XIV в.)

Житие на Григорий Акраганитски (чети-миней HAZU IIIc24, XIV в.)

Житие на Никита (чети-миней за април, XVI в., *Срезневский 2:161*)

Житие на преп. Александър (чети-миней, XV в., *Срезневский 2:161*)

Житие на преп. Теодор (чети-миней за април, XVI в., *Срезневский 2:161*)

Житие на Евтихий (чети-миней за април, XVI в., *Срезневский 2:161*)

Чудеса на св. Димитър Солунски в панигирик на Владислав Граматик, 1479 г. (*Златарски I, 2:850–853*)

I.2.2. ХРОНИКИ В СЛАВЯНСКИ ПРЕВОД

Хроника на Йоан Малала (*Истрин 1994*; *Chronographia Malalae 1831*)

Хроника на Константин Манасий (*Среднеболгарский перевод 1988*)

Хроника на Йоан Зонара (*Jakobs 1970; Kačanovkij 1882*; *ГИБИ 7:149–207*)

Хроника на Симеон Логотет (*Sreznevskij 1971*; *PG 109:663–822 = Bekker 1838*; *PG 109:823–984 = Bekker 1842*)

Хроника на Георги Амартол (*Истрин 1920*; *Истрин 1922*; *De Boor 1904*)

Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (*Тотоманова 2008*; *Moshammer 1984*; *Theophanes 1963*)

I.2.3. ПАТЕРИЦИ

Римски патерик (*Тихова 1987*)

Синайски патерик (*Голышенко*, *Дубровина 1967*)

I.2.4. КНИГИ, СВЪРЗАНИ С БИБЛИЯТА И БОГОСЛУЖЕНИЕТО

Ектения в богослужебните указания на службата за 1 септември, Енински апостол (*Мирчев*, *Кодов 1965*)

Месецослов в Апостол-Евангелие, XIII–XIV в. (*Турилов 1999*)

Месецослов в Банишкото четириевангелие, XIII в. (*Дограмаджиева*, *Райков 1981*)

Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски, XI в. (*Погорелов 1910*)
Григоровичев паримейник, XII–XIII в. (*Рибарова*, *Хауптова 1998*)
Захариински паримейник, 1271 г. (*Рибарова*, *Хауптова 1998*)

I.2.5. ЮРИДИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ

Закон за съдене на хората (*Данаилов 1901*)
Ефремовска кръмчая (*Бенешевич 1906*)

I.2.6. ДРУГИ ПАМЕТНИЦИ

Изборник от 1076 г. (*Голышенко*, *Дубровина*, *Демьянов*, *Нефедов 1965*)
Княжески изборник за възпитанието на канартикина (*Федер 2008*)
Паренесис на Ефрем Сирин (*Bojkovsky*, *Aitzetmüller 1–5*)
Златоструй от XI в. (Златоструй на Бичков) (*Ильинский 1929*; *Минчева 1978*)
Повест за латините (*Nikolov 2003*)
Послание на патриарх Фотий до българския княз Борис – славянски превод (*Златарски 1917*; *Синицына 1965*)
Тринадесет слова на Григорий Богослов, XI в. (*Будилович 1871*; *Будилович 1875*)
Диалози на Псевдо-Кесарий (*Милтенов 2006*)
Иполит Римски. Слово за Антихриста (*Невоструев 1868*)
Борилов синодик, 1211 г. (*Попруженко 1928*)
Станиславов пролог, 1330 г. (*Павлова*, *Желязкова 1999*)

I.3. ЕПИГРАФСКИ ИЗВОРИ

I.3.1. ПРАБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ (НА ГРЪЦКИ ИЛИ С ГРЪЦКО ПИСМО)

Надписи от Мадара (*Бешевлиев 1979:№ 1*)
Надпис от с. Хамбарли (*Бешевлиев 1979:№ 2*)
Надпис на Омуртаг от Мадара (*Бешевлиев 1979:№ 6*)
Надпис от местността Артмутлук при Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 8*)
Надпис от Плиска (*Бешевлиев 1979:№9*)
Надпис на Маламир от Шумен (*Бешевлиев 1979:№ 13*)
Надпис на Персиан от Филипи (*Иванов 1931 [1970:1–9]*; *Бешевлиев 1979:№ 14*)
Надпис на Борис-Михаил от с. Балши (*Иванов 1931 [1970:12–16]*; *Бешевлиев 1979:№ 15*)
Надпис от с. Сенебир (*Бешевлиев 1979:№ 43*)
Надпис на Симеон от с. Наръш, 903–904 г. (*Иванов 1931 [1970:16–20]*; *Бешевлиев 1979:№ 46*)
Надпис на Крум от с. Хамбарли (*Бешевлиев 1979:№ 47*)
Надпис от с. Шабла (*Бешевлиев 1979:№ 48*)
Надпис от местността Селище при Преслав (*Бешевлиев 1979:№ 49*)
Надпис от Мадара (*Бешевлиев 1979:№ 50*)
Надпис от с. Длъжко (*Бешевлиев 1979:№ 52*)
Надпис от Преслав (*Бешевлиев 1979:№ 53*)

Надпис от Чаталар (*Бешевлиев 1979:№ 54*)
Надпис на Омуртаг от в. Търново (*Бешевлиев 1979:№ 56*)
Надпис на Омуртаг от с. Чаталар (*Бешевлиев 1979:№ 57*)
Надпис на Маламир от Шумен (*Бешевлиев 1979:№ 58*)
Надпис на Омуртаг от Провадия (*Бешевлиев 1979:№ 59*)
Надпис на Омуртаг от Провадия (*Бешевлиев 1979:№ 60*)
Надпис на Омуртаг от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 61*)
Надпис на Омуртаг от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 62*)
Надпис от с. Могила (*Бешевлиев 1979:№ 63*)
Надпис на Омуртаг от с. Суютли (*Бешевлиев 1979:№ 64*)
Надпис на Омуртаг от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 65*)
Надпис на Омуртаг от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 66*; *Михайлов 1970*)
Надпис на Омуртаг от с. Калугерица (*Бешевлиев 1979:№ 67*)
Надпис на Маламир от с. Насърлие (*Бешевлиев 1979:№ 69*)
Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака (*Бешевлиев 1983*)
Надпис на Омуртаг върху златен медальон (*Йорданов 1976*; *Бешевлиев 1979:№ 86*)
Надпис на жупан Сивин върху сребърна чаша (*Бешевлиев 1979:№ 87*)

1.3.2. КИРИЛСКИ НАДПИСИ

Шуменски багаинов надпис, края на IX в. (*Бешевлиев 1979:№ 70*)
Добруджански надпис, 943 г. (*Гюзелев 1968*)
Воденски надпис на цар Самуил, 988–989 г. (*Добрев 2007а*)
Самуилов надпис от Герман, 992–993 г. (*Иванов 1931 [1970:23–25]*)
Надпис на Мостич, X в. (*Станчев 1955: 3–42*; *Бешевлиев 1979:226–227*)
Надпис върху златен пръстен-печат от Пазарджишко, X в. (*Станчев 1955*)
Басарабски графит, X в. (*Popkonstantinov*, *Konstantinova 1995*)
Надпис на Георги, X в. (*Popkonstantinov 1987:128–133*)
Надпис на цар Самуил от с. Скрът, 1014 г. (*Добрев 2007а:443–500*)
Битолски надпис на цар Иван Владислав, 1016–1017 г. (*Заимов 1970*; *Добрев 2007а:512–515*)
Надпис към портрета на Борис-Михаил в „Учително евангелие“ на Константин Преславски (ГИМ, Син. 262)
Надписи към миниатюрите в Манасиевата хроника (*Дуйчев 1962*)

1.3.3. НАДПИСИ НА ГРЪЦКИ ИЛИ С ГРЪЦКО ПИСМО

Надпис от Наг Сент Миклош №21 (*Фехер 1925*; *Младенов 1926*; *Попконстантинов 1993*)
Надпис от Червен, 879 г. (*Grégoire 1939*)

I.4. СФРАГИСТИЧНИ ИЗТОЧНИЦИ

Надпис върху печат на Мавър, ок. 700 г. (*Zakos*, *Veglery 1972:№ 234*; *Юруко-*

ва 1990:19–22; *Йорданов 2001:13–14*)

Надпис върху оловен печат на кан Тервел, след 705 г. (*Zakos*, *Veglery 1972*:XLVI; *Юрукова 1990:17–19*, *Йорданов 2001:18–19*)

Надписи върху печати на българския владетел Борис-Михаил (*Мушмов 1929:225–230*; *Юрукова 1990:24–28*; *Йорданов 2001:31–39*)

Надписи върху печати на българския владетел Симеон (*Герасимов 1934*; *Герасимов 1970*; *Юрукова 1990:28–34*; *Йорданов 2001:40–51*)

Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник (*Йорданов 1993:17–18*; *Йорданов 2001:72–76*)

Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник (*Герасимов 1951:73–75*; *Юрукова 1990:40–43*; *Йорданов 1993:18*; *Йорданов 2001:69–71*)

Надписи върху печати на цар Петър и на цар Петър и Мария (*Мушмов 1928/1929:230*; *Герасимов 1934*; *Юрукова 1990:34–39*; *Йорданов 2001:58–66*)

Кирилски надпис върху матрица за печат на цар Петър (*Мушмов 1928/1929:230–239*; *Юрукова 1990:39–40*; *Йорданов 2001:67–68*)

Надпис върху печат на N., багатур и василевс на българите (*Йорданов 1993№ 43*, *44*; *Йорданов 2001:74–75*)

II. ГРЪЦКИ ИЗВОРИ

Приск. Excerpta (*ГИБИ 1:86–215*)

Приск. Готска история (*Dindorf 1870*)

История на Теофилакт Симоката (*ГИБИ 2:291–356*)

Менандър Протектор. Excerpta de legationilus (*ГИБИ 2:219–257*)

Слово за обсадата на Цариград (*ГИБИ 3:41–55*)

Хронография на Теофан Изповедник (*ГИБИ 3:226–289*)

История на Патриарх Никифор (*ГИБИ 3:290–305*)

Послание и Писма на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил, 865–886 г. (*ГИБИ 4:58–106*)

Преписка между Симеон и Лъв Хиросфакт, 895–896 г. (*Дуйчев 1943:74*; *ГИБИ 4:175–182*)

Писма на патриарх Николай Мистик до цар Симеон, ок. 913–924 г. (*Златарски 1894–1895*; *ГИБИ 4:185–297*)

Писма на Роман Лакапин до цар Симеон, 924–927 г. (*Златарски 1896:282–322*; *ГИБИ 4:298–314*)

История на Йосиф Генезий (*ГИБИ 4:320–335*)

Patria Constantinopoleos (*Николов 2006:35*, *бел. 19*)

Чудеса на св. Димитър Солунски (*ГИБИ 3:98–168*; *ГИБИ 5:303–305*)

Фотий. Библиотека (*PG 103*)

Стратегикон на император Маврикий, VI–VII в. (*Dennis*, *Gamillscheg 1981*)

Тактика на император Лъв VI, IX–X в. (*ГИБИ 4:167–174*)

Анонимен ватикански разказ (*ГИБИ 4:10–15*)

Житие на Теодор Студит от монах Михаил (*ГИБИ 4:141–143*)

Житие на патриарх Никифор от дякон Игнатий (*ГИБИ 4:35–37*)

Анонимна хроника (Scriptor incertus) (*Bekker 1842:335–362*; *ГИБИ 4:16–24*)

Слово за мира с българите (*ГИБИ 5:82–101*)

Синаксар на Цариградската църква (*ГИБИ 5:281–294*)

Житие на Мария Нова (*ГИБИ 5:75–81*)

Продължителя на Теофан (*Bekker 1838*; *ГИБИ 5:107–139*)

Хронография на Лъв Граматик (*ГИБИ 5:141–168*)

Хронография на Псевдо-Симеон (*ГИБИ 5:169–182*)

Хроника на Георги Монах (Амартол) (*De Boor 1904*; *ГИБИ 4:42–57*)

Хроника на Йоан Малала (*Chronographia Malalae 1831*)

Послание на цариградския патриарх Теофилакт до българския цар Петър (*ГИБИ 5:183–189*)

Константин Багренородни. За управлението на държавата (*Moravcsik 1949*; *ГИБИ 5:190–220*)

Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец (*ГИБИ 5:220–229*)

История на Лъв Дякон (*ГИБИ 5:245–276*)

Писмо на Лъв Дякон (*Златарски I*, *2:381*)

Житие на св. Лука Нови (*Златарски I*, *2:406; ГИБИ 5:230–233*)

Лексикон на Свидас (*ГИБИ 5:308–310*)

Грамоти на император Василий II, 1019–1025 г. (*Иванов 1931[1970:547–562]*; *ГИБИ 6:40–47*)

Продължителя на Георги Монах (*ГИБИ 6:133–158*)

Месецослов на император Василий II (*ГИБИ 6:48–64*)

Михаил Псел. Надгробно слово за кесариса Ирина (*ГИБИ 6:116–119*)

Продължителя на Теофан (*ГИБИ 6:133–158*)

Хронография на Михаил Псел (*ГИБИ 6:93–115*)

История на Михаил Аталиат (*ГИБИ 6:159–197*)

Хроника на Кедрин-Скилица (*ГИБИ 6:198–340*)

Хроника на Йоан Зонара (*ГИБИ 7:149–208*)

Хроника на Симеон Логотет (*PG 109:663–822 = Bekker 1838*; *PG 109:823–984 = Bekker 1842*)

Ескуриалска тактика, 971–975 г. (*Oikonomidès 1972:263–277*)

Тактикон на Успенски, 842–843 г. (*Oikonomidès 1972*)

Клеторологий на Филотей, 899 г. (*Успенский 1898*; *Bury 1911:131–179*; *ГИБИ 4:121–128*)

Тактикон на Бенешевич, 934–944 г. (*Oikonomidès 1972*)

Хроника на Константин Манасий (*PG 127:219–472*)

Кекавмен. Стратегикон (*ГИБИ 7:11–38*)

Житие на Никита от Медициум (*Божилов, Гюзелев 1999 [2006:148, бел. 20]*)

Житие на Никон Метаноите (*ГИБИ 7:147–148*)

История на Никифор Вриений (*ГИБИ 7:112–120*)

История на Йоан Кинам (*ГИБИ 7:209–262*)

Ана Комнина. Алексиада (*ГИБИ 8:7–149*)

Дюканжов списък на българските архиепископи (*Иванов 1931 [1970:564–569]*; *Бърлиева 2000*)

Обзорна хроника на Теодор Скутариот (*ГИБИ 8:214–303*)

Летопис на Михаил Глика (*ГИБИ 10:113–124*)

История на Георги Пахимер (*ГИБИ 10:149–217*)

История на Йоан Кантакузин (*ГИБИ 10:218–396*)

III. ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ

Чивидалско евангелие, маргинални бележки (*Иванов 1933*)

Дарствена грамота на херцог Тасило III, 777 г. (*Malingoudis 1972–1973*)

Грамоти на хърватските князе Търпимир и Мутимир, 852 г., 892 г. (*Грачев 1972:203–204*)

Беда Преподобни. За хронологията (*ЛИБИ 1:401–403*)

История на лонгобардите от Павел Дякон (*ЛИБИ 1:404–417*)

Книга на братството на манастира „Св. Петър“ в Залцбург, IX в. (*Попконстантинов 1987*)

Летопис на Айнхард (*ЛИБИ 2:29–39*)

Фулденски летописи (*ЛИБИ 2:40–48*)

Ведастинска хроника (*ЛИБИ 2:53–55*)

Писмо на папа Николай I по запитванията на германския крал Людовик (*ЛИБИ 2:62–65*)

Отговори на папа Николай I по допитванията на българите (*ЛИБИ 2:65–125*)

Писма на папа Йоан VIII до княз Борис-Михаил, император Василий, брата на Борис-Михаил, комит Петър, български боляри (*ЛИБИ 2:136–181*)

Анастасий Библиотекар. Животоописания на римските папи (*ЛИБИ 2:183–195*)

Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор (*ЛИБИ 2:208*)

Анастасий Библиотекар. Хронография (*ЛИБИ 2:222–277*)

Бертински летописи (*ЛИБИ 2:286–288*)

Хроника на Регино (*ЛИБИ 2:305–308*)

Венецианска хроника на Йоан Дякон (*ЛИБИ 2:346–350*)

Хроника на Херман Аугийски (*ЛИБИ 2:361–365*)

Хроника на Лупус протоспатарий (*ЛИБИ 2:385*)

Лиутпранд. Antapodosis (*ЛИБИ 2:318–327*)

Хроника на Екехард (*ЛИБИ 3:32–39*)

Хроника на Зигеберт (*ЛИБИ 3:40–49*)

Пархийски летопис (*ЛИБИ 3:117*)
Саксонски аналист (*ЛИБИ 3:140–144*)
Дуклянски летопис (*ЛИБИ 3:170–179*)
Епернакски летопис (*ЛИБИ 3:218*)
Писмо на цар Калоян до папа Инокентий III, 1202 г. (*Дуйчев 1944:1–3*)

ИЗПОЛЗВАНИ РЪКОПИСИ

РГБ, ТСЛ № 63, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, края на XV в., 360 л., руски правопис, http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, ТСЛ № 89, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, XV–XVI в., 261 л., с бележката на поп Упир Лихий от 1047 г., руски правопис, http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, ТСЛ № 7, Паренесис на Ефрем Сирин, XIII в., http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, ТСЛ № 90, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, 1489 г., 463 л., руски правопис, http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, ТСЛ № 91, Книги пророчески с тълкувания, Иаков жидовин и Измарагд, начало на XV в., 326 л., руски правопис, http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, ТСЛ № 728, Стар завет (Иисус Навин, Съдии, Рут, Царства), 392 л., XIV в., руски правопис, http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, МДА № 19, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, края на XV в., руски правопис, 393 л., http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, МДА № 20, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, 1489 г., 340 л., руски правопис, http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, МДА № 12, Хронограф с Осмокнижие, Царства, Естер, 621 л., 1470–1490 г., руски правопис, http://www.stsl.ru/manuscripts

РГБ, Егоров 98. 305, Хроника на Георги Амартол, XV–XVI в., руски правопис

РГБ, Егоров 98. 335, Хроника на Георги Амартол, последна четвърт на XVI в., руски правопис

РГБ, Егоров 98. 908, Хроника на Георги Амартол, втора четвърт на XVI в., руски правопис

ГИМ, Син. 280, Летописец Елински и Римски I редакция, XVI в., руски правопис

HAZU IIIc24, староизводен чети-миней за септември-ноември, 420 л., XIV в., рашки правопис

Хилендар 441, чети-миней за ноември, своден, 429 л., 1624 г., ресавски правопис

Зограф 94, сигн. II.в.3., чети-миней за ноември-декември, 421 л., XIV в., среднобългарски правопис

НБКМ № 1039, староизводен чети-миней, XIV в., рашки правопис (с ранна българска подложка)

Цетински манастир № 20, Черна гора (Цет20), чети-миней за октомври, староизводен, последна четвърт на XIV в., 238 л., рашки правопис

Дечански манастир № 94, Сърбия (Деч94), чети-миней за септемсври-ноември, староизводен, среда на XIV в., 467 л., сръбски, рашки правопис

Манастир Драгомирна № 700, Румъния (Драг700), чети-миней за септември-ноември, новоизводен, среда на XV в., 402 л., търновски правопис

Народна библиотека на Сърбия Рс59, Белград (Рс59), чети-миней за септември-декември, 1614–1625 г., 541 л., ресавски правопис

СЪКРАЩЕНИЯ

Съкращения на езици и диалекти

авар. – аварски
авест. – авестийски
азер. – азербайджански
алт. – алтайски
англ. – английски
араб. – арабски
афган. – афгански
балк. – балкарски
бел. – белуджки
брус. – белоруски
бурят. – бурятски
гот. – готски
гр. – гръцки
диал. мандж. – манджурски диалект
диал. южнорус. – диалектно южноруско
дон. – донски диалект
евенк. – евенкийски
елам. – еламски
ефтал. – ефталитски
изталт. –източноалтайски
ингуш. – ингушетски
индоиран. – индоирански
ие. – индоевропейски
иран. – ирански
казан.-тат. – казано-татарски
казах. – казахски
калм. – калмикски
каракалп. – каракалпакски
каракирг. – каракиргизки
кашуб. – кашубски
кипч. – кипчакски
кирг. – киргизки
кит. – китайски
куман. – кумански
лат. – латински
латв. – латвийски
лит. – литовски
мандж. – манджурски

монг. – монголски
нем. – немски
ног. – ногайски
общогерм. – общогерманско
орхон. – орхонски
орхтюрк. – орхонотюркско
осет. – осетински
осман. – османски
осм.турско – османотурско
осмтюрк. – османотюркско
памир. – памирски
парт. – партски
перс. – персийски
пехл. – пехлеви
п.монг. – писмен монголски
пол. – полски
рус. – руски
сак. – сакски
санскр. – санскрит
севизт. перс. диал. – североизточно персийски диалекти
севтюрк. диал. – севернотюркски диалект
сино-кор. – сино-корейски
скит. – скитски
словен. – словенски
словаш. – словашки
согд. – согдийски
сриран. – средноирански
срперс. – среднoперсийски
сръб. – сръбски
стакад. – староакадски
стб. – старобългарски
ствис.нем. – старо високо немски
стинд. – староиндийски
сткит. – старокитайски
стперс. – староперсийски
сттюрк. – старотюркски
стуйг. – староуйгурски
стчеш. – старочешки
тадж. – таджикски
тат. – татарски
тохар. – тохарски

трак. – тракийски
тув. – тувински
тунг. – тунгуски
тур. – турски
туркм. – туркменски
тюрк. – тюркски
узб. – узбекски
уйг. – уйгурски
укр. – украински
унг. – унгарски
хак. – хакски
хорезм. – хорезмийски
хотан. – хотански
хот.-сак. – хотано-сакски
хун. – хунски
хърв. – хърватски
цслав. – църковнославянски
чаг. – чагатайски
чеч. – чеченски
чеч.-инг. – чечено-ингушетски
чеш. – чешки
чув. – чувашки
широнг. – широнголски
югозап. перс. диал. – югозападноперсийски диалекти
ягн. – ягнобски
якут. – якутски

Съкращения на книгохранилища

ГИМ – Государственный исторический музей, Москва
Деч – Сбирка на манастира Дечани – Сърбия, Белград
МДА – Московска духовна академия
НБКМ – Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
НБС – Народна библиотека Сърбия
ОГНБ – Одесская государственная научная библиотека, Одесса
РАН – Российская академия наук
РГБ – Российская государственная библиотека, Москва
РНБ – Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург
ТСЛ – Троицко-Сергиева лавра
Цет – Сбирка на Цетинския манастир, Черна гора
HAZU – Библиотека на Хърватската академия на науките и изкуствата, Загреб

Съкращения на библейски книги и паметници

1Мак – Първа книга Макавейска
Апок – Апокалипсис (Откровение на св. Йоан Богослов)
Бт – Книга Битие
ВЧМ – Велики чети-минеи
Дан – Книга на пророк Даниил
Иер – Книга на пророк Иеремия
Изх – Книга Изход
Ио – Книга на пророк Иона
Ис – Книга на пророк Исая
Лев – Книга Левит
Лк – Евангелие от Лука
Мк – Евангелие от Марко
Пар – Книга Паралипоменон
Пс – Псалтир
Сир – Книга Премъдрост на Иисуса, син Сирахов
1–4 Цар – Книги Царства
Чис – Книга Числа

Съкращения на периодични издания

ВВр – Византийский временник
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ФСУифф – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
ФСУфиф – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИИД – Известия на Историческото дружество в София
ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук
ИП – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
КМЕ – Кирило-Методиевска енциклопедия
КМС – Кирило-Методиевски студии
СбБАН – Сборник на БАН
СбНУК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН – Списание на БАН
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы

СПИСЪК НА ЦИТИРАНАТА ЛИТЕРАТУРА

***Абаев 1–3*: *Абаев, В.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. Москва–Ленинград. Т. 1, 1959; Т. 2. 1972; Т. 3, 1979.

***Ангелов 1973*: *Ангелов, Д.* Към въпроса за царската власт в средновековна България. – В: Сборник в памет на Александър Бурмов. С., 1973, 158–165.

***Ангелов 1995*: *Ангелов, Д.* Боила. – В: КМЕ 2, 219–220.

***Ангелов 1995а*: *Ангелов, Д.* Комит. – В: КМЕ 2, 384.

***Ангелов, Андреев 1972*: *Ангелов, Д., М. Андреев*. История на българската държава и право. С., 1972 (1 изд. 1959).

***Андреев 1968–1969*: *Андреев, Й.* Няколко въпроса около θρεπτὸς ἄνθρωπος в Първата българска държава. – ТВПИ „Бр. Кирил и Методий“. Факултет за история. Т. 6, № 2, 1968–1969, 23–41.

***Андреев 1974*: *Андреев, М.* Българската държава през Средновековието. С., 1974.

***Андреев 1978*: *Андреев, Й.* Нарышская надпись князя Симеона и административное устройство болгарского государства в конце IX и начале X в. – Études balkaniques, 1978, № 3, 121–131.

***Андреев 1981*: *Андереев, Й.* Още веднъж за надписа на Турдачис. – В: Плиска– Преслав. Т. 2. С., 1981, 212–214.

***Андреев 1993*: *Андреев, Й.* Още веднъж за т.нар. „хранени хора“ в първобългарските надписи. – В: Studia protobulgarica e mediaevalia europensia. в. Търново, 1993, 63–70.

***Антоний 1885*: *Антоний, архим*. Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин епископ болгарский и его Учительное евангелие. Казань, 1885.

***Атанасов 2007*: *Атанасов, Г.* Два приноса към тълкуването на българските владетелски регалии през Средновековието (X–XIV в.). – Родина, 1997, № 3–4, 19–38.

***Атанасова 2008*: *Атанасова, Д.* Мъченици, текстове, контексти. С., 2008.

***Бакалов 1981*: *Бакалов, Г.* За някои особености на българската ханска титулатура. – Векове, 1981, №2, 66–75.

***Бакалов 1983*: *Бакалов. Г.* Царската промулгация на Петър и неговите приемници в светлината на българо-византийските дипломатически отношения след договора от 927 г. – ИП, 1983, № 6, 35–44.

***Бакалов 1985 [1995]*: *Бакалов. Г.* Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). С., 1995 (1 изд. 1985).

***Бакалов 1994*: *Бакалов, Г.* Византийският културен модел в идейно-политическата структура на Първата българска държава. – История, 1994, № 4–5, 13–27.

***Бакалов 2003*: *Бакалов, Г.* Християнизация на българското общество. – В: История на българите. Т. 1. От древността до края на XVI век. Под редакцията на Г. Бакалов. С., 2003, 225–267.

***Бакалов 2005*: *Бакалов, Г.* За една насилена интерпретация на изворите: Влахерните 913 г. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Т. 1. С., 2005, 168–173.

***Бакалов, Павлов 2003*: *Бакалов, Г., Пл. Павлов*. Българите 681–1018 г. – В: История на българите. Т. 1. От древността до края на XVI век. Под редакцията на г. Бакалов. С., 2003, 177–225.

***Баласчев 1899*: *Баласчев, Г.* Новые данны для истории греко-болгарских войн при Симеоне. – ИРАИК, 1899, 4, № 2, 189–220.

***Баласчев 1909*: *Баласчев, Г.* Титлите на старобългарските господари. – Минало, 1909, 1, 79–93.

***Балджиев 1891*: *Балджиев, В.* Студия върху нашето персонално съпружеско право. – СбНУК, кн. 5, 1891, 190–195.

***Барболова 1999*: *Барболова, З.* Имена за съдове в българските диалекти. С., 1999.

***Баскаков 1985*: *Баскаков, Н. А.* Тюркская лексика в „Слове о полку Игореве“. М., 1985.

***Бенешевич 1906*: *Бенешевич, В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. 1. СПб., 1906.

***БЕР 1–6*: *Български етимологичен речник.* Т. 1–6. С., 1971–2002.

***Бешевлиев 1932*: *Бешевлиев, В.* Надписите около Мадарския конник. – ИИД, 11–12, 1932, 361–371.

***Бешевлиев 1967*: *Бешевлиев, В.* Ирански елементи у първобългарите. – В: Античное общество. М., 1967, 237–247.

***Бешевлиев 1969*: *Бешевлиев, В.* Културно-историческото значение на първобългарските надписи. – СпБАН, 1969, № 4, 91–104.

***Бешевлиев 1973*: *Бешевлиев, В.* Нов възпоменателен прабългарски надпис. – В: Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973: 412–418.

***Бешевлиев 1979*: *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979.

***Бешевлиев 1981*: *Бешевлиев, В.* Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.

***Бешевлиев 1981а*: *Бешевлиев, В.* Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981.

***Бешевлиев 1983*: *Бешевлиев, В.* Нов първобългарски надпис с името на кан Маламир. – Известия на Народния музей Варна. Т. 19 (34). С., 1983, 111–112.

***Бешевлиев 1992*: *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи (второ преработено и допълнено издание). С., 1992.

***Библия 1871*:** Библия сиреч Свещенното Писание на Ветхый и Новый завет. Цариград, 1871.

***Библия 1874*:** Библия сиреч Свещенното Писание на Ветхый и Новый завет. Цариград, 1874.

***Билярски 1998*: *Билярски, Ив.* Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV век). С., 1998.

***Билярски 2001*: *Билярски, Ив.* Небесните покровители: св. цар Петър. – Историческо бъдеще, 2001, № 2, 32–44.

***Билярски 2008*: *Билярски, Ив.* Публично- и каноничноправна лексика в българското средновековно пространство. Дисертация за присъждане на научната степен „доктор на историческите науки“ С., 2008.

***Билярски, Йовчева 2006*: *Билярски, Ив., М. Йовчева*. За датата на Успението на цар Петър и за култа към него. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. в. Гюзелев. С., 2006, 542–558.

***БНТ 12*: *Българско народно творчество*. Т. 12. Пословици, поговорки, гатанки. Отбрал и редактирал Цветан Минков. С., 1963.

***Бобчев 1896*: *Бобчев, Ст*. Сборник на болгарските юридически обичаи. Ч. 1. Гражданско право. Отд. 1. Семейно право. Пловдив, 1896.

***Бобчев 1907*: *Бобчев, Ст*. Княз или цар Борис? – Българска сбирка. Год. XIV. Кн. V. С., 1907, 309–319.

***Бобчев 1923*: *Бобчев, Ст.* Народното брачно право в юридическите ни пословици. С., 1923.

***Божилов 1971*: *Божилов, Ив.* Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. – ИП, 1971, № 1, 84–100.

***Божилов 1973*: *Божилов, Ив.* Надписът на Димитър жупан от 943 г. – Известия на окръжен исторически музей и Българското историческо дружество. Толбухин, 1, 1973, 37–58.

***Божилов 1983*: *Божилов, Ив.* Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. С., 1983.

***Божилов 1995*: *Божилов, Ив.* Българите във Византийската империя. С., 1995.

***Божилов 1995а*: *Божилов, Ив*. Седем етюда по средновековна история. С., 1995.

***Божилов 1997*: *Божилов, Ив*. Византийският василевс. – В: Божилов, Ив., Ив. Билярски, Хр. Димитров, Ил. Илиев. Византийските василевси. С., 1997, 7–45.

***Божилов 2008*: *Божилов, Ив.* Византийският свят. Le monde byzantin. С., 2008.

***Божилов, Гюзелев 1999 [2006]*: *Божилов, Ив., В. Гюзелев.* История на средновековна България VII–XIV в. Т. 1. С., 1999 (2 изд. 2006)

***Бойс 1988*: *Бойс, М.* Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1988.

***БРС 1947*: *Болгарско-русский словарь*. М., 1947.

***БТР 1963*: *Български тълковен речник*. С., 1963.

***Будилович 1871*: *Будилович, А.* Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб., 1871.

***Будилович 1875*: *Будилович, А.* XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб., 1875.

***Буюклиев 1992*: *Буюклиев, Ив*. Хрониката на Константин Манаси. С., 1992.

***БФР 1949*: *Яранов, А.* Българо-френски речник. С., 1949.

***Бърлиева 2000*: *Бърлиева, С*. Московският препис на Дюканжовия списък. – Palaeobulgarica, XXIV, 2000, № 3, 50–65.

***Ваклинова 2003*: *Ваклинова, М*. Съкровище от Наг Сент Миклош. – В: КМЕ 4, 2003, 784–788.

***Василев 1996*: *Василев, Р*. Нов тип печат на цар Петър (927–969). – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 105–108.

***Василевски 1997а*: *Василевски, Т.* Борис I – княз или крал на България? – Във: Василевски, Т. България и Византия IX–XV век. Изследвания. Съст. и ред. И. Божилов. С., 1997, 20–30.

***Василевски 1997*: *Василевски, Т*. Произход на административната организация на комитатите в средновековна България. – Във: Василевски, Т. България и Византия IX–XV век. Изследвания. Съст. и ред. И. Божилов. С., 1997, 48–54.

***Вачева-Хотева, Керемедчиева 2000*: *Вачева-Хотева, М., С. Керемедчиева*. Говорът на село Зарово, Солунско. С., 2000.

***Венедиков 1968*: *Венедиков, Ив.* Преслав – преди да стане столица. – В: Преслав. Т. 1. С., 1968, 39–47.

***Венедиков 1979*: *Венедиков, Ив.* Военното и административното устройство на България през IX–X в. С., 1979.

***Венедиков 1981*: *Венедиков, Ив*. Административна уредба на Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981, 139–157.

***Венелин 1840*: *Венелин, Ю.* Влахо-болгарския или дако-славянския граматы, собранныя и объясненныя Юрием Венелиным. СПб., 1840.

***Вернер 1988*: *Вернер, Й.* Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988.

***Воскресенский 1894*: *Воскресенский, Г.* Евангелие от Марка. По основным спискам четырех редакций рукописнаго славянскаго евангельскаго текста с разночтениями из ста восьми рукописей евангелия XI–XVI вв. М., 1894.

***ВЧМ 1899*: *Великия минеи четии*. Ноябрь дни 13–15. Вып. 8. СПб., 1899, 898–1132 [13 ноември. Житие на Йоан Златоуст].

***Гавликова 1989*: *Гавликова, Л.* Трансформация, рецепция и адаптация византийской военно-политической терминологии в славянской среде. – BBp, 59, 1989, 59–65.

***Гаджимурадов* *http://z-obereg.ru*: *Гаджимурадов, И. Ф.* Роль тотемизма в происхождении некоторых кавказких этнонимов – Звереные обереги, http://z-obereg.ru

***Гарданов 1959*: *Гарданов, В. К.* „Кормильство“ в древней Руси. – Советская этнография, 1959, № 6, 43–59.

***Георгиев 1990*: *Георгиев, П.* Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. – Известия на Народния музей Варна, 26 (41), 1990, 103–109.

***Георгиев 1990а*: *Георгиев, П.* Първобългарският надпис от Филипи в нова светлина. – ИП, 1990, № 3, 55–66.

***Георгиев 1992*: *Георгиев, П.* Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893–927). – ИП, 1992, № 8–9, 3–12.

***Георгиев 2001*: *Георгиев, П.* Коронацията на Симеон през 913 г. – ИП, 2001, № 1–2, 3–19.

***Георгиев 2007*: *Георгиев, П.* За Паган, паганите и „господаря на България“ Кампаган. – ИП, 2007, № 5–6, 119–134.

***Георгиева 2003*: *Георгиева, Т.* Златоструй от XII век. Силистра, 2003.

***Герасимов 1934*: *Герасимов, Т.* Три старобългарски моливдовула.– ИБАИ, 8, 1934, 351–360.

***Герасимов 1938*: *Герасимов, Т.* Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. – ИБАИ, 12, 2, 1938, 354–364.

***Герасимов 1951*: *Герасимов, Т.* Български оловен печат от IX век.– Известия на Варненското археологическо дружество, 8, 1951, 73–75.

***Герасимов 1970*: *Герасимов, Т.* Фалшиви печати на българските царе от X, XIII и XIV в. – Археология, 1970, № 2, 33–34.

***Герасимов 1976*: *Герасимов, Т.* Български и византийски печати от Преслав. – Преслав, 2, 1976, 125–142.

***Геров 1–5*: *Геров, Н.* Речник на блъгарский язик с тълкуване речите на блъгарски и на руски. Ч. 1 – 5. Пловдив, 1895–1904.

***ГИБИ 1–11*: *Гръцки извори за българската история*. С., Т. 1, 1954; Т. 2, 1958; Т. 3, 1960; Т. 4, 1961; Т. 5, 1964; Т. 6, 1965; Т. 7, 1968; Т. 8, 1972; Т. 9, 1974; Т. 10, 1980; Т. 11, 1983.

***Голышенко, Дубровина 1967*:** Синайский патерик. Издание подготовили в. С. Голышенко, в. Ф. Дубровина. М., 1967.

***Горов 1962*: *Горов, Г.* Странджанският говор. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 1. София, 1962.

***Грачев 1967*: *Грачев, В. П.* Термины „жупа“ и „жупан“ в сербских источниках XII–XIV вв. и трактовка их в историографии. – В: Источники и историография славянского Средневековья. Москва, 1967, 3–52.

***Грачев 1972*: *Грачев, В.* Сербская государственность в X–XIV вв. (Критика теории „жупной организаций“). М., 1972.

***Грашева 1985*: *Грашева, Л.* Григорий презвитер. – В: КМЕ 1, 1985, 543–545.

***Гюзелев 1966 [2007]*: *Гюзелев, В.* Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VII–XI в.). – ГСУфиф, 60, № 3, 1966, 33–57

[Кавханите и ичергу боилите на българското ханство-царство. Пловдив, 2007, 51–121].

***Гюзелев 1968*: *Гюзелев, В.* Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. – ИП, 1968, № 6, 40–48.

***Гюзелев 1969*: *Гюзелев, В.* Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. С., 1969.

***Гюзелев 1971 [2007]*: *Гюзелев, В.* Ичергу боилите на Първата българска държава (VII–XI в.). – ГСУфиф, 65, № 3, 1971, 125–181 [Кавханите и ичергу боилите на българското ханство-царство. Пловдив, 2007, 125–204].

***Гюзелев 1973*: *Гюзелев, В.* Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. – ИП, 1973, № 3, 28–47.

***Гюзелев 1981*: *Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.

***Гюзелев 2002*: *Гюзелев, В.* Началото на Regnum Bulgarorum в три непубликувани баварски хроники от XV век. – В: Πολυχρονια. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. С., 2002, 97–103.

***Гюзелев 2005*: *Гюзелев, В.* Значението на брака на цар Петър (927–969) с ромейката Мария-Ирина Лакапина (919–962). – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Т. 1. С., 2005, 27–33.

***Гюзелев 2006*: *Гюзелев, В.* Покръстване и християнизация на българите. С., 2006.

***Даль 1–4*: *Даль, В.* Толковый словарь живаго великорусскаго языка. Т. 1–4. М., 1880–1882.

***Данаилов 1901*: *Данаилов, Г.* Един паметник на старото българско право – ЗСЛ. С., 1901.

***Даничић 1863*: *Даничић, Ђ.* Рјечник из књижевних старина српских. Дио 1. Београд, 1863.

***Дворецкий 1–2*: *Дворецкий, И. Х.* Древнегреческо-русский словарь. Т. 1–2. Москва, 1956–1958.

***Делева 1997*: *Делева, А.* Прабългарски заемки в старобългарския език (механизми на езиковата адаптация). Автореферат за присъждане на кандидатска степен. С., 1997.

***Делева 2000*: *Делева, А.* Прабългари и прабългарски заемки. Върху материал от старобългарските писмени паметници. – Acta Palaeoslavica, vol. I. Sofia 2000, 109–115.

***Делева, Степанов 1998*: *Делева, А., Цв. Степанов.* Protobulgarica. – Palaeobulgarica, 1998, № 4, 89–100.

***Димитров 1993*: *Димитров, Д.* За произхода на името Асен: по следите на една именна традиция. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. в. Търново, 1993, 499–501.

***Димитров 1980*: *Димитров, П.* Около предисловието и названието на „Златоструй“. – Език и литература, 1980, № 2, 17–28.

***Димитров 1993а*: *Димитров, П.* Културен хоризонт на цар Симеоновите изборници. – В: Преслав. Сборник. Т. 4. С., 1993, 207–215.

***Димитров 1991*: *Димитров, Стр.* Прабългарският надпис от Преслав. – ИП, 1991, № 2, 5–20.

***Добрев 1969*: *Добрев, Ив.* Праслав. *župa 'χώρα', старобълг. жоупанъ, жоупелъ 'θειον', жоупнице 'μνήμα', среднобълг. жоупелевина 'θυέλλα'– В: Константин Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100 г. от смъртта му. С., 1969, 383–387.

***Добрев 1980*: *Добрев, Ив.* [рец.] [Ph. Malingudis. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus – Halbinsel. I. Die bulgarischen Inschriften]. – Български език, 1980, № 2, 172–180.

***Добрев 1985*: *Добрев, Ив.* Добруджански надписи. – В: КМЕ 1, 601–604.

***Добрев 1985а*: *Добрев, Ив.* Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886–893). – В: Изследвания по кирило-методиевистика. С., 1985, 129–160.

***Добрев 2005*: *Добрев, Ив.* Българският език. С., 2005.

***Добрев 2007б*: *Добрев, Ив.* Хипотезата за прабългарския произход на светите братя Кирил и Методий. – В: КМС 17, 2007, 260–282.

***Добрев 2007*: *Добрев, Ив.* Прозрения в българската старина. Линц, 2007.

***Добрев 2007а*: *Добрев, Ив. Добрев*. Два Царсамуилови надписа. Линц, 2007.

***Добрев 2005а*: *Добрев, Ив. К.* Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. С., 2005.

***Добрев 1995*: *Добрев, П.* Езикът на Аспаруховите и Куберовите българи. Речник и граматика. С., 1995.

***Дограмаджиева, Райков 1981*: *Дограмаджиева, Е., Б. Райков*. Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. С., 1981.

***ДРС 1978*:** Дари-русский словарь. М., 1978.

***ДТС 1969*:** Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

***Дуйчев 1940*: *Дуйчев, Ив.* Стара българска книжнина. Т. 1. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. С., 1940.

***Дуйчев 1940а*: *Дуйчев, Ив*. Държава и църква в средновековна България. – Родина. Списание за българска историческа култура, 1940, № 2, 82–96.

***Дуйчев 1942–1943*: *Дуйчев, Ив*. [рец.] R. Grousset. L'Empire des steppes. Attila, Gengis-khan. Tamerian. Paris, 1939. – Македонски преглед, 13, 1942–1943, № 3, 124–128.

***Дуйчев 1943*: *Дуйчев, Ив*. Стара българска книжнина. Т. 1. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. С., 1943.

***Дуйчев 1944*: *Дуйчев, Ив.* Стара българска книжнина. Т. 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. С., 1944.

***Дуйчев 1957*: *Дуйчев, Ив.* Върху някои български имена и думи у византийските автори. – В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, 157–162.

***Дуйчев 1962*: *Дуйчев, Ив*. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962.

***Дювернуа 1–2*: *Дювернуа, А*. Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати. Т. 1–2. М., 1885–1889.

***Дьяченко 1993*:** Полный церковнославянский словарь. Составил священник магистр Григорий Дьяченко. Москва, 1993.

***Елисаветинска библия 1819*:** Бнвлїа сирѣчь кнїги Сїеннагw Пнсанїа Ветхагw н Новагw Zавѣта (Елисаветинска Библия). Москва, 1819 (1 изд. 1751).

***Жеков 2003*:** *Жеков, Ж*. „Хранените хора“ и войската. – Минало, 2003, № 4, 10–14.

***Жеков 2007*:** *Жеков, Ж*. България и Византия. Военна администрация VII–IX в. С., 2007.

***Жекова 2006*:** *Жекова, Ж*. Печати на Борис-Михаил (864–889) от сфрагистичната колекция на регионален исторически музей – Шумен. – В: Преславска книжовна школа. Т. 9. Шумен, 2006, 358–361.

***Жекова 2007*:** *Жекова, Ж*. Непубликувани печати на цар Петър I (927–969) от колекцията на Регионален исторически музей – Шумен. – Историкии. Т. 2. Шумен, 2007, 731–733.

***Жекова 2008*:** *Жекова, Ж*. Географски ареал на разпространение на печатите на княз Борис-Михаил (864–889). – В: Християнска култура в средновековна България. Материали от национална конференция по случай 1100 години от смъртта на княз Борис-Михаил. Велико Търново, 2008, 62–66.

***Заимов 1970*:** *Заимов, Й*. Битолски надпис на Иван Владислав – самодържец български. Старобългарски паметник от 1015–1016 г. С., 1979.

***Златанова 1985*:** *Златанова, Р*. Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. С., 1985, 204–222.

***Златанова 1998*:** *Златанова, Р*. Старобългарският превод на Стария завет. Т. 1. Книга на Дванадесетте пророци с тълкования. Под общата редакция и с въведение от Св. Николова. С., 1998.

***Златанова 1998а*:** *Златанова, Р*. Книгата на пророк *Йона* и реконструкцията на първоначалния ѝ превод. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Д. Петканова. С., 1998, 470–501.

***Златарски 1894–1895*:** *Златарски, В*. Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския цар Симеон. – СбНУК, кн. 10, 1894, 372–428; кн. 11, 1894, 3–54; кн. 12, 1895, 121–211.

***Златарски 1896*:** *Златарски, В*. Писмата на византийския император Романа Лакапена до българския цар Симеона. – СбНУК, кн. 13, 1896, 282–322.

***Златарски 1898*:** *Златарски, В*. Два известни български надписа от IX век. – СбНУК, кн. 15, 1898, 131–144.

***Златарски 1898а*:** *Златарски, В*. [рец.] г. Баласчев. Новонайденият надпис от времето на цар Симеон. – СбНУК, кн. 15, 1898, 20–40.

***Златарски 1903*: *Златарски, В*. Студии по българската история. – Периодическо списание, 63, 1903, 94–107.

***Златарски 1908*: *Златарски, В*. Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – СбНУ, кн. 24, 1908, 1–161.

***Златарски 1917*: *Златарски, В.* Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса в славянски превод. – Български старини. Кн. 5. С., 1917.

***Златарски I, 1*: *Златарски, В*. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие (679–852). С., 1918.

***Златарски I, 2*: *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство. С., 1927.

***Златарски 1921*: *Златарски, В.* Кои са били вътрешни и външни боляри? – В: Юбилеен сборник от Юридическия факултет в чест на Ст. Бобчев за 50 год. дейност. С., 1921, 45–57.

***Златарски 1925*: *Златарски, В*. Словенското житие на Св. Наума от XVI век. – СпБАН, 30, 1925, 17, 1–28.

***Иванов 1925*: *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1925.

***Иванов 1931 [1970]*: *Иванов, Й*. Български старини из Македония. С., 1931 [1970].

***Иванов 1933*: *Иванов, Й.* Българските имена в Чивидалското евангелие. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за 70-год. от рождението му. С., 1933, 626–640.

***Иванов 1935*: *Иванов, Й*. Старобългарски разкази. С., 1935.

***Иванов 1936*: *Иванов, Й.* Жития на св. Ивана Рилски с уводни бележки. – ГСУифф, 32, 1936.

***Иванов 2008*: *Иванов, Ст*. Новооткрити моливдовули от разкопките на дворцовия площад в Плиска. – Юбилеен сборник. Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 137–138.

***Иванова 1955*: *Иванова, В*. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955.

***Иванова 1999*: *Иванова, Кл.* Успение Методиево. – Palaeobulgarica, 1999, № 4, 7–24.

***Иванова 2003*: *Иванова, Кл*. Жития на Наум Охридски. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Съставител Д. Петканова в. Търново, 2003 (1 изд. 1992), 195–196.

***Иванова 2008*: *Иванова, Кл*. Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica. С., 2008.

***Изборник 1076*: *Изборник 1076 года*. Издание подготовили в. С. Голышенко, в. Ф. Дубровина, в. г. Демьянов, г. Ф. Нефедов. М., 1965.

***Илиев 2003*: *Илиев, И*. Посолства на българите в Рим. – В: КМЕ 3, 2003, 221–226.

***Ильинский 1929*: *Ильинский, Г.* Златоструй А. Ф. Бычкова XI века. – Български старини, 10. С., 1929.

***Истрин 1920*: *Истрин, В.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 1. Текст. Петроград, 1920.

***Истрин 1922*: *Истрин, В.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 2. Греческий текст „Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку“. Петроград, 1920, 3–65.

***Истрин 1994*: *Истрин, В.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов в. М. Истрина. Подготовка издания, вступительная статья и приложения М. И. Чернышевой. М., 1994.

***Йорданов 1976*: *Йорданов, Ив*. Едностранни златни монети-медальони с името на хан Омуртаг (предварително съобщение). – Нумизматика, 1976, № 4, 18–33.

***Йорданов 1989*: *Йорданов, Ив.* Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Шумен, 1989, 390–399.

***Йорданов 1991*: *Йорданов, Ив.* Сфрагистични паметници от ранната българска държава. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. Шумен, 1991, 36–42.

***Йорданов 1993*: *Йорданов, Ив*. Печатите на преславските владетели (89–971). С., 1993.

***Йорданов 1993а*: *Йорданов, Ив.* Печатите на преславските владетели (893–971). Addenda et corrigenda. – В: Преслав. Сборник. Т. 2. С., 1993, 201–209.

***Йорданов 1994*: *Йорданов, Ив*. Възникване и утвърждаване на царската институция в средновековна България. – В: Етническият проблем и националният въпрос на българите. Пловдив, 1994, 95–115.

***Йорданов 1996*: *Йорданов, Ив*. Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016–1018) във Византия. – Археология, 1996, № 4, 7–23.

***Йорданов 1997*: *Йорданов, Ив.* Средновековни български печати с титлата багатур. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, 354–362.

***Йорданов 1999*: *Йорданов, Ив*. Нов печат на Симеон I Велики. – Старини, 1999, № 1, 101–106.

***Йорданов 2001*: *Йорданов, Ив*. Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001.

***Йорданов 2004*: *Йорданов, Ив*. Печати на Григорий магистър на българите през X век. – В: Civitas divino-humana. В чест на проф. Георги Бакалов. С., 2004, 507–511.

***Йорданов 2004а*: *Йорданов, Ив*. Нов административен център в Плиска през втората половина на IX в. (По данни на сфрагистиката). – В: Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Т. 6. Шумен, 2004, 123–127.

***Йорданов 2007а*: *Йорданов, Ив*. Печат на Петър, велик куратор на архонта на България (последна четвърт на IX в.). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–2. Сборник в памет на ст.н.с. I ст. д.и.н. Димитър Ил. Димитров. С., 2007, 325–329.

***Йорданов 2007*: *Йорданов, Ив*. Средновековни български и византийски печати (IX–X в.) с етноним. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. С., 2007, 167–177.

***Йорданов 2007б*: *Йорданов, Ив*. Неизвестен печат на цар Петър I (927–969 г.). – Историкии. Т. 2. Шумен, 2007, 727–729.

***Йорданов 2008*: *Йорданов, Ив*. България при Борис I (852–889, ум. 907). Приносът на сфрагистиката. – В: Християнска култура в средновековна България. Материали от национална конференция по случай 1100 години от смъртта на княз Борис-Михаил. В. Търново, 2008, 42–59.

***Йорданов 1993*: *Йорданов, Ст*. Бележки върху социалната организация на прабългарите. – В: Studia protobulgarica e mediaevalia europensia. В. Търново, 1993, 71–81.

***Йорданов 2004б*: *Йорданов, Ст*. Средновековният български апокрифен владетел и колегията на хана и кагана в политическата практика на Първото българско царство. – В: Сборник в чест на проф. дфн Георги Данчев по случай 70-годишнината му. В. Търново, 2004, 475–494.

***Йорданов 2003*: *Йорданов, Ст*. Мечоносците на Първото българско царство. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 384–404.

***Каймакамова 1982*: *Каймакамова, М*. Българската държавна традиция и старобългарското историко-летописно творчество (VII–XII в.). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, 317–323.

***Каймакамова 1984*: *Каймакамова, М*. „Български апокрифен летопис“ и значението му за българското летописание. – Старобългарска литература, 15, 1984, 51–59.

***Каймакамова 1990*: *Каймакамова,* М. Българска средновековна историопис (от края на VII – до първата четвърт на XV в.). С., 1990.

***Калоев 2004*: *Калоев, Б. А*. Осетины. Москва, 2004.

***Калоянов 2003*: *Калоянов, А*. Старобългарските шамани. В. Търново, 2003.

***Калоянов, Спасова, Моллов 2007*: *Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.* „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. В. Търново, 2007,

***Климент Охридски 1973*: *Климент Охридски*. Събрани съчинения. Т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Б. Ангелов и Хр. Кодов. С., 1973.

***Климов, Халилов 2003*: *Климов, Г., М. Халилов*. Словарь кавказских языков. М., 2003.

***Кляшторный 1964*: *Кляшторный, С. Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.

***Кляшторный, Лившиц 1971*: *Кляшторный, С., В. Лившиц*. Согдийская надпись из Бугута. – В: Страны и народы Востока. Вып. 10. М., 1971, 121–146.

***Ковалевский 1956*: *Ковалевский, А. П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 г. Харьков, 1956.

***Коев 2000*: *Коев, Е.* Неизвестен моливдивул на княз Борис-Михаил. – Нумизматика и сфрагистика, 7, 2000, № 2, 38–39.

***Койчева 1982*: *Койчева, Е.* Титлата жупан и въпросите на българската държавност. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, 215–224.

***Коларов 1978*: *Коларов, Хр.* Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии. – Édides balkaniques, 1978, № 3, 89–101.

***Кононов 1980*: *Кононов, А*. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Ленинград, 1980.

***Косвен 1935 [1961]*: *Косвен, М. О.* Аталычество. – Советская этнография, 1935, № 2. Същото в: Этнография и история Кавказа. Москва, 1961, 104–126.

***Косвен 1948*: *Косвен, М. О.* Авункулат. – Советская этнография, 1948, № 1, 32–46.

***КРС 1958*:** Каракалпакско-русский словарь. Москва, 1958.

***КРС 1977*:** Калмыцко-русский словарь. Составила Б. Д. Муниева. Москва, 1977.

***Куев 1967*: *Куев, К.* Черноризец Храбър. С., 1967.

***Кулаковский 1902*: *Кулаковский, Ю*. Друнгъ и друнгарий. – ВВр, IX, 1–2, 1902, 1–30.

***Кънев 2007*: *Кънев, Н.* За значението на кесарската титла на българския владетел Тервел. – Историкии. Т. 2. Шумен, 2007, 65–75.

***Лалева 2004*: *Лалева, Т.* Севастияновият сборник в българската ръкописна традиция. С., 2004.

***Левин 2001*: *Левин, Г*. Лексико-семантические параллели орхонско-тюркского и якутского языков. Новосибирск, 2001.

***Ледаева 1963*: *Ледаева, С. Д*. Этимологические исследования по русскому языку Вып. 4. М., 1963, 24–32.

***Лекова 2009*: *Лекова, Т*. Жоупа и жоупанъ в българското средновековие. – In: Studia etymologica brunensia. 6. Praha, 2009, 183–200.

***Лекова под печат*: *Лекова, Т*.** Етюди върху средновековните български титли и длъжности (под печат).

***Леонид 1887*: *Леонид, арх*.** Житие преподобнаго Власия мниха. Памятник словено-болгарской письменности IX века. СПб., 1887.

***ЛИБИ 1–4*: *Латински извори за българската история*.** Т. 1, 1958; Т. 2, 1960; Т. 3, 1965; Т. 4, 1981.

***Луконин 1987*: *Луконин, В*. Древний и раннесредневековый Иран. М., 1987.

***Максимович 2004*: *Максимович, К.* Ѯаконъ соудынъин людьмъ. М., 1994.

***Малов 1946*: *Малов, С. Е*. Тюркизмы в языке „Слова о полку Игореве“. – Изв. АН СССР, отделение литературы и языка. Т.5, вып. 2, 1946, 129–139.

***Малов 1951*: *Малов, С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва–Ленинград, 1951.

***Малов 1959*: *Малов, С. Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., 1959.

***Манолев 1917*: *Манолев, И*. Урало-алтйският произход на старите българи. – Общ подем, 1/18, 1917, 864–877.

***Матвеенко, Щеголева 2006*: *Матвеенко, В., Л. Щеголева.* Книги временные и образные Георгия Монаха. Т. 1. Ч. 1. Москва, 2006.

***Мелиоранский 1902*: *Мелиоранский, П.* Турецкие элементы в языке „Слово о полку Игореве“. – ИОРЯС, 8, 1902, № 2, 273–302.

***Милев 1966*: *Милев, А*. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966.

***Милев, Михайлов 1961*: *Милев, Ал., Г. Михайлов.* Староръцка граматика. С., 1961.

***Милтенов 2006*: *Милтенов, Я.* Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. С., 2006.

***Минчева 1978*: *Минчева, А.* Старобългарски кирилски откъслеци. С., 1978.

***Мирчев, Кодов 1965*: *Мирчев, К., Хр. Кодов*. Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в. С., 1965.

***Мирчева 2006*: *Мирчева, Е.* Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. С., 2006.

***Михайлов 1900–1908*: *Михайлов, А*. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Варшава, 1900–1908.

***Михайлов 1970*: *Михайлов, Ст*. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. – Археология, 1970, № 4, 1–7.

***Михайлов 1990*: *Михайлов, Ст.* По разчитането на един оловен печат на цар Симеон. – Palaeobulgarica, 1990, № 1, 111–112.

***Михайлов 1996*: *Михайлов, Ст.* За датата на сребърната чаша на Великия жупан Сивин. – Археология, 1996, № 2–3, 87–91.

***Михайлов 1992*: *Михайлов, Ст.* Ново четене и тълкуване на надписа върху един средновековен оловен печат. – Palaeobulgarica, 1992, № 3, 67–70.

***Михайлов 2005*: *Михайлов, Ст.* За употребата на термина *княз* в Първото българско царство. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Т. 1. С., 2005, 164–167.

***Младенов 1909*: *Младенов, Ст.* Славянския этимологии. – Русский филологический вестник, 62, № 3–4, 1909, 260–267.

***Младенов 1921 [1986]*: *Младенов, Ст.* Следи от езика на Аспаруховите прабългари в съвременния български език. – В: Помагало по българска историче-

ска лексикология. Съставители Т. Славова, Т. Лекова. С., 1986: 54–65 [1 изд. 1921, на френски]

***Младенов 1926*: *Младенов, Ст.* Томсеновият опит за превод на най-дългия надпис на старобългарското съкровище от Nagy-Szent-Miklós (Банатско). – Годишник на Народния археологически музей. Т. 4, 1926, 362–380.

***Младенов 1941*: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941.

***Младенов 1951*: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник с оглед на народните говори. Т. 1. С., 1951.

***Москов 1981*: *Москов, М.* Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). – Съпоставително езикознание, 1981, № 3–5, 80–105.

***Москов 1988*: *Москов, М.* Именник на българските ханове. С., 1988.

***Москов 1997*: *Москов, М.* Прабългарският военен надпис от Преслав (Разширено тълкуване). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 36–51.

***Москов 2003*: *Москов, М.* Оними от булгарски произход. – В: Protobulgarica et mediaevalia europensia. Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев. В. Търново, 2000. С., 2003, 486–488.

***Мошин 1966*: *Мошин, В.* Битољска плоча из 1017 године. – Македонски јазик, 17, 1966, 51–61.

***Мушмов 1924*: *Мушмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924.

***Мушмов 1928/1929*: *Мушмов, Н.* Новооткрити средновековни печати от България. – ИБАИ. Т. 5, за 1928/1929. С., 1929, 225–247.

***Невоструев 1868*: *Невоструев, К.* Слово св. Ипполита об антихристе. М., 1868.

***Ников 1925*: *Ников, П.* Кавхан Исбул. – В: Сборник в чест на Васил Златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925, 195–228.

***Николов 2006*: *Николов, А.* Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX–края на X век). С., 2006.

***Николов 1996*: *Николов, Г.* Прабългарската традиция в християнския двор на средновековна България (IX–XI в.). Владетел и престолонаследие. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 124–130.

***Николов 1997*: *Николов, Г.* Τον πολων Βουλγαρον. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, 67–75.

***Николов 2002*: *Николов, Г.* Хан и кавхан в България през VIII в. – В: Българи и унгарци – 1000 години заедно. Будапеща, 2002, 38–46.

***Николов 2005*: *Николов, Г.* Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). С., 2005.

***Николова 2009*: *Николова, Б.* Цар Петър и характерът на неговия култ. – Palaeobulgarica, 2009, № 2, 63–78.

***Николова 2003*: *Николова, Св.* Патерик. – В: КМЕ 3, 2003, 109–116.

***ОБ 1581*: Бнблїа снрѣчь книгъ Ветхаго и Новаго Ѕавѣта по ꙗзыкѹ словенскѹ ѩфпа (фототипическое издание текста с издания 1581 года. (Острожка Библия). Москва-Ленинград, 1988.

***Овчаров 2002*: *Овчаров, Д.* Омортаг кана сюбиги от бога владетел на българите. С., 2002.

***Овчаров 1998*: *Овчаров, Н.* Надписите за собственост върху произведенията на торевтиката от старобългарската и среднобългарската епоха (IX–XIV в.). – Palaeobulgarica, 1998, № 3, 79–96.

***ОИЯ 1979*:** Основы иранского языкознания. Т. 1. М., 1979.

***ОРС 1952*:** Осетинско-русский словарь. М., 1952.

***Острогорски 1935*: *Острогорски, Г.* Автократор и Самодржац. Прилог за историју владалачке титулатуре у Византији и у јужних Словена. – Глас Српске Краљевске Академије, CLXIV. Други разред, 84, 1935, 95–187.

***Отговорите 1994*:** Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. Превод Д. Дечев. Предговор, обяснителни бележки, съставител, редактор К. Янакиев. С., 1994, 101–198.

***Павлов 1993а*: *Павлов, Пл.* Пресиан – български канартикин и претендент за византийския престол. – В: Studia protobulgarica e mediaevalia europensia. В. Търново, 1993, 93–102.

***Павлов 1993*: *Павлов, Пл.* Военачалниците на цар Самуил. – Военноисторически сборник, 62, 1993, № 6, 5–19.

***Павлова 1994*: *Павлова, Р.* Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век. [КМС 9]. С., 1994.

***Павлова, Жлязкова 1999*: *Павлова, Р., В. Желязкова*. Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година. С., 1999.

***Панченко 1905*: *Панченко, Б. А.* Печат багатура и баина Иоанна Хотина. – ИРАИК. Т. 10, 1905.

***ПБР 2009*:** Персийско-български речник. Под научната редакция на Иво Панов. С., 2009.

***Петров 1985*:** *Петров, П.* Домета. – В: КМЕ 1, 1985, 608–609.

***ПМРС 1875*:** *Захаров, И.* Полный маньчжурско-русский словарь. СПб., 1875.

***Погодин 1903*:** *Погодин, А*. Следы корней-основ в славянских языках. Варшава, 1903.

***Погорелов 1910*:** *Погорелов, В.* Чудовская псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Варшава, 1910.

***Попконстантинов 1979*:** *Попконстантинов, К.* Нов печат на цар Петър. – Нумизматика, 1979, № 3, 19–21.

***Попконстантинов 1987*: *Попконстантинов, К.* Българските имена в „Liber Confraternitatum Vetustior“ от манастира „Св. Петър“ в Залцбург. – ГСУ, НЦСВП „Иван Дуйчев“, 1987, № 1, 123–133.

***Попконстантинов 1993*: *Попконстантинов, К.* Рунически надписи от средновековна България. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. в. Търново, 1993, 141–162.

***Попконстантинов 2008а*: *Попконстантинов, К.* Печати на багатури или печати на престолонаследници? – В: Юбилеен сборник. Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 76–87.

***Попконстантинов 2008*: *Попконстантинов, К.* Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. – Археология, 2008, № 1–4, 68–79.

***Попов 1904*: *Попов, Н.* Юридически обичаи в Варненско. – СбНУК, кн. 20, 1904, 1–34.

***Попруженко 1928*: *Попруженко, М.* Синодик царя Борила. – Български старини, 8, 1928.

***Попруженко 1936*: *Попруженко, М.* Козма пресвитер, болгарский писатель X века. С., 1936.

***Посланието 1994*: Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Бориса. Превод митрополит Симеон. Предговор, обяснителни бележки, съставител, редактор К. Янакиев. С., 1994, 49–97.

***Потанин 1893*: *Потанин, Г. Н.* Путешествие 1884–1886. Тангутско–тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Петербург, 1893.

***Потанин 1905*: *Потанин, Г. Н.* Тангутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Петербург, 1905.

***Преображенский 1–2*: *Преображенский, А. Г.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1–2. М., 1959.

***ПРС 1959а*: Карманный персидско-русский словарь. Составил А. А. Фархадян. М., 1959.

***ПРС 1959*: Персидско-русский словарь. М., 1959.

***Радева 1991*: *Радева, В*. Словообразуването в българския книжовен език. С., 1991.

***Радлов 1–4*: *Радлов, В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. СПб. Т. 1, ч. 1, 2, 1893; т.2, ч. 1, 2, 1899; т. 3, ч. 1, 2, 1905; т. 4, ч. 1, 2, 1911.

***Радославов 1929*: *Радославов, Цв.* Титлите на българските владетели. – ИБАИ. Т. V, за 1928–1929 г. С., 1929, 159–186.

***Растроргуева, Эдельман 2003*: *Растроргуева, В. С., Д. И. Эдельман*. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. М., 2003.

***Рашев 1996*: *Рашев, Р.* Бог и владетел преди покръстването. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 39–44.

***Рашев 2004*: *Рашев, Р.* Византийците в България до покръстването. – В:

Civitas divino-humana. В чест на проф. Г. Бакалов. С., 2004, 151–162.

***Рашев 2006*: *Рашев, Р.* Цар Симеон – адепт и опонент на „гръцкия модел“. – В: Преславска книжовна школа. Т. 9. Шумен, 2006, 381–387.

***Рашев 2007*: *Рашев, Р.* Прабългарите през V–VII век. В. Търново, 2007.

***РБЕ 1–12*: Речник на българския език. Т. 1–12. С., 1977–2004.

***Рейснер 2001*: *Рейснер, М. Л.* Введение в иранскую филологию. М., 2001.

***Рибарова, Хауптова 1998*: *Рибарова, Зд., З. Хауптова*. Григоровичев паримејник. Текст со критички апарат. Скопије. 1998.

***РМС 1967*: Русско-монгольский словарь. Т. 1. Улат Батор, 1967.

***Романски 1929*: *Романски, Ст.* Симеоновата титла цѣсарь. – Български преглед, 1929, № 1, 125–128.

***РСБКЕ 1–3*: Речник на съвременния български език. Т. 1–3. С., 1955–1959.

***РСХКЕ 1–6*: Речник српскохрватског књижевног језика. Књ. 1–6. Нови Сад, 1967–1976.

***РТС 1956*: Русско-туркменский словарь. М., 1956.

***РЧДБЕ 1992*: Речник на чуждите думи в българския език. С., 1992.

***Салпагарова 2003*: *Салпагарова, С. И.* Формирование этнокультурного ландшафта Карачая (XIX – нач. XX веков). Дисертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. Ставрополь, 2003.

***СБР 1943*: Старогръцко-български речник. Съставили М. Войнов, Вл. Георгиев, Б. Геров и др. С., 1943.

***Св. Климент Охридски 2008*: Свети Климент Охридски. Слова и служби. С., 2008.

***СДЯ 1–6*: Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). М. Т. 1–5, 1988–2000.

***Севортян 1–7*: *Севортян, Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков. М., Т. 1, 1974; Т. 2, 1978; Т. 3, 1980; Т. 4, 1989; Т. 5, 1997; Т. 6, 2000; Т. 7, 2003.

***СИГТЯ 1–2*: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Т. 1. Фонетика. М., 1984. Т. 2. Морфология. М., 1988.

***СИГТЯ 5*: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Т. 5. Лексика. М., 2001.

***Симеон, митр. 1917*: *Симеон, митр.* Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. Преведе от гръцки митрополит Симеон. – Български старини. Кн. 5. С., 1917.

***Симеон, митр. 1931*: *Симеон, митр.* Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ Български с притурка на неговото Мъченичество на светите 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица. – СбБАН, 27, 1931, 1–69.

***Симеонов 1981, 2, 3*: *Симеонов, Б.* Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. – Балканско езикознание, 1981, № 2, 23–45; № 3, 53–78.

***Симеонов 1981а*: *Симеонов, Б.* Сампсисът. – Съпоставително езикознание,

1981, № 3, 75–79.

***Симеонов 2008*: *Симеонов, Б.* Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008.

***Симеонов сборник 1–2*: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Под общата редкация на акад. П. Динеков. Т. 1. Изследвания и текст. С., 1991. Т. 2. Речник-индекс. С., 1993.

***Синицына 1965*: *Синицына, Н. В.* Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI в. – ТОДРЛ, 21, 1965, 96–125.

***Синодална Библия*: Библия сиреч книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия завет. Изд. Св синод на Българската църква. С., 1991 (1 изд. 1925).

***Скабаланович 1884*: Скабаланович, Н. Византийское государство и церковь в XI веке. СПб., 1884.

***Славова 1989*: *Славова, Т.* Преславска редкация на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: КМС, 6. С., 1989, 15–129.

***Славова 1999*: *Славова, Т.* Най-ранният славянски ръкопис на Мойсеевото Петокнижие. – Старобългарска литература, 1999, 31, 54–65.

***Славова 2008*: *Славова, Т.* Презвитер Григорий. Архивен хронограф. – В: История на българската средновековна литература. С., 2008, 251–253, 292–294.

***Смирнова 1951*: *Смирнова, Я. С.* Аталычество и усыновление у абхазов в XIX–XX вв. – Советская этнография, 1951, № 2, 103–114.

***Смядовски 1993*: *Смядовски, Ст.* Българска кирилска епиграфика IX–XV век. С., 1993.

***Смядовски 2003*: *Смядовски,. С.* Чивидалско евангелие. – В: КМЕ 4, 2003, 514–516.

***Спасова 1998*: *Спасова, М.* Още веднъж за Похвалата на цар Симеон. – В: Българистични проучвания. Т. 3. Велико Търново, 1998, 29–50.

***Среднеболгарский перевод 1988*: Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах. Введение Д. С. Лихачева. Исследования И. С. Дуйчева, М. А. Салминой. Подготовка текстов. М. А. Салминой. С., 1988.

***СР 1–2*: Старобългарски речник. С. Т. 1, 1999. Т. 2. 2009.

***Срезневский 1867*: *Срезневский, И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб. Т.1, 1867, № XXI, 1–27.

***Срезневский 1–3*: *Срезневский, И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. СПб., 1893–1903.

***Срезневский 1912*: *Срезневский, И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Дополнения. СПб, 1912.

***СРЯ 1–26*: Словарь русского языка XI–XVII вв. Т. 1–26. М., 1975–2002.

***СС 1999*: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. М., 1999.

***ССТМЯ*: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Ленинград. Т. 1, 1975.

***Станчев 1955*: *Станчев, Ст*. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. – В: Станчев, Ст., в. Иванова, М. Балан, П. Боев. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, 3–42.

***Станчев, Попов 1988*: *Станчев, К., Г. Попов.* Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988,

***Степанов 1997*: *Степанов, Цв*. Титлата на прабългарския владетел (Размишления върху идеята за върховната власт в предхристиянска България). – Palaeobulgarica, 1997, № 3, 54–59.

***Степанов 1999*: *Степанов, Цв.* Власт и авторитет в средновековна България. С., 1999.

***Степанов 2000*: *Степанов, Цв*. Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. С., 2000.

***Стойкова 2008*: *Стойкова, А.* Славянски култове на Първото българско царство. – В: История на българската средновековна литература. С., 2008, 297–305.

***Стойчев 1965*: *Стойчев, Т*. Родопски речник. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 2. София, 1965.

***Сухбаагар 1997*: *Сухбаагар, О.* Словарь иностранных слов монгольского языка. Ч. 1. Улаанбаатар, 1997.

***Теодоров-Балан 1920*: *Теодоров-Балан, А.* Кирил и Методи. Т. 1. Жития на Кирила и Методия и похвални тем слова. С., 1920.

***Тихова 1987*: *Тихова, М.* Замяна на прабългарските думи в Римския патерик. – ГСУ, НЦСВП „Иван Дуйчев“. Т. 1. С., 1987, 295–311.

***Тодоров 2003а*: *Тодоров, Т.* Моливдовулите на цар Петър I с титула ΔΕΣΠΟΤΗΣ и тяхната историческа интерпретация. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. в. Търново, 2003, 458–470.

***Тодоров 2003*: *Тодоров, Т*. Два новооткрити български владетелски моливдовула. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 240–241.

***Тодоров 2007*: *Тодоров, Т.* Един аспект от политическото наследство на цар Симеон (893–927): престолонаследието. – Историкии. Т. 2. Шумен, 2007, 84–101.

***Тодоров 2008*: *Тодоров, Т.* Владетелският статут и титла на цар Петър I след октомври 927 година: писмени сведения и сфрагистични данни (Сравнителен анализ). – Юбилеен сборник. Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 93–108.

***Тотев 1984*: *Тотев, К*. Новопостъпил печат на цар Петър от Преслав. – Нумизматика, 1984, № 3, 28–30.

***Тотев 1999*: *Тотев, К*. За една група печати на цар Симеон. – В: Общото и специфичното в балканските народи до края на XIX век. Сборник в чест на 70 год. на проф. Василка Тъпкова-Заимова. С., 1999, 107–112.

***Тотев 1964*: *Тотев, Т.* Сребърна чаша с надпис от Преслав. – Известия на Археологическия институт. Т. 27, 1964, 5–15.

***Тотев 2006*: *Тотев, Т.* Моливдовул царя Симеона (893–927 гг.) из Северо-Восточной Болгарии с пожеланиями долголетия. – ВВр, 65, 2006, 218–222.

***Тотоманова 2008*: *Тотоманова, А.-М.* Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. С., 2008.

***Трифонов 1923*: *Трифонов, Ю.* Към въпроса за старобългарското болярство. – СпБАН, 26 (14), 1923, 1–70.

***ТРС 1968*:** Тувинско-русский словарь. М., 1968.

***Трубачев 1963*: *Трубачев, О. Н.* Заметки по старославянской этимологии. – В: Этимологические исследования по русскому языку. Вып. IV. М., 1963, 160–163.

***Трубачев 1967*: *Трубачев, О.* Из славяно-иранских лексических отношений. – Этимология за 1965. М., 1967.

***Турилов 1999*: *Турилов, А.* Две забытие даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства). – Palaeobulgarica, 1999, № 1, 14–34.

***Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996*: *Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова*. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996.

***Успенский 1898*: *Успенский, Ф. И.* Византийская табель о рангах. – ИРАИК, 3, 1898, 98–137.

***Успенский 1905*: *Успенский, Ф. И.* Надписи староболгарския. – ИРАИК, 10, 1905, 173–242.

***Фасмер 1–4*: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. М., 1986–1987.

***Федер 2008*:** Кънижни изборникъ за възпитание на канартикина, издаден от У. Федер. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. в. Търново, 2008.

***Фехер 1925*: *Фехер, Г.* Паметниците на прабългарската култура. – ИБАИ, 3, 1925, 1–90.

***Фехер 1928а*: *Фехер, Г.* Първата поява на прабългарите в Македония. – Македонски преглед, IV, 3, 1928, 89–97.

***Фехер 1928*: *Фехер, Г.* Надписът на Мадарския конник. С., 1928.

***Фехер 1929*: *Фехер, Г.* Остатъци от езика на дунавските българи. – ИБАИ, 5, 1929, 127–158.

***Хелимский 2000*: *Хелимский, Е.* Язик(и) аваров: тунгусо-маньчжурский аспект. – In: Studia in honorem Stanislai Stachowskin Dicata. Vol. XXXVI. Kraków, 2000, 135–148.

***Цанкова-Петкова 1995*: *Цанкова-Петкова, Г.* Олгу таркан. – В: КМЕ 2, 1995, 848.

***Цейтлин 1977*: *Цейтлин, Р.* Лексика старославянского языка. М., 1977.

***Цухлев 1910*: *Цухлев, Д.* История на Българската Църква. Т. 1. С., 1910.

***Чешмеджиев 1999*: *Чешмеджиев, Д.* Към въпроса за култа на княз Борис-Михаил в средновековна България. – ИП, 1999, № 3–4, 158–176.

***Чешмеджиев 2003*: *Чешмеджиев, Д.* Няколко бележки за култа към цар Петър I (927–965) – В: Християнската традиция и царската институция в българската култура. Шумен. 2003, 23–37.

***Чолова 1982*: *Чолова, Цв.* За съуправителя на владетеля в Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, 209–214.

***ЧРС 1982*:** Чувашко-русский словарь. М., 1982.

***Шаур 1988*: *Шаур, В.* За произхода на старобългарската дума волѣрнивъ. – Palaeobulgarica, 1988, № 1, 115–121.

***Шервашидзе 1990*: *Шервашидзе, И. Н.* Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. – Вопросы языкознания, 1990, 3, 81–91.

***Юрукова 1990*: *Юрукова, Й.* Средновековни български печати. – В: Българските средновековни печати и монети. С., 1990, 1–69.

***ЭРС 1958*:** Эвенкийско-русский словарь. Составила г. М. Василевич. Москва, 1958.

***ЭССЯ 1–29*:** Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Под ред. О. Н. Трубачева. Т. 1–29. М., 1974–2002.

***Aitzetmüller 1–7*: *Aitzetmüller, R.* Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. 1–7. Graz, 1958–1975.

***Altheim 1948*:** *Altheim, F.* Hunnische Runen. Halle, 1948.

***Altheim 1951*:** *Altheim, F.* Attila und die Hunnen. Baden-Baden, 1951.

***Altheim 1–5*:** *Altheim, F*. Geschichte der Hunnen. Band 1–5. Berlin, 1959–1962.

***Von Arnim 1956*:** *von Arnim, B.* Urbulgarisch kъlubrъ – κουλούβρος. – In: Festschrift für Max Vasmer zum 70.Geburtstag. Wiesbaden, 1956, 45–46.

***Bailey 1939*:** *Bailey, H.* Turks in Khotanese Texts. – Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1939, 85–91.

***Barnea, Ştefanescu 1971*:** *Barnea, I., Şt. Ştefanescu.* Bizantini, Români si Bulgari. La Dunãrea de Jos. – In: Din Istoria Dobrogei. Vol. 3. Bucureşti, 1971.

***Bekker 1838*:** *Bekker, I.* Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Bonnae, 1838.

***Bekker 1842*:** *Bekker, I.* Leonis Grammatici Chronographia. Bonnae, 1842, 335–362.

***Berneker 1908–1913*:** *Berneker, E.* Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1908–1913.

***Beševliev 1932*:** *Beševliev, V.* Der Titel κανάρτι κεῖνος. – Byzantinische Zeitschrift. 32, 1932, 13–15.

***Beševliev 1955*:** *Beševliev, V.* What was the Title ιτζιργου (ητζουργου) βοιλας in the Protobulgarian Inscriptions? – Byzantinoslavica, 16, 1, 1955, 120–124.

***Beševliev 1963*:** *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963.

***Bogišic 1874*:** *Bogišic, V.* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u juznih slovena. Zagreb, 1874.

***Bojkovsky, Aitzetmüller 1–5*: *Bojkovsky, G., R. Aitzetmüller.* Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. Band 1–5. Freiburg, 1984–1990.

***De Boor 1904*: *De Boor, K*. Georgii monachi chronicon. Vol. 1. Lipsiae, 1904.

***Božilov 1973*: *Božilov, I.* One of Omurtag's Memorial Inscriptions. – Bulgarian Historical Review, 1973, № 1, 71–76.

***Brandl 1876*: *Brandl, V.* Glossarium illustrans bohemico-moravicae historiae fontes. Brünn, 1876.

***Bréhier 1949*: *Bréhier, L.* Les institutions de l'Empire Byzantin. Paris, 1949.

***Browninng 1988*: *Browninng, R.* Byzantines in Bulgaria – Late 8th–Early 9th Centuries. – In: Studies ot the Slavo-Byzantine and West-European Middle Ages. Sofia, 1988, 32–36.

***Bury 1911*: *Bury, J.* The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos. New York, 1911.

***Bury 1912*: *Bury, J*. A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. London, 1912.

***Chantraine 1–4*: *Chantraine, P.* Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Paris, Vol. 1, 1968. Vol. 2, 1970. Vol. 3, 1974. Vol. 4, 1, 1977. Vol. 4, 2, 1980.

***Chronographia Malalae 1831*: *Chronographia Joannis Malalae*. [Corpus scriptorium historicae byzantinae]. Bonnae, 1831.

***Clauson 1964*: *Clauson, G.* Turks and wolves. – Studia Orientalia, 28, 2, 1964, 1–22.

***Clauson 1972*: *Clauson, G.* An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

***Dennis, Gamillscheg 1981*: *Dennis, G. T., E. Gamillscheg*. Das Strategikon des Maurikios. Wien, 1981.

***Dindorf 1870*:** Historici Graeci Minores. Ed. L. Dindorfius. Vol. 1. Lipsiae, 1870 (http://www.archive.org.defails/historicigraecim01)

***Doerfer 2–4*: *Doerfer, G*.** Türkische und Mongolische Elemente im Neuperischen. Wiesbaden. Bd. 2, 1965. Bd. 3, 1967. Bd. 4, 1975.

Dölger 1935*: *Dölger, F. Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum. – ИБАИ, 9, 1935, 57–68.

Dujčev 1967*: *Dujčev, I. V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. – Byzantinische Zeitschrift, 60, 1967, № 1, 129–136.

***Dunkov 1995*: *Dunkov, D*.** Die Methodbibel. Die Bücher der Könige. Das erste Buch Samuel. – Die Slawischen Sprachen, 42, 1995.

***Féher 1931*: *Féher, G*.** Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Budapest, 1931.

Golden 1980*: *Golden, P. B. Khazar Studies. Bd. 1–2. Budapest, 1980.

***Granberg [forthcoming]*: *Granberg, A*.** Hunno-Bulgarian as preserved in Slavonic, Greeĸ and Latin (forthcoming).

***Grégoire 1934*: *Grégoire, H.* Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. – Byzantion, 9, 2, 1934, 745–759.

***Grégoire 1939*: *Grégoire, H*. Une inscription datée au nom du roi Boris-Michel de Bulgarie. – Byzantion, 14, 1939, 227–234.

***Grumel 1936*: *Grumel, V.* Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. 1–2, 1936.

***Hansack 1975*: *Hansack, E.* Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung. 1. Würzburg, 1975.

***Histoire 1985*:** Histoire de la vie privée. 1. De l'Empire romain à l'an mil. Paris, 1985.

***Indeks 1968*:** Indeks a tergo do materiałów do Słownika języka staroruskiego I. I. Srezniewskiego. Warszawa, 1968.

***Jagič 1973*: *Jagič, V*.** Nedjelna propovedanja Konstantina prezvitera bugarskoga po starosrpskom rukopis XIII vieka. – Starine, 5, 1973, 28–42.

***Jagič 1874*: *Jagič, V*.** Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa. VIII. Krmčaja ilovička godine 1262. IX. Sitna gradja za crkveno pravo. – Starine, 6, 1874, 60–111.

***Jakobs 1970*: *Jakobs, A.* Σωναρας.** – Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung. München, 1970.

Kačanovkij 1882*: *Kačanovkij, V. Iz srbsko-slovjenskoga prievoda bizantinskoga ljetopisa Jonna Zonare. – Starine, 14, 1882, 129–172.

***Kronsteiner, Popkonstantinov 1994*: *Kronsteiner, O., K. Popkonstantinov*.** Altbulgarische Inschriften. Band 1. – Die slawischen Sprachen, 36, 1994.

Lampe 1997*: *Lampe, G. W. A Patristic Greek Lexicon. Oxford, 1997.

Laskaris 1951*: *Laskaris, M. Note à l'article de. Menges. – Byzantion, 21, 1951, 275–276.

Laourdas 1954*: *Laourdas, B. A new Letter of Photias to Boris. – Ἑλληνικά, XIII, 1954, 264–266.

***Liddell, Scott 1996*: *Liddell, H., K. Scott*.** Greek-English Lexicon. Oxforf, 1996 [repr. 1914].

***Malingoudis 1972–1973*: *Malingoudis, Ph*.** Die Institution des župans als Problem der frühslavischen Geschichte. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, 61–76.

***Mango, Ševčenko 1960*: *Mango, C., I. Ševčenko*.** A New Manuscript of the De ceremoniis. – Dumbarton Oaks Papers, 14, 1960, 247–249.

Maricq 1958*: *Maricq, A. Res Gestae divi Saporis. – Syria, 35, 1958, 294–360.

***Marquart 1898*:** Marquart, J. Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898.

***Marquart 1929*: *Marquart, J*.** Kultur – und sprachgeschichtliche Analekten. – Altaische Jahrbücher, 9, 1929, 68–103.

***Meineke 1836*: *Meineke, A*.** Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Bonnae, 1836.

***Menges 1951*: *Menges, M.* Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – Byzantion, 21, 1951, 85–118.

***Menges 1954*: *Menges, K.* Abg. *Samčii,* οἰκονόμος, κουράτωρ, ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας. – In: Festschrift für D. Čyževśkyj zum 60. Geburtstag. Berlin, 1954, 193–194.

***Menges 1958*: *Menges, K.* A Note of the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – Byzantion, 28, 1958, 441–453.

***Menges 1959*: *Menges, K.* Schwierige slavisch-orientalische Lehnbeziehungen. – Ural-Altaische Jahrbücher, 31, 1959, 177–190.

***Meyer 1935*: *Meyer, K.* Altkirchenslavisch–griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis. Hamburg, 1935.

***Mikkola 1925*: *Mikkola, J.* Was ist kanartigin? – В: Сборник в чест на Васил Златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925, 131–133.

***Miklosich 1862–1865*: *Miklosich, F.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865.

***Miklosich 1886*: *Miklosich, F.* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886.

***MLLM 1976*:** Mediae latinitatis lexicon minus. Composuit J. F. Niermeyer. Leiden, 1976.

***Moravcsik 1933*: *Moravcsik, Gy.* Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom Jahre 869/870. – ИИД, 13, 1933, 8–23.

***Moravcsik 1949*: *Moravcsik, Gy*. Constantine Porphyrogenius. De administrando imperio. Greek text edited by G. Moravcsik. Budapest, 1949.

***Moravcsik 1958, 2*: *Moravcsik, Gy*. Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen. – Byzantinoturcica, 2. Berlin, 1958.

***Moshammer 1984*:** Georgii Synceli. Ecloga Chronographica. Ed. A. Moshammer, 1984.

***Müller 1913*: *Müller, F. W.* Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Mahrnamag). Berlin, 1913.

***Mutafčiev 1932*: *Mutafčiev, P.* Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays Danubiens. Sofia, 1932.

***Nikolov 2003*: *Nikolov, A*. An Old Bulgarian Translation of a Lost Byzantine Anti-Latin Text. – Scripta & e-Scripta, 2003, № 1, 99–119.

***Obolensky 1971*: *Obolensky, D.* The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. Great Britain, 1971 [Византийската общност. Източна Европа 500–1453]. С., 2001.

***ODB 1991*:** The Oxford Dictionary of Byzantium. Ed. A. Kazhdan, A.-M. Talbot, A. Cutler, T. Gregory, N. Ševčenko.Vol. 1–3. New York. Oxford, 1991.

***Oikonomidès 1972*: *Oikonomidès, N*. Les listes de préséance byzantines de IX-e et X-e siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire. Paris, 1972.

***Ostrogorsky 1936*: *Ostrogorsky, G*. Die Krönung Symeons von Bulgarien durch

den Patriarchen Nikolaos Mystikos. – ИБАИ, 9, 1936, 275–286.

***Peisker 1905*:** *Peisker, J.* Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung, 1905.

***PG 2*:** Patrologiae cirsus completus, series graeca. Ed. J. Migne. Paris. Vol. 2, 1857, coll. 617–632 (Martyrium s. Clementis Papae Romani).

***PG 109*:** Patrologiae cirsus completus, series graeca. Ed. J. Migne. Paris. Vol. 109, coll. 663–822 (Symeonis Magistri ac Logothetae).

***PG 109*:** Patrologiae cirsus completus, series graeca. Ed. J. Migne. Paris. Vol. 109, coll. 823–984 (Georgi Monachi Vitae recentiorum imperatorum).

***PG 127*:** Patrologiae cirsus completus, series graeca. Ed. J. Migne. Paris. Vol. 127, coll. 219–472 (Constantini Manassis Compendium Chronicum).

***Photii Epistulae 1, 1983*:** Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia. Ed. B. Laourdas et L. G. Westerink. Vol 1. Lipsae, 1983.

***Pohl 1988*:** *Pohl, W.* Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. München, 1988, 657–822.

***Popkonstantinov 1987*:** *Popkonstantinov, K.* Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. –In: Dobrudža. Etudes ethnoculturelles. Sofia, 1987, 115–145.

***Popkonstantinov, Konstantinova 1995*:** *Popkonstantinov, K., V. Konstantinova*. Die Inschriften des felsklosters Murfatlar. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. В. Търново, 1995, 111–134.

***Popkonstantinov, Kronsteiner 1994*:** *Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner*. Altbulgarische Inschriften. 1. – Die Slawischen Sprachen. Band 36, 1994.

***Pritsak 1955*:** *Pritsak, O.* Die bulgarische Fürstenliste und Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.

***Pritsak 1981*:** *Pritsak, O*. The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions. – In: Studia Turco-hungarica, 5 [Turkic–Bulgarian – Hungarian Relations]. Budapest, 1981, 33–61.

***Pritsak 1982*:** *Pritsak, O.* The Hunnic Language of the Attila Clan. – Harvard Ukrainian Studies, 6, № 4, 1982, 428–476.

***Pritsak 1986*:** *Pritsak, O.* The Initial Formula καναςυβηγη in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – In: Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata. 1–2. Roma, 1986, 595–601.

***Procházka 1968*:** *Procházka, V.* Župa a župan. – Slavia Antiqua, 1968, 15, 1–54.

***Pulleyblank 1952*:** *Pulleyblank, E.* A Sogdian Colony in Inner Mongolia. – T'oung Pao, 41, 1952, 317–356.

***Pulleyblank 1962*:** *Pulleyblank, E.* The Consonantal System of Old Chinese. – Asia Major, 9, 1962, 57–144.

***Ramstedt 1913*:** *Ramstedt, G.* Zwei uigurische Runeninschriften im der Nordmongolei. – Journal de Société Finno-ougrienne, 30, 3, 1913.

***Ramstedt 1951*:** *Ramstedt, G.* Alte türkische und mongolische Titel. – Journal de

la Société Finno-Ougrienne, 55, 1951, 2, 61–76.

***Runciman 1930 [1990]*: *Runciman, St.* The History of the First Bulgarian Empire. London, 1930 [Рънсиман, С. История на Първото българско царство. С., 1990].

***Shepard 1991*: *Shepard, J.* Symeon of Bulgaria–Peacemaker. – ГСУ. НЦСВП „Ив. Дуйчев“. Т. 3 (за 1989). С., 1991, 9–48.

***Shepard 1995*: *Shepard, J.* A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria. – In: The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium. Cambridge, 1995, 121–149.

***Sinor 1954*: *Sinor, D.* Qapqan. – Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1954, 174–175.

***Škorpil, Nikov 1931*: *Škorpil, K., P. Nikov*. Надписи от първото българско царство в източната част на Балканския полуостров. – Byzantinoslavica, 1931, № 3, 2, 333–382.

***Slovník 1–52*: Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hl. red. J. Kurz. Praha, 1958–1996.

***Sophocles 1992*: *Sophocles, E.* Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods. Hildesheim – New York, 1992 [1 изд. 1914]. ***Sreznevskij 1971*:** *Sreznevskij, V.* Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logotheta. London, 1971 [1 изд. 1905].

***SSKE 1–4*: Slovar slovenskega knjižnega jezika. Knjiga 1–4. Ljubljana, 1970–1985.

***Strout 1943*: *Strout, R. F.* The Greek versions of Jerome's *Vita Sancti Hilarionis*. – In: Studies in the Text Tradicion of St. Jerome's Vitae Patrum. Edit. By W. A. Oldfathen. Urbana. The University of Illinois Press, 1943, 306–416.

***Theophanes 1963*: *Theophanes (Confessor)*. Cronographia. Ed. C. de Boor, 1963.

***Vaillant 1954*: *Vaillant, A.* Discours contre les ariens de saint Athanase. Sofia, 1954.

***Vaillant 1967*: *Vaillant, A.* Une homélie de Constantin Le Prêtre. – Byzantinoslavica, 1967, 2, 68–81.

***Velkova 1986*: *Velkova, Z.* The Thracian Glosses. Amsterdam, 1986.

***Venedikov 1950*: *Venedikov, I.* Trois inscriptions protobulgares. – В: Разкопки и проучвания. 4. С., 1950, 167–187.

***Zakos, Veglery 1972*: *Zakos, G., A. Veglery*. Byzantine Lead Seals. Basel, 1972.

THE RULER AND ADMINISTRATION IN EARLY MEDIAEVAL BULGARIA: PHILOLOGICAL ASPECTS TATYANA SLAVOVA (SUMMARY)

Various mediaeval written sources (domestic and foreign, historical and literary, epigraphic and sphragistic) have preserved records of specific titles and positions from early mediaeval Bulgaria. The current investigation aims to explore all these records as a group by means of philological analysis in a historical context. The book makes an attempt to provide a systematic study of both known and unknown evidence and interpretations of institutions in existence in that period as well as to reconstruct the organization of central and provincial administration. The current exploration focuses on over 60 titles (of rulers and successors to the throne, of various ranks and positions) as well as configurations of titles and honorary labels. The specific functions attached to the various positions have been determined mainly on the basis of etymological analysis, because the sources do not always contain direct information about them. Some titles, whose etymology has already been accepted in established research, have been analyzed in the light of new data; other titles have been presented with totally new etymologies and meanings attached to them (καυκανος, κρονος/крънъ, μαγοτινος/клоґатнинъ, σαμψης/самъунн, κοπανος, θρεπτὸς ἄνθρωπος), whereas still other titles – unresearched and unknown until now, are introduced in scientific literature for the first time (tabare, дрогъ, нчрьгъиа).

The current investigation is grounded predominantly in historical sources (Bulgarian, Byzantine and Latin), but in several cases literary sources of various genres have also been used to shed light on the content and usage of the respective titles. The study has traced various titles referring to the courtiers of the ruler, the members of the central administration and the provincial offices – all placed in a unified hierarchical system. The positions with definite military prerogatives have been singled out, although somewhat provisionally, as it is very difficult – at times even impossible – to separate administrative from military posts during that specific period. Analysis has been provided for terms used in various literary manuscripts to refer to dignitaries and nobles such as болѣре, вельможа, могѫте, дрогове, trying to delineate the intersection of their semantic fields. In addition, attention has been paid to the various ways of naming of the ruler during the times of paganism and early Christianity, as well as the specificity of these titles depending on the characteristic features of the sources, which have provided the data in question. A special chapter is dedicated to the appellation of the successor to the throne (καναρτικεινος/

καναηρτχθηνος) according to the evidence existent in Byzantine sources and Bulgarian seals.

The preserved terms for rank and office titles used in early mediaeval Bulgaria give a possibility to trace the principles of title practices (especially in the case of composite titles); this is why the book has made an attempt to systematically list the merits contained in those positions and honorary titles. Diverse arguments have been brought in support of the thesis that the hierarchical structure of the state was deliberately constructed. It is argued that some titles were bifunctional: for example, ταρκανος signified deputy of the ruler in a huge provincial area but it was also used as an honorary title for given privileges**.** The study reveals that during the 9th –10th centuries in Bulgaria parallel to "ταρκανος" there were two more honorary titles (merits) in operation, signifying types of privileges (βαγατουρ and θρεπτὸς ἄνθρωπος).

A separate chapter explores the titles (of the ruler, of the successor to the throne, of rank and office titles) from the perspective of their origin as they have had several etymologies in the existing research tradition – sometimes with opposite and mutually exclusive meanings. In cases like these the author grants scientific value to the etymology, which has been supported by sound linguistic argumentation and is relevant to the historical context of the sources. With few exceptions the administrative and rank titles as well as the honorary merits in early mediaeval Bulgaria have a Protobulgarian origin. The usage of the term Protobulgarian is conditional, following the dominant tradition in Bulgarian science, where the same language and ethnic group are also referred to as Hunno-Bulgarian or "Bulgarians of the rule of Khan Asparouh". The Protobulgarian descent of the titles triggers the search of their roots primarily in the domain of Altaic (Turkic) languages, where there are also many titles borrowed from other languages before Turkic times. Thus the title practices of our ancestors reveal several different linguistic layers, simultaneously including titles of Turkic, Altaic, Indo-Iranian (Tokharian, included), and Chinese origin. This multi-layered nature reflects their ethnic heterogeneity, marked by the intersection of various traditions and cultural influences, migration processes, complex ethnic interrelations and mixtures, diverse language contacts in the tribal confederations of ancient times.

The mixed influences of several languages, which has brought about the formation of layers of different descent into the titling practices of old Bulgarians, is highly visible in the case of composite titles of rulers and administrators. Often their composite elements (within the same title) have etymologies, which go back to diverse language families and groups (Turkic, Altaic, Indo-Iranian, as well as some correspondences with Chinese or the language of the Hephthalites, the Awars, and the Huns). In almost half of the cases both composite elements of the title or the combination of title and merit can be etymologically traced back to the framework of the same language family. In terms of quantity the greatest number constitute

the titles or combination of titles inherited from the Altaic languages, but in terms of the hierarchical arrangement of the positions they signify, the non-Turcic titles (Indo-Iranian, Chinese) dominate. It can be argued that with very few exceptions the greatest part of (Proto)bulgarian rank and administrative titles do not exist in other languages and manuscripts (in the same form they have been found in the sources about Bulgarian history), which makes them unique.

Having operated in the environment of Slavic languages, the Protobulgarian titles have gone through a process of adaptation. This is why the book pays special attention to the processes of Slavic transformation on phonetic, morphological and lexical levels. The titles of Byzantine origin have been studied separately in relation to the development of Bulgaria in the respective period. Indeed, one of these titles was used in the Bulgarian state hierarchy (κόμης, комитъ), others were used to signify Bulgarian positions (λογοθέτης, μάγιστρος, κουράτωρ), still others were used to refer to foreigners in service to Bulgaria (κανδίδατος, στρατηγὸς) or to honor Bulgarians in service to Byzantine (καῖσαρ, μάγιστρος, πατρίκιος, ἀνθύπατος, ζωστὴ πατρικία, πρωτοσπαθάριος, πραιπόσιτος).

поредица

ИСТОРИЯ И КНИЖНИНА

Младостта на цар Симеон, Христо Трендафилов

Среднобългарският превод на Хрониката на Константин Манасий, Вася Велинова

Борилов синодик. Издание и превод, И. Божилов, А. Тотоманова, И. Билярски

Хронографията на Юлий Африкан в славянски превод, Анна-Мария Тотоманова

Повест полезна за латините. Паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма, Ангел Николов

Представата за покръстването на българите в католическата традиция X-XVII в., Анна Влаевска-Станчева

Владетели и книги, Нина Гагова

Сказание Исаево и формиране на политическата идеология на ранносредновековна България, Иван Билярски

Житие на българския Антихрист, Венелин Грудков

Текст и обред, Георги Минчев

ВЛАДЕТЕЛ И АДМИНИСТРАЦИЯ
В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ.
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ
Татяна Славова

Българска
Първо издание

Редактор Иван Димитров

Формат 60/90/16
Печатни коли 21,5
ISBN 978-954-92526-X-X
Издателство "ПАМ Пъблишинг Кампани" ООД
Печатница "Хермес-Прес", София